

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

Vol.

443

Niranya Dipika

1022

443

निर्णय दीपकः

:	Nirvāṇa Dīpaka	: Title
:	Aśoka Dvivedi	: Author
:	:	: Editor
:	1575 Samvat	: Year, Vols.
:	:	: Publisher
443	:	:
:	:	: Remarks

नं. ५

११५३

॥ निर्णयदीपक ॥

वि० दि०

१

॥ अगणेशाय नमः ॥ ॥ हेरेवः सर्वकार्यार्थसिद्धिदः सर्वदा सतां ॥ सिद्धिबुद्धियुतः सोऽस्तु म
यनिर्मितकर्मणि ॥ १ ॥ देवः श्रीशक्तजन्मा गणायतिरखिलान्तागरायां बुद्धीन्तक्षत्तसि
न्ममस्तोत्रगतिनुमयतोयत्र कुत्र स्तिताम् ॥ येषां समग्रं हृत्तापरमविधिपुतापंचयता
न्वितायाधर्म्यस्वाचारमुक्ता न विरमति फलतो नित्यचर्याकाशचित् ॥ २ ॥ षड्धर्मधर्मनिरतिरः
पिवाति धैर्यैर्यत्तक्रिया कुत्रालिनिस्तु विचारगर्भैः ॥ धर्मैर्द्विजैश्च शरणागतसाधुवृत्तै
रास्त्रापितं पुरवरं हि शिवेन वृद्धं ॥ विद्यावृद्धा धर्मवृद्धान्ता न वृद्धादियेनरा ॥ धर्मसंतियत्र ते
नेन दुधावृद्धं पुरं विदुः ॥ ४ ॥ आचार्यतो मुपगताय चतुर्मुखाय शानुः स्वयं स्वकरसक्तवि
वाहशानुः ॥ शौलांगना दहनपर्वणि संवतारी त्रार्यास्यदं नगरमेतदहं मत्स्य ॥ ५ ॥ ता
स्मान्निर्तनुनागरतो वेदार्थविदः कदा जंयो यत्र मदत्रपैरिति चिन्तो ब्रह्मर्षिर्निर्गते ॥
दुर्वासावसति स्म ताकतिलये व्यासोपिकाशी पुरोगस्तियस्ती समुद्धरेन्निगतो लंकां क

तात्मा लयः ॥ अतः सन्मानमर्हति सर्वेभ्यो तागराननु ॥ यतो ब्रह्मर्षिराजर्षिर्निदेवविधि
दिवेर्षिर्निरुपासितः ॥ ७ ॥ येनागरान्त्वलयं प्रसिद्धाः कृत्तकृत्तमागचिरणे प्रगल्भाः ॥ प्र
व्यप्रदानासक्तवेरशोनाधर्मद्विषः प्रत्यतिशोकदोरा ॥ जातेषु व्यक्तेरन्तर्देका मडोडत्य
निधोन्नमा ॥ तस्याधारिगदे वोन्तदुरायाधर्मवृद्धिनः ॥ १० ॥ अनंतनामा समन्तदंगजो
योध्यापेयदेदमनंतवाडवान् ॥ अनंतमन्त्रपानिजजन्मसायकं कृत्वा ययावीश्वरधाम
निर्मलं ॥ १० ॥ लक्ष्मीधरास्तु नुरन्तदंतो दानंददायी भुविस्तसुराणां ॥ यस्मिन्तद्विजेश्री
श्वसरस्वतीवक्रदं वनावेन सरोषतुले ॥ ११ ॥ लक्ष्मीधराहासजनु नैदितो शो गोविंद
नामानुविश्रुतो यः ॥ वेदार्थविदं दिककर्मवितो विदुः कतैरश्वितपादयप्र ॥ १२ ॥ त
स्यात्मजोन्तनुवछुराजो वसैस्त्रिनिर्विस्ततवं शराजः ॥ यो धर्मवत्मा श्रियवत्सराजः
सर्वार्थवित्तानविधौ सराजः ॥ १३ ॥ श्रीवत्सराजादचलदिवेदीजनुर्दधद्विप्रजनां कि

ति.दि.

२

रेणु॥ श्रीनागराणां श्रीतिसागराणां करोति किं विष्णुन कर्मसिद्धे ॥ १४ ॥ श्रीरामन्महारु
प्रमवेविधानं क्रुज्वेदिविप्रातमातास्त्रियत॥ तस्यातुजनिणपिदीपकाख्यग्रंथं वचोमोह
हरं करोमि ॥ १५ ॥ ग्रंथे मुनीनां वचनानि तानि युक्तविचारादिधिकार्यवन्ति ॥ यथा यथा
शतिले प्रसूत्या त्रया तया निर्मलताधिका स्यात् ॥ १५ ॥ येनामके चिदिद न प्रथयेत्यव
त्ताजानं तिये किमपि तावत्प्रतिनेषयत् ॥ उच्यते नु मम कोपि समात धर्मलोप्यपति
रवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥ १७ ॥ जनकं स्वंप्रणाम्यायुगुरुं न ह विनायकं ॥ तिथ्यादे निणिपि
ब्रूते च लोनागर वाडव ॥ १८ ॥ दिवेदी विदुषां प्रथमतमनयं श्रीवत्सराजो हि जलस्रुतु
सकलदितां क्रिरजसामंशः कृतीया चरलः ॥ तिनायं क्रियते प्रियाय विदुषां सन्निर्ण
यिकां क्षिणां ग्रंथो निणपिदीपको धिकसाता श्रीवृद्ध पूर्वपुरे ॥ १९ ॥ तिथ्यादिकं नोदता
त आद दानादिकर्मसु ॥ अंगत्वेनेष्यते तस्यान्तिर्णतिव्यत्वमर्हति ॥ २० ॥ आदिशब्दे

नेकालेन क्षत्रादिच निणयोनाम परस्परविरोधार्थप्रतिपादकानां वाक्यानामेकार्ये स्त्रि
यतां नोदता विधिवाक्यं प्रवर्तकं निवर्तकं रूपेण विधिद्विविधः ॥ प्रवर्तको यथा दशेस्त्रि
त्वापित्तस्य स्तदघातुस्ततिलोदकं ॥ अन्ते च विविधं दद्यात्संततिस्तेन वदति ॥ प्रवर्त
को यथा दश ॥ १ ॥ निवर्तको यथा ॥ अस्मावास्यांत गच्छेत्प्रातःकाला मपि स्त्रियं ॥ तच्छिद्य
त्रत्र दृक्षांश्च ताद्यादन्ते परस्य च ॥ तथा सयं प्रातरग्निहोत्रं जुहुयात् ॥ संध्यायानं
जीतन -- ववेदिति ॥ एवता वद पूर्वविधिविषयत्वेन कर्मणः प्रधानता ॥ तस्मिन्क
र्मणि गुणत्वे तिथ्यादरे धिकरणत्वेनात्वय इति ॥ अतएव गार्ग्येणोक्तं ॥ तिथितक्ष
त्रकालादिमाधनं पुण्यपापयोः ॥ प्रधानगुणभावनेन स्वातंत्र्येण ते क्षमा इति ॥ यत्रि
पौत्रनक्षत्रे काले वायत्रयध्या ॥ विधिहिते वा निषिद्धं वा पालापे स्त्रिदिवे व्रजेत ॥
अपानयत पुनर्मोहादवा विन्ययं रं व्रजेत् ॥ वक्ष्यमाणो वृद्धिक्तासादिभेदेन तियेन

नि.दि.

३

कप्रकारतमाशंकनित्यस्य कालाकस्याप्यनेकप्रकरत्वं दर्शयति ॥ उपाधिनेदादेको
पित्रवेत्कलोप्यनेकधा ॥ उपाधमोतिषेधाद्याप्रसिद्धावलोक्त ॥ गार्ग्य ॥ अक्षिपक्षे
परिसेपोतिमेषाः परिकीर्तिता ॥ दौनिमेषौ तदिति मिश्रे तदीचलवः स्मृतः ॥ दौल
वोक्षण इत्युक्तः काष्ठाप्रोक्ता दशक्षणः ॥ त्रिंशत्काष्ठा कलाः प्रोक्ताः कलास्त्रिंशन्मुद्र
नस्तिते पंचदशवासरः ॥ एवं रात्रिरपि पंचदशमुद्रा ॥ तथा चरत्तमालाया ॥ दिनस्य
यः पंचदशो विनागो रात्रे स्तथा तदिमुद्रा तन्माते ॥ मुद्रा त्रिंशदो न तागपर ॥ एवं चाक्र
पंचदशानागा इति वचनाय ॥ ततः श्रवदा त्रिंशद्घटिका न्मको दिवसः ॥ तदा घटी इयं
मुद्रा ॥ यादा त्रिंशद्घटिका परिमाणा न्मनो दिवसः ॥ तदा मुद्रा त्रिंशद्घटिका इयं परि
माणान्मनः ॥ यदा त्रिंशद्घटिका दधिको दिवसस्तदा मुद्रा त्रिंशद्घटिका इत्यनुसंधेया
मस्य पुराणेपि ॥ अक्रो मुद्रा विजया दश पंचच सर्वदा ॥ मुद्रा त्रिंशत्मात्या दशराव ॥

३

रो प्रश्ने तत्र श्वमे तत्र श्वतया सारटकः स्मृतः ॥ सा वित्र श्वजये तत्र श्वगंधर्वः कृतयः स्तथा ॥ रो
हिणः श्वविसविति श्वविजयो नैरुत स्तथा ॥ महै श्ववरुणश्चै वनटः पंचदशः स्मृतः ॥ ए
वं मुद्रा त्रिंशत्काष्ठा विनाग कथनेन वासर विनागः पंचदश धेन्यया दिक्कृतवति ॥ केचन
दिवस पंचधा विनक्तमाहुः ॥ तदुक्तं ॥ मुद्रा त्रिंशत्काष्ठा प्रातस्तार्वातं च तु संगवं ॥ मध्या
ह्नमुद्रा त्रिंशत्काष्ठा पराह्णः ॥ पिता दशः ॥ सायाह्नि त्रिंशत्काष्ठा सवधिर्मविदिष्ट
तः ॥ चतुर्धापि केचनः ॥ पूर्वह्नि प्रहरं साधमध्याह्नः प्रहरं तय ॥ आहृतीयादपराह्ण
सायाह्नश्चततः परमिति ॥ त्रिधा विनागेशानातयः ॥ पूर्वह्नि मध्याह्नो पराह्ण इति ॥ अ
तिरपि ॥ पूर्वह्नि वै देवानो मध्यं दिनो मनुष्याणां मपराह्णः पितृणां तैमिति ॥ दिवस
स्य द्विधा विनागे स्कंदपुराणे ॥ आवर्तना त्रु पूर्वह्नि पराह्णस्ततः परः ॥ आवर्तनं न
मणं सूर्यस्य पूर्वनागात् श्वजगगमने ॥ अथ वा आवर्तनं मध्याह्न ॥ तस्मात्पूर्व

नि० दि०

४

वर्त्तुः पश्चादपरास्तु इति॥ तथा पूर्वस्ति वेदे वा अपरास्तुः पितर इति शतपथे॥ दिधात्रि
धाविनागादिप्रयोजनं स्वस्वमयेव क्षाते॥ एतं कर्मणो गेकेनेनिरूपितेयस्मिन्कालेयस्या
नियोय कर्मविहितं तस्मिन्काले तन्निधौ सत्याकृतं कर्मफलदेनवतीत्यातस्मिन्निधौ नि
रूपणपूर्वकं निर्णेतव्या इति॥ निरूपणे यथा॥ पूर्वोक्तैः षष्टिघटिकात्मकैः त्रिंशन्मु
हूर्त्तैरेहोरात्रं॥ ब्रह्मसिद्धाते॥ कर्त्तुः षोडशचैत्रस्य तत्रैकात्रानुरोधे॥ चन्द्रः स्यान्मा
कलाः सर्वा अमायां नुरवौ स्थिताः॥ आहोरात्रेण चैकैका कला सूर्यादिर्यकनवेत्ता॥ नि
गतास्युपदिश सर्वाः पौर्णमासीतदा नवेत्ता॥ रवौ पुनर्विशोदेवं पक्षौ च तिथयः क्रमात्॥
एतदेवांशं मिलेन॥ यः परो विकर्षः सूर्याचंद्रमसोः सा पौर्णमासी॥ यः परः सन्निकर्षः
समावास्येति॥ तथा च कालदर्शः॥ रवौ द्वेयौ गविरहौ क्रमाद् दशमपूरणिमा॥ कला प्र
वेत्ता निगमातैस्तिथ्या यो निष्पद्यते॥ तथा हि॥ प्रमेयं कालाप्रवेत्तं प्रतिपत्॥ द्वितीय

५

कला प्रवेत्तं द्वितीया रावं कला नया सर्वकला प्रवेत्तं मावास्येति॥ रावंतिगमिंयि सर्वक
लातिगमिपौर्णमासीति कथ्यनीयं॥ कला प्रवेत्तं कृष्णपक्षः॥ कलातिगमिशुक्लपक्ष
इति च॥ त्रिंशन्मुहूर्त्तैः त्रिंशत्कालैः नयं च दशाहोरात्रेण पक्षः शुक्लप्रतिपदादिः पौर्णमासीप
र्यंतस्तिथिगणः शुक्लः पक्षः॥ कृष्णप्रतिपदादिरमावास्यपर्यंतस्तिथिगणः कृष्ण
पक्षः॥ इति द्वौ पक्षौ मासः॥ द्वादशानि मासो वर्षमिति॥ तिथिर्निरूपिता॥ यद्यद्यादर
न्यपुनः सूर्यादिर्यपर्यंतं प्रवृत्तानां तिथीनां तिथीनां तिथ्यानां वेपिनर्त्तनैर्यै विहित
कर्मफलनोक्तुणां प्राणिनां नागप्राणाग्यवशेन तिथीनां क्रमसंबन्धेनोत्पद्यते॥ तदा श्रु
तिस्मृत्यादिविहितैश्कृतिस्मृत्यादिविहितैश्च कर्मकालेति धिना जस्तिथयो
निर्णेतव्या इति॥ कालादत्रोक्तं॥ क्रमात्तद्विस्तीर्णानां स्यादधर्माधर्मतीतृणां॥ गोमिलो
यि॥ रवौ चैत्रस्य तिथिर्निरूपिता॥ धर्माधर्मवशा देवंतिथिस्त्रेधा वि

ति० दि०

५

नति॥ खर्वसमता॥ दयेदिदि॥ फासान्मृता॥ वृद्धगार्ग्य॥ निमित्तकालमादायवृत्तिविधि
निषेधयो॥ विधिः पूज्यस्तियोतत्रनिषेधः कालमात्रकं॥ तिथीनां पूज्यानां नामकर्म
नुष्ठानतामता॥ निषेधस्तु निवृत्त्यर्थ॥ कालमात्रमपेक्षते स्थितिः॥ स्नाने चान्तराग्ने
चैव दंतधावनमैयुने॥ जनने मरणे चैव तत्कालव्यापिनीतिथिः॥ एवं च यत्रियो य
स्य कर्मणो विधिः निषेधश्च विहितः॥ तत्रिथो सत्यो तस्मिन् विधिनिषेधप्रवर्तन इत्
क्तं भवति॥ यदा तु मध्याह्नादिविहिते काले व्रतश्राद्धादौ कर्मणि विहिता तिथिः दि
नद्वयेपि काला व्यापिनी दिनद्वयेपि स्वल्पं स्वल्पं कालं स्पृशति॥ एकस्मिन् दिने
स्वल्पेन एकस्मिन् दिने अधिकं स्पृशति॥ तथा कालव्यापिनी अव्यापिनी वा
वदते देहयते समावाप्तवति॥ तथा का तिथिः पूज्येति परमुरामप्रश्न आदे॥ क्षय
गायांतियो पूवदिदिगायां परास्मृता॥ समायामपि सैव स्यादेतदीश्वरमाधितो

५

अंतरावगो निवृत्तिः॥ खर्वेदिर्पस्तथा हि सान्निविधेतिथिलक्षणं॥ खर्वेदिर्पे पिरौ पूज्यो हि सा
स्यात्पूर्वकालिकी॥ यदा तिथिः कर्मकाले समा अधिका वा भवति तदा परा एव ग्राह्या॥ ख
र्वेदिर्पे पिरौ पूज्याविति वचनात्॥ यदा परदिने न्यूना तदा पूर्वा हि सा स्यात्पूर्वकालिकीति॥
बौद्धायनोपि॥ विदमानस्य उदयात् पूज्यते तिथिः॥ यदा पक्षः क्षयं याति तदा स्यादापरास्ति
की॥ उदयादितीयाष्टद्वौ क्षये अपरास्ति की पूर्वा इत्यर्थः॥ यदा एकस्मिन् दिने तिथिर्न्य
सी एकस्मिन् न्यजा॥ तदा विप्रतिषिद्धसमावाये न्यसा मधुर्मत्वमिति न्यायेन न्यसी ग्रा
ह्या॥ उक्तं च॥ कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनीतिथिः॥ तथा कर्मणि कृत्वा तत्रा
संबन्धकारणं॥ यदा दिनद्वयेपि कालव्यापिनी तदा पूर्वा॥ तदुक्तं॥ तिथ्यादौ तु भवेद्या वा
न ह्यसौ हृदिः परे हृदिः॥ तावान्ननात्यः स पूर्वधुरदृष्टोपि स्वकर्मणि॥ तथा चलद्वयः ति
थिः शररतिथिरेव साधनेतिथिप्रमाणं तिथिप्रमाणं तिथिरेव कारणं॥ विधिवाक्य

नि.दि.

सहस्रेत्यः कालव्याप्तिर्बलीयसीति॥ उपवासौ घृजंति विप्रमाणांति विप्रमाणांति विप्ररेवका
रणे॥ विधिदिन्नततीथिषु पूर्वविदोत्तरविधा विधाधिका विधादीनेत्यादिमेदाव्रतमिति
ययिनिरूपयिष्यंते॥ तथापि वेधः कदादश इति किञ्चिदुच्यते॥ तिस्रयः प्रतिपन्मुरवापक्ष
योरुत्तरयोरपि॥ पूर्वधापरयातिथ्या विधास्युस्त्रिमुद्रुत्रकेः॥ तथाह पैवीनसि॥ पक्षद्वये
पितृभयस्तिथिं पूर्वमियोत्तरा॥ त्रिभिर्मुद्रुत्रैर्विध्यंतिसामान्ये पविधिस्मृतः॥ अथमा
मान्यवेधः परविद्वपूर्वविद्वतिविंशितोपवासविषयः॥ वृहस्पति॥ एकादशपक्षमाषष्टि
षोणमासीचतुर्दशी॥ अमावास्यातृतीयाचतुर्थीपञ्चाः पारान्विताः॥ निगमे॥ पक्षद्वये
आमावास्याकृष्णपक्षेत्रयोर्दशी॥ एताः परयुताः पूज्याः परापूवेण संयुताः॥ उपवाससं
तिरिक्ते कर्मणि उत्तरतिथिविषयो विशेषवेधाः॥ स्कंदपुराणे॥ नागोद्गादशनाडीनिदि
पंचदशानिस्तथा॥ न्ततोद्गादशनाडीनिदृषयत्कक्रांतिथिं॥ अथैतिषेधौ नैकनक

दि विषयः॥ तस्य कर्मकालव्यापित्यां विधानात्॥ मूढकृत्तवेधोऽप्युपवासविषयदृषकत्वान्नो
पवासविषयः॥ अतः पंचम्याद्वा द्रव्येण घटिका विद्यायां यथां स्कां ददि देवता विषयजन
दिकं न कार्यं॥ दि कपंच दशनाडी विद्यायामेकादश्यां विष्णु बलिप्रभृति कर्मन कार्या॥ च
तु दशपाद्यादत्तानाडी विद्यायां अमावास्यायां श्राद्धं न कार्यं॥ इच्छा व्याख्यातं यथांतरे॥ तथा म
विष्णुपुराणे स्मृत्यंतरे॥ उदिते दैवतं मानौ पित्र्यां चासंगते रवौ॥ द्वित्रिक मूढकृत्तमिहोया
स्तातिथिर्द्वि व्याकव्ययो॥ इदं वंचनमस्ते मये न्ति मूढकृत्तव्यापित्यां श्राद्धापरं न घटते किंतु
प्राशस्य परं॥ श्राद्धपरचेतुक्रुतपादिकालव्यासतिथिश्चाश्वविधायकानो स्मृतिपुराण
वाक्यानामत्र मां प्यस्यात्॥ वाराहपुराणे॥ यांतिथिं समनुप्राप्य उदये याति नास्कर॥ सा
तिथिः सकलान्ते यास्तान्दानं जायादिषु॥ यांतिथिं समनुप्राप्या स्नायाति दिवाकरः॥
सातिथिः सकलान्ते यादानाध्ययनकर्मसु॥ विष्णुधमेत्तिरे॥ यातिथिस्तद्वेदोरात्रयस्या

ति.दि.

७

मन्त्रदितोरविः॥ तथा कर्मणि कुर्वीत स ह्येन कारणं॥ सतिथिस्तदहोरात्रं यस्यास्ते
यातिनास्कारं॥ इत्यादि वचना निरुस ह्यदि अनादरेणैव यवासादि जनविषये परविधेति
चित्रतपु उदयतिथेः पूज्यता पराणि॥ पूर्वविधितिथि जनेषु॥ अस्तमयतिथेः पूज्यता परा
णि॥ श्रीसहस्रोः प्रत्यादिकदि विषयं॥ प्रत्यादिकदि तिथिर्दितदि ये काला व्यापित्वे क्षेपे
तु॥ तिथ्यदौ भवे घावात्क्रास इत्यनेनोक्तं॥ द्विदौ तु मासावदौ यथा पूर्वमासस्यानुमति
स्तुचः॥ तिथिद्विदौ तथा पूर्वतिथि प्रोक्ता मतिस्तुचा॥ द्वितीया शेषसंयुक्ता मतीया कुरु
तेतुयः॥ सयातिनरकं घोरं कालं सूत्रमयं करं॥ तृतीये कादशोदय उपवासोदयवास
दिवने पूर्वविधानि विधा॥ द्वितीयादिने उदयानंतरं न वतीत्यत्र निगमं वाक्ये॥ एकादशी
तृतीया च पक्षे चैव योदशी॥ पूर्वविधा तु कर्तुं व्यापदि न स्यात्परे ह नि॥ षष्ठी युक्तो॥ त्रयोद
शी कृष्णा॥ पारदिने घटिकादि सप्तावे परा एव॥ एतदुक्तं विष्यत्पुराणे॥ व्रतोपवस

७

विषये घटिके कायदा भवेत्॥ सति विधिः सकलांते यापित्रये चा परा क्रिकी॥ स्मृत्यसि
रे॥ अविधानाता मनावेतु पयोदधि फलानि वा॥ सह देवा ल्यमश्रायादुपवासस्तभवेत्॥ क
तेः च लद्धि वेदे न ग्रंथे निर्णयदीपके॥ नागराणां प्रशासादितिथि सामान्य निर्णयः॥ अथैकम
क्रवतादीनामंगुता मुतिथिषु साधारणे निर्णयः प्रस्तुयते॥ मध्याह्नादुपरि नियमेन
नोत्तनमेकनक्रं॥ तच्च मध्याह्ना व्यापित्या कर्तव्या॥ मध्याह्न व्यापितीया स्यादेकनक्रे तु त
न्निधिरिति वचनात्॥ बोधायनोपि॥ उदयेत्पवासस्य नक्रस्या स्मयेतिथि॥ मध्याह्न
व्यापितीया स्या एकनक्रे तु सतिथिरिति॥ पंचधा विभक्तस्याहस्ततीया भागो मध्याह्नः॥
विभागाः प्रागुक्ताः॥ एकनक्रे यद्यपि त्रयोदश घटिका मारम्या ह दशाया वद्वटिकात्मके
मध्याह्न स्यात्पक्षे तस्मिन् घटिका त्रये एकनक्रं कार्यं॥ अन्तश्च तु धा विभाग पक्षेपि
मध्याह्नो त्रय भागो कार्यः॥ अन्यथा॥ दिना ईसमये तीते तु ज्यते नियमेन यत्॥ एकन

नि०

६

क्रमिति श्रोतमनसस्यादिवैवहृतिवचनविरोधात् ॥ यदा पुनर्दिनद्वये मध्याह्नव्यापि
नीतदावक्ष्यमाणेन युग्मवाक्येन निर्णयः ॥ यदा ह मोक्षेरा ॥ व्याप्तिकर्मकालं मातिथि
नेति दिनद्वये युग्मवाक्येन निर्णयः ॥ अथवा युग्मवाक्येन पवामविष
यत्वेनोपेक्षणात्वादेकमक्रादिब्रूते खर्वदिपमिथादिसेति पूर्वोदाहृतेन वचनेन निर्णयः ॥
यदा मध्याह्ना परभागत्वेकमक्रातिथिः प्रवर्ततेन पूर्वभागे तदा तत्रैकमक्रेति पमायो म
ध्याह्नव्यापिनीत्यस्यानर्थक्यं स्यात् ॥ तदोषपरिजिह्वा घट्टामध्याह्नरात्रौ नैकदेशाजस
णायोपरितनभागोलभ्यते मध्याह्नस्य ॥ अग्रागोदग्धः पदोदग्ध इति क्रूर ॥ एकमक्रस्य तत्रै
व विधानात् ॥ तथा च ॥ कर्मणो मस्य पकालस्तत्कालव्यापिनीतिथिः ॥ तथा कर्मणि कुर्व
तक्रासहृदो नकारणमिति ॥ यदा निदिनद्वये प्येकमक्रातिथिः कर्मकालेन व्याप्नोति ॥
तदा ॥ परे क्रिद्यटिका न्यूनास्तथोवाभ्याधिकाश्च या ॥ तद्द्वन्द्वम्या पूर्वस्मिन् द्वा म

६

वृद्धी पकल्पयेदिति कात्यायनचनविचारेण कर्मकालव्यापित्वं संपादनीयं ॥ तथा परदि
ने न्यूना द्द्विपूर्वत्र प्रकल्पयेत् ॥ वृद्धी मिति ॥ तिथिक्ता सेर्हि सा स्यात् पूर्वकालिकीति ॥ दिन
द्वये स्वयं स्वयं कर्मकालं स्पृशति तदोत्तरा ॥ खर्वदिपे पिरो पूज्याविति वचनात् ॥ अयमे
कमक्रादिकर्मतिथिषु कर्मकालव्यापिनीषु उपवासव्यतिरिक्ता सुसाधारणो न्यो यो नु
सर्तव्यः ॥ उपवासव्रतागत्वेन विहितैकमक्रादिब्रूतमुपवासतिथौ कार्यं ॥ तदुक्तं सुमं
नुना ॥ तिथिर्यथा पवामे स्यादेकमक्रे पिसा तथा ॥ प्रदोषव्यापिनी ग्राह्यातिथिर्न क्रव्रते
सेदेति ॥ उपवासाममर्थस्य तदनुकल्पत्वेन एकमक्रादिकं दशितं कर्म पुराणं ॥ यथा ॥
एकमक्रे न तत्रेन क्षीणवृद्धातुरक्षियेत् ॥ इति एकमक्रातिथिनिर्णयः ॥ अथ नक्रव्रत
तिथिनिर्णयः ॥ अद्धारज्ञानमयदा यदि नित्यमेन रात्रिर्नो जने न क्रे ॥ तच्च प्रदोषव्यापिनी
तिथौ कर्तव्यं ॥ तदुक्तं वसं व ॥ प्रदोषव्यापिनी ग्राह्यातिथिर्न क्रव्रते सदा ॥ देकादश

ति.दि.

ए

विनासवशित्तेरुमेसमास्मृताः॥प्रदोषपरिमाणंस्कंदपुराणेप्रोक्तं॥त्रिमूर्तप्रदोषस्या
प्रवावसंगतेसतिइति॥दिवारात्रिमूर्तत्रयस्यदोषव्यापित्वान्नक्रंकार्यमितिकसंपुरा
णात्॥प्रदोषव्यापिनीयत्रत्रिमूर्तादिवायदि॥तदनक्तत्रतंक्रयत्रिवाध्यामस्यनिषेधवर्हि
ति॥स्कंदपुराणेपि॥दिवारात्रित्रतंयद्येकमेवतिथौगत॥तस्यामुन्नयव्यापित्वाक्रयान्ति
क्रत्रतंक्रत॥उन्नयव्यमित्यादिवाप्रदोषव्यापित्वमित्यर्थ॥अथयदानक्ततिथिःपूर्वपरयोर
क्रोप्रदोषव्यापिनिस्पातितदापरतिथौनक्तत्रतकार्यं॥तदाहंजाबलि॥यदिस्यादुन्नयेस्ति
थोःप्रदोषव्यापिनीतिमि॥तत्रोत्तरत्रनक्तस्यादुन्नयत्रापिसायतः॥उन्नयत्रदिवारात्रोस
तिमिपतिविषयतइत्यर्थ॥अत्रैवविशेषाः॥यदानक्ततिथिःपूर्वदिनेप्रदोषव्यापितितदा
पूर्वदिनद्वयेप्रदोषव्यापिनीतदापदारा॥दीतीयदिनेप्रदोषादस्यत्रितीचेन्नदपिपरा
॥तदुक्त॥पूर्वक्रियेवप्रदोषव्याप्तिपूर्वा॥पूर्वपरास्तयोःतथात्वेपिपराग्राह्या॥प्रदोषार्ध

विसंगता॥अथयदानक्ततिथिःपूर्वदिनेप्रदोषमधिकंस्मृतिपरदिनेस्वल्प॥दोर्तेहि
वारात्रित्रतत्वान्तक्रत्रतस्यादिवारात्रिद्वत्यांतियौनक्तत्रतंमित्त्ररक्तत्रव्यमितिका
जादशति॥जाबालिरपि॥अतस्यस्तिथयःपुण्याःकर्मानष्टानतोदिवा॥नक्तत्रतेषुसर्व
त्रारात्रियोगा॥प्रशस्यते॥अनंतमदुसर्वप्रदोषव्यापित्वाभावेपियदाप्रदोषेदेवपूजामो
जनपर्याप्तिविदुर्षतेतेदातिथिप्रदोषयोरेकदोत्रसंभवेतत्रैवतक्तमित्त्रक्राननुम
प्रदोषार्धव्यापित्वा॥ततोत्पूनायौवातक्तत्रतेक्रियमाणेउरुयात्राकनीसंध्याघटिकात्र
त्रयमुच्यते॥सायंसंध्यात्रिघटिकाअस्तादुपरिभास्वतइतिस्कंदपुराणांघटिकात्रयं
त॥तत्रवत्वारौमातिर्माणिसंध्यायांपरिवृजयित॥आहंरंमैयुनंनिज्ञास्वाध्यायंचचतुर्थ
मिता॥षट्घटिकात्मकेप्रदोषेपूर्वघकोटिचयेनोजननिषेधात्कथंनोजनंस्यादि
तिकश्चित्त्रयान्नप्रत्यक्षते॥नक्षत्रदर्शनांशव्यासायत्रत्परतस्थितं॥तत्परजनीते

ति०दि०

१०

यातन्नधमत्पिरित्यर्जेत॥ इति स्मृत्यन्तरवचनेनास्मायादुर्हते क्षत्रदशनिवधिमुख्यः संध्या
काल इत्यनिदितं॥ तदपेक्षया घटिकात्रयात्मकपारिजापिक इति॥ सतुदेवादकृतसंध्या
यांसनदीतां घटीकात्रयपयंतिकत्रव्यतात्तापनार्थः॥ संध्यागर्जितादिताविदितानध्याया
दिपरोक्ता॥ आतारकोदयासंध्येति॥ याजवाल्क्ये॥ क्रंवचने॥ जपन्तासीतसावित्रीप्रत्य
गातारकोदयात॥ संध्याप्राकप्रा॥ नक्षत्रदशनिान्तक्रमदं मन्येगणोधिप॥ मद्रूत्रेनिदि
तं नक्षत्रप्रवदंति मतीषिण॥ अत्र नक्षत्रदशनादिनियदादिस्मरणे पंचमीतदानक्षत्रदश
नादुद्दिश्यते॥ यदा ल्यल्लापे पंचमीतदानक्षत्रदशनिप्राप्येत्यर्थः॥ फलतस्त्वेक एवार्थः
संपद्यते नक्षत्रदशनिमतीति॥ किंच॥ भवतु वा घटिकात्रयत्मके संध्याकाले नो जननिषे
धः॥ सतस्य पुरुषार्थत्वात्॥ व्रतार्थेन नक्षत्रदशनिमोजनविधिना बाधिम्यते॥ यथा पुरु
षार्थेदि सांप्रतिषेधः कृत्येनाग्रीषामीययमुदि साविधिना तद्वत्॥ अथ यदा तु पर

१०

मन्नासेदिनइयेपिप्रदोषव्यापिनी नलभ्यते॥ तदा स्कंदपुराणोक्तंदितांते कृतस्फूर्तेन
कृतिथिमध्येन कृत्वा॥ प्रदोषव्यापिनी नस्यादिवा नक्तं विधियते॥ आत्मनोदिगुण
छाये मदीभवति नास्करे॥ तन्नक्तं नत्कमित्याहुर्नक्तं निशि नोजनं॥ एवं तात्वा ततो वि
धानुसाया कृतुमुजिक्त्रिया॥ कुर्यान्तक्तव्रती नक्तं फलं भवति निश्चितमिति॥ सौरन
क्तं तु प्रदोषव्यापिन्यां तियौ दिवा कार्यते दुक्तं कर्मपुराणे॥ नरस्यदिगुणछायामतिरु
मेघदारविः॥ तदा सौरचरे नक्तं नक्तं निशि नोजनमिति॥ नक्तव्रतनिर्णयः॥ अथा
याचितं॥ नामनविद्यते याचितं यस्मिन्नन्यवहरणे तदा याचितं॥ नक्षत्रो ज्येष्ठेष्टपेयो
चोष्यपेयाणि पंचैवाभ्यवहार्याणि॥ याचितं हि प्रार्थितमन्यतो लब्धमुच्यते॥ तद्विरुद्धम
याचितं॥ तदप्रार्थितमन्यत एवलब्धे॥ अयाचितव्रतं॥ न्यतो लब्धमयाचितमन्नमोक्तव्य
मेव॥ अन्यवद्विष्यामीति प्रातः सकल्यात्॥ तदेतमाचितमरुदइये व्यापिन्यां तियौ याम

येतीतस्यामेकमक्रवदनुशेषं॥तस्याप्येकमक्ररूपत्वात्॥अथाचितत्वे तल्लभ्यमा
नैत्यतोवाचनया लब्धममाचितेन सदृशं कृतानुज्यते॥अन्यथाभ्यवदरिष्यामीमीति
प्रातः संकल्पविरोधा स्यात्॥प्रातः संकल्पनतुः॥प्रातरारभ्य मतिमान् क्रयन्ति क्रव
तादिकमिति दक्षवचनात्॥इतिदिग्दर्शनिनामा चतुर्निर्णयः॥अथनक्षत्रोपवासेविशे
षोविष्णुधर्मे॥उपोषितव्यं तक्षत्रं यस्मिन् न स मितारवि॥युज्यते यत्र वातारा निशायेन
शितासह॥अत्रनिशायेतिसामान्येनोक्तावपि सुमंतुवचनातुरोधादद्वितीयादधरावे
ति निश्चियते॥तथाहि॥यत्रद्वितीयादधरावक्रानक्षत्रं प्राप्यते तियो॥तत्ररुक्षत्रं तैकुर्मादिति
ते पारणांतयिति॥स्कंदपुराणे तु॥तत्रैवोपवासे दक्षेयन्ति शिवा दधो न वेत्॥अंते तु
पारणांतक्रचैव न क्रतया विधेः॥न क्रैकमक्रयोरपि त्रते तस्य ते पारणमिति॥नक्षत्र
पवासनिर्णयः॥कृतेचलदिवेदेन ग्रंथे निरूपि दीयके॥एकमक्रादिकत्रैव्येव

तेजातश्च निर्णयः॥अथपि नयेचापराक्षि कीतिवचनात्पितृपूजाश्चादेनैव भवतीति
अमावास्यादिसर्वतिथिश्चादसाधारणं किंचिदुच्यते॥श्रुतिस्मृतिपुराणेषु दिवसविना
गोदिधान्निधाचतुर्द्विचिंधाचोक्तः॥कर्मकालपरित्यागामुद्रुतअप्युक्ताः॥सर्वेष्वपि
क्षेपुसूर्यस्यास्तमयकालसमीपवर्तमानस्त्रिमुद्रुतत्तिकः॥सामेकालः सर्वधर्मवहिकु
तइति सर्वसंमतं॥सर्वधर्मवहिकुतत्वाविशेषे विष्णोश्च विषयनिषेधविशेषदर्शयति
मनु॥रात्रौश्चादंतक्रवीतराक्षसीकीर्त्तिताहिमा॥संध्ययोरुभयोश्चैव सूर्ये चैवालेखिता
शान्तानय॥रात्रौश्चादंतक्रवातराहोरन्यत्र दर्शनात्॥सूर्येदियमुद्रुतैचिसंध्ययोरुभयो
स्तया॥चतुर्थे प्राप्तेयः श्राद्धं तु समाचरेत्॥व्याश्राद्धं समाप्तेति हाताचनरकज्ञेत्॥
वायुपुराणे॥त्रिमुद्रुतस्तु सायाह्नस्तत्रश्चाद्विवर्जयेत्॥उपसंध्यंतक्रवीतपितृपूजा
वेत्॥सकालः आसुरः प्रोक्तः श्राद्धं तत्र विवर्जयेत्॥इत्यादीनि सायंकाले श्राद्धः

नि. दि.

१२

निषेधवाक्यानि॥ अथ सामस्येन श्राद्धविधायकवाक्यानि प्रदर्शयति यदा देवता॥ पूर्वलि चैदं
कं श्राद्धं मयराह्णे तु पैत कं॥ एकोदिष्टं तु मध्याह्ने प्रातः पृथग्निमित्तं कं॥ हरितः॥ अथराह्णः
पितृणां तु यापराह्णं तु यापिनी॥ साग्रात्यामित् कार्ये तु न पूर्वह्णं तु यापिनी॥ तथा॥ मस्यम
स्तरवियति पितरस्तामुपासते॥ तिथितेन सदा दत्तं स्वपराह्णः स्वयं भुवाः॥ उदिने देवते
न नोपित्रं चासंगते रवौ॥ निकं मुहूर्तं मन्त्रोपासातिथिद्वयं कव्यपा॥ इत्यादीन् पराह्ण
श्राद्धविधिपराणीवाक्यानि अक्रौडि धानि धानि धानि विनागपक्षेः समयपर्वते मयराह्ण
इति तत्पर्वते श्राद्धविधायकानि॥ विहितं प्रतिषिद्धं च कल्पितं न वृत्तीति व्यायात्॥ तिथिज
क्षणस्य श्राद्धागस्य तु त्रविद्यामातवेनास्तमयपर्वते श्राद्धं स्यादिति चेत्॥ उद्देशगपि वाद
न्यायेन सावकाशानिरवकाशयोनि रवकाशयोनि रवधिर्बलवानिति न्यायेन वासाय
कालव्यतिरिक्ते पराह्णे सावकाशात् त्रविधायकवाक्यानां सायंकालमात्रेव त्रमातेति

१२

षेधावाक्यैर्बाधः॥ न ह्यस्यैव त्रमपराह्णे श्राद्धं स्यात्॥ अथ वासायंकाले श्राद्धनिषेधात् ग
गायावसतीति वृत्॥ सामीप्यलक्षणायां सायंकालसंनिहितः श्राद्धकालो पराह्णे लक्ष्यते
अथवा॥ क्रतुपरोहिणकाले विहितस्य श्राद्धस्य सायं रात्रौ दिव्युप्राप्त्यनावादेवं श्राद्धात्तर
णे सिद्धे कथंचित् विहितमुख्यक्रतुपरोहिणकाला संभाव्ये प्रतिषिद्धकालवैलं कालैत
रेपि श्राद्धं स्यादिति सापत्तायं प्रतिषिद्धवचनानि॥ ऊर्ध्वं मुहूर्तं क्रतुपाद्यान् मुहूर्तं चतु
ष्टयं॥ मुहूर्तं पिचकेत्येतत्स्वधामवनिमिष्यते॥ एवं सति मुहूर्तं पिचकं दशात्मकं दिवसेमा
मुहूर्तं क्रतुपश्चित्तो धसनेषु सप्तसु मुहूर्तेषु पृथग्निमित्तं श्राद्धं नैमित्तिकश्राद्धव्यतिरि
क्तानाममावास्याप्रत्यादि कादि श्राद्धा नामविधानात् सति संनिहिते मुहूर्तत्रया
त्मके सायाह्णे निषेधात् क्रतुपादि मुहूर्तं पिचकं श्राद्धकाल इति॥ तत्रापि मुहूर्तं पिचकं
श्राद्धपुराणेषु च पिंडि पितृयज्ञपिंडा न्वाहयं कोचश्राद्धं प्रशस्तं क्रतुपादि मुहूर्तं

नि०दि०

१३

यश्चादस्य मुख्यः कालः तत्रापि श्राद्धतिथिः सन्नावविचारेण श्राद्धतिथौ सात्वांश्राद्धकृत्वमिति
तत्रवचना॥ सोयस्यविहितः कालकर्मणः स दुपलब्धमे॥ विद्यमानो न वेदं गतो जितोपक्र
मेण तु॥ अमावास्याप्रवृत्तिः सर्वतिथिश्चाद् साधारणोपेतिथिश्च॥ यत्तु केचिद्वदन्त्येवमिति
यस्यास्तं संविता योतिपितरस्तामुयासति॥ अग्नेस्तिमय वेजामान्नापियातिथिः॥ सैव प्र
त्यादिकं ग्राह्येति॥ सातिथिस्तद्दोरो न यस्यामस्तमियाद्वित्यादिवाकोषु अस्तमय
कालामात्रादोरात्रोपासनादिशब्दश्रवणात्सायंकाले वत्तमानायास्तिथिः परिपूर्ण
त्वं मन्निधाय तस्मिन्नेव दिने कृतपादिकाले श्राद्धतिथ्यन्तावेति श्राद्धकृत्वमिति व्याख्या
ते॥ तद्वा श्राद्धतिथेरन्तावेति श्राद्धविधानेनेतेरेव ग्रंथकालः स्वग्रंथेषु तिथिः कर्मकालव्यापिते
अप्यापि वेत्यादि॥ तथा कर्मणो यस्य कालस्तत्कालव्यापिनीतिथिरित्यादियदिचा
रिततत्रैषा मेवासेयं तस्मात्॥ तस्मात्तैरेव श्राद्धतिथिः कर्मकालव्याप्यास्तमयकाले

१३

प्रवत्तमाना प्रशस्ततरेत्येवं वचनाये व्याख्यायमाने॥ सर्वमनवद्यमिति स्थिते॥ अमावा
स्याश्राद्धनिर्णेतुं तावद्द्वारतक्षत्रादियोगेनामास्यायाः प्राशस्तविषयं किंचिद्व्यते॥ म
हान्ना रते॥ सोमवारयुतोदशः सूर्यग्राहणा संनिताः॥ स्नानं दानं तथा श्राद्धं सर्वं तत्रा
क्षयं न वेत्त॥ तथा च शंखः॥ अमावास्या तु सोमेन सप्तमीमानुना सह॥ चतुर्थी मृगशिरा
त्रेण सोमपुत्रेण च॥ चतुस्त्रिंशत्तिथयस्त्यक्ताः सूर्यग्राहणा संनिताः॥ अमावास्या विशा
खा अनुराधा स्वाति युक्ता तदापि तृणमाह वार्षिकी तस्मिन् विदध्यात्॥ नदुक्ता विष्णुपुरा
णे॥ अमावास्या पदमेतन्निशाखा स्वातियोगिनि॥ श्राद्धे पितृगणस्तस्मिन् संप्राप्ता सह
वार्षिकी॥ तथा॥ आदित्यारोद्रपुष्यक्षेपुक्ता दशोयि दानवेत्त॥ श्राद्धदः प्रीतिमाह ध्यात्वि
तृणां द्वादशवार्षिकी॥ आदित्यपुनर्वसु॥ रोद्रमात्रा॥ तथा तस्मिन्नेव पुराणे॥ वासवं
नेकपदक्षेपितृणां तस्मिन् मिच्छता॥ वारुणेनाप्यमावास्यादेवानां मपि दुर्लभा॥ वासवं

नि.दि.

१४

धनिषा॥ अजंकपादं पुनर्निद्रयदं वारुणं शतभिषकपूर्वनिद्रयदं प्राप्तामाधामायादो नरा
योगसाहस्रिकी तसि पितृणां मुपकल्पयेत्॥ माघस्यामास्यामा विष्णुपुराणे॥ तत्रैव चेन्न रूपद
स्तु पूर्वः कालो यदा तत्र॥ क्रियते पितृभ्यः॥ आर्द्रपरं तसि मवासु वंति युगात्सहस्रपितरश्च ते
नै॥ माहाभारते॥ काले धनिषादिनामतस्मिन् नवंति नुपाजतदा पितृभ्यः॥ दत्तं जलान्त
प्रददाति तसि वषं भित्तिं नुपाजतदा पितृभ्यः॥ दत्तं जलान्तं प्रददाति तसि वषं भित्तिं तत्तु
जजं मनुष्यैः॥ तस्मिन् काले माघस्य दत्तं नित्या॥ माघे सिते पंचदशाक्षदात्ति दुपैतियोगं य
दि वारुणे त॥ ऋक्षेणै कालोः स परा पितृणां नक्षत्रपुण्यै रूपं लभ्यते साविति॥ अथ व्यति
पातयोगः॥ रविवारमुक्ते दत्तं पिदाश्रवणां स्थितिषा द्वातिगदैवत्या एतन्नक्षत्राणां मध्ये
एकं स्यात्तदा व्यतीपातो योगः॥ तदुक्तं भारते॥ श्रवणां स्थितिषा द्वातिगदैवतमाप
तेत॥ रविवारमुतायां तद्व्यतीपातः समुज्ज्यते॥ नागदैवतं अक्षेपायोगो यं स्याद्वाती

१४

पातः शताक्षं ग्रहसन्ति म॥ अथा द्वादशयोगः॥ अक्षं श्रुतिव्यतीपातैर्युक्तामापैरवमापौ
खमाघयोः॥ असावद्वादयोगो गः को घक्षं ग्रहसन्ति म॥ दिवैवयोगः॥ शसोयं न चरात्रौ
कदाचन॥ माहाभारतेपि॥ अमाक्षपातश्रतणैर्युक्ताचेत्येखमाघयोः अद्वादयः॥ सवि
तेयः कोटिस्तुयग्रिहैः सम॥ इत्यमावास्याविशेषकरणं॥ अथामावास्यास्वरूपमुच्यते
अमामिधायां कलायां स्यचिंद्रमसौ सहवसत इत्यमावास्या तदुक्तं॥ अमातामरवैश्व
द्रकला लोके प्रतिष्ठिता॥ यस्मात्सोमो वा सत्यस्याममावाततः स्मृता॥ गोमिलोपि॥ स
यैचिंद्रमसौः परमः सनिकर्षः॥ सामावासेति॥ यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादित्यत्र सायं
प्रातः कालं संकोचनीदृशी नेन दृश्यादेपि सर्वेदशः श्राद्धकालः कालविशेषो वेत्योत्र
कालविशेषद्वयं नित्यं वासरविभागप्रयोजनान्याचष्टे विभागश्चात्ताक्रे इति॥ पंच
धा विभागप्रयोजनं स्मृति॥ स्पष्टं वाक्कि॥ सायाक्रे संगवे श्रीयाछारदे संगवादधः म

नि० दि०

१५

ध्याक्रेपरतोश्रीयान्नोपवासो रवेर्ग्रहैश्च तिरपिपंचधा विभक्तवासरोपक्रमे॥ तस्मादुम
ध्यंदिन एवाध्यातेतीसाधानार्थत्वादिति॥ तदाह बौद्धामन॥ उदयेत्पवासस्य नक्तस्य
स्तमयेतिथिः मध्याह्नव्यापिनी प्रात्या एकं नक्तं त्रैतिथिरिति॥ ज्ञाता तपः॥ पूर्व
ह्लो मध्याह्नो पराह्लो इति॥ त्रिधा तु पिंड पितृयज्ञ पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धार्थ एव मतः॥ अत्र
तौ द्विधा चतुर्धा विनागे सत्यपि पिंडं पितृयज्ञ प्रकारेण त्रिधा यवितः॥ यथा॥ पूर्वह्लो वै
देवानां मध्यंदिनो मधेनुष्याणामपरह्लोः पितॄणां तस्मादयराह्लो ददातीत्यस्य पिंडं पि
तृयज्ञार्थत्वात् मतं देवकृत्या यतः॥ पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणैराज्ञातिरास्यते॥ वास
रस्य तृतीयांशं नाति संध्या समापत इति॥ पिंडानामनुपश्रवादा क्रियते क्रियते इति पिंडा
न्वाहार्यकं श्राद्धमिति॥ सौवान्यत्र देवपितृसंबंधेन दिवसस्य द्विधैव विभागं घोटयति॥
वसंतो ग्रीष्मो वर्षा सिंहे देवा क्रंतवः शरद्वं मंतश्चित्रारस्ते पितरो य एवा पूयतेर्दमास सः दे

१५

वायोपक्षीयते पितरो हरे देव वारात्रिः पुर्वं क्रो देवा पराह्लोः पितरः पूर्णाश्रुतिः॥ एवं सति
पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धं व्यतिरिक्तं ह्लो॥ अपराह्लोः पितॄणां तु या पराह्लो तु यापिनी॥ सा प्रा
त्या पितृकार्ये तु न पूर्वह्लो तु यापिनी॥ इत्यादिनियान्यपराह्लो श्राद्धविधायकानि तानि द्वि
धा विभक्तं दिवा सा पराह्लो विषयाणीति बोद्धव्यं॥ अन्यथा॥ आरभ्य ऊतये श्राद्धं विधायकानि
त्वानि द्विधा विभक्तं विकुयदिरौहिणी दुधाः॥ विधितो विधिमास्त्याय रौहिणं तु न लंघये
दिति॥ रौहिणं न वमं मुकुत्तं न लंघयेत् नानातिक्रमेत्॥ रौहिण एव समापयेच्छ्राद्धं पितृयज्ञः॥
एतच्च तृतीये विनागे पराह्लो चतुर्थे विनागे वा पराह्लो गत्या माणेः तु यपन्नं स्यात्॥ तयोर्म
ध्ये रौहिणं स्यात्मावात्॥ एतच्च रौहिणं समापनं एको दिष्टं विषयमिति नाशंकनीयं॥
पार्वणश्राद्धमपि कुतपकाले इत्यात्र ह्यारतवचने॥ अतर्विद्याप्यमावास्या प्रतिपत्ति
श्चिन्तापि वापि त्रे कर्मणि विद्वद्भिर्गत्या ऊतपकालिकीति॥ अतएव मनुस्मृतिर्द्विधैव दि

नि० दि०

१६॥

तं जति॥ यथा चैवापरः पक्षः सर्वपक्षादि शिष्यते॥ तथा आह स्य पूर्वह्लाद पराह्लाद विशि
ष्यते॥ आमावास्या पराह्लाद गजछायेत्यभिधीयते॥ अस्मिन्तयेभिमायां तु सदा सोम तुषः
धीः प्रतिपद्यते॥ नुषाधिर्वनस्यतिरिति स्मृतिवचनबलात्तराजै नोक्तं॥ वनस्यतिगते
सोमेयाछाया पूर्वतो मुखी॥ गजछाया हि सोमोक्ता पितृणां हतमक्षयं॥ मध्याह्नात् पूर्वपक्षि
मानि मुखी कर्तुं पूर्वानि मुखीति गजछायादि प्रकारा॥ यत्र दशदिवसचतुर्थे त्रिमुहूर्ते
चंद्रस्य वनस्यतिगतानि धानं॥ यथा॥ त्रिमुहूर्तत्रयं सेतुं॥ त्रिमुहूर्तत्रयं सेतुं पुनर्मुहूर्तं
वनस्यतौ॥ तत्रुचं चंद्रमसं॥ कला पदरिणो दिशता प्रतिपुत्रदशनिपरे॥ अन्यथा वनस्य
तिगते सोमेयो नक्षत्रं धावने॥ तथा॥ परान्तयस्तु न जति॥ यथा॥ मंथानं यस्तु कारये
दिति एवमादीनि दशमिन्ने निषेधकान्यसमं जसाति स्फ॥ कैश्चिद्विषयचतुर्थे त्रिमु
हूर्ते दिशश्चाह मंगीकृतवन्निःस्मृत्यंतरवचनमुदाहृतं॥ आत्मनो हि गुणछायादयो

१६

स्यादपराह्लादिकि॥ गजछाया हि सोमोक्ता पितृणां हतमक्षयं॥ तदिगुणेति हिः प्र
कारमभिधीयते॥ दिगुणा ध्यामी च तदिति वैत॥ दिगुणादिती यकारा॥ पूर्वानि मुखी
यावत्॥ एवंच न भराज वचनेन समानार्थता न वतिकृतपापिदिकाजोप्यनुदी
तो न वतीति वा॥ पूर्वह्लादो विशिष्यते स्कंदपुराणे च॥ आवर्त्तनां तु पूर्वह्लादोत्थपराह्ला
स्ततः पर इति॥ आवर्त्तनं गगतमध्यवर्त्तनः सूर्यस्य पूर्वभागात्पश्चिमभागात्मान
ततः कारणात् अक्रा पूर्वभागात् पूर्वह्लादः॥ अपरो भागो पराह्लाद इति॥ समासविधौ॥
पूर्वाधराधरोत्तरमेकदेशे नैकाधिकरणपाणिनिस्मरणात्॥ शान्तपथाश्रमि
रपि॥ पूर्वह्लादो वैदेवातामपराह्लादितर इति॥ मत्स्यपुराणे॥ आक्रोमुहूर्तविज्ञेया
दशपंच सर्वदा॥ तत्राष्टसोमुहूर्तत्रयिः सकालः कृतयस्मृत इति॥ नवमो रौहिणः॥
तथास्मिन्नेव पुराणे॥ अपराह्लादो तु संश्रान्ते अभिनिद्रौ हिणो हयो यत्किंचिदीयते तत्र

नि०दि०

१७

तदक्षयमुदाहृतं॥अतिजितकृतयोहमोमुहूर्त॥वायुपुराणे॥दिवसैस्याहमेनागेमंदीमवा
नास्करः॥सकाजःकृतपस्तत्रपितृणोदन्नमंक्षये॥यत्रपुराणे॥शुक्लपसस्यपूर्वस्तिश्री
इंऊयाद्विचक्षणः॥कृष्णपसापराह्णोतुरोदिणंतुनलंघयेत्॥तत्रपूर्वदिनाहपूर्वस्ति
अपरंदिनाहमपराह्णःइतिनत्रिधाविभक्तस्याहस्तृतीयोभागस्तस्यश्रीतौपिडपि
न्यस्तार्थत्वेनतत्प्रकारोपागतः॥तस्मान्निरभिदिजप्रवृत्तीनांकृतपकोजिकोआमा
वास्यायांआहमितिस्थितेविचार्यते॥अमावास्याद्विविधा॥शुद्धाअसंदिग्धा॥यस्यांप्रातः
शुद्धोदश्यते॥साचतुर्दशीविद्यासिनीवाली॥यस्यानदस्याश्यतेसाप्रतिपदिद्व्यह्नाह्ना
तिअत्राहव्यासःदृष्ट्वंचंद्रासिनीवालीनष्टचंद्राकुरुर्मताः॥श्रुतिरपि॥यापूर्वामावास्या
सासिनीवाली॥योत्तरासाकुरुर्हरितिविज्ञायते॥तत्राशुद्धायास्तियेःपरिपूर्णविविचारोत
स्ति॥विद्यायांतुविचारः॥प्रतिपत्तिमिश्रितापिपूर्वदिनेकालव्यापिनीचेत्यत्रजावलिः

१७

पूर्वक्रिचेदमावास्यातापराह्णेनवेद्यदिहृतविद्वेवसाग्राह्यापित्रेकर्मणिसर्वदा॥अत्रा
होपः॥तनुस्तविद्वाममावास्यामोहादृत्तानतोपिवा॥आहकर्मणियेकुर्युःस्तेषामायुः
प्रदीतेपेशतिवचनेनस्तविद्यायांनिषेधःउक्तः॥वेधप्रमाणंबोदायनेनोक्तं॥मध्याह्ना
त्यरतोयत्रचतुर्दश्यतुदश्यते॥सिनीवालीतिसाकार्यापितृकार्येतुनिःफलेति॥अत्र
पूर्वदिनाहसामासिर्मध्याह्नः॥तस्मत्तमध्याह्नात्यरस्मिर्दिनाहपिदिचतुर्दशीवर्तते॥त
दासिनीवालीपितृकर्मणिनिःफला॥एवमतिदोरितोनिश्चयंवक्ति॥नुतविद्यापमावास्या
प्रतिपत्तिश्रीतापिवा॥पित्रेकर्मणिविद्विर्ग्राह्याकृतपकालिकी॥कृतमोमध्याह्नस्तस्य
ज्ञेयमध्यवातः॥परदिनेकृतपकालेअमावास्याअनावेग्राह्याकृतपकालिकीतिवच
नात्पूर्वासिनीवालीग्राह्याआहकर्मणि॥तत्रव्यासः॥सिनीवालीसदापित्रेह्रदैवतुका
र्मणि॥अपरदिनेप्रतिपदि कृतपकालव्यापिनी॥तत्पूर्वदिनेतदाग्राह्याकृतपका

नि.दि.
१८

लव्यापिनी॥ तत्पूर्वदिने तदाग्राह्याकृतपकालिकिति दशतवचनेन परैवाग्राह्या॥ यत्रुद-
शश्राद्धे॥ दशचिपुणमिसंचपितुः सांवत्सरकृतं हितं॥ पूर्वविदामकुवणिो नरकं प्रतिपद्य-
त इति॥ नारदीयपुराणे पूर्वविदत्वमभिहितं॥ तत्रुदिवसपूर्वविदिमात्रव्यापिन्यातिथौ वे-
दितव्यं॥ पूर्वविदामात्रे अतिप्रसंगः॥ अतएव स्मृत्यंतरतः॥ मध्याह्नव्यापिनीया तुतिथि-
पूर्वापरापिवा॥ तदहकमकुर्वीत ह्यसवृद्धीनकारणं॥ मध्याह्नकृतपः सस्याह्नो मध्यत-
त्वा॥ विधिकसहस्रेभ्यः कालव्याप्तिर्बलीयसीति वचनत्वात्॥ पराएव चेकृतपकालव्या-
पिनी परैवेति सिद्धं॥ यदादिनद्वयेपि कृतपकालव्यापिनी अमावास्यात्॥ तदातिथिक्षये पू-
र्वमिति बालिग्राह्या॥ तिथेर्द्वौ पराकुरुः कार्या॥ तिथेः साम्येपि सर्वैः कुरुः कार्याः॥ तदुक्तं
प्रचेतसा॥ सितिवालीकुरुः श्वेवक्रत्यक्ते श्राद्धकर्मणि॥ स्यातांते यदि मध्याह्ने श्राद्धादि-
स्यात्कथं तदा॥ तिथिः क्षये सितिवालीतिथिर्द्वौ कुरुः स्मृता॥ साम्येपि च कुरुः ते याव-

१८

दंगवेदिनिरिति॥ तिथिक्षये सितिवालीति॥ यदादिनद्वये कृतपे अमावास्या भवति॥ तदा
दिनक्षये पूर्वमिति बाली कार्या॥ एतच्च कुरुः श्राद्धविधानं चतुर्दश्यादिनपूर्वमिति वा-
दव्याप्रवृत्तौ वेदितव्यं॥ पूर्वभागे दशचिपुणमिसंचेत्यस्य वचनस्य वि-
य इति॥ तिथिक्षये हि सास्यात्पूर्वकालिकीति वचनात्॥ यदा तु तिथिर्द्विर्भवति॥ तदा॥
तिथिर्द्वौ कुरुः स्मृता परेत्यर्थः॥ स्वर्द्वेयौ पौष्याविति वचनात्॥ तथा॥ मासवृद्धौ यथौ
पूर्वमासस्यानुमिलिस्तु च॥ तिथिर्द्वौ तथा पूर्वीतिथिः श्रोक्ता मलिस्तु च॥ इति तद्वत वि-
षयं वेदितव्यं॥ साम्येति च कुरुः ते येति॥ कथं समाता॥ यदा कृतपौष्यमास्यसितिवाली
प्रवृत्ता॥ कुरुः श्वेवक्रत्यक्ते श्राद्धकर्मणि॥ एवं सन्तं तमे देपि॥ एतच्च तिरग्निदि-
नस्त्रीशूद्रविषयेऽतदुक्तं॥ जाबालिना॥ पूर्वदिने चेदमावास्या नापराह्णे भवेद्यदि॥

नि० दि०

१९

प्रतिपद्यिकर्तव्यं श्राद्धं श्राद्धविदो विदुः॥ कालादत्रेवाजिवचनेन॥ अमावास्याया आ-
भावेऽपि प्रतिपदः कालत्वेन विधानात्॥ कुतपेऽयं कृतस्य प्रतिपदो मे सामासा विधि-
रपि न दोष इति विख्यातं॥ गालोक्षिः॥ सिनीवलीदिनौ कार्या साग्रिकैः पितृकर्म-
भिः॥ स्त्रीभिः शूद्रैः कुरुः कार्यातिर्याचानग्रिकौ द्विजैः॥ जावलीरपि॥ अपराह्णं द्वयव्या-
पि यदि दत्तं सिद्धिं क्षये॥ आहिताग्नेः सिनीवलीतिरग्रादेः कुरु मता॥ अह्णः अपरो न-
गः अपराह्णः॥ आदिशब्देन स्त्रीशूद्राणामुपसंग्रहः॥ इति दिनद्वये कृतव्यापित्या-
निर्णयः॥ यदा तु तिथि क्षयवशात् तदिनद्वये कृतपे अमावास्या न लभ्यते॥ तदा सिनीवली-
सर्वैरेव ग्राह्या॥ तिथि क्षये सिनीवलीति वचनादिभिः॥ यत्रुक्तं श्रित्त्वि वसस्यात्रिधा वि-
नामपक्षापराह्णे॥ अमावास्यादिश्राद्धनिर्णीते॥ तत्रेषां पूर्वह्णिके दमावास्या नापरा-
ह्णे न वेद्यादि॥ ननु तद्विद्वदसाग्राह्यापि त्रेकर्मणि सर्वदा॥ तथा अपराह्णः पितृणां

१९

तु यापराह्णा तु यापिनी सा ग्राह्या पितृकार्ये तु न पूर्वाह्णानुयापिनी॥ इत्यादि वचनेषु
पूर्वाह्णापराह्णयोरेतद्वर्तिनामध्याह्णकालेनां तर्हितयोः परस्परसंबन्धः कथं स्यात्
कलस्य व्यापित्वात् संबन्ध इति॥ चेन्न हि विचारापदत्तौ जजंजलिः पंचधा विभागो तु
प्रातः संगवः मध्याह्नः अपराह्णः सायाह्ण इति पूर्वह्णिके शब्दे नास्ति॥ विधाविनागो तु॥
पृथिवीकृतयत्र गोपतिगौमिः कासेन तपति क्षणो॥ सकालः कृतपस्तत्र पितृणां हस्त-
मक्षयं॥ तथा॥ अपराह्णे तु संग्राह्येः निजिद्रोहिणो दये॥ यत्किंचिद्विद्यते तत्र तदक्ष-
यमुदाहृतं॥ तथा मुक्तपक्षेऽप्यपूर्वाह्णिके श्राद्धं कुर्यादिति चक्षणं॥ रुद्रमपक्षेऽपराह्णे तुर्ये-
द्विणां तु न लब्धयेत्॥ इत्यादि स्मृतिपुराणं वचनान्युपपन्नानि मेवेति॥ तस्माच्छ्राद्ध-
धाविनाग एते द्विणां तु न लब्धवसाधियानिति॥ ननु पूर्वाह्णिके श्राद्धं मपराह्णे तु या-
वणां॥ एको हि हंतुमध्याह्ने प्रातर्वादि निमित्तकमिति त्रिधा विभागपरं न॥ श्राद्धं

ति० रि०

२०

विशेषेण कालविशेषो निधीयते॥ मध्याह्नदधधस्तनो नागः पूर्वाह्ना॥ तस्मादुन्नरो परो
ह्ना॥ मध्याह्नः कृतयो मुहूर्तः॥ तस्या क्रोमध्वत्वात्॥ तदुक्तं॥ सप्तमात्परतोयस्कृतव
मादधरस्तय॥ उन्नयोरपिमध्यस्तः कृतयः सो निधीयते॥ इति तस्यैव मध्यलोकोक्तं॥ त
स्मिन्नेव श्राद्धं रंमविधानाच्च गौतमः॥ प्रारभ्य कृतये श्राद्धं कृमदि रोहिणा दुधा विधि
तो विधिमास्त्राय रोहिणा तु न जंघयेत् इति॥ रोहिणो नवमा मुहूर्तः अतएव कोदिष्टपा
वर्णं मपि च श्राद्धं कृतये प्रारभ्य रोहिणो समापनीय॥ रोहिणौ तिक्रमे दोषस्तु ते नैवो
क्तः॥ रोहिणां जंघयेत्स्तु तानादस्तानतोपि वा॥ आसुरंतं वेष्ट्वा इति तृणो नोपतिष्ठ
ति॥ अतएव॥ कदाचिद्देवा पराधात्मानुष्याद्या पराधाद् रोहिणी तिक्रमे सति तत्कृत्वा नित
दोषः॥ पाशं कानि दृष्ट्यर्थमायस्तं बवचनमुक्त्वा पयत्नं॥ यथा॥ कृतयादि मुहूर्तस्थि
त्यदाचरति मास्करः॥ सकल कृतयस्तत्र पितृणां दत्तमक्षयमिति॥ कृतयो रोहिणी

२०

विरंचति त्रयः॥ यत्रुके श्रितः॥ त्रिमुहूर्तपिकत्रव्यापूवदिशानुबद्धचैः॥ ऊरुरध्वमु
निःकारयिष्येष्टं सामगातिमिरिति॥ एतत्तद्वारीतवनं मत्वा पद्यते॥ इदं वचनं वेदम्
लन संभवति वैति वेदो हि द्विजांति साधारणं धर्मं विदधाति॥ इदं हि वचनं बद्धच
द्वदो कालविशेषं विधत्ते॥ बद्धवादेः साग्निकचतिरग्निकत्वं कृतयो विशेषः सोपि न श्र
यते॥ किंच यथेष्टं सामगातिमिरित्येतत्प्रमाणं यदि स्यात्॥ कथं तर्हि छंदोगपरिशि
ष्टादिकं॥ पिंडपितृयज्ञमत्वाद्यादि कंच छंदोगमुख्यान् प्रतिव्यवस्थितं विधत्ते॥
अतः इदं कृतयकालादेर्विधाय कामिः स्मृतिनिर्विकृद्धमना द्रवणीयं॥ इति॥ एवं
मनंतं न द्वेपि प्रतिपादितं॥ इति तिरग्निकामावास्या नियमि॥ अथ पौर्णमासी श्रा
द्धनियमिः॥ अमावास्या श्राद्धनियमवत्॥ पौर्णमासी श्राद्धनियमिः॥ पौर्णमासी पु
श्राद्धकरणे दोषमाह पितृमहाः॥ अमावास्या च तीपातपौर्णमासी का मुच॥ विद्वत्

नि० दि०

२१

नृषु मऊवणिः प्रामव्य त्रीयते तु स॥ गार्ग्यः॥ पौर्णमासीषु यच्छ्राद्धं यच्च दानं यथा वि-
धिः॥ उपवासादिकं यच्च तदनेन फलं स्मृतं॥ पौर्णमासीषु सवसि निषिद्धं पिंडपात-
नं॥ वर्जयित्वा प्रौष्ठपदो यथा दशस्तिथे वसेति॥ चित्रानक्षत्रयुक्ता चैत्री॥ विशाखा
पुक्ता वैशाखी॥ एवं स्वस्व नक्षत्रयुक्ताः सर्वाः पुण्यतमा इति॥ सामिकानां पुनरपरा-
ह्ने पिंडपितृयज्ञानंतरं दशश्राद्धस्य विहितत्वात् तद्विषयो दशनिर्णयः पृथक् प्रस्तु-
यत इति॥ सामिकविषये मतु॥ पितृपिंडितुनिर्वर्त्य विप्रः श्रद्धां प्रक्षयेत्प्रिमात्॥ पिंडा-
न्वाहायिकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुसामिकं॥ अन्नकैश्चित्पितृयज्ञादेन पितृतर्पणं
व्याचक्षणा मन्त्रपुराणवचनमुद्धरति॥ यथा॥ पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य तर्पणारख्यं तु यो-
प्रिमात्॥ पिंडान्वाहायिकं कुर्यात् श्राद्धमिदं क्षये सति॥ सर्वे हि स्नानं तर्पणं च कृत्वा
श्राद्धमारभते॥ तस्यां सामिनि रश्मोरविरोधात् प्राप्ते यो प्रिमानि स्यं न च किं॥ तर्पणस्य दे-

२१

वर्षिपितृमनुष्यसाधारण्यादासाधारणं पिंडपितृयज्ञव्यपदेशेनियुज्यते॥ तर्पणस्यपि
डरूपत्वाभावात् पिंडान्वाहायिकं व्युत्पत्तिरपि न घटते॥ पिंडानामनुपश्राद्धाद्विधेः क्रि-
यते इति॥ अतोऽस्य वचनस्यानर्थकत्वं नित्यामहायसांतर्भूतं देवयज्ञस्ततस्ततस्ततरे-
पितृभ्यः स्वधानमइति दक्षिणतः॥ एवं पारस्कारादिगृह्यविहितं पितृयज्ञं निर्वर्त्य
पिंडान्वाहायिकं श्राद्धं कुर्यादित्यर्थः॥ अयमेव पितृयज्ञस्तर्पणारख्यः॥ उक्तं च मन्त्र-
पुराणे॥ जपो हुतो हुतो हामः प्रहुतो नोति को वलिः॥ ब्राह्म्यं तु तद्विज्ञांशेषु प्राशि-
तं पितृतर्पणं॥ अनेन मन्त्रवचनेन॥ प्राग्वितृयज्ञादग्रिमतो वैश्वदेवारख्यं महायज्ञा-
नुष्ठीनं विधीयते॥ न विष्यत्युराणे स्पष्टमेतदुपदिश्यते॥ मासांते कर्मानिर्वर्त्य वैश्वदे-
वंतु सामिकः॥ पिंडयज्ञं ततः कुर्यात्तितोन्वाहायिकं बुधं॥ इति पिंडपितृयज्ञः॥ पितृय-
ज्ञादेनोक्तं॥ शारङ्गयत्॥ पिंडपितृयज्ञोपराह्णमावास्यायां एवं पितृयज्ञं तु निर्व-

नि० हि०

२२

त्येति त्रन्का प्रयादेशाश्रवणवाजसिडपितृयत्तस्यापि डान्वाहार्यकस्य चैकस्मिन्दिने सि
देपिविरोधोदत्तपते॥ यथा॥ यदामास्याप्रतिपत्तं धिर्मध्याक्तादुपरिआमावास्याचदिन
इयेष्यपराह्णव्यापिन्यांति यिक्षयेसिनाजीति॥ सिनीवाजीदिजै॥ कायसिप्रिकैः पितृक
मणीत्यादिना द्वयोः पिंडपितृयत्तश्चाद्वयोरैकत्रप्राप्तेपि॥ आपस्तंबवचनकात्याय
नवचनान्याविरुद्धमिव प्रतिनातियदहश्चंद्रमसेन पश्यंति तदहः पिंडपितृयत्तं कुर्या
दित्यापस्तंबवचनेन चंद्रादशनि एव पिंडपितृयत्तो विहितः॥ काना यनोपि॥ अमा
वास्यायामाधाराह्णे पिंडपितृयत्तश्चाद्वयोरैकत्रप्राप्तेपि॥ चतुर्दशीयत्र मुरुर्त्तत्रयादव
कम्माप्यते तत्र चंद्रदशति न सवतीति प्रसिद्धं न्योतिः शास्त्रे॥ अतो मुरुर्त्तत्रयाधि
कायां चतुर्दशी चंद्रदशति सति आपस्तंबवचनेन चंद्रदशति विहितस्य पिंडपितृय
स्य सति चंद्रदशति विहितस्य पिंडपितृयस्य सति चंद्रदशति निषोधादुक्तम्॥

२२

पिंडपितृयत्तः परेह्णिक्रकं क्रियते॥ पितृयत्तं तु निर्वन्वित्रः श्वं प्रक्षयेप्रिमानित्य
नेन विहितं पिंडान्वाहार्यकं आहंतु मुखस्य पिंडपितृयत्तस्य सिनिवाल्यावाधदृश
नात् मुख्याय बाधेन्योन्यायौ लक्ष्यते इत्यनेन लक्षणयितर्पणारब्धं पितृयत्तमाश्रि
त्य कुतपकालिकायां सिनीवाजीसाग्रिना क्रियते आह मिति॥ एवमिन्नति यिप्रामे
यो द्वयोः कर्मणोरैकतिथिविधानविधि स्यापिंडान्वाहार्यकस्यायश्च न्यता लक्षण
दोषपरिजिह्वायार्थाच्चपरिनिष्ठकार आपस्तंबादिस्त्रायेव्याचष्टे॥ यदुक्तं यदहः
स्तेवदशति नैति चंद्रमाः॥ तन्वायापेक्षया तेयं क्षीणो राज्ञि वास्यते इति सूत्रेण दह
कं यदहश्चंद्रमसेन पश्यंतीति तन्वाया मिप्रायेण अदशति न क्षयो मिमेतः॥ यदे
हश्चंद्रक्षयो भवति तस्मिन् न हति पिंडपितृयत्त इति सूत्रायेव्याख्यातः॥ चंद्रक्षय
कालस्तु॥ अष्टमेश्चतुर्दशी क्षीणो भवति॥ अमावास्याष्टमे मार्गे ततः किल नवे

नि० दि०

२३

दणु॥ इति प्रातश्चंद्रमसि दष्टेष्वापराह्णे क्षयाति प्रायेण॥ दारीतोप्याह॥ यस्यां संध्या गतेः
सोमो मृणाजश्च द्रवते॥ अपराह्णः क्षयस्तस्यापिंडानां करेण ध्रुवं॥ पिंडानां पितृय
तविहिताती पिंडानां विधायकत्वे स्यात्वाक्यस्यार्थवेत्ता भवति॥ पिंडपितृयत्तरहित
स्य ऊतयकालिक्याममावास्यायां नित्यत्वात्॥ श्रुतिरपि॥ एष वै सोमो राजा देवानाम
नयश्चंद्रमाः स एतं रात्रिं क्षीयते तस्मिन् क्षीणे ददाति॥ स एवापराह्णे ददाति॥ पू
र्वान्नो वै देवानां मध्यं दिनं मनुष्याणामपराह्णे पितॄणां तस्मादपराह्णे ददाति अस्य
श्रुतिश्च यस्य विहितस्य पिंडपितृयत्तस्य चंद्रक्षये प्रतिपादनादेतदुक्तं भवति॥ प्रा
तश्चंद्रदशति सति अपराह्णे सदा चंद्रः क्षीयते तदा पिंडपितृयत्तः कर्तव्य इति॥ कात्या
यनोपि॥ पिंडान्वाहार्यकं श्रीक्षीणे राजनिशस्यते॥ वासरस्य तुरीये शोनाति संध्या
समाया॥ इति॥ आत्रपिंडान्वाहार्यकमित्यन्वर्थमिधमनं॥ पिंडपितृयत्तो ह्येकाल

२३

विशिष्टं प्राद्वं विधायते॥ तच्च क्षीणे चंद्रे प्रशस्तमिति॥ एभिर्वचनैः चंद्रदशति एव पि
ंडपितृयत्तो विधायते॥ तस्माच्चंद्रदशतिं निमित्तोक्तोत्कर्षः पिंडपितृयत्तस्येति॥ कात्या
यनेन पितृयत्तो दशंगमित्युक्तं॥ कर्धोपि ध्यायते नापरररीकृतं॥ पूर्वैरेव दश
प्राधात्पिंडपितृयत्तो न यश्चादिति॥ जैमने मतेऽनगत्वे पिदशसि वरीका॥ तत्र कुम
पराश्रुतिदश्यातं॥ पूर्वैकः पितृन्योयत्तं निःक्रीणीय प्रातर्देवेभ्यः प्रतनुत इति आ
नयाश्रुत्यौवोत्कर्षशकानि रस्ता॥ तदेवैव पूर्वैभ्यः पिंडपितृयत्त उत्तरे ध्रुवदशीष्टिरिति च
निर्णीतं॥ अन्वाधानं पिंडपिंडपितृयत्तं दशे प्राद्वं चैकदिनं इत्युक्तं॥ कालादशेति
ण्येकवासरैक्यादिति प्रादुर्महिषय इति॥ कारिकायां॥ प्राद्वस्यात्पिंडपितृयत्तो
ते पिंडान्वाहार्यसंज्ञकं॥ पित्रादिभ्यस्तथा मातामहादिभ्यः सधर्मकिं॥ तथा॥ प्रादा
त्पूर्वः पिंडयत्तः श्रौतत्वादेककालिकः॥ आनाहिताग्नेः प्राप्तिश्च तस्य श्रातादिदेशात्

नि०दि०

२४

तइति॥तथा॥अमायानित्यहोमांतेदेवतानोपरिग्रहः॥प्रातःसंकल्प्यवपतंपुसःस्ता
तौतुदंपती॥इतादीत्वक्षिपितान्पृथक्पाकासमर्थनात्॥पितृयज्ञविधिःश्रुत्यामुक्तः
श्राद्धविधिःस्मृतौ॥आपराह्णेपिंडयज्ञात्परंश्राद्धंतुदात्रिकं॥प्रातश्चंद्रदशतिसत्य
पराह्णेक्षयाभिप्रायेणयज्ञपाश्वेप्याह॥अर्धचतुर्दशीयज्ञपरोपंचदशीनवेत्॥च
तुर्दश्यवसानेतुपितृयज्ञंतुकारयेत्॥कारयेदितिपिंडपितृयज्ञस्याध्वर्युकंतकत्व
शाखानिप्रायेणापिच्यत्यय॥स्वयंकर्तृत्वेस्वार्थेपिजितिकल्पते॥अस्तमयपुण्यं
तायामपिचतुर्दश्यापिंडान्वाहायकेश्राद्धविधायते॥यदिद्वितीयेहनिअमावास्या
याःक्षयोभवति॥तदुक्तं॥यदाचतुर्दश्या॥वासरस्यतुरीयेरोतदैवचंद्रस्यशीण
त्वात्॥वासरस्यतुरीयेराइतिकालायायनवचनाद्वा॥स्मृत्यंतरं॥चतुर्दश्याचतुर्यो
मेअमायज्ञनदृश्यते॥श्वोक्ततेप्रतियद्यन्नरुतेकव्यादिकीक्रियेति॥एतानिचतु

२४

दश्यापिंडपितृयज्ञपिंडान्वाहायकेश्राद्धविधायकानिवाक्यानिदृष्ट्विद्विद्वत्संक्रांत्या
दौदितमातात्यन्तेआमावास्यायाःप्रतिपदश्चात्यंतक्षयवत्तत्प्रतिपदियागका
लाभावेवेदितव्याति॥प्रतिपदियागकालसज्ञावेतुचतुर्दश्यामग्नत्वाधानादीनांति
षेधउक्तः॥तत्रस्मृतिवचनं॥रुतेहनिचतुर्दश्याममांऊर्वतियेद्विजा॥विद्वारंपितृय
ज्ञंचतसर्वनिःफलंनवेत्॥विद्वारंऊर्दश्या॥द्वितीहनिप्रागकालेसतिचतुर्दश्याम
त्वाधानादेर्नषिद्धत्वात्॥प्रागकालप्रमाणंवृद्धशातातपःआहे॥पर्वणोयश्चतुर्थेति
आद्याःप्रतिपदस्त्रयःप्रागकालःसविसेयःप्रातर्पुत्रोमनीषिन्निरिति॥तथा॥यज्ञपा
श्वेपि॥पंचदश्याःपरःपादःत्रयक्षादेःप्रथमास्त्रयः॥कालःपार्वणप्रागेस्यादन्यथा
तुयानविधते॥इत्यादिवाक्यैर्विहितस्यप्रागकालस्यप्रतिपदिसज्ञाविहतेहतीति
वाक्यंचतुर्दश्यांतिषेधकः॥प्रतिपदियागकालेतिषेधकानावात्॥अन्यथापिर्व

नि० दि०

२५

वचनैर्विरोधस्यात्॥ तस्मात्प्राग्निनायागकालं पयलोचनयादिव सन्निधाविभागप
राक्तेऽमावास्यायांचतुर्दशीपिंडपितृयज्ञः कर्तव्य इति सिद्धे पितृविषये द्विधा विभा
गोनास्तीति न संतव्यं॥ पिंडपितृयज्ञो द्विधा विभाग इत्यत्र वचनानि॥ पूर्वसंधिकालमे
देन व्यवस्थामाह॥ जौगाक्षिः॥ अपराह्णे यवासायं यदि पक्वसमाप्यते॥ उपोष्यतस्मि
न ह तिष्ठो नृते याग इष्यत इति॥ अपराह्णे दिवसस्योत्तरार्धे यदि पक्वसमाप्तिः॥ तदा
द्वितीये ह नियागकालसंज्ञा वे सति तस्मिन् उपोष्यत्वान्वाधानादि व्रतं कृत्वा श्वो नृते परे ह
नियागः॥ अपराह्णे त्रिदिवसस्य द्वितीयां योनागो नृतापोनापि पंचधा विनक्रम्य च
तुर्योनागः॥ अतएव त्रिदिवसस्य पंचदशीत्यत्र वाक्यपितृयज्ञकालविधौ द्विधा
विभागस्य गृहीतत्वात् मुख्यश्चायमपराह्णशब्दार्थः॥ अक्रः अपरो प्रागो अपराह्णः
पूर्वापरधरे तत्रैति समासः॥ तथा॥ पिंडाय ते दिवस द्विधा विभागे पराह्णकारि

२५

का॥ पंचदशी प्रतिपद्यमेते एकादिने महति यदि मतस्मिन् पंचदशी प्रकृतेरुपवा
सः पंचदशी क्रियते यदि यागकालः॥ समेते मिलिते इत्यर्थः॥ पंचदशी मरुतीदिनो
नोत्तरनागे पिंडपितृयज्ञकारणं समधीतस्मिन्दिने॥ तदा भ्रंशतरे वा पराह्णिकी
त्रिघटिका यदा प्रकृते दंष्ट्रिणीर्णमासयो रुपावासो व्रतमिति॥ एतद्वितीयदिने याग
कालसंज्ञा वे वेदितव्यं॥ पंचदशी क्रियते यदि क्षीयते तदा तस्मिन् नृनियोगः॥ अर्था
त्युर्वक्षव्रतं॥ तथा गोमिलः॥ आवर्त्तनात्परः संधिर्यदि तस्मिन् पक्रमं॥ परे ह्कारि
रित्येष पर्वद्वयविनिर्णय इति॥ आवर्त्तनं मध्याह्नः॥ तस्मात्परतः पूर्वप्रतिपदे संधि
स्तदा तस्मिन् व्रतं॥ परे ह्कारिदिने इष्टिरिति॥ वरमित्यादि बुद्ध्या वचनानां पयो जेव
ने यावत्तयागयोः पूर्वोत्तरदिनसंबंधत्वेन परदिने च पंचदशेने सत्यसति वा यागः॥ प
रे ह्कारि च दशरणादिकमिति॥ स्मृत्यर्थस्तारेष्वेवमुक्तं॥ अमावास्यायांचतुर्दशी

६ नि. दि.

२६

पर्वसंधौ सति परे ह निरुचं द्वेपियागः कार्मा इति ॥ अमा वास्य पूणिमा च पर्वत्रा वे नोच्यते त
पाचक्रति ॥ अर्द्धमास पर्वदेवान स्मिन् ग्रीणंतीति एवं पितृयज्ञा दो द्विधा विना गो यक्रः ॥
इति साग्रिक स्यामा वास्यामा वास्यानिर्णयः ॥ कृतेचल द्वि वेदेन ग्रंथे निर्णयदीपके ॥ निरग्रा
देश्व साग्रीमा नोमा वास्या विनिर्णयः ॥ अथ याग कालनिर्णयः ॥ दशैपिणस्य मास्या च हि
ताश्वाना हिताश्वोः संधौ यजेतेति वाक्ये न विहितस्य प्रथियागस्य पर्व प्रतिप्रसंधि निबंध
नत्वा संधेरति सूक्ष्मात्वात् तत्र यागा तु पपत्तेरुभेयतः ॥ समीपलक्षणायां कालनिश्चयमा
ह याज्ञवल्क्यः ॥ पंचदश्याः पादः पक्षादेः प्रथमास्त्रयः ॥ याग कालः स विज्ञेयः प्रातः को
मतीषिभिः ॥ एवं पर्वचतुर्थादि प्रतिपदं रात्रयं यावद्घातं कालः संप्रातः कालीनो ग्र
हीतव्यः ॥ प्रातर्पत्रैत पन्महा वृक्षाग्राणि सूर्यप्रातयतिसहोमकालः स्वस्ययनतम इति
स्मृतः ॥ उदित आदित्ये यौगमासतत्र प्रकृ मेत्या गु दयादारम्यमा वा स्यमित्यापस्त

२६

ब ॥ यदा मध्याह्नात् पूर्वमध्याह्ने वा पर्व प्रतिपदोः संधिस्तदा संधिदिने यागः पूर्वैरन्या
ध्याने ॥ तदा ह जौगक्षिः ॥ पूर्वैस्ते मध्याह्ने यदि पूर्वसमाप्यते ॥ उपोष्य तत्र पूर्वैरुस्त
दहयाग इष्यते ॥ गोमित्रे ॥ पर्व प्रतिपदोः संधिरवगावर्त्तना भवेत् ॥ तस्मिन् न ह नियष्ट
व्य पूर्वैरुः स्यादुपक्रमः ॥ तथा ॥ आवर्त्तने यदा संधिः पर्व प्रतिपदो भवेत् ॥ तदा यगि
इष्येत परतश्चेत्यरेह नि ॥ आवर्त्तनं मध्याह्ने ॥ आवर्त्तना र्ध्वं पूर्वसंधौ परेह नीति याग
काले सति ति वेदितव्यः ॥ संग्रहेपि ॥ पूर्वैस्ते वाथ मध्याह्ने पर्वसंधियदा भवेत् ॥ तत्रोपो
ष्यसिनीवाजीश्वानदृष्टारलक्षणेति चंद्रमिति शेषः ॥ एतानि वचनाति यदा मध्याह्ना
त् पूर्वमध्याह्ने वा पर्व प्रतिपदं संधौ संधिदिनयोगविधायकानि ॥ अथा यदा मध्याह्नाद्
र्ध्वं सायंकाले वा पर्वसमाप्तिस्तदा संधिदिवसे न्वाधाय परे ह यगि ॥ तदहलौ गोक्षि ॥
अपराह्ने वा सायं यदि पर्वसमाप्यते ॥ उपोष्य तस्मिन् न हि निश्चो नूते याग इष्यते ॥ सं

ति० दि०

२९

मंहेपि॥ अपराक्षयायां वापर्वसंधिर्न विद्यति॥ उपोष्यात्तु कुरुस्तत्र यदहनेति लक्षणं
चंद्रानेत्यर्थः॥ गृह्यकारिका॥ पंचदशी प्रतिपद्यसमेते एकदिने मृदुतीयदितस्मिन्
पंचदशी प्रकृते रूपवासः॥ पंचदशी हीमते यदि यागः॥ गोमिज॥ आवर्तनात्परः संधे
र्यदितस्मिन्नुपक्रमः॥ परे धरिष्ठिरित्येष पंचदिवसीत्यर्थः॥ इति एता निवचनात्पर
ह्युपर्वसंधौ परदिने यागविधायकान्यपि यागकालसंज्ञावेवेदितव्यानि॥ आन्यथा स
ंधिदिने एव याग इति॥ असंनिषिः पूर्णिमा मावास्यायोः साधारणः॥ अमायां तु याग
कालानुपाक्षेपि पर्वततीयैश्चोपियागो न वेदिति॥ तत्र युक्तिः॥ वृश्चिकसंक्रांतौ दिनमात्र
व्युत्पत्तिसति यदातिथेः क्षयो न व नितदा द्वितीये ह नि प्रतिपत्तयां शीघ्रावाचतुर्थी त्रिंश
निदाश्च वणाच्च यदा चतुर्दशी यामतुरीयमित्यादि वचनैः पिंड पितृयज्ञादिकं कर्म चतु
र्दश्यामुपदिश्यते॥ तत्रोपजी व्यद्वितीयदिवसे पूर्वधुः पितृस्यो यज्ञे निःक्रीणीय प्रातः

२९

देवैर्म्यः प्रतश्च नयाक्रमपरया क्रतुर्थत्वात् पर्वततीयां चोयागः स्यादिति सिद्धं॥ इ
यास्तु विशेषः॥ प्रतिपद्यप्रविष्टायां ब्राह्मणतर्पणं न कर्तव्यं॥ प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि
त्वष्टिः समाप्यते॥ पुनः प्रणीय कृच्छ्रेः कर्तव्या यागवित्रमैरिति गार्ग्यवचनात्॥ यत्रुपच
मीयत्रसंपूर्णा द्वितीया क्षयगामिनी॥ चरु रिष्टिरमा वा स्यात्तत्कव्यादिकी क्रिया अमा
वास्या प्रवृत्तीनां तिथिनामतु स्मृते क्षयेष्वदृष्टादिका क्षये पंचमी संपूर्णा निवतिथिश्च
ये प्रतिपदि च दृष्टानि न वती॥ तथा सति तत्कव्यादिकी क्रिया विदधातोऽप्यवचनस्य
प्रतिपदि च दृष्टानि सति प्रतिपत्तयैः निमित्तो यागो न कार्य इति तात्पर्यं॥ एतदुपजी
व्यचं दृष्टानि यागनिषेधकानि मुनिवचना निप्रवर्तन्ति॥ यजनीये क्रिसो मेधे दारुण्य
दिशि दृष्टाते॥ अन्वाधानं चतुर्दश्याममायां यु यजेत्तदा॥ तथा॥ आदित्ये समिते चंद्रः प्र
क्षीण उदिमान् ददा॥ प्रतिपद्यप्रतिपत्तीः स्यात् पंचदश्यां यजेत्तदा॥ वृद्धवसिष्ठः॥ इदं न

नि०दि०

२६

रुतेहविषिपुरस्तादुदितेविधौ॥यद्वैगुण्यंरुतेतस्मिन्मन्त्रादिपिहृतप्रवेत्त॥स्मृत्यन्तरेः॥
वर्द्धमानाममावास्यांलभेदेदपरैरुनि॥यामांस्त्रीनधिकान्यापिपितृयत्नस्तान्नवेत्त॥त
तस्तस्यांसप्तम्ययेतस्मीन॥वृद्धोचंद्रदशनंनसंभवति॥तथा॥पार्वणोत्रोत्तरीयेपिका
यातिदिदिजोत्तमेः॥द्वितीयासदितंयस्मादुषयंत्याश्वाजायनाः॥अवगिस्तमयाघ्न
द्वितीयातुप्रदृश्यते॥तत्रयागंनकुवातविश्वेदेवाःपरादुत्तरा॥अत्रवचनद्वयेद्वितीया
मात्रेतिप्रसंगादस्तमयेन्निमुहूर्त्तव्यापिन्याद्वितीयामाश्वदशनियागनिषेधलक्ष
णादयान्निषेधेप्रतिपिपुनर्द्वितीयानिषेधेःस्त्रिमहूर्त्तौधिकव्यापिद्वितीयाविशेषे।व
र्षितेष्टे॥अवगिस्तमयास्मायाक्रात्युर्वेदित्यनेनस्तचितोद्वितीयाविशेषोवृद्धरातातये
नोक्तः॥त्रिमहूर्त्तौद्वितीयाचेत्प्रतिपद्यापराह्निका॥अन्वाधानंचतुर्दश्यांतरतःसोमद
शन्यादिति॥अपराह्णचतुर्थःस्त्रिमहूर्त्तः॥तत्रमवापराह्निकीतिकालादरेव्यारब्ध

२६

ते॥कार्तिकेमुक्तप्रतिपन्तिर्गयेनिर्णयामृतैष्यंगारुतेप्रतिपदिषण्णहूर्त्तव्यापिनीद्वि
तीयाआपराह्निकीतिव्यारब्धाते॥एवंप्रतिपदिषण्णहूर्त्तयांयांचंद्रदशनियागनिषेध
इतिप्राप्तं॥एतानिसर्वाणिवचनानिप्रतिपदियागनिषेधकानि॥यवर्त्ततीयांशोमाग
विधायकानितानिक्षयपक्षेवकल्प्यंते॥प्रतिपदिसोमदशनिसंकारणस्यक्षमएवसं
जावात्॥तिथिद्वौतु॥ह्यगयांतिभिःपूर्वादिदिगायांपरास्मृता॥तथार्ववर्दिपौषरो
पूज्यावित्यादिना॥अपराह्णसंधिरास्त्रबलाच्चप्रतिपदिसोमदशनैपिप्रातःप्रतिप
तीयांशोलभ्यमानेयागइतिसर्वसमेता॥अथाप्येतद्वचनंजातंप्रतिपदिसोमदशनिया
गनिषेधकं॥तथाप्यपराह्णसंधिरास्त्रविधानान्ययानुपत्याप्रतिपदिसोमदशनिस
नियामानुष्ठानंवैकल्पिकंरुद्व्यं॥यदिदिप्रातःपवर्त्ततीयांशोलभ्यमानेसोमदशन
मात्रेणदश्यागःप्रतिषिध्यते॥तदायजनीयेहिसोमश्चेद्वरुण्यादिशिदृश्यते॥तत्र

नि० दि०
२९

व्याहृतिनिहेमोदंडं दंडं दंडादिजातये इति कात्यायनवचनमसंगतं स्यात् ॥ कथं प्रतिपदि
चंद्रदशनिमयेन चतुर्दश्यामन्वाधानं कृत्वा पंचदश्यायां गेहते प्रतिपदियजनीये
क्रिमोमश्चेदिच्छमातमसंगतं ॥ तस्याहोयजनीयत्वात्वात् ॥ यागस्तु पूर्वदिक्सेक
त इति ॥ अस्तत्र प्रतिपदियागा नावे व्याहृता होमा एव संगतं ॥ सोमदशनेन तु यासि
कयागप्रतिषेधे अन्यपगम्यमाते पक्षे चंद्रदशने सति होमादिसहितो यागो विधि
यते ॥ तदेव च नमर्थवन्ता त्वर्थे लनंतर्दपि चंद्रदशने पियागो विकल्पेनाश्रित इ
ति ॥ चंद्रदशने पाक्षिकयागा तु घानेपि पर्वतिनीयां त्रो आर्थिकः कालः ॥ प्रतिपत्तौ
यां त्रो वाचनिकः काल इति ॥ पर्वणो यश्चतुर्थे त्रिदशने न इदमत्र रहस्यं त्रिमुल्लूत इ
तायां चेदित्यनेन हृद्दशातातपोक्तेन षट्मुल्लूत इति तीया व्याप्तौ याग निषेध उक्तः ॥ सा
यं षण्मुल्लूत न्यूनकाल व्यापित्वा इति तीयायां चंद्रदशने सति तैत्तिरीयश्रुतिः ॥ यदहः

२९

पश्चाच्छां मासस्य देतितदहर्पजं ते तस्मां लोका नम्र देष्यंति एषा वै सुमानानामेष्टि
यमि न्वेवाम् चंद्रमासस्य देतीति ॥ तस्माद्वागकालस्य प्रातः काल व्यापित्व विचारेण
यागः कार्य इति ॥ इति अमावास्या यागकालनिर्णयः ॥ अथ पौर्णमासी याग निर्णय
यं नावत्यौर्णमास्याः स्वरूपमुच्यते ॥ तदाह गोमिलः ॥ परमो विप्रकर्षः सूर्या चिंद्रमासोः सा
पूर्णिमासी ॥ साधिधः ॥ याचतुर्दशी युक्ता पौर्णमासी सानुमतिः ॥ प्रतिपद्वक्त्राकी
स्मृतिरपिराकाचानुमतिश्चैव पौर्णमासी इयं विदुः ॥ राकासं पूर्णचिंद्रा स्यात्कलो ना
नुमेति स्मृता ॥ अत्र श्रुतिः ॥ या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिः योत्र रासार केति ॥ पुराणो
पि ॥ पौर्णमासी दिवा दृष्टे चान्यनुमतिः ॥ स्मृता ॥ रात्रिदृष्टे नस्तस्मिन् सैव रा केति
कीर्त्यते ॥ अथ पौर्णमास्यपि संधिविशेषेण यागार्थं निर्णय मतो ॥ पूर्वाह्ने वायम
ध्यायेयदि पर्वसमाप्यते ॥ उद्योष्यानुमतिस्तत्र साधुः पूरितलक्षणाः ॥ तत्रानुम

नि०दि०

३०

तिंपूर्ववर्तिषोऽसंधिदिद्योनेगः॥लौगाक्षिपूर्वार्द्धे मध्याह्ने यदि पूर्व समाप्यते॥उपो
ष्यतत्र पूर्वार्द्धे सप्तदश्यागिश्यते॥गोमिजः॥यवपतिपदो॥संधिरवगावर्त्तनाक्षवेत्॥
तस्मिन्तद नियमं पूर्वार्द्धे स्यादपरुम इति॥संधिदिने यागपुराणि॥अपरुमः
पराह्लयवारात्रौ यदि पूर्व समाप्यते॥उपोष्यातत्राकास्यासापूणे सिपिजक्षणः॥रा
काप्रतिपक्षक्रांदि यदि नेयागः॥अतएव लौगाक्षि॥अपराह्लयवारात्रौ यदि पूर्व स
माप्यते॥उपोष्यतस्मिन्तद निश्चोक्तं ते यागिश्यते॥गोमिजः॥आवर्त्तनात्यरः संधि
र्मादितस्मिन्नुपक्रमः॥परैरुपरिष्ठिरित्येष पर्वद्वयविनिर्णयः इति॥पौर्णमास्यामप
धिको विशेषः॥अपराह्लसंधौ यदि द्वितीयदिने प्रातः प्रतिपत्तृतीयौ शौलभ्यते॥त
द्वितीये वेष्टि कर्त्तव्या॥तत्पद्वेषणीयमिति॥पूर्वार्द्धे संधौ तु संधिदिने यागा इति
निर्णयः॥पौर्णमास्यामिष्टिर्द्धाद्यहः कालासद्यः कालाच॥यस्यापूर्वैरुत्तरत्वा

३०

धनादि द्वितीये हति यागः साध्यः कालाः॥आपराह्लसद्यः कालासद्य इति समाने
ह निअग्रन्वाधानाधारध्यायरपायांगः समाप्यते सा सद्यः काला॥यदा संगवकालस्य
मध्याह्नकालस्याचंतरा संगवमध्याह्नयोर्मध्ये पूर्णिमा प्रतिपत्तसंधिः स्यात्तदा सद्यः
कालाविधिर्न वेत्॥तदुक्तं॥पूणिमा प्रतिपत्तसंधियदि संगवमंतरा॥अवर्त्तने च तस्य
स्यात्सद्यः कालविधिर्न वेत्॥आवर्त्तने मध्याह्नः॥कात्यायनोप्याह संधिश्चेत्संगवा
हर्धमवगावर्त्तयदि॥सापौर्णमासी विसेया सद्यस्कालविधौ तिष्ठिरिति॥नन्वेवम्
ग्रानन्वाद्धातीति पशुबंधेषु पूर्वैरुत्तरित्यादिविधिविरोधः स्यादिति चेन्न॥सद्यः काले
विधेरपि दर्शनात्॥तथा वापस्तंबः॥पौर्णमास्यां चान्वाधानपरिस्तरणोपवासः॥स
द्यो वा सद्यः कलायां सर्वं क्रियात इति॥साद्यो वान्वाधाय सद्योः कालतः क्रियत इति या
वत्॥संग्रहकारेणाप्यनयोः पक्षयोर्व्यवस्थायोक्ता॥अन्वाधानं वा स्तरणोपवासौ पूर्वै

नि.दि.

३१

इहरेतेखलुयौगमास्यां॥आवर्तनाह्नाग्यदिपर्वसंधिःसद्यःस्तदावाक्रियतेसमाप्तिः॥सर्व
स्वकर्मणिइतिशेषे॥इतिसद्यःकाला॥पर्वणाअनिवृत्तेइष्टेनसमापनीया॥तदुक्तं॥प्रति
पद्यप्रविष्टायामदिचिष्टिःसमाप्यते॥पुनःप्रणीयकृत्तेतिःकर्तव्यायागवित्तमैः॥पर्व
समाप्तिरतिनीयायस्क॥यदाप्रतिपदद्विगामीनितदाहृदनाडीनामर्द्धपर्वणिसंयोज्यं॥य
दाक्षपगामिनीतदाक्षयनाडीनामर्द्धपर्वणियोज्यं॥एवंपर्वसमाप्तिर्नैया॥समायांसर
ता॥तदाहलौगाक्षि॥तियेःपरस्याष्टिकास्तयास्कन्तासमावाप्यधिकास्तयासं।
अर्द्धवियोज्यंचतयाप्रयोज्यंक्रासेचद्वौप्रथमेदिनेतत्॥तथा॥तियादौतुभवेद्योक्त
सोवृद्धिःपरिहृति॥तावान्ग्राह्यःसपूर्वैर्दृष्टोपिस्वकर्मणि॥तनुअपरारक्तसंधाव
न्वाधानेकतेपरेर्द्धःकालातिपन्नोक्तमिति॥तन्नोत्तरमाहृदनातातप॥संधिपद्य
राह्नेस्याद्यगंघ्रातःपरेहृति॥कृवणिःप्रतिपन्नागेतुरीयेपितदुष्यति॥केचनैदंयौ

३१

र्णमासयागपरंव्याचक्षते॥आमायांतुअवश्यंजाविनासोमदर्शनेनेतिषिद्धत्वात्॥न
तु॥नयद्वयंचतुर्थेरीयोगःप्रतिपदःकचित्॥रक्षांसितद्विलुपंतिश्रुतिरेषासतातनीति
कात्यायनवचनविरोधस्यादितिमेवं॥आघातोकालसंनवेआलस्यादिनाचतुर्थेरीन
पष्टव्यमित्वेवंपरत्वान्नस्या॥अपरारकारवविकापौर्णमासी॥वाजसनेयानुमतानुसा
सिरिनिविष्टैरनुमता॥मध्याह्नाह्नाह्नसंधिमत्यांतस्यामुषोष्यपरेर्द्धस्तर्त्यांशमावा
त्॥प्रतिपद्यतुर्थोद्योघ्रातःकालीनोयागःक्रीयते॥तदुक्तंमाष्यसंभदे॥मध्यदिनास्या
दहृदिहयास्मिन्नाकपर्वणःसंधिरियत्तीया॥सारवाविकावाजसनेयिमत्यातस्यामु
षोष्यायपरेर्द्धरिष्टिः॥लौगौक्षि॥आवर्तनाहृदःसंधिपद्यन्वाधायातदिने॥परे
र्द्धरिष्टिरिष्टिरित्याहुर्विश्रावाजसनेपित॥इतिरवविका॥अद्यदिनसंबंधेनेष्टमिधा
ना॥षोडशोदन्कत्रमेष्टिमध्यापंचदशेहृति॥चतुर्दशीजघन्येष्टिःपापासप्तदशेहृ

नि० हि०

३२

नि० बौद्धयनस्तसप्तदशोन्नयोदशोदतिच॥ पवसयंकर्मप्रतिषेधति॥ यचोपवसयंक
र्मजननीयात्रयोदशं॥ नवे सप्तदशवापितत्प्रयत्नेन वर्जयेत्॥ यत्र सप्तदशोन्नयोदश
चोपवसयः प्राप्नोति तथापि स्वविहितकालस्त्ययेयिनित्यानुवादः॥ नांतरिक्षेनदी
वत्॥ केविनुआगामिपर्वपयलोचनया पूर्वैष्टिदिननिश्चयमाहुः॥ तदपुक्तं॥ आगामि
पर्वपयलोचनयानुतिथिनां क्षपहृदिवशात्कदाचिद्विद्यायां कदाचिद्विदुदरेषां इ
ष्टिः प्राप्नोति तथा नुष्टाने विष्टि वैगुण्यं स्यात्॥ अतानागौ मिपर्वपयलोचनायाचपयो
गइत्यलमतिप्रसंगेन॥ इत्यागामिपार्वनिर्णयः॥ अथ विकृतीष्टिकालो निर्णयतो दश
पूणमिसेष्टिपकृति॥ वैश्वानमदियो विकृतया॥ यइष्टापयुनासोमेनयजेन॥ सोमावा
स्यायां वा यजेत॥ इदं विष्कृतिविषयं॥ प्रकृतिदशैष्टिपूणमिसेष्टिः प्रतिपदि क्रियते॥ पूर्वा
ह्ने पवसिमाप्तौ प्रातरे वज्रासयोः प्रकृतिविकृत्योका पूर्वैकैर्व्येत्यपेक्षा॥ यामापस्तंबम

३२

इ॥ प्रकृतेः पूर्वैकित्वादपूर्वमिंते स्यादिति॥ अप्रकृतिरंते स्यादपराह्ने पवसिमाप्ताव
पि परेष्टिः प्रतिपदियागकालाभावे पवसंधिदिमेरावप्रकृतिविकृतियागौ कर्तव्यावि
त्रोपवसयंकारिकाः स्यष्टं वक्र्यादा प्रातः प्रतिपदस्मिन्नागोपिनजन्मते॥ सपवसंधि
पक्षादिनिमित्ते यागकर्मणि॥ पार्वसंधिपूर्वेति प्राच्यव्यख्याते॥ क्षीरस्वामिग्रंथे तदा
सदिवसः प्रकृतिविकृतियागे स्यात्॥ पर्वनिमित्ते विकृतियागे पक्षादिनिमित्ते विक
कृतियागे स्यात्॥ आगं नूनां मंते निवेष्टा इति न्यायेन विकृतिरंते भवति॥ कात्यायनः॥
आवर्त्तनात्मा कपदि पवसंधिः कृत्वा तु तस्मिन् प्रकृतिविकृत्याः॥ तदेव यागः पुर
तो यदि स्यात् तस्मिन् विकृत्याः प्रकृते परेष्टिः॥ यस्मिन्दिने प्रकृतियागस्तदेव तत्रैव
विकृत्याः संबंधायाग स्यात्॥ आवर्त्तत्परतो यदि पवसंधिः स्यात् तस्मिन्संधिदिने वि
कृत्याः संबंधियागः स्यात्॥ परेष्टिः प्रकृतेः संबंधियाग स्यादित्यर्थः॥ पश्चादपि उक्तं॥

नि.दि.

३३

अथदिग्निजवतितियतः पूर्वसंधिः परस्तात्कृत्वा तस्मिन्तदुपपद्यते सघरावदं वा
आरभ्याथ प्रकृतिरथवेत्यवसंधिः पुरस्तात्कृत्वा तस्मिन्प्रकृतिमथतु स्यात्पशुः सघरा
राव॥ स्मृत्यर्थसारे॥ आवर्तनात्पुरासंधौ प्रकृतिसमाप्य विकृतिः कार्या॥ ऊर्ध्वसंधौ विकृ
तिसमाप्य प्रकृतेः प्रारंभः आग्रयणेष्टिका जेय घमास्या संपद्येत तद्विआमास्या यागानंत
रं माग्रयणेष्टिः॥ यदि यो णमासी संपद्येत तद्विआग्रयणेष्टु नंतर्यो णमास याग इति॥ अ
थवा पूर्वपक्षेन क्षत्रमुदीक्ष्य यस्मिन्क्षत्रे कामयेत तस्मिन्पुननेति कौषीतकिः॥ आग्रये
ष्य पर्वला ने शुक्ल पक्षे एव न वै क्षत्रे क्षा कार्यमिति स्मृत्यर्थसारे॥ समानतंत्रा वा दक्षिण
मासाभ्यामिति शाखायनः॥ एवं विकृतिविचारिता॥ कृते च जडि वै दे न ग्रथे निणयिदी
पके॥ प्रकृत्याश्च विकृत्याश्च यागे जातो विनिर्णयः॥ अथा मावास्याश्चाद्विपिंडानयधिः
अमावास्याश्चाद्विप्रसंगादागतं किंचित्तिरूप्य पुनस्तद्विषये निरूप्यते॥ शाखायने

३३

नतु अमावास्याश्चाद्विप्रकेरणे नुक्तवत्पिंडान्दद्यात्पुरस्तादेकं इति साग्निकतिरग्निः
कनिसाधारणं ग्रहस्तदा बुक्ता पुनः सूत्रे सूत्रितं॥ नाम्ना वृत्तिः पिंडं पितृ स्यास्तीति॥ ए
तसूत्रेनाप्यकृता पितृयत्ते कृतत्वात्साग्रीनां दक्षिणादे पुनः पिंडानकत्तव्या इति वृद्धसंप्र
दंदाय इति व्याख्यातं॥ तथा सति॥ गत्यकारिकाकारः॥ पितृयत्ते कृतत्वाच्च आद्विपुनस्तु
दार्शिकि॥ नस्युः पिंडावदंति स्मृद्विद्यास्तानुन्नरं त्विदं॥ अग्नौ करणा पिंडादिश्चाद्विद्यादिति
देशतः॥ कृते पिंडं प्रदाने स्यान्निधे स्तत्रैस्य सूत्रणात्॥ उक्तं तत्र न वद्विपित्नाप्ये स्याद्वि
कारणात्॥ अग्नौ करणा पिंडानाद्विदेशे निष्ठा पुनः क्रिया॥ तत्र चैके पर्वंति स्मृत्यर्थान्वा
त्युनः क्रिया॥ दृष्टाश्चाद्विषयसंप्रदायस्य सावर्णं॥ नतदस्मत्ततद्विद्यान्नातो सति
नापितं॥ मासं यागे न दशो स्यादयने क्तुं पायिनां॥ सकृत्क्रिया पिंडयत्ते नैत्ये वास्या
निरुच्यते॥ नच सामान्यतो दृष्टमिति देशमपीष्यते॥ मासि मासीत्कमक्रम्ययत आ

ति० दि०

३४

हान्नसूत्रकृत्॥ अग्नौ कृत्वा न च विप्रान्निन्द दिग्गमानायेत्॥ अग्निकर्मकृतसस्मा इत्याकां
क्षायदातदा॥ कल्योक्तास्वायमित्येष श्रौतकल्युपस्थितः॥ तत्र सिद्धे पुनः सूत्रकृतशोका
निवृत्तये॥ कल्योक्तास्वायति यत्र स्माच्छ्रद्धे पुनः क्रिया॥ श्राद्धे त्रेत्रत्यमग्नी तोदं यती इति
तत्र्यममिति॥ इति दशैषिंडविधिः॥ अथासाग्निकनिरग्रादीनां दशाष्टकादिश्राद्धे नि
मित्ततः पिंडान्नावउच्यते॥ तदा काष्ण्याग्निनि॥ मौजीवधादिवाहाच्च वर्षाधिविषमिव वा॥
पिंडान्सपिंडानोदघुः सपिंडीकरणदृते॥ अत्र सपिंडीकरणे पिंडविधानात्पूर्वेषामु
क्तातिप्रवृत्तीनां पिंडश्राद्धानामर्थ्यात्पिंडयत्तविधानमनुत्तावं भवति॥ उदाहादौ कृते
पिचमृताहं गपायां महालायेषु पिंडान्दधुः॥ तदुक्तं॥ महालाये गपायां श्राद्धे सातापित्रे
मृते हनि॥ कृतोदाहोपितुवीत पिंडानिर्वपिणंसुत॥ गयाशब्देन तीर्थान्कपलक्ष्यते॥
मृनाह नीतिमात्पिनोः सद्यतिरिक्तानामपिचमृताहं अनुमासिकेषु च॥ संग्रहेपि॥

३४

इत्येवं लक्षणोऽत्राप्युपदेतः कृष्णदेतः तथा॥ मृतकाध्यापकः क्लीबः कन्यादूष्यमिश्रास्तकोमि
त्रध्रुदपि शुनसोमविक्रयी परनिंदकः॥ मृत्येनाध्यापयती मृतकाध्यापकः मृत्युद
त्वायोधीतसः॥ क्लीबः नपुसको वा॥ कन्याये असत्या कत्री कन्यादूष्यमिश्रास्तविघमानेन वि
घमान्येन न वामहादोषयुक्तो मिश्रास्तकः॥ मित्रघ्नो ह॥ परदोषवक्त्रापिशुनः॥ परनिंद
क इति॥ ज्येष्ठे रोदरे अधिकारिणिसतियः पूर्वदारपरिग्रहं करोति॥ अग्निहोत्रं वा करो
तिसपरिवेत्रा ज्येष्ठपरिविन्निः॥ उन्नावपि श्राद्धी यौतदाहमनुः॥ दाराग्निहोत्रसंयोगकुरु
ते योग्यजे स्थिते परिवेत्रा सवितेयः परिविन्निस्तत्पुर्वजः॥ इतयोदात्त्याजकावपि॥ परिवि
न्निः पश्चिन्नायया च परिविघते॥ सर्ववितेतरकं यांति दात्त्याजकये च मा इति वचनात्॥
तथा मातापितृगुरुत्यागी कंडाशो वृषजलभजः॥ परपुत्रपरिते स्तेनकर्मदुष्टाश्च निदिता
एवं भार्या सुतत्यागपि॥ इदं च मातापितृपितरो साध्वीनामस्मिन् शिशुः॥ अथ कार्य

नि.दि.

३५

शतं कृत्वा न तद्व्यामनुरत्नवीतिमाननिर्वेष्टात् ॥ कुंडगोलकस्याप्यलक्षणं ॥ तपोर
त्तमश्नातीति ॥ वृषजोतिर्धर्मः ॥ तस्मिन्तो वृषलात्मजः ॥ परपूर्वपुनर्नस्तस्यापतिः ॥ स्ते
नश्चौरः ॥ कर्मदुष्टाः शास्त्रविरुद्धकारिणः ॥ चकारात्कितवदेव लक्ष्मणतरेति नि
दिताः ॥ अथ वेदेदविष्कृत्वा ररेऽपि किं दुष्कैः ॥ अदृश्यं तयमं ॥ आह पंक्तिपावनराव
सः ॥ इत्यादि ब्राह्मणसंपन्निः प्रशस्ता जामो न पादरहिता ग्राह्येति ॥ आध्यात्मिकानुष्ठानाद
प्रदेशाश्च निर्धार्यन्ते ॥ नृमिः श्राद्धे पंचरात्र्याह्नितेति वायुपुराणे ॥ मस्य ॥ गे मयेनानु
लिप्ता यांगो मन्त्रेण तु मंडलं वा रात्र्यपुराणे ॥ वात्राशौचादिकं त्र्यंशकं त्रींस्मिति जान
ता ॥ छास्त्रतो यजे पतं नृमो तत्वा वित्रान् निमं ॥ त्रयेत् ॥ देवल ॥ श्वः कर्तस्मीति निश्चि
त्यदाता विप्रान्तिमंत्रयेत् ॥ दक्षिणा प्रवणे दशोऽष्टादशं यद्विपकं ॥ पितृणां पावनो देशः
संश्राक्षयमिच्छता ॥ परगृहे श्राद्धनादाकादिना कर्तव्यमथा दोषश्च वणात् ॥ तदाह समः

३५

परकीयप्रदेशेषु पितृणां निर्वयेत्तुयेः ॥ तद्भूमिस्वामिपितृभिः श्राद्धकर्मविहृत्य तइति ॥ ती
र्थानि सर्वेषां साधारणानि फलाने त्वप्रदायी निच ॥ तदुक्तं पुराणसंग्रहं ॥ वनानि गिरयो
नद्यस्त्रियान्या यतनानि च ॥ देवरातश्च गत्तश्च न स्वामी तेषु व्रतति इति ॥ आयतनानि दे
वालयानि तथा ॥ गंगादारे प्रयागे च नमिषेषु करैर्बुधे ॥ सनिहृत्पांगयां यांच श्राद्धम
क्षयतां व्रजेत् ॥ विष्णुधर्मोत्तरेपि ॥ दक्षिण प्रवणे दशोऽष्टादशं यद्विपकं ॥ नृसंस्का
रादि संयुक्तं श्राद्धं कुयात्प्रयत्नतः ॥ इति ॥ नृसंस्कारात्तु यत्नमेतादिका ॥ इति श्राद्धप्रद
शा ॥ अथ वै श्राद्धकालः ॥ मिताक्षरादौ सामान्येता पराक्षे श्राद्धं कुयात्प्रयत्नतः ॥ मि
त्राकृतपे श्राद्धं नृसंस्कारात्तु यत्नमेतादिका ॥ इति श्राद्धप्रद
दा ॥ तत्राष्टमो मुक्तुर्त्रयः सकालकृतपस्ततः ॥ मध्याह्ने सर्वदा यस्मान्मदीभवति
नास्कर ॥ तस्मादनेतफलदत्तस्तत्रारंभो विधिष्यते ॥ अन्यदपि कृतपः सकलं ॥

नि०दि०

३६

मध्याह्नः खड्गपात्रं च तथानेपालकं वजः ॥ रौप्यं दन्तस्त्रिधा गोवोदोहि त्रिधा ह मः स्मृतः ॥
अहमो मुकुटमिध्याह्नः ॥ अहो मध्यत्वात् ॥ खड्गो नाम पार्वतीयो महाजीवविशेषः
तदस्ति निर्मितं पात्रं खड्गपात्रं ॥ पार्वतीयं चामरो मनिर्मितः कः वलोनेपालकं वज्रं ॥
रत्नकं वज्रः ॥ इति प्रसिद्धः ॥ रौप्यं पितृपात्रं ॥ दक्षिणां यथारस्करः ॥ पितृणां रजतं
पात्रं मवारजतान्वितं ॥ दक्षिणां पि ॥ हिरण्यं देवतानां च पितृणां रजतं तथा ॥ दन्तस्त्रि
आचारतिलके ॥ तक्रुशमित्याहुः समूलं क्रुश उच्यते ॥ क्षिप्त्वा दन्तस्त्रि वितेया अग्रं
तुक्रुतपः स्मृतः ॥ तिलाः कृष्णतिलाः गावस्तु हविः प्रदानं वा ॥ संवत्संतु गव्येन प
यसा यायसे न चेति स्मरणात् ॥ दोहि त्रौ दुहिता सुतः अथ वा ॥ वनस्य तिगते सोमे
या वस्वादेति मास्त्रणां ॥ दुहितानां मासात् स्यात्तदौहि त्रमुच्यते ॥ एते क्रुतपो य
तः ॥ पापं क्रुक्षितमित्याहुस्तस्य संतापकारिणाः ॥ अष्टावेते यतस्तस्मात् क्रुतपाः

३६

विवाहोपनयनादूर्ध्वं विषं विषदिमेव वा ॥ तक्रुयात्पिंडं निवपिनदघात्करणानि च ॥ कर
णानि आवाहनाद्यदिनि ॥ विवाहादिति मिकृत्वा तोक्रुकालापयंति ममावास्पृष्टकादिषु
संकल्प्य श्राद्धं क्रुयति ॥ पिंडं पितृयज्ञस्तु क्रुति बालाह्नवति ॥ इति पिंडनियंणं ॥ अथ वै
श्वदेवनिर्णयः ॥ श्राद्धदिवसे वैश्वदेवारव्यं कमश्राद्धं त्र्यंबपश्राद्धं तिसं देहसाग्निकानि
रग्निकविषये व्यवस्योच्यते ॥ श्रौतं कायना ॥ श्राद्धात्पूर्वं तु क्रुवीत वैश्वदेवं तु साग्निकं ॥ पि
ंडं यज्ञांततो क्रुयति तोत्वाहाय के बुधः ॥ निम्नां नेन तु वैश्वदेविकमनुश्राद्धं चरेत्साग्निकं
पश्राद्धं तमरवीदिति दीपिका ॥ वैश्वदेवो निम्नपाकादिति कारिका ॥ एतदग्निकं विषयं
निरग्निकं स्यात् ॥ मस्य पुराणे ॥ उच्छेषणं तु तत्रिष्टेया वद्धि प्राविसज्जिता ॥ वैश्वदेवं ततः
क्रुयात्तिष्ठेत्पितृकर्मणि ॥ तथा दशैतैर्मित्ते क्षयाह्नादि प्राप्ते तच्छ्राद्धानंतरं पिंडं य
ज्ञादिकं क्रुयति तदुक्ते स्मृत्यंतरे ॥ दशैतैर्मित्तिके प्राप्ते श्राद्धे नैमित्तिकादनु ॥ वैश्वे

नि० हि०

३९

देवक्रियासुर्वेदश्रद्धासमाचरेत्॥ नष्टचंद्रेयदाकाशायादिवसो न वेत्॥ वैश्वदेवः क्षय
श्रद्धां कृत्वा प्रागृद्धकर्मणि स्मृत्यंतरे यि॥ यदाश्रद्धां पितृभ्यस्तु दातुमिच्छेति माते वा॥ वै
श्वदेवं ततः कृमतिनिवृत्ते श्रद्धां कर्मणि॥ निबन्धांतरे॥ दृष्ट्वा वा दोषयै चांते मध्ये जुक्ते
कृतिपार्वणे॥ पिंडांते परयक्षे तु वैश्वदेवविधिस्मृतः॥ याजुषाः सामगाः पूर्वमध्यादेषु
बद्ध्वा॥ आधर्वीः पाकशेषेण वैश्वदेवं तु कारयेत्॥ आदौ पत्ने न कर्त्तव्यो वैश्वदेवस्तु
पार्वणे॥ एको हि द्वे निवृत्ते तु तदन्तरहिते न च॥ प्रागेव केचिदिच्छेति पश्चाद्वा त्पणमे
जने॥ पितृन्संतयं विधिवद्वा जिपश्चादिति क्षिपेत्॥ एते पक्षाः यथा कृत्वा चारमाश्रयणी
याः॥ पेशी नसि॥ श्रद्धां निवृत्तिविधिवद्वा वैश्वदेवादिकंततः॥ कर्माक्षिप्तांततौ दद्यात्ततः
कारादिकंतया॥ माकंडेयः॥ ततो नित्यक्रियां कुर्याज्जपेच्च तथा तिथीत्॥ ततः सह
नंतं मुंजीत सह नृत्यादि निन्तरि॥ ततस्तेन श्रद्धां शेषेणान्ते ततित्यक्रियामन्तसा

३९

ध्यां अतो नित्यश्रद्धां मपितै नैव कार्यं॥ यत्तु मुंजीत पितृसेवितमित्यस्य कृत्वा वित्त एको
द्विष्टश्रद्धां शेषेणो जने निषेधः उक्तः स न वश्यादिविशेषे विषयः॥ तदुक्तं॥ तव श्रद्धां तु प
छिष्टं गृहे पर्युषितं च यत्॥ दंपत्यो मुंक्ता शेषं च न मुंजीत कदाचनेति॥ स्मृत्यर्थसारे
नित्यश्रद्धां वैश्वदेवं गृहवर्जिष्य पूर्वमेव॥ अन्यश्रद्धां सर्वपश्चादेव कार्यं॥ दशश्रद्धां
वैश्वदेवं सर्वपश्चादेति विकला साग्निकानिरग्निकविषये व्यवस्थितः॥ इति श्रद्धां वैश्व
देवतिथिः॥ नस्तसंयत्याश्रद्धां सपत्निरिति॥ श्रद्धां हवित्प्राप्त्या उच्यते॥ अग्न्याः सर्व
षु वैदेषु श्रोत्रियो ब्रह्मविद्वा॥ देवाय विज्येष्टसामानि मधुस्त्रिसुपयिकं॥ विदेषु अ
ग्न्याः अस्वलिताध्यायिनः॥ ज्येष्ठसामे सामविष्वेरोस्तदध्यायनपक्कः॥ ज्येष्ठसामा
॥ त्रिमधुरिति॥ कर्ग्वेदव्रताचरणे न कर्ग्वेदे कदे शाध्यायी त्रिमधु॥ एवं यजुर्वेदे क
दे कशां व्रताचरणा युक्तास्त्रिसुपयिक इति॥ ग्रंथांतरे व्याख्याते॥ शेषमुगमं॥ तथा॥

नि.दि.

३६

स्वस्त्रीयक्रुत्तिकजामातायाज्यश्चसुरमातुला॥ त्रिणाचिकेतदौहित्रशिष्यसंबंधिबंधवा॥
स्वस्त्रीयोर्जगितासुत॥ यजर्वेदेकदेशाध्यायीत्रिणाचिकेतः॥ तथा॥ कर्मानिष्टास्तयोनि
ष्टापंचाग्निर्वत्सचारिण॥ पितृमातृपराश्चैव ब्राह्मणाः श्राद्धसंपदे॥ चकारास्तानिनिष्टाब्रा
ह्मणाः तंक्षत्रियाः॥ पूर्वक्तावेदाध्यायिनोक्षययंनिहेतवोनवंतीति ब्राह्मणाः प्रशस्ताः। अ
थनिषिद्धाः कथ्यन्ते॥ रोगीहीनातिरिक्तांगः काणः पोतर्जवस्तथा॥ अवकीणीकुंडगोलः
ऊनरवीश्यावदंतकः॥ महारोगवान्॥ काणीस्ववर्जनादेधवधिरविद्वज्जननरबालाति
दुःकर्मप्रभृतयोवर्जिता॥ पुनर्लक्षणं॥ अन्यदत्रानुयाकन्याहृतान्यस्मैप्रयच्छेति॥
तस्याश्चैवनमोक्तव्यंपुनर्लक्षणं क्रियतेबुधैः॥ तस्याः अपत्यं पोतर्जवः॥ स्वलितिक्रमचया
अवकीणी॥ कुंडगोलौतु॥ पत्यौजीवतिकुंडस्यान्तर्गतेनृत्तरिगोलकइत्येवलक्षणं॥ त
दुक्तं॥ परदारैर्युजायंतेदौसुनौकुंडगौलाको॥ पत्यौजीवतिकुंडस्तुमतेनृत्तरिगोलक

३६

तिविश्रुताइति॥ इतिश्राद्धकालः॥ अथकालनिरूपणाप्रसंगेनक्षयारुद्राद्
निर्णयः प्रसूयते॥ क्षयारुद्रस्वरूपंतुस्मृतावुक्तं॥ मासपक्षतिथिस्मृष्टेयस्मिन्यामि
यतेयदि॥ प्रत्यब्दंतुतथास्तुतक्षयारुद्रतस्यतंविदुः॥ क्षयादौमृताहः॥ अब्दमब्दं प्रति
प्रत्यब्दं॥ मतेहतिप्रत्यब्दश्राद्धकत्रव्यमितियोगीश्वरादिनिरुक्तं॥ श्राद्धस्वरूप
तुब्रह्मांडे॥ देवोकाजेषमात्रेचश्राद्धपाविधितान्चयत्॥ पितृनुदिरूपविशेषोदत्तं
श्राद्धमुदाहृतं॥ मरीचिः॥ त्रेतंपितृन्समुदिरूपनोज्ययत्त्रियमात्मवः॥ श्राद्धयादीय
तेयत्रुतछादंपरिकीर्तितं॥ तद्विविधमेकोदिष्टं पावणं चेति॥ तयोस्वरूपमाह क
एव॥ एकमुदिरूपयद्वाहमेकोदिष्टमुदीरितं॥ त्रिनुदिरूपयदाश्राद्धंतत्पावणं
पंमुनयोविदुरिति॥ तथापितामहेतुवैश्राद्धपितरंनपरित्यजेदित्याचारतिलको
क्तेनपितामहोश्राद्धं पावणेन प्राप्तं॥ तथाएकोदिष्टंतकत्रव्यंपितामहाकथंच

ति. दि.

३१

न॥ एकोदिष्टं तु कर्त्तव्यं यदि माता च जीवति इति व्यवस्था॥ सा पत्न्यमातुः कृत्वा न एकोदि
ष्टं न पार्वणमिति॥ अपुत्राया विशेषेण पार्वणं सदयामृता॥ तथा अमावास्या क्षयो
यस्य प्रेष्टव्यं पक्षे वा पुनः॥ पार्वणं तस्य कर्त्तव्यमेकोदिष्टं न कादाचनेति॥ अनेन
सामान्येन सर्वेषां पार्वणि प्राप्तेऽपि स्मृत्यन्तरे कृतेन विशेषवचनेनैव बाध्यात॥ वच
ने तु॥ अत्रैतदक्षेत्रमीतो वै त्रिभोः कृत्वा पार्वणं॥ पितृव्यान्ना त पुत्राणामेकोदि
ष्टं न पार्वणं॥ एवममास्यायामपि॥ पित्रोः प्रत्याष्टिकं पार्वणं॥ विधिना कुर्यात्॥
तथा॥ मातामहस्य पुत्रसंतानानां वैदोहित्रे पितृक्षया ह श्राद्धं स्वपितृक्षया ह श्रा
द्धं कुर्यात्॥ तदुक्तं मिताक्षरायां॥ रसो धर्मपितृजः तस्मै पुत्रिका सुत इति॥
अनेन पुत्रिका सुत इत्यनेन पुत्रिका सुतस्य दौहित्रस्य रसपुत्रसमानत्वेनाभि
धानात्॥ अतएव वसिष्ठः॥ अपुत्रपौत्रसंताना दौहित्रा धनमाप्नुयुः॥ पूर्वेषां तु स्व

३२

धाकारे पौत्रा दौहित्रा कामतदपि पौत्रा दौहित्रयोस्तुल्यत्वाभायकं॥ अन्येषामेको
दिष्टमेवोक्तं॥ तथा वसिष्ठेऽपि॥ सपिंडीकरणाद्धर्मयज्ञं यत्र प्रदीयते॥ अत्रा
त्रेभ्यो नैपुत्राय स्वाभिने मातुः लाय च॥ गुरवे तु भवे श्राद्धमेकोदिष्टं न पार्वणमि
त्यादिवाक्यैः सत्यामपि व्यवस्थायाममावास्या प्रेतपक्षे व्यतिरिक्ते मातापित्रोः क्षया
हे प्रत्यष्टं क्रियमाणं श्राद्धमेकोदिष्टं पार्वणं चेति विचारस्तादवस्थित इति॥ तत्रोभय
प्रावचनानि॥ पैवी नमि॥ एकोदिष्टं तु कर्त्तव्यमोरसे नमते हनि॥ सपिंडीकर
णाद्धर्ममातापित्रोर्न पार्वणमिति॥ स्मृत्यन्तरेऽपि॥ वषे विषे तु कर्त्तव्या मातापित्रो
स्तु सञ्क्रिया॥ अद्वैतं नो जयेच्छ्राद्धं पिंडमेकं तु निर्वपेदिति॥ इत्यादीनीं प्रति संब
न्धरमेकोदिष्टविधायकानि पार्वणं परत्वेनातातये॥ सपिंडीकरणं कृत्वा कुर्या
त्पार्वणं विज्ञेयं॥ प्रति संबन्धं विद्वान्छागले यो दितो विधिः॥ जमदग्निरपि॥ आ

नि० दि०
३५०

याद्यसहपिंडत्वमोरसोविधिवस्तुतः॥ ऊर्वीतदशविष्टादंमातापित्रोः क्षयेह निश्चिद
श्वित्पार्वणावत्॥ वित्तानेश्वरेणेत्यादि क्षयाह विषयविरुद्धवचनं दर्शनात्पार्व
णं संन्यासविषयमात्रास्यात्रैतपक्षक्षमाह विषयं संभाव्यतत्कत्कापिपुनरुक्तं
यद्यप्यन्यत्र क्षयाहे विषये पार्वणो कोटिद्वयोर्विकल्पस्यापि वंशसमाचारव्यव
स्थायां सत्यां त्रीद्वयववस्थित इति स्थापितं॥ विहितं प्रतिषिद्धं च विकल्पितं भवति
तित्यायेनेति॥ स्कादेनागरखंडे॥ नागरखंडे द्विजविशेषाणां प्रति संवत्सरं श्राद्धं
एकोटिद्वयं एवेत्फक्त॥ अनग्निरग्नौ कारणा क्षयाहे चैव पार्वणं॥ प्रतिपात्रं न स्मर
रखानकुयन्ति नागरदिज इति॥ विधावा तु न तक्षयाह श्राद्धं पुत्रवक्रयात्॥ अ
पुत्रा पुत्रवद्दद्यात्पुत्रवत्यपि न क्रूरि॥ श्राद्धपिंडं जलं चैव तु पुरिणीति वचनं चैव॥
क्षयाह श्राद्धं न सक्तानुप्रसक्तं किंचित् क्षयाह विषयविणो याथाश्राद्धयि क्षयाह

३५०

तिथिनिर्णयते॥ पितृश्राद्धतिथिरपूरां क्लृप्त्वा पिनीत्फक्तं॥ तथा सति श्रुतिस्मृति
पुराणेषु वाक्तो दिधा त्रिधा चतुर्धा पंचधा विभागोऽक्ताः॥ ऊतपादिकालज्ञाना
यपि च दशधा फक्त इति॥ दिवसविभागप्रयोजनान् फक्तान्यभावास्यानिर्णयप्र
करणे॥ तथा त्रिधा विभागपक्षापराक्लृप्तं वचनानि पिंडुपितृयज्ञपराणीति
स्पष्टमुक्तमनंतमद्यदिषु श्रुतौ तत्प्रकारेण यावत्॥ आक्रोदिधा विभागे तु॥ पूर्वा
ह्ने वै देवानामपराह्णः पितरक्ष इति त्रयतपथी श्रुतिः॥ मनुस्मृतिर्दिधा विभाज
ति॥ यथा चैवापरः पक्षश्चैव पक्षादि शिष्यते॥ तथा श्राद्धस्य पूर्वह्नादपराह्णे विशि
ष्यते॥ स्कंदपुराणमपि॥ आवर्तनानुपूर्वाह्णोत्पराह्णस्ततः परमिति॥ आवर्तनं
न मध्याह्नं॥ मध्यपुराणे॥ अक्रो मुहूर्तविज्ञेयादसापंचच सर्वदा॥ तत्राष्टमो मुहूर्त
तीयः सकालः कुतपः स्मृतः॥ गौतमः॥ प्रारंभ्य ऊतपेश्राद्धं ऊयदितरो ह्यणो दुधः॥

नि० दि०

३१

विधितोविधिमास्त्रयरोहिणितुननलंघयेत्॥ नवमो मुहूर्त्तरिहिण॥ रोहिणं लंघये
द्यस्तत्तानादज्ञानतोपिवा॥ आसुरंतद्भवेच्छादपितृणां नोपतिष्ठति॥ पार्वणिश्चादमपि
कृतपेशारम्भरोहिणस्ममापयिदिति॥ तथाचमाकंडीय॥ शुक्लपक्षे स्य वैपुल्लश्र
दं कुर्याद्विचक्षण॥ कृत्तपक्षे परास्तेतुरोहिणंतुनलंघयेत्॥ अक्षमपरमध्वि
परास्ते॥ त्रिधाविभागपक्षापरास्तेतुरोहिणातुप्रवेशनावात्॥ अतएवदिवसस्य
चतुर्दशपिंधाविभागपक्षापरास्तेन्यत्रयोजनार्थरेवेतिस्तेल्लोप्यत्रयोजना
र्थरेवेतिस्त्विदं त्रयोजनं चोक्तं दर्शयिष्ये॥ आचारतिलके॥ कृत्तपक्षे चतुर्दश
लायदाद्यानदृश्यते॥ सकालः कृतपस्तत्रपितृणां दत्तमक्षयं॥ चतुर्दशवि
भागस्त॥ पूर्वास्तेत्यपरास्तेतुपार्वणि॥ एकोदशंतुमध्यं क्रेत्रातद्विनिमित्तकं
एतन्निधाविभागशंकोत्यादकमपि दर्शयिष्ये युक्तादिधापरममिदितं॥ त

३२

यापिमध्याक्रेकृतपे एकोदशं॥ तत्पूर्वेति रमांगोपूर्वास्तेपरास्तेवेवंदिधापरा॥ अ
न्यथाकृतपेरोहिणापरास्तेवाक्यैर्विशिधात्॥ अमुमेवार्थमिति प्रेत्येदं हारतेन पार्वणि
श्चादमपि कृतपकाजेन्यध्यापि॥ न्तविद्याप्यमावास्या प्रतिपत्तिमिदं विवा॥ पित्रे
कर्मणि विद्वद्भिर्ग्राह्या कृतपकालिकीति॥ स्मृत्यंतरे॥ मध्यं क्रे सर्वदा॥ पश्चिम
दीनवतिनास्कर॥ तस्मादतंतफलदस्तत्रारंभो विशिष्यते॥ पुराणसमुच्चये। ह
याहेतुपतग्रह्यामध्याक्रे व्यापिनीतिथिः॥ स्मृतिरपि॥ कर्मणो यस्य यः कालः सत्क
लव्यापिनीतिथिः॥ तथा कर्मणि कृतवति ह्रासवद्दीनकारणमिति॥ तथोक्तं॥ यो
यस्य विदितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे॥ विद्यमानो न वेदंगं नो जितोपक्रमे नूवेदि
ति॥ अतएव स्मृत्यर्थसारे॥ कृतपकालादिव्यापित्याक्षयाहतिथौ श्राद्धं कार्यं॥ अस
मवे आरंभं समाप्तिवाततिथौ येमित्युक्तं॥ अपरास्तेपिन्दुगंतुपारास्तेन्यापि

ति०दि०

४२

तीसाप्रात्यापितकार्येतेनपूर्वस्नानुयापिनीतीदं हारीतेनाप्यंगीकृतं त्वाचकृतपपूर्व
नागः॥पूर्वाह्नः॥अपरोभागोअपराह्नइतिद्धिधाविभागवक्रः॥अपराह्नेतुसंप्रा
प्तोऽमिजिद्रोदियोदये॥यत्किंचिदीयतेतत्र तदक्षयमुदाहृतं॥अमिजितकृतयं॥
रौहिणोनवमोमुहूर्त्तः॥तस्मादुक्तवचननिकरषयाजोचनयाणकोदिष्टं पार्वणे॥
मपिचप्रत्यादिकंश्राद्धकृतपकालव्यापिन्याक्षयाहतिमौकार्यो॥नापराह्णमात्र
व्यापिन्यामिति॥यत्पुनःप्रतिसंवत्सरेश्राद्धे॥दशविधौपमासंचपितुःसंवत्सरेदिने॥
पूर्वाह्नमकृत्वणोनरकंप्रतिपद्यते॥इतिनारदीयपुराणेपूर्वविद्वत्तमसिद्धिते॥त
दिवसपूर्वदिभिर्वृत्तायां पूर्वतियोवैदितव्यं॥यत्रुदहन्मुनवचन॥यस्यामस्तरविर्या
निपीतरस्तामुपासते॥तिष्ठितेन्यस्त्रयादन्नस्वपराह्णःस्वयंमुवा॥तथाअन्नस्तम
यवेनयांकलामात्रापियातिथि॥सैव प्रत्यादिकंश्राद्धानोत्ररापुन्रहानिदा॥अ

४३

नयोरथा॥अक्रिदिवसमध्येयास्तमयवेजायोग्योपराह्णो जस्यतेऽस्तमयत्रवेन
तेनश्राद्धकालयोग्यमपराह्णव्याप्यस्तमयेमायाक्रेकलामात्रानवतिसाप्रत्यादिके
श्राद्धेगृहीतव्या॥नोत्रराश्राद्धकालायोग्यापराह्णव्यापिनीपुन्रहानिदानप्रात्येत्य
र्थः॥अस्मिन्नेवार्थेनंतमदोदाहृतंवाक्यंस्मृतं॥अपराह्णःपितृणांतुयापराह्ण
नुयापिनी॥साप्रात्यापितकार्येतीनपूर्वस्नानुयापिनी॥एवंसप्तियानितुपंचधावि
भागदिवसत्रिधाविभागदिवसविभागपराह्णकालश्राद्धविषयकानिस्मृतीपु
राणवाक्यानितानित्युपिंडान्वाहायकंश्राद्धविषयाणिबोद्धव्ये॥नप्रत्यादिकं
विषयाणि॥क्षयाहविषयेतु॥आरभ्यकृतपेश्राद्धमित्यादीनिवाक्यानिद्धिधावि
भक्तदिवसपराणि सति॥क्षयाहश्राद्धतिमोदिनद्वयेपि कृतपाघपराह्णव्यापि
त्वेद्वौसमतायांचपरा॥खर्वदिपौपिराह्न्याविति वचनात्॥क्षयेपूर्वाहिसास्या

नि. हि.
४३

सर्वकालिकीति॥ उन्नमन्नाप्यपित्वे पूर्वा॥ अत्यंततीक्ष्णयेपपारादिने आह कावव्यापि
त्वासंनवै पूर्वाभि संनवेतु पराव॥ तदुक्तं॥ विधिवाकसहस्रेभ्यः कालव्याप्तिर्विनीय
सी॥ स्वल्पमुख्यस्य संनवेम हतौ गीणस्य ग्रहणं मीमांसकस्य न भोजते॥ तस्मात्क
तपानुरोधेनैव प्रत्यादिक नियमि इति॥ पूर्वापरावायाकृतपरोहिणयोगिनीक्षया
हतिरपि॥ तस्यां आहं कर्तव्यमिति क्षयाह निणयिः॥ गौतमादिभिस्तु रौहिणे नय
येदित्कत्तं॥ कृतवादिमुक्तं स्त्रीन्यदाचरति नास्कर॥ सकालः कृतपस्तत्र पितृप
णां दत्तमक्षयमिति॥ मुद्रुर्त्रयपर्यंतं आह मित्याय संनवानि प्राय॥ प्रवासादिना कृत
पादिकाले आह संपादना समये मुद्रुर्त्रयचक ययंतं कृतपितृदुक्तं॥ कृतपादिमुद्रु
ता स्त्रीन्यमुद्रुर्त्रये तुष्टयं॥ मुद्रुर्त्रये चक्रे तद्धानवनमिष्यते॥ अतः कुध्वंसापाका
सर्वधर्मवह्निभूत इति तत्र आह निषेधात् द्वितीये क्रि आहं कृतपितृ॥ पिंडमात्रं प्रदा

४३

तव्यमन्नावेद्रव्यविप्रयो॥ आह नितु संप्राप्तेन वेन्निरशनोपि वा॥ अथ आह कर्तव्य
तियमा उच्यते॥ दंतं धावते तां बलं स्निग्धन्ना नमभोजनं॥ रत्यौषधपरान्तं च आह
कृत्स्नं वर्जयेत्॥ वराहपुराणे॥ वस्त्रशौचादिकर्तव्यं श्वः कर्तस्मि ति जानता॥ स्ना
नापलेपनं न्स्नौत्वा विप्रान्निमंत्रयेत्॥ बृहस्पतिः॥ उपवितीत तो न्त्वा देवतीर्थी
द्विजोत्तमात्॥ अपसव्ये तपि त्रये स्वयं शिष्यो यवसुतः॥ यम॥ प्रार्थयेत्तत्र दोषांते
मुक्ता नवायिता न्दितात्॥ देवलो दोषि श्वः कर्तस्मि ति नित्यादा ता विप्रान्निमंत्रये
त्॥ निरामिषं सकृद्भुक्त्वा सर्वभुक्तेजने गृहे॥ असंभवे परे द्धवन्निष्कणास्तान्नि
मंत्रयेत्॥ तथा॥ तथैव पंचितो दाता प्रातः स्नात्वा महावर॥ आरंभे तनवै मंडिरं न्वा
रं नस्तु बांधवैः॥ तिलानां विकिरेत त्रसर्वतो बंधयेदजात्॥ अ॥ सुरोपहतं सर्वेति
लैः शुद्धत्यजेत च॥ आधीये क्रिदशम्या च दद्यात् व्रतवासरे॥ राकादशपाव्यती

नि.दि.

ध३

रातेतैलं मासं विवर्जयेत्॥ श्ल्यादयः श्राद्धकृत्तियमः॥ अथ श्राद्धमुग्रियमा॥ पुनश्च
नतमध्वीतंभाराध्ययनमेयुनं॥ दातं प्रतिग्रहोदोमः॥ श्राद्धमुत्कृष्टवर्जयेत्॥ स्मृति
सारे॥ आमन्त्रितश्चिरं नैव कुर्यादिष्टः कपंचनं॥ देवतानां पितॄणां च दानुरं न स्य चै
व हि॥ निरकारी भवेदोषीयच्यते नरकाग्निना॥ तथा॥ सञ्क्रियादेव का कालोचद्रव्यं
ब्राह्मणसंपदः॥ पंचैतानि प्रकुर्यात्ते ब्राह्मणो विरमागते॥ प्रचेता॥ श्राद्धमुक्तात
रुच्छाय प्रकुर्यादंतधावनं॥ श्राद्धकृत्तानि कर्वात दंतानां धावनं बुधः॥ स्मृती॥ दत्ता
कृत्यिवेदायोगो यत्र्याः श्राद्धमुग्दिज॥ ततः संध्यामुपासीत शुभे त्रुत दंतं नमिति
सामान्य श्राद्धनोजनै॥ श्राद्धविशेषे प्रायश्चित्तविशेषं वक्ष्याम इति॥ श्राद्धमुग्रिय
मः॥ अथ निमंत्रितानां ब्राह्मणानां श्राद्धकर्तुः कर्तव्यमुच्यते॥ ततो निवृत्ते मध्या
ह्ने इति प्रचेतो वचनादिज्ञायते॥ यदा ह प्रचेताः॥ तैलमुदाहृतं स्नानं दद्यात्पूर्वा

ध३

एव तु॥ श्राद्धमुग्र्येन रश्मिच्छेदं तंचैकौवेरयेत्॥ स्मृतिसारे॥ तैलमभ्यंजनस्त
न पातीयंच पृथग्विधं॥ पात्रे रौदुंबरैर्दद्याद्देविको पूर्विकं॥ वायुपुराणे॥ सुरभी
णि स्नानानि गंधवैतितथैव हि॥ श्राद्धे धेतानियो दद्यादश्वमेधफलं लभेत्॥ तुदिव
रैस्तां म्रपात्रैः॥ यमः॥ ततः स्नानानि तत्रैव प्रकृत्वा यकृतां जलि॥ पाद्यमावमतीयं
च संप्रयेच्छेद्याक्रममिति॥ वैश्वदेविक पूर्वमिति अनेन पार्वणश्राद्धं सूचितं॥ पार
वणश्राद्धे विश्वेदेवा भवैति॥ यमयाक्रममित्यनेन क्रमः सूचितः॥ पूर्ववैश्वदेवकृत्
णानां पश्चात्पितॄणां पाद्यादिकमिति॥ पार्वणकृत पापराक्षेभ्यो न्यते॥ अत एव ब्राह्म
मपतो पराक्षेभ्युचि॥ मुक्तवासा साद नृदस्तः स्वागतामित्यागतो ब्रूयात्॥ शान्त
यः॥ उदङ्मुखस्तु देवानां पितॄणां क्षत्रिणां मुखः॥ पादप्राक्षालनादि श्राद्धं कुर्यादिति॥
दिज्ञानां लोम नख निष्कृतनादिकं तु पार्वणे कोदिए योस्तु साधारणमिति निमं

नि० दि०

६९

त्रितन्त्रात्मणविधिः॥ अथश्वादेनात्मणसंख्या॥ वैश्वदेवेदोविश्वोप्रादुखोपित्र्येत्रीनुद
ङ्मुखानुपवेशा॥ अथवाएकंदैवेपित्र्यैएकंएवंमातामाहानां वैश्वदेवंतन्त्रंवा॥ तदाह
यातवल्क्यः॥ दौदेवैप्राकात्रयः पित्र्यउदगेकैकमेववा॥ मातामाहानामप्येवंतन्त्रंवा
वैश्वदेविकं॥ तथा॥ पितरोयत्रपूज्यंतेतत्रमातामहाध्वं॥ अविशेषेणकर्त्तव्यंविश्वे
पालरकंत्रजेत्॥ दौविश्वोयदि॥ एकंदैवेएकंपित्र्यै॥ वसिष्ठस्तु॥ यद्येकंमोजयेच्छादे
दैवंतत्रकथंनवेत्॥ अन्नंपात्रेसमुह्यैसर्वस्यप्रकृतस्यच॥ देवतायतनेकत्वात्ततः
श्वादेनवर्त्तयेत्॥ आस्येदग्रीतदन्नेवादद्यात्तत्रचारिणे॥ स्मृतिसारे॥ दौदेवैप्रादु
खोविश्वोपावर्णौतुनिवशयेत्॥ त्रिन्यत्रैतदङ्गुखांश्चबहुचाध्वयुसामगात्॥ स
क्रियादेशकालौचद्रव्यंवात्मणसंपदः॥ पंचैतान्विस्तोहंतितस्मान्नेहेतविस्तरमि
ति॥ अथश्वादेनपुष्पाण्याहयातवल्क्यः॥ श्वादेजात्यः श्वास्तासुर्माह्निकाध्वेत

४३५

स्यिका॥ जलोद्भवानिसर्वाणिक्कुसुमानिचचंपकं॥ जात्यकुत्रचिन्निषिद्धा॥ आ
चारतिलकं॥ शमीमृगारकश्चैवपुष्पत्रंशिर्विषत॥ तुलसीशतपत्रचमृगराजं
चचंपकं॥ तगरंमरुकंचैवपितृणांदत्तमक्षयं॥ तथा॥ उग्रंगंधीन्यंगधीनिचैत्यह
क्षोद्भवानिच॥ पुष्पांनिवर्जनायातिरक्तवर्णानियानिच॥ नकंटकिजं॥ कंटकि
जमपिशुलंमुगंधियदद्यात्तत्रमयिकंकुमजंजलजंचदद्यादित्यादिनिष्पद्य
नि॥ चंदनमपिकंकुमकर्पूरागुरुपद्मकान्यतुलेपनार्थ॥ इतिविष्णु॥ विष्णुनोक्तं
धूप॥ प्राण्यंगेसर्वपाथेनदद्यात्॥ घृतमधुसंयुक्तंगुगुलश्चैवडागुरुदेवदारुसर
जादिदद्यादिति॥ दीपेचविशेषः शंखेनोक्तः॥ हृतेनदीयोदातव्यस्तिलतैलेनवापु
न॥ वसामेदोद्भवेदीपंप्रयत्नेनविवर्जयेत्॥ वस्त्रयत्नोपवीतादीनिआत्मनःपितृणां
चपद्यदि संततदद्यादेतत्सर्वदेवपूर्वमितिचंदनंपुष्पादीनीति॥ अथहविष्याणि॥

ति. दि.

४५

अन्नमिष्टं हविष्यं च दद्यादन्नो धनोत्तरः ॥ अन्नं नश्यन्नो ज्यलेष्ट चोष्पयेयात्मकं पंच
विधं इष्टं नृणां यत्रेतायकं च वा यत्राचते ॥ हविष्यं हविष्येभ्यः ॥ हविष्यान्नेन वै मांसं
यसेन तु वस्त्रं ॥ यथा ह मनुः ॥ तिलैर्वह्निं यवैर्माषै रन्निमूलफलै रनवा ॥ दत्तेन मांसं
प्रीयेते विधिवपित्य रो नृणां ॥ विष्णुः ॥ शकैः श्यामाकैः प्रियंगुनीवारैर्मुद्गै र्गोधूमैश्च
मांसं प्रीयेते इति ॥ यामसेन गव्यं ययः सिद्धे तः ॥ सेवस्त्रं तु गव्येन पयसा यायसेन वै
ति स्मरणात् ॥ तथा कदलीनां फलादीनि श्राद्धे दद्यान्मपत्नतः ॥ मांसिकं कालांश
च तीक्ष्णदीर्घं च मूलकं ॥ तथा श्वेतं मूलं सदा दद्याद्दीर्घं तीक्ष्णं च नित्यं ॥ वित्तानेश्वरः
हविष्यं श्राद्धं हविष्येभ्यः ॥ ब्राह्मिण्यलियवगोधूममुद्गमाषं ॥ उत्पन्नं कालं शकै र्जाशु
वीमरिचं हि गुग्गुलुं शर्करां कपूरं सैंधवं पवनसनालिकै र्कदली बद्धं गव्यं पयो द
धि धतपायसं मधुमांसं प्रत्नं तस्मिन्त्यंतरं प्रसिद्धं वेदि तव्यं मिति ॥ तथा ॥ मांसानि । ख

४६

द्रामिषं महाशल्कं मधुमुत्पन्नमेव च ॥ लोहीमिषं महाशल्कं मांसं वाधीणस्य च यद्द
ति गयास्तथा सर्वमातं त्य मश्नुते ॥ महाशल्कं मस्य विशेषः ॥ लोहोरक्तच्छागः ॥ महाश
कं कालशकं ॥ वाधीणसो हृदये तच्छागः ॥ त्रिपिबन्ति द्विपक्षीणं श्वेतं हृदमजापति
वाधीणसतु तं प्रादुर्पातिकाः श्राद्धकर्मणि ॥ त्रिपिच ॥ पिबतः कर्षाजिह्वं यस्य जल
स्य त्राति ॥ सन्निःसिः पिबति इति त्रिपिब ॥ एतदन्नं मांसादिकं पित्तकर्मणि दत्तं फ
लहेतुकं भवति ॥ अत्र यद्यपि मुत्पन्नं मधुमांसादीनि सर्वविधानां सामान्येन श्रद्ध
योग्यानि दत्तानि ॥ तथापि पुनस्तथाक्ता व्यवस्था दर्शयति ॥ यथा मुत्पन्नं ब्रह्मणस्य
क्तं मांसं क्षत्रियवैश्ययोः ॥ मधुप्रधानं शूद्रस्य सर्वेषां चाविरोधि यदिति ॥ अविरोधि
यद्दविष्यं कालशकादितस्तसर्वेण साधारणं ॥ हविष्यं ग्रहणाद्दहविष्याणां स्मृत्यं
तरं प्रसिद्धानां कोऽवमसूरचणककुलच्छपुलकनिष्पावराजमाषकुष्मांडवात्तक

नि० दि०

४९

वृद्धतीतयोषोद कावंशं कुरपिप्यलीव नीशतपुष्पाविडजवणमाहिषचामरक्षीरदधि
धृतययआदीनां निवृत्तिः ॥ अशस्ताजामे निषिद्धरहितं ग्राह्यमिति ॥ दिविष्याण्युदवि
ष्यापिच ॥ अथ निषिधाति ॥ घेदा निना दोहर संनिधानं रावू करूपं कदलीदलं च ॥ उ
न्मत्तजात्यकंदयारिपुष्पं श्राद्धे निषिद्धं मुनयो वदंति ॥ रावू कः राख ॥ उत्तमानिधुं
तुरपुष्पाणि ॥ जातिः प्रसिद्धा ॥ कपुष्पाणि यत्रापि च ॥ दुपारि ॥ कथा वीर ॥ मदीमागे
मये ॥ बिल्वपात्रं तथा वरेखं धूपं चैवाज्यसंभवे ॥ कंबुलं योग्यं पदं च श्राद्धे तु परिकर्त
येत् ॥ तथा कांति कंदधितक्रशृतं चाशृतमं ववा ॥ पितृपाको न दातव्यो यावत्पिंडो
न निर्वपेत् ॥ गृहास्मिन्निशुविघ्नेभ्यो ये ब्रह्मचारिणो ॥ पितृपाको न दातव्यो यावत्पिंडो
न निर्वपेत् ॥ स्मृत्यंतरे ॥ मित्रे चैव सगोत्रे च पितृमातृ सहोदरे ॥ असिते नैव दातव्यं
मोक्तव्या एवमेव ते ॥ ब्राह्मणो न सगोत्रे च पूजयेत्पितृकर्मणि ॥ नोपतिष्ठति ततो

४९

पौं किंतु स्यान्निराशता ॥ सगोत्रं नो जयेद्यस्तु पितृकायेषु वैदिनः ॥ इतासुः पितर
स्ते न न भुक्तमुपतिष्ठति ॥ श्राद्धं कृवीद्विजोस्तानां सगोत्रं यस्तु नो जयेत् ॥ सलुप्तपितृदे
वः सन्नरकं प्रतिपद्यते ॥ तस्मान्नगोत्रिणो विघ्नो नो जयेद्विधिपूर्वकं ॥ तातिमध्ये स
नोक्तव्यं मुष्ठितैस्तु द्विजोत्तमैः ॥ अथ श्राद्धे रतिकर्तव्यता प्रतिपादकानि वचनानि
स्मृतिपुराणेभ्यः समाधिलिख्यत इति सर्वसंज्ञाव्यचिरं संपाद्योपक्रमे तश्चाह ॥ विघ्ना
णां चरणक्षालनाय मंडलद्वितयं ॥ तदा ह शंखैर्नु ॥ उदकं प्रवमुदीच्यां स्यादक्षिणं
दक्षिणा प्रवत् ॥ पूर्ववैश्वदेवं द्वितीयं पित्र्यं ॥ उत्तरे क्षतसंयुक्तां सुवशिनं विन्यसेत् ॥
शास्त्रादक्षिणे दक्षिणां ग्रास्तु सतिलान्विन्यसेन्मुनूः ॥ आसने श्यपल्लवेषु विघ्ना
स्तानुपवेशयेत् ॥ आतातप ॥ उदङ्मुखस्तु देवानां पितृणां दक्षिणामुखं ॥ बोधो य
तः ॥ देवानां मज्जवोदमोः पितृणां दिगुणा स्मृताः ॥ आत्मनिरुक्ते ॥ पाद्यं चैव तथा चा

नि० दि०

४८

अथैवमाहोप्रयोजयेत्॥ मन्त्रः॥ दक्षिणां जानु आलभ्येति॥ पराशरः॥ निमंत्रयेत्तान्
नृजन्तानि योग्याख्यातपूर्वकं॥ प्रचेतामंत्रमाह॥ सर्वया सर्वनिमुक्तैः कामक्रोध
विवर्जितैः॥ नवद्भिर्देवकायैः संपाद्यं मे प्रसीदत॥ नवद्भिः पितृकायैः इति पितृभ्यः॥
मन्त्रः॥ एवं निमंत्रयित्वा नृणां वयं तैस्तैः कस्तथा॥ अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मच
रिभिः॥ न वितव्यं न वद्भिश्च मया च श्राद्धकारिणा॥ मनु॥ प्राचीना वितिना न्नाव्यमप्यस
व्यमंतं द्रितं॥ मित्रमा निधत्ता त्वा यं विधि वदन् पाणिना॥ विप्राणां क्षालयेत्पादा
वन्निबन्धपुनः पुनः॥ स्मृत्यंतरे॥ त्रिषु स्थानेषु सापत्नी वामतः गे प्रशस्यते॥ पादशो
चं पितृणां तुरग्या रूतौ तथा रूतौ॥ मनु॥ दक्षिणां पिदिं राचम्यजघुवसाजितेन्द्रियः
उपस्पृष्टो दको मस्य श्वि प्रांस्तानुपवेशयेत्॥ यमः॥ अंसं स्पृष्ट्वा नृणां पाणिना
दक्षिणेन ब्राह्मणमुपसंगत्य सामाध्वमिति चोक्तोपवेशयेत्॥ धर्मः॥ जान्वा

४८

जस्य ततो देवानुपवेशयेत्ततः पितरः॥ समस्तानि व्यदिति निरासने उपवेशयेत्॥ यमः॥
दक्षिणां संस्थाप्य आसीरन्तस्य श्रोत्रं युः परस्परं॥ ब्रह्मो ध्याय कथा कथं युः पितृणां मे तदस्मि
ते॥ तथा पवित्रपापायः सर्वे ते च मौनं व्रतान्विता॥ प्रत्यगुपक्रमाः प्रागवर्धं गदिक्षि
णां संस्था इति मंजया॥ देवे बोद्धव्यं॥ अदक्षिणा मुदकं संस्तु॥ मनु॥ ब्राह्मणे निक्षु
कं वा पि नो जनार्थमुपस्थितं॥ ब्राह्मणैरभ्यनुत्तातः को मंतमपि नो जयेत्॥ ज्योतिर्द
यं प्रकृति श्राद्धे च सह देविके॥ तत्र दयं न कृति यत्र देवविवर्जिते॥ देवा च ते जये
हो मे स्वाध्याये श्राद्धकर्मणि॥ स्नाने दाने तथा ध्याने प्राणायामास्त्रयः स्मृतः॥ नैक
वासान च द्दीपेनांतराले कदाचन॥ श्रुतिस्मृत्युदिकं कर्म निष्कुर्यादि शुचिः कचित्
योगयोगीश्वरः॥ प्राणस्थायमनं कृत्वा आचमेत्प्रयतो पिसनः॥ प्रचेता॥ आपसव्यं
नतः कृत्वा जत्वामंत्रं तु वैष्णवं॥ गायत्री प्रणवे वापि दतः श्राद्धमुपक्रमेत्॥ अग्निः

ति.दि.
४९

पुराणे॥सप्तम्याधादशारण्यमृगाःकालेजरैरिगैः॥चक्रवाकाःसरिदीपेहंसाःसरसि
मानस॥तेपिजाताःकुरुक्षेत्रेब्राह्मणावेदपागा॥प्रस्थितादीर्घमिध्वानंयुयंतेभ्योव
सीदथा॥आद्यादौपठितेआद्यंपूर्णस्याद्रुतलोकदं॥ब्रह्मपुराणे॥दिजान्तावेदमन्त्र
हनासनेपुपवेशयेत्॥विप्राणामेवतद्वक्तंविधातंप्रतिपादयेत्॥ब्रह्मांडपुराणे॥
देवतस्यःपितृभ्यश्चमहायोगिभ्यरावच॥नमःस्वादिपैस्वधायैतिल्यैमेवचनमानमः
आद्येवसानेआद्यस्यात्रिराहृत्त्रेजपेदिदं॥पुराणे॥आद्यन्मोगयाध्यात्वादेवंगदा
धरं॥ताभ्यांचैवतमस्कारंकृत्वाआद्यंभवर्तयेत्॥गयायांपितरूपेणस्वयमेकज
नादने॥तंध्यात्वापुंडरीकाक्षमुच्यतेचक्रणत्रयात्॥बृहस्पति॥आसनेचार्घ्य
दानेचपिंडदानेवनेजने॥संबंधगोत्रनामानियथाहमनुकीर्तयेत्॥प्रतिब्राह्मसा
मासतंनिगमे॥अपहृताइतितिलान्विकिरेत्॥पुराणे॥संप्रश्रयश्चोपरिर्हृत्सेवा

४९

नृछेदिछेदिजोत्रमात्र॥कुरुक्षेत्रेसतैरुक्तोदद्यादवसिनता॥यातवल्क्यःपाणिप्रक्षा
वनंदत्वाविष्टार्येकृत्वापि॥पुराणे॥आसनेचासनंदद्यात्॥तथापितकर्मणिवा
मेवैदेवेकर्मणिदक्षिणे॥नर्तयता॥याणोतिर्यैपरिक्षिप्यनदेभंस्तुकदाचता॥योद
स्तेचासनंदद्यात्तंदमबुद्धिवर्जितः॥पितरोनासनेतनम्रकवेतिनिवेदानं॥काठके
देवानांसयवाहर्जाःसंग्रहे॥ततःपुनरयोदत्वानिमंत्रयेत्॥यम॥यवहस्ताःततोदे
ब्रान्विताप्यावाहनंप्रति॥आवाहयेदनुत्तातोविश्वेदेवासइत्यचा॥बृहस्पति॥उत्प
त्तिनामचौतेषांनविदुर्देदिजातयः॥अयमुच्चारणोयस्तैःश्लोकःअद्यासमन्वितैः॥
आगच्छंतुमहानागाविश्वेदेवामहाबहा॥येयत्रविहिताआदेसावधानमवतुते॥वि
श्वेदेवाःशृणुतेममिमंमंत्रंजघाततीक्ष्णताच॥उषधयइतिमंत्रेणविकिरेयुःप्रदक्षि
णं॥अपसव्येततःकृत्वापितृणामम्रदक्षिणं॥तिलानादायसंयतं॥पितृनावाहा

नि० दि०

५०

यामातिष्ठे दिशतु दक्षुरवान्॥ आवाहयेत्यनुत्तात उग्रं तस्वेत्युचापितम्॥ क्षित्वापसं
व्यंचति जानपितं ध्यायेत्समाहितः॥ जपेदायंतु न इति मंत्रं सम्यगशेषत्॥ रक्षार्थं
पितृसन्तस्य त्रिःकृतं सर्वतो दिशः॥ तिलो सुप्रक्षिपेत्सं त्रमुच्चापयिहता इति॥ उदको
पस्पृशं तं ब्राह्मणं ब्रूते पिदेव तैक्ये स त्रदेवेति चंद्रिका॥ प्रचेता॥ पवित्रे इति मे
त्रेण पवित्रे कारयेद्बुध॥ ते निधाया र्घपात्रेषु शं नो देवीत्यपः क्षिपेत्॥ नृत्तयतः
शं नो देवीति मंत्रेण र्घपात्रेण लं क्षिपेत्॥ बोजवा पगृह्ये॥ दमेषु निधायेति गो नि
जः॥ एकैकस्मादेकैकेन ददाति॥ यथा देवतपात्रं संख्या वैश्वदेवतुष्टयैत्॥ पात्रं
युग्मेतु यति पृथक् च मस इति॥ मस्मन्नाद्या पतवचनात्पात्राक्षणा संख्या या यथा दे
वतं वा पित्रे॥ विष्णुः॥ दक्षिणाग्रेषु दक्षिणावर्गेषु॥ चतुर्विंशति मते॥ देवैराजं के
देवानां॥ यथा तिस्रस्त्रिः स्रः राजा कास्यः पितृमापात्रेषु पार्वणे॥ यागीश्वर॥ नो

५०

तर्गमैकैराशिने कौशे प्रादेशं संमितेः॥ रपे मं॥ यवो सातियवात्कीर्त्तयिं धपुष्ये
प्रपूजयेत्॥ यवो सियवया स्मृदेषो यवपारातीति मंत्रा॥ पितृपात्रेषु विरोधो यति
लो सातितिलो क्षिपेत्॥ तिलो सिसोमदेव सोमो स वो देवनि मिति॥ अत्र मद्भिष्ट
क्तः स्वधया पितृलोकान् प्राणीः हिनः स्वाहेति मंत्रः॥ एतद्देवामिति वेदने॥ स्वा
हा ध्म इति चाग्रस्त्रायनं॥ ब्रह्मपुराणे॥ ततो बमेन हस्ते न गृहीत्वा च मसान् क्रमा
त॥ गार्ग्यः॥ इत्वा हस्ते पवित्रं तु कृत्वा पूजां तु पादता॥ पादि व्या इति मंत्रे त्रै हस्ते
वर्धयि विनि क्षिपेत्॥ स्वधेति चैव मंत्रातं पितृणां वचनं तथा॥ स्वाहेति चैव देवानां
होमकर्मण्युमाहरेत्॥ नृत्तयतः॥ स पवित्रेषु हस्तेषु दद्यादधंसमाहितः॥ प्रचेता
याद भस्मति म इति देवानां युष्ममर्चनं॥ अरः प्रत्तिपादांतं न मोर्वो इति पितृके
पैवी नसिः॥ ततो ब्राह्मण हस्तेषु उदकपूर्वकं दभन्निदायोदकपूर्वमिषादिकं

नि.दि.

५१

प्रदद्यादिति॥यादि व्याश्लक्ष्णसर्वे तत्रे अर्घोदिकमिति अपउपस्युर्वैवमेवेतस्यो
रिति॥अत्रहस्तवदुवचनमेकदेवात्यानेकत्वास्मयायेक्षया॥अग्रंविंदुनिवातम्
त्रेणदानसिद्धेःशेषस्यचारुत्वेरपि संभवत्वात्॥अनेकदेवत्यापेक्षयावामुख्य एवा
र्घ्यः॥प्रथमेपितृपान्नेनुसर्वास्मिन्त्यसंस्तवान्॥अर्घ्यसिंस्तवपान्नेतुंशुभंतामि
तिसंस्पृशेति॥तृपितृःस्यःस्थानमसातिन्युषंक्रुयात्यवित्रवत्॥तस्योपरिक्रुशद
त्वा॥उग्रनाः॥नमोनिजाक्रुशान्दक्षिणामूलान्निक्षिपेत्तर्गंधाभदितिःपूजः
येदितिच॥मन्त्रः॥न्युज्वमुन्नरतो न्यसेत्॥नोदरेत्त्रयमिंपात्रेपितृणामर्घ्यावि
ते॥आवृतास्तत्रतिष्ठतिपितरःशो नकोब्रवीत्॥कान्यायतः॥अर्घ्यस्वाध्यायाश्ल
क्ष्णासंस्तवानमिमंनयेत्॥यादि व्याश्लक्ष्णमंत्रेणपुत्रकामोमुखंस्पृशेत्॥अनक्ति
यादि व्याआप्रःयसा संवत्तुयुर्वांतांरिस्पृशेत्तपायविर्याःहिरण्यवर्णयित्तिपास्ता

५१

नआयःशिवाःशंस्योनाःसरुवान्नवंत्विति मंत्रः॥गोमिलः॥गंधपुष्पधूपदीपाच्छा
दनानां प्रदाने॥यातवल्क्यः॥दत्त्वादकं गंधेति॥आलाभेयत्तेपि वीतमिति॥स्वादि
रे॥तथा॥यो नुलिंपतिगात्राणिस्नादंक्रुवन्ति जन्मनां॥देवाश्चपितरश्चैव तस्य
तुष्यंति सर्वसर्वदा॥व्यासः॥सर्ववित्रकरो नुलियेत्॥देवलः॥यत्तोपवितं विप्राणां
स्कंधान्नेवावतारयेत्॥शंखः॥इदं बोज्योतिरित्यक्त्वादीपंतेषां प्रदशयित्वा सुज्यो
तिरिति तैः सर्वैर्वक्त्रे व्यतदनेतरं॥प्रदेव्यान्नाशस्ममंत्रादिकं मन्यतो वगंतव्यं॥आ
चारैरतिवके॥सर्वदानानि विप्रस्य करे दद्याच्च दक्षिणे॥दीपमुन्नंच पिडंच मू
दद्याद्विक्षणा॥मन्नं सिद्धान्तं कात्यायनः॥अर्घ्येक्ष्योदके चैव पिडं दाने वनज
ने॥तंत्रस्य विनिवृत्ति स्यात् स्वाधावचन एव च॥मनुः न नियुक्तः शिखावर्जमात्म्यं
शिरसि धारयेत्॥क्रतुः॥जलाटे पुंठकं दृष्ट्वा स्कंधे मालां तथैव च॥निराशाः पित

ति० दि०

५२

रोयंतियांवदाहुतज्रवं॥ प्रप्यावृत्तस्य पूर्यत्वा मा चामेधततः स्वये॥ ब्रह्मांडे॥ निहन्ति स
र्वेयदमेधवज्रवेदाताश्च सर्वे असुरदानवामया॥ रक्षांसि पक्षाः सपिशान्वगुत्थका
हतामया घातुधनाश्च सर्वे॥ इति तिलान्त्रक्षिपेयेत्॥ पात्रं वै ते ज सं वै ते ज सं दघात
तद्विशेषाः नग्रादि निषेधाश्च निबधेषु॥ ब्रह्मांडे॥ प्रक्षाल्य हस्तौ पात्रादि पश्चादग्नि
विधानवित्॥ प्रक्षाल्य जलजलदमैस्तिजे मिश्रं क्षिपेच्छुचौ॥ यातवल्क॥ अग्नौ करिष्य
न्नादाय पृच्छत्यन्तघृतजुल॥ ऊरुघेत्यन्मनुत्ता तोद्गताग्नौ पितृयत्तवत्॥ मदाजसा
दुतावशेषं दघाच्च मोजनेषु दिजन्मता॥ तथा॥ शेषयित्वा विप्रार्थे पिंडार्थे चाकरो
षयेत्॥ पुराणे॥ अग्नौ करणं शेषं तु न दघादैश्च देविके॥ वसिष्ठाः॥ अग्नौ करणं शेषं
तु न दघातु समाहितं॥ तस्मादक्ष्यन् हस्तेन कुर्यादित्तमुपश्रुतं॥ मनु॥ पाणिभ्यां
मुपसंग्रह्य स्वयमन्नं स्यवदिति॥ विप्राति कैपितृभ्यां यन्तु दकैरुत्पति क्षिपेत्॥

५३

नागरखंडे॥ अनग्रिरग्नौ करणं क्षयादे चैव पावणं॥ पात्रेन सममयीरेषां न कुर्यान्नि
गरदिजः॥ काह्न्याजितिः॥ अपसव्येन कर्तव्यं पित्र्यं कृत्यमशेषतः॥ भन्नदानाद
ते सर्वे एव मातामहोषधि॥ स्मृत्यंतरे॥ पात्रं प्रक्षाल्य तादृध्वं हि स्नाभ्यां पात्रं धारयन्
कृत्येदक्षिणस्माज्यो विकिरेवाममुत्सृजेत्॥ धर्म॥ परिवेषणमिष्टं स्याज्जायापिप
ततस्यो॥ फलस्मान्नतताग्नौ क्त्वा स्वयंच परिवेषणे॥ शौतकः॥ विधिना देवपूर्वतु
परिवेषणमाचारेत्॥ नाय वित्रेण हस्तेन तौ केन न विना कुर्यात्॥ न त्रयस्तः॥ इष्टम
न्नंततो दत्वा पात्रं मालभ्य तं जपेत्॥ विप्रांगुष्ठं समादय पाकमध्ये निधाय च॥ एषि
विते पात्रमादाय वैष्णव्या चरुचातघा॥ तदन्नं सुषिचिरं स्वादु दघात्वा पसपूर्वकोपा
तवल्कः॥ इत्वा न्नं पृथिविते पात्रं घौ पिधानं ब्राह्मणस्य मुस्वे अमृतं अमृतं जुहोमि
स्वाहोतिमंत्रः॥ पैवीनसि स्वर्धेति पावः॥ कृत्वोदं विष्णुरिति॥ अन्ते दिजांगुष्ठं ति

नि.दि.

५३

वेशयेत्॥ पुराणे॥ विष्णोर्हवंचकथंचवृषाक्षेतिचक्रमत्॥ वारिष्यप्रदत्तेषुतमंगुष्टे
निवेशयेत्॥ कात्यायनः॥ अंगुष्ठमन्नेवगात्रायदहताइतितिजान्विकीर्यकैकस्याथ
विप्रस्पर्शहीत्वांगुष्ठौहमादरात्॥ अत्रि॥ हस्तेनदत्तमन्ताद्यमिदमन्नमितीरयेत्॥
स्वाहोतिचततः क्रयस्त्रिसत्रा विनिवृत्तये॥ गोत्रसंबंधनामानिहृदमन्नेततः स्वधा॥
पितृक्रमादुदीयेतस्वमन्नेविनिवृत्तयेत्॥ पुराणे॥ पात्रालंभेक्षितः क्रयादिदेवोन्नः
मुदीरयेत्॥ यमः॥ अन्नहीनंचयज्ञवेत्॥ सर्वमिष्टिप्रमित्कत्वाततोपत्तेनभोजयेत्॥
प्रचेता॥ स व्याहृतिकां गायत्रीमिति॥ योगीभाष्येऽनं प्रदायाथसावित्रीत्रिजपेदि
य॥ मधुवाताइतितंचमध्वित्येकत्रिकंतथा॥ ततः संकल्पसिद्धिप्राप्त्यसिमुध्ययनी
तस्मदिति॥ यासवल्क्यः॥ जस्वाययासुषंजुषध्वं॥ मसलसा॥ यथासुखजुषं ध्वेनो
रितिवाच्यमनिहुरं॥ व्यासः॥ जुषध्वमितिचोक्त॥ अत्रि॥ दत्तेवाप्यथावादत्तेभूमौयो

५३

निक्षिपेद्दक्षि॥ तदन्तः तिः फलेयातिनिराशौः पितृमिर्गतिः॥ परिशिष्टे॥ पञ्चपाणितले
दत्तेयञ्चान्यमुपकल्पितं॥ एकीनावेन्नोक्तव्यं॥ शाखायनगृह्ये॥ मुंवाजानेषुमहा
व्याहृतीः सावित्रीमधुवातीयाः पितृदेवत्याः पावमातीश्वजयेत्॥ जमदग्निः॥ अपस
व्येनकत्तव्यं सर्वभूतयथाविधि॥ स्त्रकस्तोत्रजपमुक्त्वा विष्णोचविसर्जनां प्र
चेता॥ तस्मान्नवध्यान्नमादाय सतिलं पूर्वविज्ञपेत्॥ व्याहृत्यादिकं॥ कात्यायनः॥
जस्वात्तस्माच्छेतिपृच्छति॥ व्यासः॥ ते ब्रह्मुस्तस्मास्मेति॥ मनुः॥ सर्वविधिकामन्ताद्य
सन्तीयास्त्रीव्यावरिणीः॥ समुद्रजेद्रुक्तावतामग्रतोविकारंभुवि॥ करंजिकायां वि
करं ग्रासमात्रं तु दधोदनसंमलितं॥ षडंगुलंपरित्यज्यदद्यादुच्छिष्टं संनिधौ॥ प्रे
चेता॥ ये अग्नीतिनुविदत्तेनिचान्नेनस्तस्यामिति॥ माकुंडेयः॥ अन्तं संतप्यामभ्यु
क्ष्येति॥ येनग्निदधानीवायेचग्निदग्धाः कलेमम॥ भूमौ दत्तेनिरथेतु तत्तायांतु

नि.दि.

५४

तुषरंगति॥ इति मंत्रः॥ मरुचि॥ आदेषु विकरंदत्वात्ताचामेन्मतिन्वमान्॥ पितरस्त
स्वपरमासान्नुवत्युच्छिमो जित॥ नारदखंडे॥ सकृत्सकृत्तलेदत्वा गोयन्निन्नितयं
जपेत्॥ मधुवांतेति संकीर्तितः पृष्ठे क्षिप्तोन्नमात्॥ तत्तास्तेति रोजेनानतां प्राययित्वा
तेः॥ बंधूनां नो जनाया यि शेष स्यान्नुक्तिमान्॥ मद्दालसा॥ ततस्त्वाचमनायमि
दद्यादायः सकृत्सकृत्॥ विष्णु॥ उदङ्मुखे पुष्पवेदिषादौ ततः प्राङ्मुखेषु पुष्पवेदिरा
चमनमंत्राः प्राणाहुत्यादयो न वेत्याविरुद्धत्वात्॥ त्रासे॥ तथा च म्पदरिस्मरेत्॥
यातवल्क्यः॥ सर्वमिन्नमुपादाय सति लक्ष्मिणा मुखः॥ उच्छिष्टसंनिधौ पिंडा
स्तवेण पुत्रकं॥ व्यासः॥ उदघातुपितृयस्तवत्॥ मद्दालसा॥ पितृनुद्विष्यदनेषु
दद्यादुच्छिष्टसंनिधौ॥ सति जेतत तोन्नेनापि डा त्सर्वेण पुत्रकं॥ व्यासः॥ अरन्नि
मात्रमुद्वज्य पिंडांस्तत्र सै सदापयेत्॥ यत्रोपसृशतां वापि प्रसुवंति न विदव॥ स्म

५४

तिसारे॥ पितृयात्राददन्मां तु विकरंकारयेद्बुध॥ पिंडतर्पणं कृत्वा त्रिदिकरात्तद्विरंगु
त्रिः॥ कात्यायनः॥ तत्तास्तेति त्वान्ते प्रकायं सकृत्सकृदयोदत्वा पुष्पवेदिषा यत्रीजत्वा
मधुमतीम॥ ध्वीति चेति॥ देवलः॥ मंडले चतुरस्रं वा दक्षिणावनतं महात्॥ पितृयत्ने
तिकर्त्तव्या ता कल्पसूत्रे॥ अपहृताश्च सुरारक्षां सिवेदिषद इति स्केनो नो न्मज्याभ्यु
क्ष्य॥ ब्रह्मांडे॥ ब्रह्मेणा यक्रौर्वीपि दद्यादुद्वेखने क्षिप्तः॥ अम्यक्ष्यये रूपाणि॥ प्रतिमुं
चमानाश्च सुराः संतः स्वधायाचरंति॥ परापुरो निपुरो येन वैरं त्यग्रिष्टं लोकात्त्रणु
दायस्मादित्यमुकमुन्मृष्टं स दक्षिणाधेनि धाय मुने कृशा सकृद्वना तुन्मृष्टे नि
धायामाववनेति ह्यपे च त्वामंत्रान्विति पितु नमिदि त्र्यपक्रसे ध्येति पिंचत्यवाचिनया
णि नैवेदक्षिणतः पितामहास्यप्रपितामहास्यचासावेतत्रेये च त्वामंत्रान्विति पिंडा
न्यक्षिमे न तत्पत्नानो किंचिदंत दायि ब्रह्मणेभ्यः शेषे निषेवेदयेदिति॥ श्वशुरस्या

निदि.

५५

अतोयस्माछिरः प्रछादनक्रिया ॥ पुत्रे दर्शनाकायमि तु रन्क हयार्थिनिः ॥ विष्णुः ॥ द
त्वा पिडातनुमंत्रयेतात्र पितरो मादय ध्वं यथाज्ञांगं पितर आर्चय पध्व मिति ॥ व्यासः ॥
दर्शने लेषु निमज्जेदस्तले सैषं मादितः ॥ अग्निः प्रक्षाल्य तत्प्रात्रं ॥ मनुः ॥ आचम्योदज्जु
रवावृत्य ॥ विष्णुः ॥ सव्यावृद्धः उज्जुखः ॥ सूत्रे ॥ निरातमनादासित्वा मीमं पितरो यथा
ज्ञागवमवी वृषते पिप्रतिपयावृत्य ॥ विष्णुः ॥ शेषावृद्धा पंक्तत्वा ॥ तथैवावने ज्य ॥
नमो वः पितरो जीवायेति ॥ अस्माकं सगृहान्तः पितरो दत्तं तिनमस्तु त्वप्रापये
त् ॥ सुमंत्रः ॥ आधसेवनकाले तु पाणि नैके नदीयते ॥ उदकं दत्वा ॥ एतद् पितरो
वा सोवाध्वं पितर इति त्रीणि सूत्रा एफपन्य स्या ॥ तथा च स्मृत्यंतरे ॥ एतद् पितरो मंत्रं
जपन्स्त्रं तु दापयेत् ॥ दद्यां विवर्जयेत्प्रातो यद्यप्यहृतवाससः ॥ ऊणस्त्रं तु दातव्यं
कार्या समयवानवे ॥ दुकूलं पदस्त्रं वातदनावे ऊणं न्यसेत् ॥ नास्त्रं वंदे ॥ सूत्रं सं

५५

पूजयेत्सर्वा निडात्य दक्षिणे त्रमात् ॥ व्यासः ॥ गंधपुष्पं च धूपं च दीपं चैव निवेदायेत् ॥
पुराणात् ॥ यत्किंचित्पुच्यते गेहे मक्ष्यते न्यमगदितं ॥ अतिवेद्यं नमोक्तव्यं पिडमूलं
कथंचन ॥ एवमभ्यर्च्य पूजिता मभ्यर्चयेत् ॥ मसः ॥ आचातेषु चाचम्य ॥ मातवीयेन स
हविकल्पः ॥ स्मृतं यत् ॥ आचम्य प्रक्षाल्य च तथा हस्तौ पादौ च पार्थिवौ ॥ तमस्तु त्वपि न
त्यश्वाभ्युत्रोक्षितं ततः परं ॥ विष्णुः ॥ सुप्रोक्षितमिति आदेदेशो प्रोक्ष्य दर्शय पाणिः ॥ यम
पुराणे ॥ उदकं दत्वा पुष्पाणि सयवानि च ॥ ऊणां श्वसवेनामसः ॥ आचातेषु पुनर्द
द्यात्कलं पुष्पाक्षतादिकं ॥ देवलः ॥ आचातेभ्यो हिनम्य सुप्रयच्छे हयदक्षिणा ॥ दक्षि
णां पितृविश्वेभ्यो दद्यात्पूर्वततो हयोः ॥ दत्वाग्नीः प्रतिरक्ष्णीयादिजेभ्यः प्राज्जुखोबुधः
पारस्करः ॥ हिरण्यं विश्वेभ्यो देवेभ्यो रजतं पितृभ्यः ॥ सतिलं नामगोत्रे दद्याच्छ्रुतु
दक्षिणां ॥ शातातपः ॥ अग्निं प्रेतार्थं सिध्यर्थं मिश्रं क्वा मोश्ववाचयेत् ॥ दक्षिणां यो

नि.दि.

५६

तु सर्वत्र बहु देयं तथा स्तुतः ॥ दीर्घमायुस्तथा शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिर्धृतिश्च ये ॥ यद्यच्छ्रेयस्क
रं जो कैतन्न दत्तं सदा मम ॥ आपसं व्यततः कृत्वा पद्या उदकं दद्यात् प्रतिवा सणं ॥ मार्क
डेय ॥ पितृणां नाम गोत्रेण जलं देयं मनंतरं ॥ ब्रह्मणानां हि जेवाच्यमक्षय्यमिदमस्ति
ति ॥ हस्तेषु ॥ कात्यायनः ॥ स्वधावाचनीयास्तपवित्रं त्कुशानां स्तीयस्विधां वाचयिष्य
ति पृच्छति ॥ यास्तौ वल्क्यः ॥ वाच्यतामित्यनुत्तातः प्रकृतेभ्यः स्वधोच्यता ॥ प्रकृतेभ्यः
पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यश्च स्वधोच्यतामित्यनुत्ताते तैर्विप्रैरस्तु स्वधेति ॥
च्यमावे ॥ पवित्रो तर्हि तान् पिंडान् सिंचेत् ॥ नागरं रवंडे ॥ अस्तु स्वधेति तैरुक्ते पिंडा
तामुपरिक्षिपेत् ॥ यात वल्क्यः ॥ अस्तु स्वधेत्कृत्वा क्रमो सिंचेत्ततो जलं ॥ देवजः ॥ प
रिक्रम्य च तत्पान्ने तत्रैवाप्यवकुज्येत् ॥ शारदायनः ॥ ऊर्जं विहृतारम तं घृतं पुनः क
लालं परिस्तुतं ॥ स्वधास्तुतं पयितः पितृनिष्कदकशेषं तितीय ॥ चंदुः ॥ जलं प्रसि

५६

च्यतत्यात्र पिंडा मुपयधो मुरवं कार्यं ॥ यात वल्क्यः ॥ यस्मिंस्ते संस्तवाः पूर्वमाग्नेपात्रे नि
पातिता ॥ पितृपात्रं तदुत्तानं कृत्वा विप्रान्विसर्जयेत् ॥ उन्नतिकरणा क्रमोप्यार्थिके ॥
नागरं रवंडे ॥ उन्नतमर्धपात्रं तु कृत्वा दद्याच्च दक्षिणां ॥ हिरण्यं देवतानां च पिंडणार
जतं तथा ॥ सर्वं कर्मापसं व्येन दक्षिणादावेनेर्जातदुक्तं ॥ सर्वं कर्मापसं व्येन षड्भु
ने विवर्जयेत् ॥ अग्नीः अदक्षिणा स्वस्ति प्रणामजप दक्षिणाः ॥ मस्य ॥ ततः विश्वेषु
चोदक ॥ उदकं दक्षिणोदकं ॥ सप्तमी साम्यात् ॥ चंदुः ॥ उन्नयत्र संव्येन ब्राह्मण प्रति
पत्तिरिषं तुष्टयं दत्वाग्नीः प्रतिकृतीया हि जेभ्यः प्रादुर्गोबुधः ॥ अथोरापितरः संतु
गोत्रं नो वर्द्धतामिति ॥ दातारो नो निवर्द्धतां वेदः संततिरेव च ॥ अथाचनो मा विगच्छ
तो स्थिति ॥ अन्ते च नो बहु न वेदतिथीश्च लभे महि ॥ याचितारश्च नः संतु मा च यचि
मकंचन ॥ एता एवाग्निपः संतु संतु संचित्फले कृत्वा तैः पुनः ॥ गोमिल ॥ विश्वदेवा प्र

ति.दि.

५७

यंतामितिदैवेवाचयित्वापिडपात्राणिचालयित्वेति॥पूर्वपिंडोस्ततःपात्राणिशितिक्रम
ब्राह्मे॥मध्येमपिंडवजिघ्रतिकल्पे॥अववायपिंडानवधापत्राणीयाद्रासणायवादधा
दयोवाभ्यवहरेन्मध्यमपिंडं पत्नीपुत्रकामाश्रीप्रीयात्॥अधत्तपितरोगर्भक्रमार
पुष्करस्रजं॥यथेहपुरुषोसदितिउन्मुमकग्रौकलासकसाछिन्तानुप्रहत्येति
अनुप्रहरणोत्तरंस्वस्तिवाचनमिति॥नारायण॥अचालयित्वातत्यात्रंस्वस्तिऊर्ध्व
तियेद्विजा॥निराशाःपितरस्तेषांसायांतियथागतिं॥जातुकण्ठी॥पात्राणिचाल
येष्टादेस्वयंशिष्योयवासुत॥नस्त्रीतिर्नचवालेननासजात्याकथंचनं॥स्कांदेता
डारखंडे॥आदेपिंडेचयानंचस्वयमेवप्राचामयेत्॥ततःस्वस्यदकंदद्यात्पितरपूर्व
तुसव्यत॥वाजेवाजइतिचतयाविस्मृतंनतःपरो॥कात्यायनः॥उदकंदत्वास्वस्ति
वाचनं॥माकंदेय॥वाजेवाजइत्युक्त्वाप्यकृत्वाचैतान्प्रदक्षिणं॥ममः॥वाजेवजइ

५७

तिजपकुशाग्रेणविसर्जयेत्॥अग्निपुराणे॥पितरपूर्वविसर्जयेत्॥कात्यायनः॥अं
गुष्टग्रहणंसदा॥स्कंदे॥आमावाजस्येतिचप्रदक्षिणाकृतोपवेशयेत्॥पादवसनं
कृत्वाआसीमांतमनुब्रजेत्॥तथाचस्मृत्यंतरं॥संपूज्यस्त्रिकुपुंजाभ्यामाहविप्रास्त
तोवहिः॥अनुगम्याःस्वसिमांतंनत्वाश्रीयात्सबाधेव॥वलिचनिक्षिपेत्पश्चात्॥वि
प्रप्रदक्षिणाकयपिर्बणोजनधारया॥राकोद्विहेतिलैःकापट्टिद्विपश्चाद्वैस्तय
उदपात्रंगृहीत्वातुधारांदद्यात्प्रदक्षिणं॥दक्षिणांक्षिदिशमाकांक्षेत्पिदन्वाचेत
मानवः॥दातारोनइत्यादि॥शांतातयः॥एवमस्त्रितितैर्वर्च्यं॥अर्थिकपुष्पप्रक्षे
पेः॥शिरसिप्रासः॥उक्त्वाचैवप्रणिपादावाचंअणिपत्यप्रसादयेत्॥अद्यमेसफलं
जन्मभवेत्यादिदेवदत्तात्॥अद्यमेवंशाजासर्वेयातावनुप्रदादिव॥पत्रशाकादि
दानेनक्लेशितायुयमिदशा॥तत्केशमीहसंजातंविस्मृत्यंक्षंतुमर्ह्ये॥मदाल

ति.दि.

५८

सा॥आधारमनुष्ठेयैर्वागच्छेन्ननुमोदितः॥यातवल्क्यः॥मातामहानामप्येवंतंनोवावै
श्वदेविकं॥नागरखंडे॥यश्चैवास्तमितेसूर्येभुंक्तेचश्चादृक्कन्तरः॥व्ययतांयातितच्छा
दंस्तस्माद्भुंजीतनोनिश्चि॥अहर्दिणमनुव्रज्यभुंजीतपितृसेविते॥ब्रह्मचीरीभवेत्त
तुस्जनीब्रह्मणेःसहा॥एकादश्यापितृसेवितमवघ्रायोयवासंक्रयादिति॥श्रीदेति
कर्तव्यतावचनानि विशेषस्त्वन्मतोवर्गतव्यानि॥पार्वणश्रीद्विविधिनिरूपितः॥इ
दानीमेकोद्दिष्टेतिश्रीद्विकर्तव्यतानिरूप्यते॥एकज्जिह्वोयस्मिन्ष्टादेनेकोद्दिष्टक
र्मनामधेयः॥तद्विधिमाहायातवल्क्य॥एकोद्दिष्टदेवहीनमेकोर्ध्वकपविकं॥आ
वाहिताम्रौकरणरहिनेत्यपसव्यवत्॥श्रीचीतावीतब्रह्मसूत्रेणेत्ययगिष्ठवितेष्ट
तामित्यक्षप्यस्थानेविसर्जनैकत्राव्यवाहतिजमानेतरेदन्निवारंनयेनातिरम्यतामि
तिब्रूयात्॥तेवदेवयुरनिमतास्मइतिशेषपार्वणवदिति॥तथाचशारवायने॥अ

५८

थातएकोद्दिष्टमेकपवित्रमेकोर्ध्वमेकपिंडोनाहनेनाम्रौकरणंतात्रविश्वेदेवास्व
मितितप्तप्रश्नउपतिथामित्यक्षप्यस्थानेनिरम्यतामितिविसर्गइति॥अथश्रीद्वनो
जनेत्रायश्चित्तं॥आष्टिकेपादकृच्छ्रस्यादेकाहःपुनराष्टिकं॥अतर्जध्वनेदोषस्या
छाखस्यावचनेयथा॥आष्टिकेप्रथमाष्टिके॥कृतेचलद्विविदेनग्रंथेनिर्णयदी
यके॥पिडादिनिर्णयोपेतःश्रीद्विकर्तव्यनिर्णयः॥इतिश्रीद्वार्थममावास्यानिर्णीतपि
उपवासादिव्रतानांश्राशस्यद्वानित्युनरुपावासादिव्रतार्थममास्याप्रतियादादि
तिर्य्योनिर्णयितेइति॥श्राशस्ययथामविष्यत्युराणे॥मानप्रयस्तुयस्तुयेविश्रा
स्तुयेविश्रेयोनिधीयते॥व्रतोपवासनियमेर्नातादातेस्तथात्प॥महाभारते॥
नास्तिवेदात्परंश्रस्तेनास्तिमास्तिमात्तसमो गुरुः॥न धर्मात्परमस्तीदृतपोनो
प्रोषणात्परं॥तथाशतयथाश्रुतिः॥एतद्वैसर्वं तयोपदानात्राकइति॥आना

वि.दि.

५९

शकः उपवासः॥ तथा इत्यरेण पावर्तति प्रतिनतान्कत्का पुनरप्यक्तं॥ एक एव न कृतं तथा न
क्त उपवासादिकं च येत्॥ तत्सर्वं कापिकं पुंसां व्रतं न व्रतिना न्यथा॥ व्रतोपवासनियमैः
शरीरोक्तपतेतयः इति॥ तथा सति द्वितीयादतीययोश्चतुर्थी पंचम्योः षष्ठी सप्तम्योः र
ष्टमी नवम्योरेकादशी द्वादशयोश्चतुर्दशी पौर्णमासी स्मरमावास्या पतिपदोश्च व्रतेषु
परस्परसंबंधेषु प्राशस्त्यप्रदर्शने परनिगमवाक्यं प्रदर्शयति॥ युग्माग्नि युग्मस्तुता
नां षण्मुन्यो वसुरंध्रयो॥ रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्या च पूर्णिमा॥ प्रतिपद्यमावा
स्या तिथ्यो युग्ममहाफलं॥ एतद्यस्तमहाघोरं हति पुराकृतं॥ दिषं प्रवदंति मनषि
षण॥ इति यावांतरं॥ युग्मद्वितीया॥ अग्निस्तृतीया॥ युगंचतुर्थी न्तते पंचमी॥ पट्षष्टि
मुतीः सप्तमी॥ वसुरष्टमी॥ रधेनवमी॥ रुद्र एकादशी॥ एवमेतानि सप्तयुग्म
नि॥ चतुर्दशी मासाह च यद्वि प्रतिपदा मावास्या साह च यद्वि॥ तथ॥ शुक्लपक्षे

५९

ष्टमाचैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी॥ पूर्वविधानकत्तव्या कत्तव्या परं संयुतेत्यादिषु स्पष्टशु
क्लपक्षे अवगात्॥ शुक्लपक्षविषयाणीति॥ अत्र द्वादशमित्रयोदशी चाग्रहीत्यादिषु
ष्टमी तथा दशः कृष्णपक्षे च त्रयोदशी॥ एताः परयुताः सप्त्याः पूर्वेण संयुतापि नि
गमवाक्येन कृष्णपक्षे त्रयोदशीः परविधानि धातात्॥ शुक्लत्रयोदशी पूर्वविदेति ग
म्यते॥ तथा द्वादशमित्रप्रकत्तव्या सदुर्गादिजसत्रमैरिति नवमी युक्ता तथा॥ संपूर्णा
द्वादशी माकायमिश्रिता वर्षे यापवा॥ संपूर्णा शुक्लपक्षसंबंधिती॥ पूर्वयानवम्या
मिश्रिता॥ अथ वाराकादशी युक्ता यथा संनवकया॥ युग्मवाक्यतादरणदाषस्तु
वविदे परविदे वा द्वादशमित्रयोदशयोः संबंधिनिव्रते॥ नवै प्रवर्तते॥ युग्मविधानत्र
हणे एतयोरग्रहणात्॥ युग्मवाक्यविपरित्याश्रवणदोषराकादशी द्वादशी विहि
तव्रते विज्ञापणावतिष्ठते॥ अत्र युग्मवाक्ये कर्मविधेरश्रवणात् सुतिनिदान्याविध

नि० हि०

६०

नुमानं प्राप्ते युग्मसप्तकस्यैकेन विधातुमशक्यं त्वाद्युग्मेव पूर्वतिये रुतवरि धेयत्वं ॥
उत्तरतियेऽप्युपविधेयत्वं ॥ एवं चतुर्दशविधेयानुरोधाद्युचतुर्दशैते विधयो भवन्ति
ते च व्रतविशेषानुवादादुपवासविषयः स्तावन्तः कचिन्ननवृतविषयेण विधिः
नावाधेते ॥ सामान्यविशेषन्यायेन नक्तैकमक्तादि व्रतेषु कालव्यापित्वमप्युपवास
जातु युग्मवाक्यावसरो न प्रसराति ॥ अथ व्रते विशेषविषयाः प्राप्ति युग्मवाक्यानि
प्रतिपत्स्यद्वितीयास्याद्वितीया प्रतिपद्युता ॥ चतुर्थी संयुताया सीतलीया तु फलप्रद
मवामी च प्रकृतिव्याप्या युक्ता तु नारदः ॥ कृष्णपक्षे च माचैव कृष्णपक्षे त्रयोदशी
पूर्वविधातुकर्तव्या परविधानकृत्तचित् ॥ इत्यादीनि च पूर्वाणि वाक्यानि सामान्य
न्यविशेषव्रतानि अपि स्वस्वतिथिनिर्णये विविच्य वक्ष्यामः ॥ इति युग्मनिर्णयः
अथोपवासविषये साधारणे किंचिद्विज्ञापते ॥ षष्ठ्यहमी अमावास्या कृष्णपक्षे

६०

त्रयोदशी ॥ एताः परयुताः पूज्या पराः पूर्वेषां संयुता इति ॥ तिथिरुदयादारभ्योदय
र्यते व्रतशुद्धा ॥ शुद्धापि परदिने महावर्द्धते ॥ तदा तिथ्यादौ तु न वै घावान्द्रासो हृदि
परेहति ॥ तावान्द्रासः स पूर्वेषु सद्योपि स्वकर्मणि इति वचनेन यावती परेहति व
द्दी ॥ स्तावता पूर्वतिये रुदयादूर्ध्ववैदितव्ये त्यतः परविधा मुतिथिषु पूर्वमाविधा पूर्व
वीनोपोष्याद्वितीयादयवसेधित्युपोष्येति कैश्चिदुच्यते ॥ तदेतेदं संप्रतः ॥ उपवासो
त्यहोरात्रनिष्याद्यतः ॥ अतस्तस्यां संपूर्णया अहोरात्रव्यापित्यामुपवासकाल
व्यापित्वादुपवासो युज्यते ॥ द्वितीयदिने तिथिः परित्याज्येत तदेकादशी विषये स्पष्टमु
पलक्ष्यते ॥ तिथिः सत्राख्यापरिवर्जनीया धर्मधिकार्येषु सदा मनुष्यैः ॥ विहीनशल्या
परिवर्जनीया धर्मधिकार्येषु स ॥ परिवर्जनीया पदाग्रता हृदि मुपैति पक्षः ॥ सत्राख्यादश
मीविधा ॥ विहीनशल्या संपूर्ण एकादशी ॥ सा विधा पित्याज्या ॥ यदीपने रेहति किंचि

६

नि० दि०

६९

इति॥ संपूर्णैकादशीयत्र प्रजातेषु नरेव सेत्यतेन समानार्थेति इत्यतिषिषु योजितं
किंच॥ यस्यातिथौ यदि हितं कर्म तत्र स्याः स्वकर्म॥ अतः स्वकर्मविषये शुद्धायां लभ्य
मनायां हिसहस्रदिन्यं खंडताया दंतंतिः प्रमाणं कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्या
पिनातिथिः॥ तथा कर्मापि कुर्वति ह्यसहस्रदीनकारणं॥ अविद्यमानज्ञासहस्रदिनहणे
पत्न्ययोजनं॥ तदपीह नोस्तीति॥ यथा मल्लिस्तुचः पूर्वदिनो मासस्तथैत्र॥ त्याज्यति
थिः सदा पूर्वविद्यासदोत्तर॥ एतच्च नमपि रवदयौ पिरो पूज्यावित्यनेन समाना
र्थेति संपूर्णतिथेः परित्यागो नोपवासविषयमिति साधारणं विचारः॥ प्रसंसतखंड
तिथिः॥ उदयादारभ्य मध्याह्नपर्यंतं न व्रतंति सारखंडातिथिः॥ यदाह सत्यव्रतः॥ उद
याव्रतिथेर्वाहितं न वेदिन ध्यानाक॥ सारखंडा नव्रतानां स्यादरं नश्च समापनमिति
मराचिः॥ स्वरखंड व्याधिमात्रेण स्यादभ्युदयान्तिथिः॥ सात्यखंडा नव्रतानां स्यात्तत्रा

६९

रं न स समापनमिति॥ बृहवसिष्टेऽपि॥ व्रतप्रारंभे तस्यामनष्टगुरुशुक्रयोः॥ तस्या
मखंडायामित्यर्थ इति॥ अत्रोपवासादि व्रतेषु सावित्रीव्रतव्यतिरिक्ता यौगमावा
स्याच प्रतिपद्यक्कायात्वा॥ पूर्णिमानिर्णयिः पश्चात् करिष्यते॥ इदानीममावास्याति
थिः क्रियत इति॥ अमावास्या शुक्लचतुर्दशी शुक्लाष्टमी श्रवणद्वादशी षष्ठी रंभा व्र
तव्यतिरिक्ता तृतीया एकादशी रुद्रत्रयोदशी अवदा चतुर्थी एताः पर्युता उषा
इति॥ तदुक्तं॥ अवदा मावासाष्टम्योसिते श्रुतिः॥ पक्षरंभा तृतीये कदशी रुद्रत्र
योदशी चतुर्थी त्वावदा युग्मेत्येताः पूज्याः पूरान्विताः॥ परतिष्यन्तिनाः पूज्याः॥ अव
देति न विद्यते॥ वटसावित्रीव्रतं यस्यां यौगमास्यावेति ममायां चेति सावदा॥ अतः
सावित्रीव्रतरहितोदशीः पर्युत इति॥ तथा युग्मवाक्यमिति॥ प्रतिपद्युगमावासे
ति॥ बृहस्पतिरपि॥ एकादश्याष्टमी षष्ठी यौगमासी चतुर्दशी॥ अमावास्या तृती

नि०दि०

६२

पाचतीउपोष्याः परान्विताः॥ निगमेयकं॥ षष्ठ्यष्टमी अमाकृत्त पक्षेत्रयोदशी॥ ए
ताः परयुताः पूज्याः परापूर्वेण संयुताः॥ विष्णुधर्मेपि॥ एकादशीष्टमी षष्ठादितीयाचचतु
दशी॥ त्रयोदशी अमावास्याउपोष्यः स्युः परान्विताः॥ स्कंदपुराणे॥ नागविद्वानुया
षष्ठी सप्तम्याचत॥ षष्ठाष्टमी॥ नूतविद्याप्यमावास्या नग्रात्या मुनि सत्तमेति॥ नूतं च
तुदशी॥ नागपंचमी॥ तथाच निगम॥ नागविद्वानुया षष्ठीदशा॥ म्येकादशीतथा॥
नूतविद्याप्यमावास्यानिःफलस्यादितत्रये॥ एवमादिवचने मुपतिपदमावास्या
योरितरेतरसंबंधोपवादस्य कंठोक्तत्वात्सावित्रीव्रतव्यतिरिक्तव्रतेषमावास्याप
रयुतामात्येति सिद्धांतं॥ अथ वतसावित्रीव्रतेमावास्याचतुर्दशीयुक्तामात्येति॥
तदुक्तं॥ सावित्रीमायौर्णमासीचतुर्थीगणसंज्ञिता॥ रंभातृतीयाचेताउपोष्याः
पूर्वसंयुता॥ सावित्रीव्रतायुक्तामावास्या॥ ब्रह्मवैवर्ते॥ नूतविद्वानकत्रव्या अमा

६२

वास्याचतुर्णिमावर्जयित्वा मुनिः श्रेष्ठसावित्रीव्रतामुत्तममिति॥ स्कंदपुराणेपि॥
कृष्णाष्टमीचतुर्दशीसावित्रीव्रतपैतकी॥ पूर्वयुक्ताप्रकत्रव्येति॥ वटपैतकीसावि
त्रीव्रतयुक्ता अमावास्या॥ ब्रह्मवैवर्ते॥ कृष्णाष्टमितयारंभतृतीयावटपैतकी॥ बृह
न्नपातयाब्रह्मन्कत्रव्यासन्मुखातिथि॥ संस्मुरवासापारुव्यापिनी पूर्वविषावत
ष्टहन्नयानामस्त्रीभिः क्रियामापो व्रतविशेषा॥ तथाच वचनांतरे॥ कृष्णाष्टमी
हन्नपंसावित्रीवटपैतकी॥ अनेगत्रयोदशीरंभाउपोष्याः पूर्वसंयुता इति एभि
र्वचने रमावास्यावटसावित्रीव्रतेचतुर्दशीयुक्ताकायेति॥ ननु नागविद्वानुया षष्ठी
दशम्येकादशीतथा॥ नूतविद्वानिनीवालीनतुतत्रव्रतंचरेदिति नूतविद्वानिष्ये
धात्कथं तत्रव्रतस्यादिति चेत्॥ शृणुनिषेधस्तु सावित्रीव्रतव्यतिरिक्तामावास्या
व्रतविषयः॥ ज्येष्ठमासकृत्तत्रयोदशीरभ्यामावास्यायां॥ स्त्रीभिः सावित्रीव्र

नि.दि.

६३

तं क्रियते ॥ तत्र प्रकृतविधायकं वचनं ॥ यदा ह जावालिः ॥ तुलायामाकरे मने कन्यायां
मिथुने तथा ॥ नूतविद्याव्रते ग्राह्याशेषु प्रतिप्रजायुता ॥ मिथुने न्येष्टमासे इति प्रसिद्धिः
तुलागुरुताख्यं लोकप्रसिद्धं ॥ तत्र प्रतिवर्षं तिथिबद्धा क्रियमाणा तिथिः पूर्वविद्योप
वासे ग्राह्या ॥ तदुक्तं ॥ कृष्णाष्टमी वृहत्त्रयं सावित्री वटपैतकी ॥ अतः गत्र योदशरिंभा
उपोष्याः पूर्वसंयुताः ॥ ब्रह्मवैवर्तेऽपि ॥ कृष्णाष्टमी तथा रंभा तृतीया वटपैतकी ॥ वृहत्त्रय
तथा ब्रह्मवैवर्तेऽपि सन्मुखं तिथिः ॥ पूर्वतिथियुक्ता सन्मुखं इति ॥ तत्तद्वतारं नेष्टु
शतुदीपवर्तिका प्रतिकर्षं मेकैकं तु तुष्ट्या कार्या ॥ सुपूजिते प्रदेष्टो अष्टपदधिब
दराक्षतदीपावर्तिपात्रं गृहीत्वा मावास्यातः प्रतिपदो द्वितीया मिति तिथिबद्धा गुरुं प्र
छेत् एवं षोडशवर्षं पयंति कर्तव्यमिति ॥ सूर्यास्तान्ता ॥ तदप्यक्तमीश्वरेण प्रवर्ती प्र
ति ॥ मार्गशीर्षे शुक्लपक्षे कर्माद्वतमनुत्तमे ॥ अमा पूर्वसिमा रम्यया वत् षोडशिका

६३

तिथिः ॥ वर्षेष्ट्या प्रकर्तव्यावर्तिषोडशानुत्तमेका ॥ संख्याये विद्यै देकां यथाव्रतमखंडने
महेश्वरं च संसृज्य पुष्पधूपान्तवारिभिः ॥ गृहीत्वा सप्तहविर्दिपुतं पात्रं गुरुं प्रति ॥ ग
च्छेत्तिथिं स्तिथिचैतद्गुरुवाक्पास्तुमुदरि ॥ वर्षे वर्षे प्रकर्तव्यावद्वर्षं समाप्यते ॥ पूर्णे
षोडशवर्षे तु कुर्याच्च जनं मुत्तमे ॥ उद्यापनं चेत्यर्थः ॥ आरोग्यं पुत्रपौत्रत्वमवैधव्यत
थैव चैत्यादि गुरुताव्रतविधिः ॥ अथ प्रतिपन्निष्यति ॥ प्रतिपद्यप्यमावास्यापि युग्मेषु
क्तप्रतिपदो मावास्या विद्यात्वा मुपवासे विहितं ॥ तथा कालादशे प्रतिपत्यं च मीरु
ह्नाष्टमी नूतचसप्तमी ॥ नवमी दशमी शुक्ले त्रयोदश्या शुक्तिहरि ॥ रंभा तृतीया च
त्येता उपोष्याः पूर्वसंयुताः ॥ नूतं चतुर्दशी ॥ नूतं च अष्टमी चेति विग्रहे पूर्वभावि
ति त्वेनाम्यर्हितत्वादष्टमी शब्दस्य पूर्वनिपातः ॥ अशुक्तिहरिः ॥ अष्टम्या व्यतिरिक्ता द्वा
दशी ॥ ब्रह्मवैवर्ते ॥ प्रतिपत्यं च मीरुतं सावित्री वटपैतकी ॥ पूर्वविदेति ॥ पैगी नसिः

ति.दि.

६४

पंचमीसप्तमीचैकदशमीचतुर्दशी॥प्रतिपन्नवमाचैवकत्रव्यासंमुख्यतिथिः॥स
मुख्येतिपूर्वतिथियुक्तेत्यर्थः॥एतानिचतुर्दशीतिविधिसुखेनपूर्वविद्यापराणि॥यत्रुप्र
तिपक्षितीयाप्रतिपद्युतेत्यापस्तबचचनप्रतिपक्षितीतिविधिमुपयोःपरस्परं व्रत
संबंधानिधायकं तद्व्रतविशेषानिप्रायेण॥युग्मे शुक्लप्रतिपद उपवासो पूर्वविद्या
धानात्॥यत्तद्वितीयापंचमीदशमीचतुर्दशीचतुर्दशीस्ववेधादुपवासविषयेस्वस्मा
त्पूर्वमुत्तरां चतिथिं हन्करित्येतदुक्तं ह्यवसिष्ठेन॥द्वितीयापंचमीविद्या दशमीच
तुर्दशी॥चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वतिथिरेतिथिः॥एतदपि॥शुक्ले तु द्वितीया तृती
या चतुर्थी पंचमी युग्मे वाक्ये साहचर्यश्रवणद्वयैतन्निधेयं त्रितयिनिर्णयव्यवस्था
यात्र द्रष्टव्यं॥एतेनोपवासविषये द्वितीया पूर्वप्रतिपदमुत्तरां तृतीयां हंतिस्व
धात्॥अतः प्रतिपक्षितीया युक्तानोपोष्येति तात्पर्यार्थः॥उपवासोऽपि तुल्यं प्रति

६४

पदपि॥पूर्वविद्यैववीनसिचननादित्यनेनैवमहे प्रतिपादितं॥यत्प्रतिपक्षितीयास्या
द्वितीयाप्रतिपद्युतेत्यापस्तबचचनप्रतिपदो द्वितीया युक्तत्वा निधोपकं तत्रोपवासत्र
यश्च वणात्तत्रिलकाशोककरवीरादिप्रतविषये व्यवस्थाप्यते॥तानि हि व्रत षडे शु
क्लप्रतिपक्षानि व्रतानि पूर्वदि एव विधीयंतेति व्यवस्थायानकश्चिदोषः एवमन्या
न्यापि विरुद्धवाक्यानि च स्वस्य विषये व्यवस्थापयिष्यंते॥द्वितीयायाः प्रतिपक्षिद्व
मशून्यशयनादिव्रतविषयः॥नैकमन्त्रादिव्रतविषयत्वात्॥तेषां स्वकालव्यापित्वा
नियतत्वादिति॥प्रतिपक्षपामान्यनिर्णयः॥निर्णयामते प्रतिपक्षितीयेत्येतद्वा
क्यं॥कृष्णपक्षयुग्मे मित्फक्काश्रे शोकणवीरादि शुक्लप्रतिपद्युते योजितं तत्समी
क्षतानिधानेकृतं॥अश्विनशुक्लप्रतिपदी असौ क व्रतं कायांतेन शोकं न प्राप्नोत्य
क्तं विषयस्यैव कृष्णेन पुधिष्ठिरं प्रति॥यथा अश्वयुक् शुक्लपक्षस्य प्रथमे तिथि

नि.दि.

६५

नोदये॥ अशोकं पूजयेदक्षं प्ररुद्धं मुनलक्षणं॥ प्ररुद्धैः सप्तधा न्यैश्च गुणा के मेदि कैः
मुनेः॥ फलैः कालेन बोद्धुं नाजिकैरेः सदादि मेः॥ पुष्पधूपादिना न पूजयेत्तनगो
त्रमे॥ अशोकं पांडवश्रेष्ठः शोकं नाभोति कुत्रचित्॥ अशोकशोकशमनो न व सर्व
त्र न कुले॥ इत्युच्यते तोदघादघफलसकमन्वितं॥ पाताकानिरले कल्पप्रच्छाद्य
वसुवाससा॥ दमयंती यथा त्यासी घाया देवी च जानका॥ तथा शोकवता दस्माक्का
यते पतिवद्वज्रा॥ दद्यात् शोकं कृते पार्थपा ध्रुवालं कृतांतं॥ कृत्वा समीपे जंकारे दधु
रंचति जाक्षतैः॥ दीपालक कने वधे धूपिस्तत्र फलार्चनैः॥ अर्चयित्वा प्रार्थिता मौ
रक्तशोको युधिष्ठिर॥ मैथिल्या प्रोजलि कृत्वा शरणं तौ राघवस्य च॥ चिरं जीवतु मृ
दुःश्वशुरः को राजेश्वरः॥ नक्रा मिदे वराश्वे वजीवतु जनका दय॥ को सत्यामपि जीवती
पुत्रेपदमिति मैथिली॥ पयाचे दं महानागा दुमं वनं विरूपणं॥ प्रदक्षिणमुपावृत्य

६५

ततः सा प्रययौ गृहं॥ एवमन्यामिया नायोरि पूजयेदवतीगतं॥ तिलतंदुलसं मिश्रित्य
वगो धूमसर्षपैः॥ क्षमाप्य वंदयेन्मुले पादपं रक्तपद्मवो॥ तदन्ना वेसौ वणं रिजतं वाश्व
शक्तितं॥ वर्णकै वसिमाजिरव्य पूजयेद्विधिवत्ततः॥ मंत्रेणानेन कातेष्वप्रणम्य स्त्री
पतिवता॥ महावृक्षमहाशाखां मकरध्वजमंदिरं॥ प्रार्थयित्वा माहाभाग सर्वकाम
प्रदो नव॥ एवमन्नाप्यतं वृक्षदद्याद्विप्राय दक्षिणं॥ तंच वृक्षं कृतं दद्यादस्त्रयुग्मस
मन्वितं॥ सर्वाणिः सहिता सा धीमुं जीतव्रतचारिणी॥ रात द्रुतं च या क्रयं शोको
न तु पश्यति॥ अंतर्गोरी पदं याति न हसौ खंच विंदति॥ इत्यशोकारव्यं मेक न क्रव
तं॥ अयं प्रतिपदो ग्रीदेवता अतः सर्वां प्रसुं पश्यति तं काया गीतं दुर्कपप्रपुराणे॥
प्रतिपद्येक नक्राशी ससांते कपिला प्रदो॥ वैश्वानरपुरं याति व्रतं वैश्वानरं विदमे
ति॥ तथा तस्मिन्नेव पुराणे॥ पृथिवी नाजने कृत्वा यो मुक्ते पक्षसधिषु॥ अहोरात्रे

नि.दि.

६६

णचैकेतेत्रिरात्रफलमशुतइति॥पक्षसंधिन्नतं॥एवमुपवासरूपाण्यपिप्रतिप
द्वानिसंतिनातिव्रतस्वडात्तेयानाति॥अथकार्तिकशुक्लप्रतिपदिगोनीडारव्यक
र्मविहितं॥तत्रप्रतिपत्पूर्वविद्वेत्कनययावचनानिप्रदंर्यते॥तावत्पूर्वविधावच
नानि॥प्रतिपदशसिंयोगेऽद्विदंतुंगवांमनं॥परविद्वेषुयःकृत्यत्पुनरुदधनक्षय
इति॥तथा॥याऊहःप्रतिपत्मीश्रततत्राप्रजयेन्त्यपः॥पूजनाश्रीणिवदतिप्रजागा
वोमहीपतिः॥परविद्वानिषेधासिप्रायेणदसिकं॥कर्मचतुदश्याविहितंदश्यते
यथा॥त्रिमूर्त्तद्वितीयाचेत्प्रतिपद्यापराक्षिकी॥अन्वाधानंचतुदश्यापरतःसा
मदशनात्॥एतदंनिषेधयोगीडाविकर्मणितीद्वियेनिषेधवचनानि॥गवांकीडा
दिनयत्ररात्रौदश्यतेनचंद्रमाः॥सोमोराजाश्रुतिमुरजीपूजाकीस्तथा॥नंदाया
दशनिरक्षावरणे॥द्वितीदानंदशासुच॥नद्रायांगोऊलकीडासदेवीवैवित्त

६६

तीति॥नद्राद्वितीयातयाप्रतिपद्यग्रिकरणं॥द्वितीयायांतुगोचरं॥छत्रच्छदंकरिष्य
तविन्ननाश्रतयासुखमित्यादिवाक्यैःप्रतिपत्कालेअग्रिकरणंदीपोल्लुकंद्वितीयाया
चगोपूजनेनिषिद्धं॥तथापित्रियामागादशतिथिनवेचेसाईत्रियामाप्रतिपदविवे
हृथ्मा॥दीपोस्तवेतेमुनिभिःप्रदिष्टइत्यादिवाक्यामित्रियामात्रयमात्रेदशेसायंप्रतिप
दिउज्जुकादिकंविदधति॥इतिपरविद्वद्वाक्यमज्ञावेस्ताचनेनेमानिपूर्वविदाप्र
तिपादकानीतितांशस्त्रनयनवेत्॥तथा॥ऊदापयेत्रासयेचगोमहिष्यादिकंनरा
एतस्मैकीडनकायंप्रातर्नंदादिनेनरे॥नंदाप्रतिपेत्॥तथा॥प्रतिपत्पूजितीयाचे
द्रवांचेवप्रपूजते॥आयुर्द्विःप्रजावृद्धिःराज्यवृद्धिस्तदीमवेत्॥तथा॥कार्तिकेशुक्ल
पाक्षादावमावास्यायदीदृष्यादशानेगनयान्तेवक्रयमंगलमालिकं॥घटिद्वयमि
तिकृतपकालव्यापानि॥अतएव॥आश्विनेमासिदशद्वितीयःकीर्तितास्त्रयः

नि०दि०

६९

दीपदानादिकोषेषु ग्रामध्यानकालिका इत्यादिविनिषेधमुखेनैव परविद्याप्रतिपाद-
कानीति॥ एतेष्वस्यैव विरुद्धविप्रतिपादकानां वाक्यानां विचारमंतरेण निष्पद्यते॥ कर्तुं
तत्रावपतति॥ इति दायोऽस्य वासवकर्मगिन्तास्त्रिययस्तत्रास्त्रियविहितकर्मविचारपूर्व-
कं निष्पद्यति॥ इति॥ यैकाः त्रिकांशुक्तप्रतिपत्तिर्णये परविद्याक्यानादरेण पूर्वविद्या
मात्राणि वाक्यनिजिस्वितानि॥ तैस्तु साग्निकविषयत्वात् स्वमतीर्षविज्ञमितमात्रं वा
प्रकटाकृतं॥ निष्पद्यास्तु विषयजनीनवृत्तयोर्न वंतीति॥ अथ द्वादशी प्रवृत्तिर्द्विती-
या पश्यति मितिकर्तव्यताप्रदर्शने पूर्वकं दीपावलीनिष्पद्यते॥ तत्रागो वस्त्रद्वितीया
मुखस्तु वाच॥ गोवस्त्रद्वितीया वाच्यकार्तिके कृष्णपक्षगा॥ गोवस्त्रसुहिता पूज्या
सुशीला दोषवर्जिता॥ तरुणी च सुरूपान्विता सुप्रसुता पयस्विनी॥ विशेषात्रप्रकर्त-
व्या गोवस्त्रद्वितीया व्रते॥ पूजनादिविधानं तस्मात् काले विशेषतः॥ अर्चनविधिः॥

६९

अथा तस्मिन्मये पत्रे कृत्वा पुष्पाक्षतैः सुमैः॥ फलैर्न विधैरर्घ्यं दधिदुर्वासमन्वितैः॥ पा-
दमुले तु दातव्यो मंत्रेणानेपाडवाः॥ मातारुद्राणामित्येषा मंत्रो यंतु दिजन्मता॥ यत्र
वचनं॥ पुष्पापिकार्त्तिके मासि द्वादशी कृष्णपक्षगा॥ पूर्वविद्याप्रकृतीतनक्रिया
दपरेहृति॥ द्वादशी मिश्रितानंदा पूजयेद्दत्तमातरं॥ अयुर्द्विः प्रजापत्यै वमोडव्य
वचनं यथा॥ तत्र विष्योत्तरोक्तसांयं कालीनगोवस्त्रद्वितीया विषयः॥ अथ नयो द्वादशी॥
स्निग्धस्नानं तत्कर्तव्यं द्वितीयायां सदैव हि॥ द्वादश्यां च त्रयोदश्यां वर्जयित्वा तथा
श्विने॥ एतस्माच्च नारायणे द्वितीयायां द्वादश्यां त्रयोदश्यां च स्नानं कर्तव्यं॥ त-
दुक्तं स्मृत्यंतरे॥ मोगाय क्रिय क्रियते यत्र स्नानं दृष्टिकनरैः॥ न मिषिद्विदश्या
दोनित्यनै मित्रिकेन तु॥ अथ चतुर्दशी मावास्या प्रतिपत्तिर्णये॥ अश्वाने कृष्णप-
क्षे तु चतुर्दश्यां विधूयते॥ तिलतैलेन कर्तव्यं स्नानं नरकतिरुमिः॥ गार्ग्यः॥ पूर्व

नि० दि०

६८

विद्वच्चतुर्दशपांकस्यसितेतरं॥यक्षेत्रत्फवसमयेस्नानंक्रयदितेप्रित॥अपामार्गं
नध्ववाश्रमामयेन्मसूकोपरि॥मंत्रः॥सीतालोहससायुक्तसकंठकदलान्वितः
हरपापमयापमयामार्गान्मामाणःपुनःपुनः॥ततश्चतुर्पुणंकायैधर्मराजस्य
नामनिः॥ततःप्रदोषसमयेदीयात्तदद्यात्मतोरमान्॥ब्रह्मविष्णुशिवादीनांभव
वनेषुमठेषुच॥नरकामप्रदातव्योदीपःसंसृज्यदेवताः॥एवंप्रजातसमयेद्यमा
यातुनराधिप॥स्तात्वादेवत्पिन्दब्रह्मासंपूज्यादेवताः॥एवंप्रजातसमयेद्यमायां
धप्रणम्यच॥कृत्वाचतुर्पुणंश्चाद्विधीरधतादिनिः॥ततोपरारुसमयेघोषये
न्मगरेनप॥श्वोथराज्यंवल्लेकिायथोष्टंवेष्टतामिति॥लोकश्चापिप्ररुष्टात्मासु
धाधवलितानिरे॥वृक्षवंदनमाख्याद्यैश्चर्वितेचरद्देरदे॥दीपमाज्ञाकृत्वेरम्ये
विधस्तथास्तधानसंचये॥प्रदोषेदोषेरहनिद्रास्तेदोषागमेपुरे॥आशीःपूर्वमु

६८

रवानिस्तकन्यानिःक्षिप्ततंदुलैः॥नीराजनं प्रकत्रव्यक्षत्रारवास्तदायकै॥अमा
मावास्याप्रदोषेचैत्रयेदधुःपितदीपकं॥तिषामधतमसंनयत्रपतिपितरोध्रवं॥इयं
कैवेमुदाराविचित्रापिमदोक्तला॥कत्रव्यागीतवादित्रयुक्तानिद्राविवर्जिता॥
ततःप्रत्सुषनारीतिःसूर्यद्विदिमवादतौः॥निःक्राम्यतेप्ररुष्टाभिरलक्ष्मीःस्वर्ग
हागयात्॥राजाप्रवृत्तसमयेयथा॥इमानयेकतात्॥कृदापयेन्त्रासयेचगोम
दिष्यादिकोस्ततः॥एतद्गोपीडनकार्यं प्रातर्वेदादिनेनरैः॥ततोपरारुसमयेपूर्वस्य
दित्रिभारतमार्गिपालीप्रबध्नीसाचुरेस्तनेयपादयो॥स्थापितस्यपुरीप्रांतोरात्रौदे
त्यपतेर्वलिः॥पूजाक्रयान्तिपःसाक्षाद्विध्याचल्यामदस्त्रिया॥बलिराजनमस्क
यंविरोचनमुतप्रनोमविष्येद्रसुरासर्वैस्तेयंप्रतिगृह्यतामिति॥द्वितीयायांस्वसा
त्तातुमंगिल्येविदधातिचा॥रावंदादत्रपादिद्वितीयंतमुत्सवोभवति॥तत्रतियिद्वे

दि. नि. धेविशेषेणोन्नवोनकर्त्तव्या॥यतःसंलग्नमेवकर्त्तव्यंदीवोसवदिनत्रयं॥विभेदंक्रु।
 ६० रुतेयस्तुनरकेसनिमज्जति॥मन्त्रदिनत्रयमिति॥सर्वदिनोपलक्षणं॥अस्मिन्नुम
 वेदिकेषुविन्मुराणेषु॥चतुर्दश्यादितिदिनत्रयं॥कालइत्युक्तंतदनुसरणेनादिन
 त्रयमित्युक्तं॥तस्मान्नानत्वादितरेषुतथात्वमिति॥न्यायात्सर्वेषुपिसंलग्नमेवसतिय
 दादादृशस्वल्पातधिसंज्ञानेदातत्रैवदादृशीत्रयोदशीकर्म॥चतुर्दशीस्नानेतुयदा
 विधुदयेचतुर्दशीतदाकार्य॥अभ्यंगेचोदधिसंज्ञानेदंतथावनमेषुने॥जातेचुनि।
 धनेचैवतत्कालव्यापिनीतिरितिबचनात्॥उन्नायोदितियोश्चतुर्दशीसत्तेपूर्वदिने
 स्नानेपूर्वविद्वच्चतुर्दश्यामितिवचनात्॥नचैवममावास्याविशेषायन्ति॥प्रत्युषस्ये
 त्तरदिनांतःपातित्वेनस्मृतौवचनात्॥नत्वेवद्वितीयदिनरावचतुर्दशीसप्तावेत्रयो
 दश्यासहस्रांलग्नताविशेषःस्यात्॥न॥प्रत्युषस्यवीदिनांतगतिरपिस्मृतौवचनात्

चतुर्दशीःकारात्रिदीपदानं॥विशेषेणायिकार्यंविधुदयस्यस्तानस्यसंलग्नतपारं
 नेणसर्वस्यचतुर्दशिकर्मणःसंलग्नतासिद्धेः॥यदिद्वितीयादिनेचतुर्दशीस्वल्पात
 दारात्रीवमावास्यांचातुर्दशिकचदीपदानंसहकर्त्तव्यमिति॥दत्तेनुश्राद्धेकाला
 नुरोधेननिर्णयि॥इदंक्षयेश्विनेमासिपितृकर्मविधायच॥दीपनंततःक्रयस्त्रि
 योक्तेचतयोल्मुकं॥रिक्तायुक्तेयादादृशेश्चादृशकालोनलभ्यते॥तदापरंक्रिकर्त्त
 व्यश्चादृदीपोल्मुकंतथा॥श्चादृकालेयदादृशोपिराक्षेप्रतिपद्यदिकर्मतत्प्र
 दोषेनदुष्यति॥दृशश्चादृविनायस्मिन्नाष्टदीपोल्मुकंभवत्॥तत्राष्टनाशामायाति
 परराष्ट्राग्निंतस्करैः॥पूर्वताराजनेकत्वादीपात्तत्वांतथैवच॥पश्चाद्यष्टकुरुतेश्चादृ
 तस्सर्वमासुरंभवत्॥इत्यादिवचनानिचमावतश्चादृकालोपिक्ततपप्रवृत्तिश्चा
 दृकालेयदादृशेतिश्चादृकालस्यसिद्धिस्तेवानुवादात्॥तथा॥अश्विनेमासि

ति.दि.

७०

दशादितिययः कीर्तितास्तयः॥ दीपदानादिका येषु ग्राह्या मध्याह्नकालिकाः॥ अर्धो
दयाम्भरुस्त्राशोः प्रातस्यास्त्रिमुहूर्तकैः संगवः त्रिमुहूर्तस्यात्मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तकैः
यदि स्युः संगवादः वेगिते च तिययस्तयः॥ दीपदानादिका येषु कर्तव्याः पूर्वसंयुताः॥
अथ च संगवाद इदमेते स्फुस्त्रिययस्तयः॥ नवेति वृद्धिगामित्यः कर्तव्याः परसंयुता
अथ न विष्यपुराणे॥ तीयिता प्रवरायस्मा कर्मणा समुदाहृताः॥ प्रतियादित्ये
वाप्रतियत्रे न वाच्यते॥ तिरुत्तोत्थेताः पुराः प्रोक्तास्त्रिययः कुरुते दनः॥ कार्तिकेश्व
ये जेमासि चैत्रे मासि च मारतः॥ स्तान्दानं शतगुणं कार्तिकेयातिथिर्नवेति॥ का
लनिर्णयेन॥ मत्स्यपुराणे॥ कार्तिके शुक्लपक्षे तु विधानं दितयं दितो॥ नारीतीराज
नं कुर्यात्त्रायं मंगलमालिका॥ अत्र प्रातरित्यव्ययं पंचम्यं तव्याख्यं॥ घटिकेति
पूर्वपददिवचनांतं॥ घटिकायोर्द्वयं घटिका द्वयमिति॥ एवं प्रातस्त्रिमुहूर्ताह

७०

ध्वं घटिका चतुष्टयं॥ प्रतियदित्येकं नवति एव दशा घटिकायां प्रतियदिष्टः
वेधः प्राह कालेमावास्या भवति॥ यदा तदा दशा घटिकायां प्रतियदितीराजना
दिकं कर्तव्यं॥ पूर्वस्मिन् दिवसे प्राह काले दशाभावे सति घटिका शब्दवत्तु वेचना
तव्याख्याने पितीराजनादिन कर्तव्यमिति॥ तथा देवीपुराणे॥ प्रातर्घटि तुल्य
भ्येत प्रतियद्वटिका द्वयं॥ द्वितीयायां तदा कुर्यात्त्रायं मंगलमालिका॥ अथ
नंते च दशाति नारीतीराजनं नवेत्ता॥ नारीणी तदात्रा वै धव्यं देवो दुर्निक्षमेव
च॥ कार्तिके शुक्लपक्षादावमाकास्या घटि द्वयं॥ देशमंगनयान्तैव कुर्या
त्मंगलमालिका॥ आत्रापि घटि द्वायमिति प्राह कालस्य कुतपस्य ग्रहणं॥
स्त्रिवराहस्य॥ प्रतियद्वि वसे कुर्यात्पिष्टा गोवा दने स्य च॥ पूर्वविधानं कर्त
व्यायावदत्रापि नोदयात्॥ नंदायामे मोदमाना नृणां प्रजा प्रते॥ पूर्वम

नि.दि.

७१

तत्त्वत्रपरविद्या
तुजासंक्रांतौ

वतितर्षरिज्यहंसुखवर्द्धनं॥ एवं सति श्राद्धकालेयदामावास्याभवतितदासैव दीपदा-
नादिषु ग्राह्येति सिद्धं॥ ननु तुल्यसंक्रांतौ पूर्वविद्धा॥ विद्यायां प्रतिपदि गोक्रोडापनि-
षोऽधः श्रूयते॥ तेन त्वसंक्रांतौ पूर्वविद्धा॥ तत्र वनानि॥ कार्त्तिकस्यासि॥ तेषां तुल्य-
मातुषदामवेदत॥ यदा तेन वनयेद्गङ्गावां क्रीडनकामति॥ अश्विनो ते वतुर्द्विगुण-
संस्तुतिवाकरे॥ दिनां तेषां माकालमात्रापि किञ्चित्॥ तदा पराक्षे श्राद्धस्याभापदी-
पोल्लुकादिक॥ प्रातर्गोक्रोडनं कायदर्शनेन दायुते सदा॥ अमायां च क्रीडते चक्षुर्वालो-
कस्य मातर॥ अश्वव्याधिर्नये वरान्तः शस्त्रनयेन हि॥ प्रतिपदश्च सियो गेगा वीयत्र प्र-
जिता॥ तत्रायुर्वर्द्धते नित्यां राज्यपुत्रधनं तपेति॥ नैतद्युक्त्वा॥ ब्रह्मांडपुराणे॥ तुजासंक्रा-
तावेव पूर्वविद्धाः प्रतिपदो गोक्रोडायां निषेधात्॥ अश्विनो ते शुक्लपक्षे तुल्यमातुषदा-
मावेत्॥ स्त्रियः क्रीडंतु दशतिगावो नैव मुकात्रिके॥ कार्त्तिके शुक्लपक्षे तुल्यमा-

७१

तुषदिनवेत्॥ यत्नेन वनयेद्दशंगो क्रीडायां नृत्तले॥ गोवः संक्रोडमानास्तुनाश्रयति
न संशयं॥ आयुः क्षतिः सप्रजानां च॥ छत्रमंगो नराधिपे॥ प्रतिपदस्य द्वितीयां च हवां चैव
प्रपूजनां॥ आयुर्वर्द्धिः प्रजापद्वाराज्यवृद्धिस्तदामवेत्॥ अमावास्यायां क्रीडतवै गोलो-
कस्य मातर॥ अश्वव्याधिर्नये वरान्तः शस्त्रनयेन वेत्॥ तस्मान्न तुल्यसंक्रांतिसदस-
ज्ञावान्याव्यावस्था किंतु श्राद्धकाले नैव व्यवस्था॥ किंच॥ चतुर्दश्यां कालमात्राया समा-
वास्यायां श्राद्धमिति वाक्येन पक्षत्रिंशद्दृष्टिक्रयामपि परदिने मावास्यायां सत्यां ता-
मुत्तरज्यपूर्वादिने श्राद्धस्यादित्यतिप्रसंगः॥ श्राद्धकालानुरोधेन व्यवस्थां तु न कश्चिदो-
षः॥ ननु प्रतिपदि चंद्रदशने निषेधः श्रूयते॥ यथा॥ तदा किंचिद्गुणायनं दत्तपते च हि-
तीयायाः॥ बलैर्दिनं न कर्त्तव्यं चंद्रदशने संनवेत्॥ गवो हि क्रीडते नंदादितीयां मि-
श्रिता यदा॥ क्षतिरायुः प्रजानां च छत्रमंगो नराधिपे॥ सायां केच चतुर्दश्यां समायत्र प्र-

६

नि.दि.

७२

दर्शयते॥ तत्र श्राद्धं तथा दीपं पितृणां मक्षयं वेत्त॥ तथा॥ त्रियामगादृति विनेचेत्सा
ईत्रियामप्रतिपक्षिध्या॥ दीपोऽसवेतेमनिमिप्रदिष्टेऽतोऽन्यथा पूर्वयुते निधेये इति॥
संत्य॥ अयं निषेधः साग्रिकविषयः॥ यतः॥ सर्वस्वित्वात्मावास्यासुचंद्रदृतिप्रतिप
दियोगनिषेधकानिवचनाति॥ त्रिमुहूर्तौ द्वितीयाचेत्प्रातिपद्यायराह्लिका॥ अन्वाध
नैचतुर्दश्यापरतश्चांद्रदृतिनात्॥ तत्रापि त्रिमुहूर्तेत्येव सिद्धावापराह्लिकीत्फक्किध
चधाविमक्तपराह्लव्यापकत्वमभिप्रेतमितिकालादृतिप्रापोलक्ष्यते॥ प्रातंप्र
तिपक्षटिकादयमित्यपि द्विधाविमक्तपूर्वलिः प्रातःस्तोत्रादिकयोऽयमितिव्याख्या
नेमुक्तं॥ तथा ब्राह्मणेदेनत्सवस्त्रायुक्ताः॥ पूर्वपौर्णमासीमुपवसेदिति पैग्यनृत्ररा
मिति कौषीतकं॥ तस्मादुत्तरामुपवासेदिति शतपथेन द्वैके द्वे द्वौ पवासेतौत्ये
कीयमुक्तोक्तं यदि हरेन वपुरस्तावं प्रमाअभ्युदेतिततदहयजतेननुतिपि क्षये॥

७२

पूर्वविद्यावाक्यानिति विवक्षौ तु परविद्यावाक्यानिति व्यवस्था युक्ता॥ इतरथा क्षयवृ
द्धिप्रात्रेव्यवस्थायामिति प्रसंगः॥ दीपदानकालस्तु परदिने त्रियाममावास्यायामवश्यं
स्यान्याः॥ श्राद्धकालस्तु सामिकैर्निरिग्निकैश्च यथा यथा व्यवस्थितो न कदाचिन्त्याज्यइ
त्येकांतिकीयं व्यवस्था युक्ता॥ अतएव विश्वरूपनिबंधो दर्शयितुं निषेधेनैव निषेधादि
पमालिका॥ अतो न निषेधस्तस्याः पृथक्तेन कृतो बुधैः॥ आनंतमद्रकाले निषेध
कारप्रवृत्तिरपि पृथग्रिण्येतेनैवापेक्षेन न कृतं॥ साधारणनिषेधे सामान्यवच
नमेवोदाहृतं॥ यथा॥ श्रावणी दुर्गनिवर्माद्वाचैव कृताश्रती॥ पूर्वविद्या प्रकर्तव्या शि
व्येवरात्रिवजेदिति मिति॥ एतच्च नेन सर्वत्रातिप्रसंगः॥ श्रावणी विष्टिकरणेपि
स्यात्॥ दुर्गनिवर्मादिनपूर्णापि पारानस्यात्॥ तस्माद्यस्यामस्तरवित्यातिपितरे
स्तामुपासत इत्यादि सामान्यवाक्यानिकृतपकालेन पराह्लकालेन व्यवस्थाप्यव

ति० ति०

७३

ते॥ यथा तथा कौमुदी वाक्यान्पि व्यवस्थापनीयानि॥ नियमि मृतेपि पूर्वविद्धा वाक्यास्तु
दाहृत्या न्याधानं चतुर्दश्यामिति चाकमुदाहृतं तेन साग्न विषयता निघेता॥ त्रिषामगे
ति वाक्यं तृतीययामगेति व्याख्यातं॥ संख्यातः पुराणप्रत्ययस्य लुक् द्रष्टव्यः॥ निर्णयना
स्करे पूर्वविद्धा क्पानिघेतांतरविषयाणात्कृत्॥ यथा तत्र लिखितं॥ ब्रह्मपुराणे॥ आ
श्विने शुक्लपक्षे तु तुल्येनानुयदिमवेत्॥ स्त्रियः क्रीडंतु दत्तेति गावो न दासु कार्तिके का
त्रिके शुक्लपक्षे तु तुल्येनानुयदिमवेत्॥ यत्नेन वर्ज्यं दंशं गौक्रीडायां तु तुल्ये॥ गावः
संक्रीडमानास्तु नारायांति न संशयं॥ आयुः क्षतिः प्रजा नाराः छत्रं मंगो नराधिपे॥ प्र
तिपक्षद्वितीया चेद्गवांचैव प्रपूजनं॥ आयुर्द्विः प्रजा वृक्षराज्यवृद्धिस्तदा मवेत्॥ अ
मावास्यायां क्रीडंते गावोलोकस्य मातरः॥ अश्वव्याधिर्न वितत्र राजा रास्त्र नयं न वेत्॥ अ
असूयेदियं संबंधित्ये वग्रात्॥ यत्पुनर्ब्रह्मवैवर्तविचरं॥ प्रतिपक्षमुखा कार्यादिति

७३

पांक्षिजसत्तमतिप्रतिपक्षितायं यौरपि पूर्वविद्धतमुक्तं॥ ततश्च ह्यपक्षो योषणा मित्रा
येण॥ एवमत्यान्यपि प्रतियदः पूर्वविद्धा वचनानिघेतांतरविषयाणितिसिद्धा॥ तथा
दीपोऽसवद्वितीयायमद्वितीया॥ तस्यां न गिनी मित्रातिरोमोज्यंते॥ तदुक्तं॥ द्वितीयाया
स्वमान्नातु मंगित्यं विदधाति च॥ न तखंडात्॥ कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीया यो यु
धिष्ठिरा॥ अमोघं यमुनया पूर्वमोजितः स्वर्गदुर्चितः॥ अतो यमद्वितीयां मा प्रोत्कालो
के युधिष्ठिरा॥ अस्यां निजगृहे यामनिमोक्तव्यमतीव बुधैः॥ स्नेहे न मगितीह स्तानो
क्तव्यं पुष्टीवर्धनं॥ धन्यं यशस्य मायुष्यं धर्मकार्थसाधकमिति॥ तथा भ्रातृभिर्न
गिन्योपि च स्त्राणि लंकारादिभिः पुज्या॥ तत्रैवोक्तं॥ दानानि च प्रदेयानि मगिनीभ्यो
विधातत॥ स्वर्णलंकारस्त्राणि पूज्या संस्कारमोजनैः॥ सर्वमिगिन्यसं पूज्या अमावे
प्रतिपक्षा इति॥ तथा अस्यायमुनास्तानं यमपूजनं प्रशस्तं॥ पुराणे॥ ऊर्जं शुक्लं

नि० हि०

७४

तीययामपरास्तेचयेदमं॥स्नानं कृतवान्नातु जायां यमलोकं न पश्यति॥तथा तत्रैव
द्वितीयायां महोत्सवेनारकीयास्तुतर्पिता॥पापेभ्यो विप्रमुक्तस्तमुन्नाः सर्वनिबंधनव
तेषां महोत्सवो हस्तो यमराष्ट्रसुखावहः॥अत्रोपमद्वितीया सानिषु लोकेषु वीक्षतेति॥
इति दापावलीनिर्णयइतिकर्तव्यतावेति॥कृतेचलद्विवेदेन मये निर्णयिदीपके॥दी
पावलीचनिर्णीताप्रतिपत्तिर्णयान्विता॥आयद्वितीयां यांतिधिरुपसांवादिषु निर्णी
यांते॥परस्परविरुद्धाभिधायितां वाक्यानां व्यवस्थाप्रतिपादनं निर्णयः॥यथा
कादृशमाषष्टीद्वितीयांचतुर्दशी॥त्रयोदशीआमावास्याउषोष्वास्फः परान्विता इत्य
नेन विष्णुधर्मवचनेन द्वितीयात्तृतीयाविदोषोपेति॥स्मृत्यंतरवचनेन तु द्वितीयात्तृतीया
विदोषवासेनिर्मिषोति॥तदुक्तं॥तृतीयौकादशीषष्टीतयावैवाष्टमीति॥वेधाद
धस्तादधस्तादुपवासेतिथीस्विमा॥तृतीयास्ववेधादुपवासेअधस्तादधोवर्तिनी

७४

द्वितीयादंतीत्यनेन तृतीययाविदोषद्वितीयानोयोपेति प्राप्तं॥एवेदं धेसतिशक्तिर्देधं
तु यत्र स्यान्नत्र धर्माविजोऽस्मृतो॥स्मृतिर्देधेतुविषयः कल्पनीयः॥एयकएयगितिव
चनत्॥युग्मातीति युग्मसादचयेण विधिवाक्येन शुक्लाद्वितीयापरविधीप्राप्त्येति॥क
स्तद्वितीयापूर्वविदोषोपेत्येवं तत्रिषेधवाक्यस्यार्थवत्तामावतिलिख्यवस्था॥इदमर्थ
मभिप्रेत्यदितिपिकाकारः॥अथ गदिता कृष्णाद्वितीयादिदिमापूर्वद्वितीयदिमासि
तातुपरतः सर्वेति स्पष्टं न्वयः॥प्रतिपद्द्वितीया स्यात्तद्वितीयाप्रतिपद्युतेति द्वितीया
याः प्रतिपद्युक्तत्वं कथं वा सव्यतिरिक्ताशून्यशायतादिप्रतविशेषविषयत्वं स्थातिर्
प्रतिपत्तिर्णयः॥अशून्यशायनस्य चंद्रोदयविषयत्वात् तत्तत्कालव्यापितयावेव क
र्तव्यं॥यदुक्तं॥एकनक्षत्रे दिवानक्षत्रे निशि चंद्रोदयनते॥तिथिस्तात्कालिकी प्रात्या
चार्योत्परातिथिरिति॥यत्र अशून्यशायनप्रतस्य परविधानिधानं॥चतुस्रसं

नि० दि०

७५

तेपक्षे मासेषु आवाहयिष्युः। अश्वत्थस्य व्रते ऊययिष्यात् कुलफलाधिकं॥ जयारती
यां॥ तद्दिन इव व्यापित्व विषयं॥ तिष्ठि ह्येव परान्निधानादिति॥ दीपोऽस्य द्वितीयाय म
द्वितीयायां तु मंगित्वे कर्मणि॥ दीपोऽस्य वानुरे धेनू पूर्वविद्या परविद्या वा यथा संभव
काया॥ द्वितीयायां स्वसाध्या तु मंगित्वं विदधाति च॥ मंगिती निवृत्ति रोनो ज्यंते ते
वस्त्रादिकं दीत इति॥ यत्रु केचित्॥ कृष्ण द्वितीयायि परविद्योष्ये त्यागयेत् तृती
येकादशीत्यस्मिन् वा केपुज पवास्य द्योष्वे पूर्वविद्या श्रुत्य रायनादि प्रतपरोज क्षणाय
न्यधापि॥ तदुक्तं ये॥ प्रतिपत्तुर्मुखा कार्या द्वितीयादि जसत्रमेति ब्रह्म वै वत्त विचनेन
कृष्ण द्वितीयाया उपावासे पूर्वविद्या त्वमनितं॥ संन वति हि मुख्याये जे क्षणौ न त्या
प्येति॥ द्वितीया सामान्य निषयि॥ अथ द्वितीया विशेषः॥ द्वितीयाया अधिपतिर्ब्र
ह्मा॥ अतः पक्ष इय गता सु द्वितीया सु ब्रह्मा पूज्य॥ तदुक्तं न विष्णु राघो॥ ब्रह्मा

७५

पं हि द्वितीयाया पूज्य ब्रह्मचारिणा॥ नोजयित्वा च विघातां सर्वासां सारगो न वेत्॥ सु
वर्णानिमित्तो ब्रह्मा कर्तव्यश्चुतिथी श्वर॥ समिदाज्य दक्षिणी रमाक्षिका निच होमये
त्॥ तेन संतोषितो ब्रह्मा सर्वविघातप्रदो न वेदिति ब्रह्म व्रतं॥ अगत्यै स्य पुराणे॥ श्राव
णस्य द्वितीयायो कृष्णाया मधुसुदन॥ क्षीराण विमलक्ष्मीकः सदा वसति के राव
तस्या द्वितीयायां अश्वत्थ रायनं नाम व्रतं काये॥ कृष्ण पक्षादि मसि मिप्रायेणारं
ने॥ चैत्र शुक्ल द्वितीया तत्रो माचि वाग्रीनां पूजा कार्या॥ तदुक्तं॥ शुचैत्र शुक्ल द्वि
याया मुपायुज्या फलायिनि॥ शिव पूजा अग्नि पूजा कर्तव्या मुनि सत्र मेति॥
देवा पुराणे॥ उमा शिवं हताशं च द्वितीयायां पूजयेत्॥ हविष्य मन्तं नैवेद्यं दे
यं गंधा च नान्वितं॥ फल माप्नोति विघ्नं सर्वं क्रतु समुन्नव॥ इति चैत्र द्वितीया॥
अश्वत्थ रायन द्वितीया॥ श्रवणादि दशेषु चतुषु मासेषु कृष्ण द्वितीयाया मधुन्या

नि० हि०

७६

शयनव्रतं कार्यं तदुक्तं विष्णुपुराणे ॥ सुमंतुः ॥ अश्वत्थाराय नं नाम द्वितीयां शृणु
नारत ॥ यामुमोष्यत वै धर्मास्त्रिप्रयातिन राधिप ॥ पत्नी विपुक्रश्च नरो न कदाचित्
जायते ॥ उयोष्येति न पुक्तं मुजीते स्फक्तां ग्रंथोतरे ॥ वीते जगत्स्येति ह स्त्रिया साद
यादप ॥ अश्वत्थाराय नानामदो ते प्राद्यानु सातिषिः ॥ हस्तपक्षे द्वितीया यां श्रव
णे मासि नारत ॥ इदमुच्चारते त्मातः प्रणम्य च गतति ॥ नागररवंडे ॥ सूत उवाच ॥
श्रावणमाषाढां सप्तमी चायां द्वितीया दितु मे स्ति ते ॥ प्रातरुत्थाय विष्णु देवतो ॥ पापि
हैः पतितैस्ते छैः समापनै व कारयेत् ॥ ततो मध्याह्न समये स्नात्वा धोता वरः शुचिः ॥
जज्जगदिन मासा घमंत्रेणा तेन पूजयेत् ॥ श्रावणमासि नारत ॥ अश्वत्थाराय नं नाम द्वितीयां शृणु
ते व्यय ॥ गार्हस्थमाषाढां मे पातु धर्मिका मदा ॥ जक्ष्या विपुक्रं ज्यते देवनकादा
चिष्ट्यामवात् ॥ तथा कजत्र संबंधो देवमा मे विपुज्यतां ॥ विष्णुरहस्ये पुनरि मे मे न

७६

पत्नी मर्त्यवियोगं च तत्रायासि मुद्गवं ॥ नापुवंति यथा दुःखं दंपत्या नितया कुरु ॥ यथा
श्रिया विपुक्रस्त्वजक्ष्मा देवत्वाया यथा ॥ प्रसादात्तव देवेश स्थिति रस्तु तथा वयो ॥ मासमत्य
त्राः प्रणश्येत्तु माधनं माज्जलकम ॥ अग्रयोमा प्रणश्येत्तु गृहमं गोस्तुमावयोः ॥ एवं प्रसा
दपूजां च कृत्वा लक्ष्मास्तथा हरेः ॥ फलानि दद्याच्छैयाया मनीष्टानि जगत्सुते ॥ तत्र प्रणम्य
यतण ने हरिमुं जीत वाग्यत ॥ न क्रं मुं जीतेत्यर्थ ॥ हरिं प्रणम्य सं पूजयेत्यर्थः ॥ अश्वत्थाराय नं
द्विचं नोदये क्रियत इत्फक्तां प्राक् ॥ आसनाद्य द्वितीया यां श्राव्या देया हस्तिना ॥ याति
तत्र महाबाहो काजे संति फलानि च ॥ मुक्ताफलानि श्राव्यायां स्त्रीलिङ्गनि विवर्जयेत् ॥ द्वि
तीये क्रिप्रदेयाति मन्त्रा चैवात्र नारत ॥ वासोदानं तथा धान्यं फल धान्यं समुत्तितं ॥ एवं
करोति यः सम्यक् नरो मासचतुष्टयं ॥ तस्य जन्म व्रतं वीरगृहमंगो न जायते ॥ मासच
तुष्टयं हस्तद्वितीया याति यिरिति शेषः ॥ यमपुराण ॥ एतन्मंत्रादिकं उपक्रम्य शंकरादा

नि० हि०

७७

गीतवाचनावे॥ घंटाभवेदशाकस्य सर्वविद्यमयीयतः॥ एवं संपूज्य गोविंदमश्रीयानैजवर्जितं
नक्तमरलवर्णं यावत्तस्याश्नुतुष्टयं॥ ततः प्रजाते संजाते लक्ष्मीपतिसमन्विते॥ दीपान्तमे
जने युक्तां ब्राह्म्यादद्यात्सलक्षणां॥ यादुकोयानहौ छात्रचामरासनसंयुतां॥ अव्यंगांगा
यवित्राय वैष्णवाय ऊर्ध्वं विभे॥ दातव्यावेदविदुषे नवकवतिने कचिद्॥ तत्रोपवेत्त्य दे
यत्वं अजंकृत्य यथाविधि॥ पत्न्या सुभ्राजतंदद्यात्स्य मेज्यसमन्वितं॥ ब्रह्मणस्यापि
सौवर्णमुपस्करसमन्वितां॥ प्रतिमं देवदेवस्य सोदकं नान्निवेदयेत्॥ एवं यस्तमुपा
ऊयदिष्ट्यत्राय नंदरं॥ नतस्य वित्तविरहः कदाचिदपि जायते॥ नारावाविधवारान्न
यावत्तं प्राकृतिरकं॥ न विरूपं न शोकात्तदपत्यं जायते कचिद्॥ न पुत्रविरहादिकमष्ट
सप्तकल्पसहस्रापि सप्तकल्पराता निच॥ कुर्वन्ति शून्यत्राय नं विष्णुलोके महीयतइ
ति॥ अशून्यत्राय नं व्रतविधिरिति॥ निष्पद्येति॥ अथ चैत्रशुक्ल द्वितीयायां अग्निं प्रकृ

७७

तिं पुरुषं च संपूजयेत्तु क्रिकाम इति॥ माकेडुं यः॥ प्रकृतिं पुरुषश्चो नो जगत्सर्वं प्रकीर्तितं॥
अग्नीषोमात्मकं सर्वमिति॥ वासुदेवश्च लक्ष्मीश्च तावेव परिकीर्तितं॥ चैत्रशुक्ल द्वितीया
यां सोपवासोर्जितेन्द्रियः॥ पौरुषेण च सूक्तेन वाक्त्रिं संपूजयेत्तु तं॥ सोपवास इति प्रतिपदि
कृते पवासो द्वितीयायां वाक्त्रिं संपूजयेत् द्वितीयादिन इयं चेत्पुर्वोक्तिकीयात्॥ उपरिष्ठा
तक्षीरघृतमोजनस्य विहितत्वात्॥ सर्वेषां चोपवासानां पुर्वोक्ते पारयं स्मृतमिति॥ गंध
माल्यदीपधूपान्तसंपदा॥ लक्ष्मीचवरदादेवं पूजयेद्दुदके हरिं॥ आसूक्तेन च धर्मतो य
थावत्मानुजीवने॥ कांचनं राजतं चोमेदद्याद्विष्णुदक्षिणां॥ ततः क्षीरघृतमोजनं॥ संव
त्सरमिदं कृत्वा व्रतसम्यगुपोषितं॥ मुच्यते पातकैः सर्वैर्मक्षोपायं च विंदति॥ इति विष्णुध
मे क्रि प्रकृतिपुरुषव्रतविधिः॥ अन्ये द्वितीयाव्रतविशेषा व्रतसमुच्चयादेव गंतव्या इति॥
नक्तादि व्रतविशेषे तु तत्कालव्यापित्या मेवेति निर्णयः॥ तथा धनार्थिना द्वितीयादि वसे

ति० दि०
७८

महालक्ष्मी पूजनीयेति॥ तदुक्तं स्कंदेन॥ नागरखंडे॥ लक्ष्मी प्रतिब्रह्माजवाच॥ महालक्ष्मी
तितेनामतस्मादन्नविष्यति॥ अत्रेति च द्वादशैश्वर्ये॥ गजवक्रान्तरो यस्यां पूजयि
ष्यति न क्लिप्त॥ स गजाधिपतिर्भूयो न विष्यति च नृत्तले॥ द्वितीयादिव सेयस्त्वामहाल
क्ष्मीरिति श्रुवन्॥ श्रीसूक्तेन सप्तम्याय यस्यां पूजयिष्यति सप्त जन्मांतराण्येव न न वि
ष्यति सो धन॥ इति द्वितीयातिथयि॥ अथ तृतीयतिथयि॥ प्रसूयते॥ तत्र रंभां वर्जयित्वा
न्यासं वापि तृतीया चतुर्थी युक्तौ बोधायने ग्राह्या॥ तदुक्तं॥ षष्ठ्यं रंभा तृतीयैकादशी कृष्ण
त्रयोदशी॥ चतुर्थी च वदायुग्मेत्येताः पूज्यो परान्विता॥ विस्तुधमेत्रे॥ एकादश्ये ह्रस्व
षष्ठी यो णमासी चतुर्दशी॥ अमावास्या तृतीया च ताजपोष्या परान्विता॥ युत्र्युगमा ग्राह्या
दिवाके तृतीयाया द्वितीयोपहिता या उपादेय च मुक्तं॥ तदंभा व्रते तोषोष्यते॥ येषां अ
नंरात्रयो दशी रंभा बोधोष्या पूर्वसंयुता॥ तथा च काला दशै॥ सावित्री माषो णमासी चतु

७८

थी गण संज्ञिता॥ रंभा तृतीया चेत्या ताजपोष्या पूर्वसंयुता॥ गण संज्ञिता गणेश चतुर्थी
॥ ब्रह्मवैवर्ते॥ रंभा रंभां वर्जयित्वा तु तृतीयायां द्विजे सप्तमे॥ अन्येषु सर्वकार्येषु गणेश युक्त
प्रवृत्त इति॥ स्कंद पुराणे पि॥ कृष्णाष्टमी चतुर्थी च सावित्री वटपैतकी॥ अनंरात्रयो
दशी रंभा उपाष्या पूर्वसंयुता॥ एवं रंभा याः पूर्वविधा वचनं दशनिंभा व्रते स्थाप्यते॥ रं
भा व्रतादत्यत्र पूर्वविधानि विधा॥ तदाहुः॥ द्वितीया पंचमविधा दशमी च त्रयोदशी चतुर्द
शी चोषो वा सेह न्युः पुर्वेत्रे॥ तिथि इति द्वितीयां पूर्वप्रतिपदमुत्तरां च तृतीयां हंतीति द्वि
तीयोपहितानि विधा॥ ननु एतदंभा व्रते पि निषेधकं कास्मान्न स्मदिति चेत्॥ शृणु॥ रं
भा व्रते पूर्वविधा विधानं सर्वचनिकत्वादिति ब्रूम॥ अत्रेति ये पुराणे चतुर्दशकिरणं वेदि
ति॥ अतएव द्वितीया युक्ताया॥ प्रत्यवायोपि श्रूयते॥ पूराण समुच्चये॥ द्वितीया शेषिसं
युक्ता तृतीयां कुरुते तु य॥ समातिनरकं घोरं काजसूत्रमयं करो॥ ब्रह्मवैवर्ते पि॥ तृती

नि० दि०

७९

यातुनकत्रव्यादितीयोपहिताविनो॥दितायोपहितांतातयःकरोतिननराधमः॥संवन्नर
कृतेनेह नरोधमेणिमुच्यतइति॥तथातत्रैव॥दितीयाशेषसंयुक्तायःकरोतिविमोहितः
सावैधव्यमवाप्नोतिप्रवदंतिमनीषिणा॥एवंदितीयायुक्तातृतीयाप्रतिषिद्धातत्रैव
तुर्थीयुक्ताप्रशस्यते॥तुर्थीसिद्धितायाचसातृतीयाफलप्रदा॥अवैधव्यकरीस्त्रीणां
पुत्रपौत्रप्रदायिनीति॥परदिनेनिघ्ननावेनिषिद्धापिपूर्वविद्याप्राप्त्या॥तथाचनिगम
वाक्यं॥एकादशीतृतीयाचषष्ठीचैवत्रयोदशी॥पूर्वविद्यातु कर्तव्यायदिनस्यात्यरिदु
नि॥एतदुपलक्षणं॥एतद्विषयेसवभिपिपरविदाःपूर्वविद्याइत्यर्थः॥एवंरंमापूर्ववि
द्यापरापरविदेतिसिद्धांतः॥उपवासःप्रत्यास्नायेविदिनान्येकनक्तादीत्यपवासविहित
तियौकर्तव्यानीति॥आन्यात्येकनक्तादीनितक्ताव्यापिन्यामेवेतितृतीयासामान्यनि
र्णयः॥अथतृतीयाविशेषः॥वैशाखेशुक्लातृतीयाअक्षयतृतीया॥तदुक्तंनतसमुच्चये

७९

वैशाखस्यसिनामेकातृतीयांमक्षयांशृणु॥यस्यास्नानंजपोहोमःस्वाध्यायपितृतापणं॥
दानंचक्रियतेकिंचिद्वसंवस्यादिहचाक्षयं॥आदिःकृतयुगस्ययंयुगादिस्तेनकथ्यते॥पु
राणांतरेपि॥वैशाखेमासिशुक्लायांतृतीयायांजनादनिः॥यवानुत्पादयायांवैशाखेसम
पद्यतेतित्रैतायुगादितिकलक्ता॥तत्काल्यनेदेनव्यवस्थापनीयं॥नविष्योन्नरे॥आद्या
पूर्वतृतीयायांपदत्रविनवैविता॥सर्वेतिदक्षयंयातिशूयतामत्रयोविधिः॥तृतीयांतामथा
साधस्तात्वासंतप्यदेवताः॥एकनक्तंनदाक्रयाद्दिमुदेवंप्रपूजयेत्॥उदक्कंतास्कार
कास्नानास्त्वारिसेःसह॥ग्रेष्मिकं सर्वमेवात्रसस्यदानेप्रशस्यते॥तथातत्रैवोक्तं॥गो
धूमचणकादीनिसक्रुद्धोदन्तं तथा॥इक्षुक्षीरविकाराश्चसद्विरण्यास्त्रयशक्तिः॥छ
त्रैवस्त्रमुपानंचयदिष्टं तत्रदायपेदिति॥अस्यांलक्ष्मीसहविस्तुःपूज्येतिपुराणोत
रेपि॥वैशाखस्यतृतीयायांश्रीसमेतंजगद्गुरुं॥नारायणोपूजयेत्पुष्पधूपविलेपनै

नि० दि०

८०

रित्यादिविधाने॥ युगादीनाह पराशरः॥ वैशाखमासस्य तु या तृतीया नवम्यसौ कार्तिक शु
क्लपक्षे॥ नमस्य मासस्य च कृष्णपक्षे त्रयोदशी पंचदशी च माघे॥ मस्य पुराणेऽपि॥ वैशाख
स्य तृतीया घानवमी कार्तिकस्य च॥ अमावास्या च माघस्य नमस्य त्रयोदशी॥ एता पु
गादयाः प्रोक्ताः पितृणां मुक्ती देतव इति॥ आमुक्त्यमस्मिन् पुराणे॥ यातीयमप्यत्र तिले
विमिश्रं दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः॥ आर्द्रं कृतं तेन समाः सहस्य मेतन्मुनयो वदन्ति॥
तथा॥ कृतं आर्द्रं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु॥ ह्ययं तानि हि साहस्रं पितॄणां तत्तिदं न वे
त्॥ आहानारते॥ मन्वाद्यश्च युगाद्याश्च तिमयस्ता सुमानवः॥ स्नात्वा दत्त्वा च तर्प्य च अनेन
फलनामवेत्॥ तथा नक्षत्रवारयोगेन विशेषो नारदीयपुराणे॥ वैशाखशुक्लपक्षे च तृती
यारे हणीयुता॥ दुर्लभा बुधवारं सोमेतायिता तथा॥ अयुधुष्मादिषु विहितं विष्णु
जादौ आर्द्रं कर्मणि च न विष्य पुराणे कालविशेषोऽप्युक्त इति॥ इदं शुक्लं देतया कृतं

८०

युगादीक वयोविदुः॥ शुक्ले पूर्वाह्निके ग्रह्ये कृष्णे चैवा पराह्निके इति॥ इदं शुक्लयोः पौ
र्वाह्निके ग्रहणं॥ तत्र हि हिता न पूजनाद्यनिष्प्रायेण॥ तथा वसिष्ठा गौरी विनायकौ पे
रोहिणी बुधसंयुता॥ विनापि रोहिणी योगात्सु पुण्यकोटिफलप्रदं॥ गौरी तृतीया॥ विना
यकश्चतुर्थी॥ तथा॥ रोहिणी बुधयुक्तापि पूर्वविदा विवर्जिता॥ नक्षत्राकृतापि सांध्यतु पु
ण्यं देति पुरा कृतमिति॥ अतो विष्णुपूजनादौ परयुता ग्राह्ये इति सिद्धं॥ आर्द्रं विषये तु ए
वमान्तरादीनां युगादिनां विनिर्णयः॥ महालयस्य पक्षस्य अष्टकानामपि स्मृतं इति
दशश्राद्धनिर्णयप्रकरणे कालादशोदिरुतवचनेन सर्वेषां युगादीनामा पराह्निके ते
न प्राशस्यानिधानात् युगादिषु युक्तं आर्द्रं विषये अमावास्या वदी पराह्निके त्रैती
या ग्रह्येति सिद्धं॥ अत्र विशेषः॥ मासद्वयेऽपि आर्द्रं स्यात् काल एवौ युगौ विषु॥ यत्र वृ
त्ते॥ दशहरि सुतोत्ककांशे नक्षत्रेषु युगादिषु॥ इदं तु नक्षत्रवारदिनिरुक्तं न

नि० दि०

८१

शेषव्रतदानपरमित्कयाकर्मनिर्णयविशेषतोनिर्णयि॥ तथाक्षयतृतीयायांगंगास्ना
नंक्रयतिदुक्तं॥ वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायांतथैव॥ गंगातोये नराः स्नात्वा मुच्यते
सर्वकिल्बिषैः॥ तथा देवीपुराणे॥ गौरीपूजनमुपक्रम्य तृतीयायांतु वैशाखे द्विपक्षे
पूजनं॥ उदक्तेन प्रदानेन विवलो कर्माहीयते॥ इति अक्षयतृतीयानिर्णयः॥ अथ
रंभातृतीयान्नविधिः॥ माघश्राद्धे शुक्लतृतीयातः समारम्भरात्रौ गौरीसंपूज्या क्र
यंच प्राशपनागरणानंतरं प्रभाते विप्रान्नोजयेत्तेषां दक्षिणां दत्वा पारणं कुर्यादिवं
षेण वद्धतत उद्यापनमिति॥ तदुक्तं श्रीकृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति॥ रंभातृतीयां वक्ष्यामि
सर्वपापप्रणाशनीं॥ सुखसौभाग्यफलदां पुत्रपौत्रप्रदां तथा॥ सपत्तिदय दलनां पा
र्वत्यै प्रियकाम्यया॥ शंकरेण पुरा श्रोक्ता तामिमां शृणु नारत॥ माघश्राद्धे शुभे मासि तृती
यायांतं राधेपशुक्लीयां प्रातः स्नानं कृत्वा दंतधावनं पुर्वकं॥ जयावासस्यनियमं रक्ष

८१

याद्वक्तिमाविता॥ देवीसंवत्सरं यावत् तृतीयायामुपोषिता॥ प्रतिमासं करिष्यामि पारणं
चापरेहरिति॥ तद्विधेन मोपातु समासं व्रतामुन्नमं॥ शरणं त्वं प्रपन्ना स्मिहो नृपि दु
ष्टरक्षसां॥ एवमंकज्यविधिवत्कौतेयकृतनिश्चया॥ नक्षत्रानारीध्यानपरास्नानं कृत्वा
जितेन्द्रिया॥ पूजयेत्पार्वत्यतिनाम्नारात्रौ प्राचेपतक्रशोदकं॥ प्रभाते नोजयेद्विप्रान्नं
वन्नक्रान्विशेषतः॥ सहीरयंपंचलवणं दद्यात्तेषांच दक्षिणां॥ अनेन विधिताराजने
कुर्यात्पार्वतीव्रतं॥ साकलानां व्रतं प्रसातारयेन्नात्र संशयः॥ गोमूत्रे प्राशयेत्पार्वत्यै
धमासे तुरगो मये॥ फाल्गुने प्राशयेत्पार्वत्यै क्षीरं चैव त्रेदधिघृतं परे॥ जवणं प्राशयेत्पार्वत्यै
षाढे च तिलोदकं॥ श्रावणे तु श्रिये पूजयेत्पार्वत्यै शृंगजं जलं॥ विल्वपत्रं तथा नात्रेभा
श्वितेते पुनोदकं॥ कार्तिके पंचगव्यं द्विप्राशयेत्पार्वत्यै नागरे॥ प्रभाते नोजयेद्विप्रा
नसपत्नीकान् मनोरमात्॥ माघे वस्त्रे नृपियैश्च गौरिणां नोजयेत्तथा॥ वर्षायावत्

नि० दि०

८२

तीया सुव्रतं कृत्वा विधानतः॥ उमामहेश्वरं हेमं समासेकारयेच्छुभे॥ उमामहेश्वरं रूपं विष्णु-
धमेति रात्रे॥ वामाक्षे विवर्ती कायाश्चिवा कायश्चिदनुजः॥ अक्षमां लोत्रिश्च लंचदपुणोदी-
वरेदधत्॥ राकवक्रस्त्रिनेत्रश्च वामाक्षदयिता तनुः॥ शाय्या चान्न विनिर्दिष्टा सवेपि स्फ-
र संयुता॥ सवसां ग्रीज संपन्ता गांच दद्यात्पयि सिनी॥ पादुको पानहो वस्त्रं पयं यत्नो-
यवीतक॥ उमामहेश्वरं स्थाप्य आसने ताम्रजेन तपः॥ पूजयेद्देवदेवे शैता ता पुष्पैः फले-
स्तपः॥ नैवेद्यैर्विविधैस्तद्गृहीती वाद्यैरनेकधा॥ ततो हि जे समाद्रुय वेद वेदांग पारंग॥
सपत्नी कंसुरश्चेष्ट दिव्य चंदन चर्चितां॥ परिधापयित्वा जे कृत्य सवति स्मै निवेदयेत्॥
वैकुण्ठे फले यस्या तन्न शक्य मपेरितुं॥ पुरुषो वायु बानारी अतः शिवं पुरं व्रजेत्॥ शोभा-
य पिरया चीर्णनियाराज सत्तम॥ तेन रंजा ततीये यं परं सोमास्पदायिनी॥ यो हं सराव-
भूते शो गौरी सैव न संशयः॥ इति मत्वा माहात्म्यं गव्यं व्रजया वती॥ सा एव लक्ष्मी

८२

रिति॥ इति रंजा ततीया व्रतं॥ अथ ज्येष्ठ शुक्ल तृतीयायां पंचमि साधनं ताम्रनाम तमस्ति-
गाहयेत्यदक्षिणां मित्रं सत्यं चारुवती यकं॥ पंचमनां स्करं तेज इत्येते पंचवक्रयः॥ त-
न्मध्ये दिव विष्णु ध्यात पुरातिष्ठेदिति॥ एतन्न त्रिविधं सुग्रंथांतरं प्रसिद्धं त्वान्तलिखित-
मिति॥ अथ चैत्र शुक्ल तृतीया तयामात्र पदे च तृतीया मन्वादिः॥ तदुक्तं गार्गापेण॥ अथ-
मुक् शुक्ल नवमी द्वादशी कार्तिके मिति॥ तृतीया चैत्रमासस्य तयामात्र पदस्य चेति॥
अत्र मिति वाक् सृतीया यांचान्वेति॥ तथा॥ मन्वाद्या सुयुगाद्या सुप्रदत्तः सलिलो जलि-
सहस्रवार्षिको तसि पितृणां जनयेत्यरा॥ हि साहस्रार्दिको तसि कृतं श्राद्धं यथाविधि-
स्तानंदानं जपो होमस्तदानं त्यागं कल्पं त इति॥ सवस्ति पितृतीया सुतिथिपतित्वेन गि-
रिजा पूजनीया॥ तदुक्तं॥ प्रतिपत्पूजति देवताक्रमः॥ वक्ति विदं त्वोगिरिजा गणेशा-
णोर्विशाखे दिनकृन्महेश इति॥ तथा तृतीया यां मविष्यत्पुराणे॥ जामादिकाग्रोधन

नि० हि०

८३

दं पूजयेदित्युक्तं ॥ द्वितीयायां च विवेकां संपूज्य धनमाप्नुयात् ॥ क्तायो दिव्यवहारे च लानदि
च गुणो न वेत् ॥ सौवर्णा पद्मपत्रस्तुः कर्त्रे विद्येति याश्चर ॥ इति तृतीया सामान्यं ॥ अथ मा
घशुक्लतृतीया ॥ तत्रो मा हेश्वरप्रीतये गुडजवणादानमुक्तं न विष्योत्ररे ॥ माघशुक्लतृती
यायां गुडस्य जवणस्य च ॥ दानेनैयस्करराजन्स्त्रीणां च पुरुषस्य च ॥ गुडेन तुष्पतेर्देव
जवणो न तु शंकर इति ॥ तथा तीर्थविशेषे तृतीयां नीष्टप्रदोक्ता ॥ स्कंदेन तारागरवदेया
वतीति ज्योत्रमासेवादे ॥ माघशुक्लतृतीयायां स्नानार्थं विमलोदकं ॥ हाटकेश्वरजेक्षे
त्रैरूपतीर्थमिति स्मृतं ॥ या नारी प्रातरुन्धाय तत्र स्नानं समाचरेत् ॥ सस्यादपवती नून
मदृष्टेरविमंडले ॥ सदा माघातृतीयायां तत्र स्नानं करोम्यहं ॥ अथ सातत्रयास्यामि स्ना
नाय कृतनिश्चयेति पार्वतीवचनात् तत्र स्नानं महाफलदमिति ॥ तथा तत्र पंचपिंडका
पूजनं बाह्यतः प्रदत्तदुक्तं ॥ हाटकेश्वरजेक्षेत्रे पंचपिंडान्यव्यवस्थिता ॥ गौरगोपसि

८३

यंतत्र स्नापिता परमेश्वरी ॥ तामेषा वक्ष्मरेया वल्लुङ्गया परमायुता ॥ सदा पूजयतु त्रितीया
तृतीयायां विशेषत इति नरिदस्य शं ॥ डिजी प्रत्यक्षपदेशावचनामिति ॥ माघतृतीया ॥ अथानि
तृतीयां तानि त्रयस्वदाहवगंतव्यानीति ॥ इति तृतीया निर्णयि ॥ अथ चतुर्थीति थिरुपावासा
दिव्रते निर्णीयते ॥ चतुर्थी पंचमी विद्याप्राप्त्या ॥ तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ॥ राकादशी तथा पृष्टि
अमावास्या चतुर्थिका ॥ उपोष्या परमपुक्ता ॥ पराः पूर्वणि संयुता इति ॥ युष्मवाक्येनापि पंच
मी विद्वत्वे विधीयते ॥ युष्माग्नि युगलतानामिति ॥ बृहवसिष्ठवचनमेतद्विरुद्धं द्रष्टव्यं ॥ द्वि
तीयां पंचमी विधादशमि च त्रयोदशी ॥ चतुर्दशी चोपवासो ह्युः पूर्वतिरेति थि ॥ अत्र क्व
ने पंचम्युपवासविषये स्ववेधापूर्वोत्तरेति थि पूर्वोत्तरेति थि पूर्वोत्तरेति थि पूर्वोत्तरेति थि पूर्वोत्तरेति थि
त्यतः चतुर्थी पृष्टि पंचमी विधानोपोष्येति ॥ तदेव विरोधे सति यद्यपि केचिद्यवस्थाने
यते ॥ चतुर्थी पंचमी विद्यापवासातिषेधात्कृत्स्नपक्षपक्षविषया ॥ पंचमी विद्यापवास

नि.दि.

८४

विधानं च शुक्लपक्षविषयमिति ॥ तथापि न तत्र विशेषविषयो निगद्यो नोपलभ्यत इत्यभि-
प्रेत्य शुक्लावाक्येनावायागणपतिव्रतोपयोगिनि सा पूर्वविद्यायात्पदेवताव्रतोपयोगि-
नी सोत्ररेति स्पष्टमुक्तं दीपिकाकारेण ॥ अथ विष्णुपयजिहित्वा चतुर्थीपरा ॥ तथा च ह्य-
स्यति ॥ चतुर्थीगणनायस्य मातृविद्याप्रज्ञास्यते ॥ मातृविद्या तृतीयाविद्या ॥ कालादृशपि ॥
सा विन्ममाद्यो यमिासी चतुर्थीगण संज्ञिता ॥ रं मातृतीयाचेत्येताज्जपोप्या ॥ पूर्वसंयुता इ-
ति ॥ गण संज्ञिता गणेशचतुर्थी ॥ न त्रैवेव त्रेपि ॥ चतुर्थीसंयुताया च सा तृतीयाफलप्रदा ॥
चतुर्थीतु तृतीयाया महापुण्यफलप्रदा ॥ कर्तव्या वृत्तिनिवृत्तिगणनाय सुतोषिणी ॥ ग-
णनाय सुतारांतोषपतीति ॥ गणेश्वरसंबंधत्वेन तृतीयायुक्तायाश्चतुर्थीविधानात् ॥ अ-
न्यदेवताव्रते हि गणनाय सुतोषिणीत्यसंगतं स्यात् ॥ तस्मादिनायकचतुर्थी तृतीयायुक्ते-
चोपोष्येति सिद्धं ॥ गणपतिव्रताव्यतिरिक्ते व्रते तु ॥ भरणं चतुर्थीचिह्नैश्चरदनेयमं

८४

पूजयेत्तज्जन्मोक्तो मुच्यते पातकैर्नरैरिति कर्मपुराणोक्तं ॥ तथा ॥ आदितामिदिजोयस्य
विष्टतेमिचतुष्टयं ॥ सोपवासश्चतुष्टयं तु शुक्लपक्षस्य फाल्गुने ॥ अन्यर्चचतुरात्माने वा
सुदेवमतेन्द्रितं ॥ सर्वकामसमृद्धस्य फलमश्नुत इति ॥ ततो व्रतस्य सिध्यधमादिमात्रिप्र-
पूजयेत् ॥ तदुक्तं विष्णुधर्मेतिरे ॥ ये त्वमयो वै चतुरः प्रदिष्टाः वा सुदेवः कथितं चतुर्धा ॥
यः पूजयेद्वास्तथा मादितामिदेवमतेनाप्यथ पूजितः स्यात् ॥ पारणादिने इति ॥ मार्क-
डेयोक्ता ॥ चतुर्मुर्तिव्रतं ॥ एवमंगारकचतुष्टयं नो मव्रतं चोक्तमित्याद्यदेवताव्रतविष-
येपरिपरविद्येत्यविरोधः ॥ गणपतिव्यतिरिक्तदेवतासंबंधित्यपि बहुला चतुर्थीविच-
नेन पूर्वविद्यायात् ॥ अन्यदेवसंबंधस्तुक्तः स्कंदे तागररवंडे ॥ श्रावणे मासि याकृता
चतुर्थी बहुला स्मृता ॥ गोगोरी पूजनं तत्र सौख्यं सततिवचनेति मिति ॥ इति पूर्ववि-
दोक्ता पुराणसमुच्चये ॥ गौयश्चतुर्थीचिह्नवदधे नै पूजा दुर्गाविते दमरिहोलिके च ॥ व

नि.दि.
६५

सस्यपूजाशिवरात्रिरेताः पराये। शोयश्चितुर्थाचतुर्वधेनुजादुर्गचिनिंदनरिहोलिकेच॥
विनिघ्नंतिहयसराज्यं॥ अस्याधेनुः पूज्यत इति वसस्य पूजेति॥ न विष्णोन्नरोक्तसायेकाली
नगोवसदादशीविषयेमापि पूर्वविषेदेत्कक्राक॥ निणायामनुमाधुशुक्तचतुर्थी॥
उचचतुर्थीतियासावकूलाचतुर्थीतियत्प्रतियादिते॥ तद्वतरंवेडेबहुलेत्यनुक्तवत्स्क
दपुराणेवचनवीरोधाचोपेक्षणीयो॥ शिष्टसमाचारस्तु॥ नमोमासगतायाद्वपतइतिच
एवविधाविधानवचनविशेषानावेगणेशान्नतादव्याचतुर्थीधिरान्वितेत्कक्राकालादशी॥
षष्ठ्यंमातृतीयेकादशीरुहमत्रयोदशी॥ चतुर्थीत्वपरायुग्मत्प्रेताः पुन्याः परान्विता॥ अ
अथवरावरचतुर्थीव्यतिरिक्तावरचतुर्थ्यंतुगणेशव्रतमनिहितं॥ तद्वतेषुर्वपुतेत्कक्रा
प्राक॥ आतोगणेशव्रतेपूर्वयूतान्यदेवव्रतेपरायुतेतिसिद्धांतः॥ नक्तैवमक्तादित्रते
तत्कालव्यापिनाग्राह्येतिचतुर्थीसामान्यनिर्णयः॥ अथचतुर्थीविशेषेनिर्णयः॥ का

६५

त्रिकशुक्तचतुर्थी॥ तस्योमध्याह्न्यापिन्यामुपोष्यान्नरतुदिनेपंचम्याफणिनः प्रपूजयेत्
तत्रफणीश्वराः शेषवासुकिक्कादयः प्रसीदंति॥ तदुक्तं॥ स्कंदपुराणे॥ युगेमध्येदिने
यत्रतत्रोपोष्यफणीश्वरात्॥ क्षीरेणाप्यप्येचम्याधारयेन्नयतोत्तरइति॥ कर्मपुराणे॥
तियोयुगाह्नयमांश्चसमुपोष्ययथाविधि॥ शंखवाजादिनामांशेषस्वचमहात्मने॥ पू
जाकार्माप्यगंधक्षीराभ्यामानपूर्वकं॥ विषाणितस्यनक्षत्रंतिनचहिसंतिपंतगाइति
कात्रिकचतुर्थी॥ अथनाक्षयदशुक्तचतुर्थी॥ तत्रचंद्रंनक्षत्रेपेत्॥ तत्रचंद्रदशनिमि
ष्यादोषाजायते॥ तदुक्तं॥ कालादशी॥ नाक्षयशुक्तचतुर्थ्यंतुनेक्षेत्राशिनंयदि॥ पश्य
दोषरांत्यंश्लोकं पौराणिकंपठेत्॥ तथापराशरा॥ कान्यादित्येचतुर्थ्यातुशुक्तेचंद्र
स्यदर्शने॥ मिय्यामिदूषणंक्रमन्तिस्यात्यशेन्नतंतदा॥ तद्दोषशान्तयेसिद्धः प्रसेनमि
तिवेषठेत्॥ कन्यादित्येनाक्षयदेश्लोकश्चोक्तोविष्णुपुराणे॥ सिद्धः प्रसेनमवधास्ति

नि० दि०

८६

हो जां ववता ह त ॥ मुकुमारका मारो दी सवत्ये पस्य संतक इति तत्र चंद्र दशनि प्रये श्वित्रो ॥
तथा तस्याः प्राशस्य मुक्तं वाराह पुराणे ॥ नाद्र मुक्त चतुर्थीया नौ मे ना के णि वा युता ॥ मह
ती सान्न विघ्नेशम च्छिविष्टं लभेत्तर इति ॥ तथा ॥ शिवा चतुर्थीति त्रस्ना नादिकं गणोत्तरा पूज
ने त्वाने त फलाय भवति ॥ तदुक्तं न विष्णो त्ररे शिवा त्रं ता मुरवारा ज नू चतुर्थी त्रिविधा स्म
ता ॥ मासि नाद्र पदेषु क्त सिवा जो के प्रतिष्ठिता ॥ तस्यां स्नाने तया दातं उ पवासो जप
स्तथा ॥ क्रियमाणं रात गुणं प्रसादा इति तो नृप ॥ तथा तत्रै व देव्या उक्त वः कत्रव्यो
वक्ष्यमाण विधिना ॥ तदुक्तं देवी पुराणे ॥ कन्यायां कृत्त पक्षे तु पूजयित्वा धर्मे पिवा ॥ त
वम्यां बो धये देवी मात वा इति त्रिस्वने ॥ कन्या दित्ये नाद्र पद मासे शुक्ल पक्षे ॥ तुला शुक्ल
चतुर्थी तु तस्याः के वं ग धये मिदितिका जा द द्रो हा हता ॥ प्रातरे वतु पंचम्यां स्तु पये स
जिलैः शुनैः ॥ सप्तम्यां पत्रिका पूजा अष्टम्यां मय्युपाषणं ॥ पूजने जागरं चै व न व म्यां

८६

मय्युपाषणं ॥ पूजने जागरं चै व न व म्यां विधिव इति ॥ दशम्यां नाद्र पदे देवी रिय मारो
प्य पदने इति नाद्र पद चतुर्थी ॥ अथ माघ चतुर्थी ॥ तत्र गणोत्तरां संपुज्य वर्ष पयंति वि
संत स्नादिष्ट प्राप्तिश्च सा तदुक्तं ॥ द्वादके श्वर माहात्म्ये विष्णो मित्र प्रती श्वरेण ॥ विना
यक समुह तां तत्पूजां समाचर ॥ येन जायते सिद्धिः सम्यग्वात्मण संभवा ॥ इत्यु प
दिश्य ॥ माघ मासे चतुर्थ्या च शुक्लायां पूजयेत्तु प ॥ स च संवत्सरं यावत्सरं यावत्सर्वे वि
घ्ने विमुच्यते ॥ पूजा मंत्रास्तु ॥ नमो लंबोदरायैति तमो गण विमोतया ॥ कृत्तार धारि
णो नित्यं तथा चा संगता य च ॥ नमो मोदक मक्षाय नमो दंतैका धारणे ॥ ए निमंत्रैः स
मभ्यर्चयिष्यामीदं क जं शुभं ॥ नै वेद्यं च दान व्यं त तश्चायं निवेदयेत् ॥ अहं कम के
रिष्यामि यत्किं चिच्छुभं संभव ॥ अविप्र तत्र कर्तव्य सर्व देव त्वया विमो ॥ ततस्तु नमः
णातां च मो जनं मोक्षकां न वै ॥ यथा शक्त्वा पदा त व्यं वि त्रिं शो द्यं विवर्जयेत् ॥ अनेन

ति० रि०

८७

विधित सम्प्रकचतुर्थ्यं जयिष्यति॥ तस्य सर्वाणि विघ्नानि नाशं यास्यं त्यसं दायमिती
तथा स्मिन्नेव व्रते पार्वतिप्रतिरुद्रा॥ पदमानेन यश्चैतं जीवसूक्तेन सुंदरी॥ पूजयि
ष्यति सङ्गत्वा चतुर्थीदिवसे शुभो॥ विघ्नानि तस्य नश्यंत्येति तमसूयेदियेयया॥ अपुत्रो
लभते पुत्रधनं दीनो मददने॥ रात्रं जयंति संग्रामे स्मृतं तं गणनायकं॥ यातारिप
तिना त्यक्त्वा दुर्गं च विरूपीता॥ सा सौभाग्यमेवाप्नोति गणनायकस्य पूजयेदिति॥ वि
श्वामित्रेण माहात्म्यं श्रुत्वा तत्र प्रतिष्ठितं॥ गणनायको हि जगद्विघ्नो हनना
मिति स्तवचनं॥ जीवसूक्तं गणनायकं गणयति हवामेह इति॥ इति गणायकचतुर्थी
व्रते॥ अथ माघचतुर्थी॥ वरदाख्यातत्र श्रीकामः शिवं पूजयेत्॥ तदुक्तं कर्मपुराणे॥
कुंभेशुक्तचतुर्थ्यं तु कुंदपुष्पैः सदा शिवं॥ संपूज्य यो हि न क्रावती संश्रामोति श्रियं न
र इति॥ यं कुंदं चतुर्थीयया॥ माघमासे तु संश्रामो चतुर्थी कुंदं सज्जिता॥ स उषोष्या

८७

पुरश्चेष्टत तोराज्यं न विष्यति॥ देवीपुराणे॥ दिमाघचतुर्थी॥ ब्रह्मपुराणे॥ ज्येष्ठेशुक्त
चतुर्थ्यं तु जाता पूर्वमुपासति॥ तस्मात्सा तत्र संपूज्या स्त्री॥ निःसौम्या गृहद्वये॥ तथा म
स्य पुराणात्॥ चतुर्थ्या निरुक्तमुक्त्वा दद्यादब्दांते हेमवारणं॥ वतं वैतायकं नाम शिव
लोकफलप्रदं॥ इदं तु पक्षद्वयं चतुर्थीसाधारणं॥ व्रतविशेषानभिधानात्॥ रावं वस्चतु
र्थीप्रभृतीति वषट्चतुर्थीसाधारणं॥ तस्यामासचतुर्थ्यसाध्यानि वषट्साध्यानि ना
ताविधानि नक्तैकनक्तादिरूपाणि व्रतसमुच्चयादवगंतव्यानीति॥ तथा॥ चतुर्थी
शौमवारेण रविधुनि नक्तैकनक्तादिरूपाणि व्रतसमुच्चयादवारेण सप्तमि॥ आमा वै
शौमवारेण सूर्यपर्वताधिकं॥ सर्वास्त्रिचतुर्थीविधिपतिते न गणो वा पूजनीय इ
ति चतुर्थीनिर्णयः॥ कृते च लक्ष्मिदेव नम्रये नियमिदीपके॥ हेरंबतुष्टये शोक्तं चतुर्थी
स्तुविनिर्णयः॥ अथ पिचमीनिर्णयिते॥ पंचमीति चिस्कंदपूजनां गोपवासवतिरि

नि० दि०
८८

कोपनासादिब्रते पूर्वविति युताग्रात्यातदुक्तं ॥ प्रतिपत्त्यं च मीकृद्नाहमी स्मृते च समि
रंन्नाततीयाचेत्येताव पोष्याः पूर्वसंयुता इति ॥ पंच मीकृद्नाहमी सुक्तास्तु युग्मवाक्ये पूर्व
विधा प्रैति त्वात् ॥ नृते च अहमी चेति विग्रहे अहम्याः पूर्वमिति चिनाम्यदिते त्वादह
मीशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥ अहमी नृते इति ते अपितृ ह्येनानुशुक्ते पंच मी तु कर्तुं व्याप
द्या युक्ता नुत्तारदः ॥ नहि षष्ठीनागविधा कर्तव्या तु कर्तृवाचनेत्यनेन न न्नमवेव न
वचनेन पंचम्याः षष्ठा युक्ता विधानात्सर्वयुतेति विरुद्धं ॥ सत्यं ॥ पंचम्याः पंचम्यापध
द्या युतादविधातमिदं नां ग पूजा विषयः ॥ तदुद्देशेनैककृत्वा सणभोजनादिविषय
च ॥ तदुक्तं ॥ उभयोः पक्षयोः नागात् पंचमी पुत्रपूजयंदि ॥ वचनादविरोधः ॥ किंच ॥
अत्रोपवसि शब्दाश्रवणादपवासव्यतिरिक्तव्रतविषये शुक्लपक्षसामान्येनास्य
प्रवृत्तिरिति ते ये ॥ कारणं विना संकोचान्नावात् ॥ नहि षष्ठीनागविदेत्येतदपि सं

८८

दषष्टीतिरिक्तविषयं ॥ स्कंद षष्ठी तु पूर्वयुतामिदिता स्मृत्यंतरे ॥ कृद्नाहमी स्कंद ष
ष्टीशिवरान्निश्चतुदशी ॥ राताः पूर्वयुता कार्या स्तिथ्यंते धारणं न वेत् ॥ पूर्वधुरुपवासं कृत्वा
षष्ठां स्कंदः पूज्यत इत्यपि चोक्तं ॥ तदनिप्रायेणोपवासे पंचमी परयुताग्रात्येत्कृत्वा न
वेव नृते स्कंदोपवासे स्वीकार्यं पंचमी परयुताग्रात्येत्कृत्वा नृते षष्ठा स्यात्परा पूर्वयुताग्रा
त्या ॥ पूर्वोपवासवचनां तु वाराहपुराणे ॥ आरम्भदशुक्ल षष्ठीतिथिः कौमारिणा स्मृता
पूर्वेष्टुपोष्य विधिवत्तस्यामन्यव्यये दुहमिति वचनात्पंचम्याः परविदोपवासस्तदं
गत्वेन विहितः ॥ तथा ॥ शुक्लायामथ कृद्नायां षष्ठा सं पूजयेद्दुहमिति वचनात्पंचम्याः परवि
दोपवासे संदे गत्वेन विहितः ॥ तथा ॥ शुक्लायामथ कृद्नायां षष्ठा सं पूजयेद्दुहमिति स्कं
दपुराणवचनान्तर्षष्ठा विहितस्य कार्तिकेयपूजनस्य कार्तिकेयपूजनस्य तदेगो
पवासे शुक्लावाकृद्नायां पंचमी परयुताग्रात्येति सिद्धं ॥ अथ पंचमी स्वविषयोपवा

ति० दि०

८९

सेचतुर्थयुता॥ तदुक्तं पौंडि नमि० ॥ पंचमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ॥ प्रतिपत्तव
मी चैव कर्त्तव्या सन्मुखानिधिः ॥ सन्मुखासायाद्रव्यापिनी ॥ प्रावयितेत्यर्थः ॥ जाबालिरपि।
प्रतिपत्यंचमीचैव उपोष्याः संपूर्वसंयुता ॥ राकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका
उपोष्याः परसंयुता ॥ पुराः पूर्वोणासंयुता ॥ अन्यः परा ॥ द्वादशी सप्तमी प्रतिपत्यंचमी रा
ताः पूर्वसंयुता ॥ इत्यतः पंचमी चतुर्थी युतेवेत्यर्थः ॥ स्कंदपुराणे ॥ पंचमी तु तथा कायचि
तुर्थी सिद्धिता विनो ॥ एतानि विधिमुखेन पूर्वविद्या पूज्यता पराणि ॥ प्रतिपत्यंचमी मृतं सा
विनिवटपूणिमा ॥ नवमी र्वादशी मीचैव नोपोष्याः परसंयुता ॥ इति देवसंवैवर्तवेचनेन तु
परविद्यानिषेधमुखेन पूर्वविद्या प्रतिपादानपरमिति अतः परं पूजां गोपवासव्यतिरि
क्तोपवासादिव्रतं ॥ पंचमी पूर्वयुतेतिसिद्धांतः ॥ स्कंदस्य षष्ठा अधिपतित्वादिति ॥ न
क्तौ कनक्ता धिते कालव्यापिसर्वैरंगैः क्रियत इति पंचमी सामान्यनिर्णयः ॥ अथ पंचमी

८९

विशेषः ॥ श्रावणशुक्लपंचम्यां दारस्यो मयतो नागा नालिरव्य पूजयेन्नेन सपत्नी नयन
जायते इत्युक्तं नयविष्यत्पुण्ये श्रावणे मासि पंचम्यां शुक्लपक्षे नराधिपः ॥ दारस्यो मय
तो लेख्या गो मयेन विषे ल्वस्या ॥ तथा माद्रपदे मासि पंचम्यां श्राव्या न्विते ॥ यस्त्वे लेख्य
नरो राजक्रुद्धवर्णा दिव्यकैरिति ॥ तेषां स्वरूपं तु मत्स्यपुराणे ॥ नागाश्चैव तु कर्त्तव्याः
खड्गखेटकधारिणः ॥ विष्णुकैः अधः सपाकृतस्तेषां नाने रूध्वं तु पौरुषी ॥ फणाश्च मू
र्ध्नि कर्त्तव्या धिर्जिह्वाबाहवोऽसमा ॥ असमा विषमा इतः ॥ पूजयेद्दिधिवद्विरदधिद्वी
क्षतैः शुनैः ॥ गंधपुष्पोपरा रैश्च ब्राह्मणा नांच तर्पणैः ॥ नागा नां पूजने तस्यां नयं सयु
क्तो न वेत् ॥ क्षीरं सपिस्तु नैव दं देय सर्वं सुखावहमिति ॥ तथा तस्मिन्नेव मासि तीर्थचि
शेषणानीप्सितफलमनिहितं स्कांदपुराणे ॥ च्याचतेन कर्कोटकं प्रति ॥ अत्रास्ति
स्तु मुनतोपहाटे केश्वरसंसितं ॥ क्षत्रे तत्र समावासः पुत्राकायस्त्वया सदा ॥ श्रावणे ॥

नि.दि.

१०

कृष्णपक्षे तु संप्राप्ते पंचमी दिने ॥ संप्राप्यति परं पूजां पृथिव्यां नवमं कुलं ॥ अद्य प्रकृतितयं
नागतीर्थमिति स्मृतं ॥ रव्याति यास्यति नृपदे सर्वपातकनाशनं ॥ येन स्नानं करिष्यति संप्रा
प्ते पंचमी दिने ॥ न तेषां वस्त्रं यावद्भविष्यत्यदि न भयं ॥ विषादिते सुयोमत्र्यस्तत्र स्नानं करि
ष्यति ॥ त-क्षणां निविधानं त्वा संप्राप्यति परं सुखं ॥ पुत्रकामा तु या नारी पंचम्यां नास्करोदयं ॥
करिष्यति तया स्नानं फलं हस्ता प्रनक्ति ॥ न विष्यति च सा शीघ्रं वेध्यापि सुपुत्रिणी ॥ तारा
णामपि स्नातमात्रेण बांछितं प्रदमित्क कृतं तत्रैव ॥ इति श्रावण पंचमी विधिः ॥ अद्य पुत्र
काम पंचमी ॥ ब्रह्मा उवाच ॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि संक्षेपान्न च विस्तरात् ॥ येनानुष्ठानमा
त्रेण पुत्रोत्पत्तिः प्रदत्तपते ॥ अष्टौ दोषास्तु नारीणां पुरुषस्य च चतुर्दश ॥ तस्य दोषविशुद्ध
पंचमी श्राद्धमाचरेत् ॥ गरुड पुराणे ॥ पुन्तामनरकं घोरं पुत्रदहानपश्यति ॥ येनै
षा स्वर्गमित्याहुरित्वेवं वौदिकी स्मृतिः ॥ अपुत्रस्य गतिर्नास्तीत्यादि स्कंद पुराणे ॥ मार्ग

१०

शीर्षेति या माघे वैशाखे कार्तिके तथा ॥ पुत्रकामनरैः कार्याः प्रकृष्टा कृष्ण पंचमी ॥ पुत्र
काममनुष्ठाणामन्योपायो न विद्यते ॥ इत्युक्त्वा कृष्ण पंचमी श्राद्धमिति ब्रूते ॥ प्रायश्चि
त्रायमिदं तुरुन्नेकादशकादशकं जपेत् ॥ गायत्र्यसहस्राणि दशोत्तरे तु होमयेत्
कृष्णपक्षे चतुर्थं तु होमं कुर्यात्स्वशक्तितः ॥ ग्रहोन्नेवां समम्यर्चयित्वा तर्प्य प्रपूजयेत् ॥
पक्षे तु पंचमी श्रेष्ठ श्राद्धे वै पुत्रादानं ॥ वैश्वदेवादि कं श्राद्धं षड्भिः पिंडैः प्रकल्पयेत् ॥
इच्छेया वीणवक्रयन्किम्यं श्राद्धं विधानतः ॥ मध्यमं तु ततः पिंडं नमस्कृत्य त्पितामहा तं ह्रीं
गं त्वा ध्यायादा तन्यो धर्मपत्न्यै सुतार्पिता ॥ पत्नी तं पिंडमादाय प्राश्नाति विधिवत्तदा ॥ आ
धत्त पितरोगर्तमापंचतु न जपत्यति ॥ दक्षिणां दिशामश्रित्य ततो मुंजीत वाग्यतः ॥ रा
वंदादशमासेषु स्वशक्त्या श्राद्धमाचरेदिति ॥ पुत्रकाम पंचमी श्राद्धे चारध्वेन राम
घान्न रणी योगे सति मघादौ न रण्या श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः ॥ पिंडदानं न कुर्यात्पदोद्य

नि० दि०

९९

जीवतः सुतानि यनेन पिंडदाननिषेधो नाशं कनीयः ॥ स्मृतं रवाक्यात् ॥ यथा ॥ क्षयादेव
त्रपंचम्यां शस्त्रहतश्चतुर्दशः ॥ पिंडदानं प्रकुर्वीत पंचम्याम्यनदुष्यतीति ॥ प्रारंभे कृत्वा सा
सिद्धिं प्राप्नोति क्षिप्यात्तथा ॥ ततः संवत्सरस्यांतेति जदानं प्रदापयेत् ॥ यन्नुसूर्यपुराणव
चनं ॥ पितृकं ब्राह्मणे पिंडं यैतामहं तु वै हवः ॥ रुद्राय प्रतितामस्यं वानुद्विष्यदीपन इति पि
उन्नयामि धानं ॥ तदेत विष्णुरूपमध्यमपिंडं प्राशनामि प्रायेण तदेव प्राधानं ॥ पुरोडाशो
ध्यचदानं वदिति ॥ नैक पार्वणपरं ॥ तथा सति वैश्वदेवादि कं श्राद्धेषां इन्द्रिः पिंडः प्रकल्प्य
येदिति ॥ स्कंदपुराणावचनविरोधः ॥ किं उः पितरो यत्र पुज्यंते तत्र मातामहा अपि ॥ अत्र
शेषेण कं त्रयं विशेषान्तरं कं वनेदिति सर्वस्मृतिपुराणसंमतेन नरकं पातेनाधिकं फ
लेन स्यात् ॥ तस्मात्पार्वणाद्यविधिना श्राद्धमिति ॥ सूर्यरूपेण तु पुत्रे श्राप्तिपंचमी श्राद्ध
मुपक्रम्यते ॥ कृत्वा पक्षस्यापंचम्यां पंचनूतानि वाचयेत् ॥ गव्येन पयसा सिद्धैर्मु

९९

त्यन्तैः श्राद्धमाचरेत् ॥ पितृमातामहानां च सपत्नीको जितेन्द्रिय इत्यादीति पार्वणाद्येनोक्तं
अथातत्रेति कर्तव्यता ॥ पुराणांतरात् ॥ वसिष्ठः ॥ प्रारंभे सितपंचम्यां कुर्याच्छ्रित्तिं विनायकं
शान्तिकं विधिवत्सर्वं कुर्यान्मातुः प्रसूतनं ॥ अथ पित्रति संयुक्तं कामं संपूजयेत्सुधीः ॥ त
तो घः स्थापयेत्कुंभं सजले वारुणांजल ॥ तस्योपरि न्यासेत्यात्रं नागपूजा च तत्ततः ॥ मंडल
रुद्रांशुरांस्तत्र पूजयेद्विधिवद्धि ॥ तमस्ते कामदेवा यतमस्ते विश्वमोहन ॥ रतीं शायन
स्तस्य पुत्रं देहि ममाचरेत् ॥ कामपूजामंत्रः ॥ तमस्ते सितभोगाय तमस्ते श्वेतरूपिणे ॥
शेषस्त्व विष्णुरूपेण मम पुत्रं प्रयच्छहि ॥ नागपूजामंत्रः ॥ आपित्वा पायसं वत्स श्राद्धं कु
र्वीत पार्वणं ॥ तत्र पूर्वमि कुर्वीत वैश्वदेव प्रसूतनं ॥ धनीरोचनतामा नो काम्यश्राद्धे प्रसूज
येत् ॥ पितृकं ब्राह्मणे पिंडं यैतामहा तु वै हवः ॥ रुद्राय प्रतितामस्यं देवानुद्विष्यदीपयेत् ॥
शतपत्रैश्च पकैश्च पूजातेन्यो यथाक्रमं ॥ तमस्ते पितरूपाय सोमरूपतमोऽस्तुते ॥ आ

नि०दि०

९२

ज्ययापनमसेस्तुसौम्यत्वं संतनिं कुरु ॥ पितामह नमसेस्तुवर्द्धिषि धपुषे नमः ॥ कव्यवा-
लायतीलायापुत्रदायनमोस्तुते ॥ पितामहाय सोमाय पूज्यस्त्वं मम पूर्वज ॥ पिंडं गृह्णाण पू-
जां च प्रसन्नं संतदोम व ॥ इति संपूज्यविधिवद्वात्मणा नमोजयेत्ततः ॥ मंत्रेण मध्यमपिंडं
पत्नी प्राश्नाति वाग्यता ॥ कव्यवाजो न जश्ने व नमः सोमं र्यमा व सोम ॥ अग्निघातावर्द्धिषे द-
आत्पयाः सोमपाहर ॥ आदित्याद्वादराक्षै वयं पुत्रं प्रयच्छया ॥ इति संमंत्रितं पिंडं प्रा-
श्नायात्कापिलं पयो ॥ अनेनैव विधानेन कुर्यात्सिं कसरं सुधीः ॥ वषंति तद्दृष्टं राय्यानां ग-
दद्याद्विरण्मयं ॥ प्रसादात्कामराजस्य पूर्वजानां न संशयः ॥ न विष्यत्येव पुत्राप्तिस्तस्मि-
न्सरं कृते ॥ पुण्यं यत्रास्य मा रोगं पुत्रदयायै नाना ॥ गया तुल्यं न पश्येत्पुत्रं च म्यां बहुवेदि-
ने ॥ आहं सर्वार्थसिध्यर्थमिहापातकनाशनं ॥ सामांसे कपिलादद्याद्भद्रं पुनर्गुरोरपि ॥ पि-
तृश्चाह त्वानुतपादिकाल व्यापिन्यामिति ॥ कृष्णपंचमीश्चाह निषिद्धि ॥ आयुऋषिपंचमी

९३

नाद्रपदशुक्लपंचमीऋषिपंचमी ॥ तत्र कश्यपादीनरूपांसं पूज्य उत्पन्नशाकादिना एक-
कत्र तं कुर्यात्त्रिमं सर्वपाक्षयो न वेत्ति कृत्वा मां धातु वसिष्ठसंवादे कौशिकं संदितायां ॥ न न-
स्यतु मासस्य पक्षे पापं च मीसिता ॥ स्वाति नक्षत्रसंयुक्ता सामहायापनाशनी ॥ तामनु प्राप्य
कत्रव्यं मुनिधान्यैर्व्रती त्रमं ॥ ऋषिपंचमीति विख्यातं कथायाः श्रवणेन वेति सप्तपंचमेश्वसं-
पूज्या अरुंधत्या समन्विता ॥ कृतकाले तु संप्राप्ते ता न तोस्तान तोषिवा ॥ संस्मृत्य कुरुते पा-
पं नारी संभूतः मानता ॥ तस्मै सर्वविलयं याति सप्तषीणां प्रसादतः ॥ नरो वा यदि वा नारी मु-
च्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ तस्मात्त्वमपि मां धातुः पंचमी व्रतमाचर ॥ संवत्सरकृतं पापं व्रतेनानेन
स्यतीति ॥ व्रतसमुच्चये ॥ मासि नाद्रपदे राजन शुक्लपक्षे तु पंचमी ॥ पदायत्नेन सं ग्राह्य ए-
कनक्षेत्रे न वेत्ति पशुक पशुक म्यशाकाहारस्तुकत्रव्योनी वारेः स्यामर्कस्तथा ॥ फलाहारश्च
कत्रव्यं रूपाणां प्रातिहेतवे ॥ अस्य व्रतस्यातिप्रसिद्धत्वाद्गजादिविधिनक्रौत्रेति ॥ अस्य

नि. हि.

९३

व्रतस्यैकनक्ररूपत्वादेकनक्रतिथिनिर्णयननिर्णयः॥ दिनद्वयं तिथेरैकनक्राकालव्यापित्वेपर
पुताग्राह्या॥ पंचमी कर्त्तव्या षष्ठा युक्तानुनारदेत्यनेन क्रमवैत्तविचनेन॥ यन्तु पंचम्यानुतथाका
यचितुर्थासहिताविना॥ तदस्य स्कंदपुराणवचनस्योपवासप्रकारेण पाठात्कृत्तपक्षोपवसि
विषयचस्थापितं कालनियेण॥ अतएव दीपिकाकारः॥ कृत्तापवपुतासितापरयुतास्यात्यं च
मातिस्थितिर्यद्वात्यैवविनोपवासमुनयिति॥ एतेनोपवासव्यतिरिक्तव्रतेपरयुतानिधानेस्कं
दोपवासनागवृजाव्यतिरिक्तेपूर्वैर्कैतेति कुत्रचिदुक्तं तदयिनिराकृतविनोपवासमुन
यापरेति स्पष्टोक्तत्वादिति॥ इति कृष्णिपंचमीनिर्णयः॥ अथ लक्ष्मीपंचमी॥ यः पंचम्यां लक्ष्
स्मीं संपूज्योपवासं कुर्यात्स वै धनवपदं याति तत्क्रं पञ्चपुराणे॥ लक्ष्मीमन्यत्र पंचम्यामुप
वासी भवेत्तु प॥ समांते हेमकमले दद्यादेतु समन्वितं॥ सर्वैर्धनवपदं याति लक्ष्मीस्याज्जन्म
जन्मनि॥ एतल्लक्ष्मीव्रतं नाम दुःस्वाशोकविनाशनमिति॥ सलक्ष्मी पंचमी॥ न विष्णोत्रे॥

९३

पयोव्रतेस्तु पंचम्यां दत्त्वा नागं दिनायैते॥ सौवर्णं सिपजिनितं नयंतं स न जायते॥ एतत्सर्वव्रतं श्रो
त्रं सूर्यमैत्राकरं परमित्यादीनि नाता प्रकाराणि पंचमीव्रतानि व्रतखंडे दवर्गंतव्या निति॥ पं
चम्यानागाः पूज्या अधिपतितीर्थविशेषे पंचम्यां स्नानेनापि पापक्षयो जायते॥ तदुक्तं द्वादके
श्वरमादात्म्ये॥ कृत्तपक्षे तु पंचम्यामासीनां प्रपदे नृप॥ राजवाण्यां नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्र
मुच्यते॥ अथ यापरयायुक्तः संप्रोते पंचमीदिने॥ स्नात्वा करिष्यति श्राद्धं यावत्संवत्सरं नृप॥
अपुनः प्रसते पुत्रा त्वं वा वृद्धिं करन्महीति॥ कृते चलदिवेदे न ग्रंथे निर्णयि दीपके व्रतोपवा
सविषये निर्णयः पंचमीति॥ अथ षष्ठीनिर्णयः प्रस्तुतः॥ स्कंदोपवासव्यतिरिक्ते षष्ठी
तिथिरुपवासादिव्रतेपरयुताग्राह्येति तदुक्तं षण्णृत्योरित्युक्तं वाक्यात्॥ नागविधानं त्र्यं
ष्टी चेव कादाचन॥ सप्तमी संयुता कार्या षष्ठी धर्मार्थकोविदे रिति स्कंदपुराणवचनात्॥ त
थाचतिगमः॥ नागविधानुयायं षष्ठी दश॥ म्येकादशी तथा॥ मृतविद्या यमा वास्यानि फलं

ति०दि०

१४

स्यादितत्रयो॥ इद्वसिष्टेपि॥ द्वितीयापंचमीवेधादशमीचत्रयोदशी॥ चतुदशीचोपवासोप
वासोदतुःपूर्वेतिरेतिथी॥ नावालिः॥ नागविदातुयाषष्ठीनातुविद्योमहेश्वरः॥ चतुदशीका
मविदातिस्त्रामलिनास्त्रता॥ नागःपंचमी॥ मानुससमी॥ कर्मस्त्रयोदशी॥ स्कंदपुराणे॥
नागविदातुयाषष्ठीसप्तम्याचतयाष्टमी॥ अतर्विद्वाअमावास्यातथात्यामुनिसप्तमेत्यादीः
नियानिपूर्वविधानिवेधकानितानिस्कंदषष्ठीत्रतेषष्ठीत्रतोपवासविषयेयोजनीति॥ स्क
दषष्ठीतुपूर्वयुक्तेवोपाध्यातथाहस्ताष्टमीसंदेषष्ठीत्रिवचतुदशी॥ एताःपूर्वयुक्ताःकार्या
तिथ्यातेपारणनवेदिति॥ अतःस्कंदषष्ठीत्रतेषष्ठीत्रिवचतुद्विधिमुखेनपरविद्यावाक्या
निप्रदत्तंति॥ विष्णुधर्मोत्तरे॥ एकादशपक्षमीषष्ठीद्वितीयाचतुदशी॥ अमावास्यातृती
याचतुर्थयास्कःपरान्विताः॥ द्वितीयाशुक्लाचतुर्दशपक्षम्योचतुर्दशैकैतद्वारंताव्यतिरि
क्ता॥ इदमस्यति॥ एकादशपक्षमीषष्ठीपौर्णमासीचतुदशी॥ अमावास्यातृतीयाचतुर्दशपक्ष

१४

परान्विता॥ तिगमेपि॥ षष्ठ्यष्टमीअमावास्यारुक्षपक्षेत्रयोदशी॥ एताःपरयुताःपूज्याःपरा
पूर्वेणसंयुता॥ इति॥ अतरावब्रह्मवैवर्ती॥ नहिषष्ठीमागविदाकत्रव्यातुकदाचनेति॥ एवं
सतिस्कंदव्रतव्यतिरिक्ताषष्ठीपरयुतेतिसिद्धांतः॥ परविदेषष्ठीमावेपूर्वदिप्रात्येत्फक्कैत
तीयानिर्णयैपित्यामेवेतिषष्ठीसामान्यनिर्णयः॥ यत्रक्रंतागोदादशनाडीनिर्दृष्टयत्फ
त्ररातिथिमिति तत्रस्कंदोद्देशेनविप्रगेजनादिकंनकार्यनित्यक्रंताकर॥ नक्रैकमक्रा
दीनीअन्यान्यपिचकालविशेषोक्तानितत्कर्मकालव्यापिन्यामेवेतिषष्ठीसामान्यनिर्ण
यः॥ अयाषष्ठीविशेषः॥ नाप्रपदशुक्लषष्ठीमौमवेधतिविशारवयोगेनचंपानिधाना
साव्रताचरणेनिसर्वपापक्षयंकर्यादित्यक्तंदपुराणे॥ षष्ठीमाप्रपदेशुक्तावेधतेनसम
न्विता॥ विशारवमौमयोगेनसाचंपेतीहविश्रुता॥ त्रितायांचैवपंचाशत्तावेत्यस्तुक्रतेपुंग
नवेतिचकालोत्रिंशद्वापरेतुदशाधिका॥ अतोदेवमनुष्याणांपुर्जमानपसत्तम॥ सर्व

नि.दि.

१५

पापक्षयं कुर्यात् त्रितानामप्यखंडतां ॥ दुर्वाससाप्येवमुक्तं ॥ हि देवत्यक्षिणो मेनवेधतेन समन्वि
ता ॥ नमस्ते पासिताषष्ठी सा च पेति निगच्छता ॥ इति अस्या हि देवत्यक्षं विशारवा ॥ अये पंचतु
पांयोगेन च पासिधानमनिधाने महेदियया विवित ॥ अतश्चातन्ययोगत्वात्सूरिदिने वा य
दायोग उपलभ्यते तदा व्रते ग्राह्यान् पूर्वविद्यापरविद्यादरः ॥ तथापि सूर्यनितत्वादि वायोग
संबंधिनी ग्राह्यादि वैवयोगः तस्तेयं न च रात्रौ कदाचनेत्येदियत्र तोक्तमात्रा विसमा
ता ॥ अस्मिन् च पात्रे व्रते खंडे तु पंचम्यामुपावा सो विहित ॥ यद्यपि तत्र प्रज्ञाते विमले
गत्वा गुरुगृहं व्रती ॥ सर्वपिकरणैः सूकामविदो न वे विद्विष्णु न ग्राह्यास्तु वासराः ॥ सूर्य
माचार्ययि निवेदयेदित्यनेन रात्रि संबंध उक्तस्तथापि दिवानुसृतः प्रज्ञास्त इति संतोष
व्यं नियमं उपावासनियम ॥ व्रतविधिः पुराण समुच्चयति ॥ स्थापयेद् ध्रुवां कुंभं मत्प्रात्रं
चतयोपरि ॥ तस्योपरि न्यसेत्सूर्यपिलैः केन विनिर्मितं ॥ सो वणं वा यथा शक्त्वा वित्तसारं

१५

तथां रुणे ॥ अर्चयेत्तजगन्नाथं गृह्णात्वा तां गुरोः स्वयं ॥ षडक्षरेण मंत्रेण गंधपुष्पादिभि
श्च तं ॥ उनेमः सूर्ययिति मंत्रा ॥ धेनुं पयस्विनीं दद्यात्सूर्ये मिश्रीयतामिति ॥ ततः प्रज्ञाते वि
मले गुरुगृहं व्रती ॥ सर्वपिकरणैः सूर्यमाचार्ययि निवेदयेत् ॥ गवां कोटिप्रदानेन कुरुक्षेत्रे
त्रैकपर्वणि ॥ चक्ष्राव्रतस्य राजेन्द्रकला नाहं तिषोडशी ॥ इति च पाषष्ठी निषयिः ॥ अथ
कपिलाषष्ठी ॥ आद्रपदषष्ठी रोहिणी व्यतीपात नौमयोगेन पिला प्रोक्ता ॥ तदुक्तं वाराह
पुराणे ॥ तनस्य शुक्लपक्षे च रोहिणी पातस्ततैः ॥ युक्ताषष्ठी पुराणैः कपिलापरिकीर्ति
ता ॥ व्रतोपवासनियमैर्नस्किरंत व्रतैर्न येत् ॥ कपिला च क्षिणाग्राय दत्वा कृतुफलं
मेदिति निषयि ॥ मते तु शुक्लायां रोहिण्यसंभवानया कृष्णपक्षेति जिमितं ॥ कालादशेना
शुक्लेत्यनापि ॥ व्रतसमुच्चये ॥ प्रोह्य दत्वा सिते पक्षे षष्ठी नौमेन संयुता ॥ व्यतीपाते न रोहि
ण्यां सा षष्ठी कपिला स्मृता ॥ यस्मिन् काले न वेदेतैर्गुणैः षष्ठी युता तदा ॥ यस्मिन् काले

नि० हि०

९६

नवेदेतैर्गुणैः षष्ठीयुतातदा॥ काल इति श्रावणास्यानंतरे षष्ठीयधेतैयुं क्राकपिजा स्यात्॥
सदेव प्रौष्टपद इति॥ निणयिामृतो तुमानौ चैव करे स्थित इति पल्लिरिव तं तच्च द्रुक्कपक्षा
दिमासानि प्रायेण तत्रापि स्यात्॥ इदं वचनं व्रतखंडे नास्ति भूतो विचार्य अज न्यायोगत्वे
नयस्मिन्काल इति श्रावणा वचं पाषाणि निणयिता स्याति ययि इति व्रतविधिस्तु व्रतखंडादि
तिकपिजाषष्टि॥ तथा न विष्णुपुराणे॥ ये धेनाद्रपदे मासि षष्ठी स्यात् नरतर्पणे॥ इयं पाष
हरा पुण्याग्निवाशांता शुभात् प॥ स्नानदानादिकं सर्वमिह यमुच्यते॥ अस्यापत्रयति गां
यंदक्षिणा ययमाश्रितं॥ ब्रह्महत्यादियापि स मुच्यते तान्नमंत्राय इति॥ अथ दरिद्रहर
ष्टी॥ षष्ठीव्रते धनप्राप्तिः स्यात्॥ तदुक्तं स्कंदपुराणे॥ षष्ठीनामातिथिमास्यान्मात्या
दैवतैरपि॥ एकमक्तेन वक्तेन तथैवापाचिचैतच॥ उपवासेन दानेन तैलक्ष्मरविवर्जि
तः॥ अस्मिन्सूर्यव्रते तातददरिद्रं नमवेकले॥ षष्ठीतिथिं समुद्दिश्य ब्राह्मणस्य च सो

९६

जने॥ बाल्याहने च ययमिह तत्राकरयान्वितं॥ बाहुज्यां घृतसंयुक्तं वर्षमिकं प्रदाययेत्॥ व्र
तांते विप्रमाह्वय अभ्यंगितशरीरिणं॥ तस्मै देया मुशीला च गौः सवस्त्रा ययस्विनी॥ अनेनै
व विधानेन यः षष्ठीव्रतमारेत्॥ धनप्राप्तिरिदानीं स्याददरिद्रं तच्च तत्कले॥ इति दरिद्रहरिष
ष्टी॥ अथ कार्तिक षष्ठी॥ कार्तिके शुक्ल षष्ठी तु तौ मवारं संपुता॥ महाषष्टि मिसौ प्रोक्ता
सर्वपापहरातिथिः॥ तस्यां स्वपिति वैवक्रिः पूर्वत्रोपोष्य वै नर॥ षष्ठावक्रिः सम्यचक्रिया
इति महोत्सवमिति॥ मत्स्यपुराणात्॥ तथा आरवा शुक्ल षष्ठी तु तिथिः कौमरिला स्मृता॥
कुमारमर्चयेत्तत्र पूर्वत्रोपोष्य वै नर इति॥ सर्वास्वपि षष्ठी पुतिथ्याधिपतिर्नैस्कंदः पूज
नीय इति॥ एवं नाना प्राकाराणि षष्ठीव्रतातिव्रतखंडाद्वर्गं व्याज्जक निणयिनतिणैति व्या
नीतिच॥ तथा माघ षष्ठी माघ षष्ठी क्षेत्रविशेषे सुदर्शिता सर्वपापक्षये जायते॥ तदुक्तं
स्कंदपुराणे॥ द्वादशे क्षेत्रे देवदेवमहोत्सवं॥ द्वादश विमुच्यते पापास्तृप्ता पितनलमु

ति० दि०

२७

नुजा॥ यस्तं पश्येन्नरो मन्त्रा माघवद्योसितेदिजः॥ सर्वरोगविनिमुक्तिः प्राप्नोति परमं पदं॥ कं
ह्यपामा व्याहृणिमंडलानि विवर्चिक॥ दशति तत्र स्य न त्रपंति तं त्रनां मावितात्मनां॥ अस्ति त
स्याम्रतः कुंडं सुष्ठोदकमुपरितं॥ यस्तत्र कुरुते स्नानं प्रत्येवैस्य वासरे॥ अपि कुष्टमयं
स्तः सन्त्यः स्यापुनर्नवे॥ यदा संस्थापितः शंभुर्न जैन पृथिवीनुजा॥ तशानुष्टे न रुद्रेण नापिते
तु न जायते॥ इति माघपक्षी॥ अथांगारकषष्टी॥ नौमेते युक्ता षष्टी तीर्थ विशेषे स्नाना मदा
पातकस्य विनाशकारिणी त्यक्तं स्कां देनागरखंडे॥ स्त्री हृत्य यासमायुक्तो मीषः कुरुषु
तामद॥ तीर्थयात्रा भ्रमं गेन च मन्त्रारपुरययो॥ अथापश्यन्मदात्मासमुपुण्यतद्गयात्रि
रः॥ स्वात्वांश्चाध्वं च विधिवत्तयावच्छासमन्वितः॥ नावदाकाशजावाणी वाक्यमेतदुवाच ह
मीषममीषमदावाहो नादस्थिंश्चाध्वं जं विधि॥ कर्तुं स्त्री हृत्य या युक्तस्तस्माध्वं वचो मम
वामिष्टी तीर्थमित्येव ख्यातं पातकनाशनं॥ अस्मा स्नाना समीपं रुद्रं वा रुद्रं दिशि पुण्यं

२७

रुद्र॥ रुद्रांगारकषष्टीं यो नरः स्नानं समाचरेत्॥ स स्त्री हृत्य यात्मायां मुच्यते तात्र सं
शयः॥ अथ नौमयुता षष्टी तस्मात्तत्र दुते त्रत॥ अहंत व पिता पुत्रं तनु पृथिवी पति॥ स्त्री
हृत्य या त्वितरात्वा तत स्त्रणमिहागत॥ ततो मीषो दुते गत्वा तत्र स्नानं समाहित॥ स्नानं कृत्वा
ततः श्राध्वं चक्रं समन्वित॥ ततो न्ययः समागत्य तं श्रोवाचमश्रुतनु॥ विष्ण्वात्वा रुद्रं पश्यं
शयः॥ तस्मान्ति जगद्गच्छराज्यं चिंता समाचरेत् आंगारकषष्टी॥ तथा तत्रैव नरादित्यत
त्रैव नरादित्यत न श्रान्यो यानरेण प्रतिष्ठित॥ षष्ट्या तं स्तय विरेण दृष्ट्वा पापात् मुच्यते॥ रो
गी विमुच्यते रोगात् हरिद्रो धनमाप्नुयात्॥ कृते च लदिवेदे न ग्रंथे निर्णय दीपक॥ उक्तमत्र त
संयुक्तो जातः षष्ट्या विनिययि॥ श्राद्धं तिष्ठति निर्णयः॥ अथ सप्तमी निर्णयिते॥ सप्तमी तिथि
रुपवासादिवाते पूर्व तिथ्य न्वितो पोष्येति॥ उक्तं कर्मपुराणे॥ नागविदा तु या षष्टी रुद्रवि
दोदि वाकर॥ कामविदो न वेदि स्तु नमि॥ तनु वासरा इति॥ नागपंचमी॥ रुद्रोष्टमी॥ दि

ति.हि.

१९

श्वमेधफलप्राप्यततः सूर्यपदं ब्रजेत् ॥ पयसा स्नापयेत्पुनरुयाति सूर्यसिलोकतामिति ॥ तथा
तस्मिन्नेव पुराणे ॥ शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां नक्षत्रं पंचतारकं ॥ यदा न वेत्त दाते याजयाना
मेति सप्तमी ॥ पंचतारकमिति रोहिण्यश्लेषामाहस्तश्र ॥ तस्या दत्तं दत्तं जप्तं तपणी देव
जने ॥ सर्वशतगुणं प्रोक्तं पूजाचादिदिवाकारे ॥ शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां सूर्यवारो च वेध
दि ॥ सप्तमी विजयानामतत्र दत्तं महाफले ॥ स्नानं दाते तपो होम उपावासस्तथो वच ॥
सर्वविजयसप्तम्यां महापातकनाशनमिति ॥ तथा ॥ पृथगुतायां सप्तम्यारविबारे पञ्च
कयो विधीयते ॥ १ ॥ पंचसप्तमी संयोगे वारश्चेदं शुभमिति ॥ योगो यं पञ्चको नाम कोटिस्
र्यग्रदेः सम इति स्मृत्यंतरे ॥ काजिका पुराणे ॥ कृतोपवासः पृथगुतायां सप्तम्यां यस्तु मानवः
करोति विधिवशां नृणां स्कारः प्रीयतामिति ॥ सर्वरोगविनिर्मुक्तः सूर्यलोके महीयते ॥
तथा ॥ सप्तम्यां पूज्य रक्षेत्रं विभ्रानुदिका वाकरं ॥ रक्तैश्च गंधकमुर्महद्वारं गम्यमा

१९

पुयादिति ॥ न विष्यत्पुराणां तत्तयामाघशुक्लसप्तमी मन्वीदितदुक्तं गार्ग्येण ॥ आषाढस्यापि दश
मीमाघमासस्य सप्तमी ॥ तासु स्नादिकं सर्वमनंतफलदमेव ॥ इति माघसप्तमी विशेषः ॥
अथ माघशुक्लसप्तमी अंचला सप्तमी तस्यां प्रजातसमये मय्यादिमिरप्यनवगाहिते जले स्ना
ने सर्वपापहरं सौभाग्यदं मेव ॥ तदुक्तं न विष्णोत्रे ॥ मयानदत्तं न दत्तं नोपवासव्रतकृतं ॥ त
त्पूजितं त्रानुः कथं पापं प्रणमति ॥ इति पृष्टे विमिश्रः ॥ माघस्य सितसप्तम्यां सर्वकाम
फलफलदं ॥ रूपसौभाग्यजननं स्नानं कुरुवरानने ॥ कृत्वा पृथग्वैकं नक्तं सप्तम्यां निश्चलं
जले ॥ रात्रं ते च जयेथास्व कृत्वा शिरसि दीपकं ॥ माघस्य सितसप्तम्यां मंचलं चाजितं च मत
जलं मलानां च सर्वेषां स्मृतं प्रक्षालनं ततः ॥ न केन चाल्यते यावत्तावत्स्नानं समाचरेदिति
न केन चालितं निश्चलं जले ॥ अतएव रात्रं ते किंचिद्वा त्रिशोष इत्यर्थः ॥ तथा स्मृतिचंद्रिका ॥
सूर्यग्रहणं तु ज्यातु शुक्लमाघस्य सप्तमी ॥ अरुणोदयवेलायां तत्र स्नानं महाफले ॥ अरुणो

निदि०

१००

दयकालआचरस्सतौचतस्तोघटिकाः प्रातमरुणोदयउच्यते॥मुनीनांस्नानकालोपंगंगानः
मदशस्मृतइति॥तत्रासप्तम्यासत्यास्नाने॥तथाचमनु॥स्तानेचास्याजनेचैवदंतधावनमैयु
ने॥जननेमरणेचैवतत्कालव्यापिनितिधिरिति॥तत्रदिनद्वयेतत्कालव्यापित्वेपूर्वाग्र्यात्
तन्निधिविहितसूर्यपूजादावग्रेविद्यमानत्वायत्रुक्तंस्वर्दिपोंपिरोपूज्याविति॥ननुनिषेध
व्यतिरिक्तविषयेवेदितव्यं॥अत्रविषेधोस्ति सप्तमीनाष्टमीयुक्तेतिदिनद्वयेकर्मकालाव्या
पित्वेपूर्वातिथ्यत्वेपूर्वातिथ्यादौतुमवेधावाशामोहद्विः परेहति॥तावानग्र्यात्थाः संपूर्वेधुरेह
ष्टापिकर्मणीत्यनेन॥परदिनेचेत्पररात्राव॥तत्रागतिकत्वेनपरविधानिषेधमावात॥कर्म
णायस्यकालइत्यनेनापिपररात्रात्था॥उपवासविषयेसामान्यसप्तमीनिर्णयननिर्णयि॥
इतिअंचलासप्तमीतिर्यणे॥अथतद्विधिसुश्राव्येनोक्तोयुधिष्ठिरप्रति॥एकनक्तैतस
तिष्टेत्तपस्यां संपूज्यास्करं॥सप्तम्यातु नजेत्स्नानः सुगंधिनिरजजायये॥सरिस्सरस्तडागंवा

१००

देवघातमयापिवा॥सुखावगाहंसजिलंदुष्टसत्त्वैरदुषितं व्याजो बुधक्षिनिश्रेयकजलरौमि
श्यकछपै॥नकेनचाल्यतेयावन्नावस्नानं समाचरेत्॥सौवर्णोरिजतेपुत्रेनक्त्यातुं वमयेय
वा॥तैलनवन्निदातव्यामहारजतरंजिता॥इक्षुकात्रारमादायजलवगाहतेनर॥सप्तजन्म
कृतं पापमिक्षुकैर्देविनमनु॥यद्यजन्मकृतं पापमयाजन्मसुसप्तमु॥यन्मरोगेचशोकंच
माकरीहंतुसप्तमीइति॥अर्धमंत्रः॥समाहितमनाहृत्वा दत्वाग्निरसिद्धापकं॥आस्करंरुद
येधात्वाहममंत्रमुदीरयेत्॥नमस्तेरुद्ररूपाय रसानां पतये नमः॥वरुणाय नमस्तुभ्यं हरि
वासनमोस्तुते॥जलोपरिधरेदोपं स्नात्वा संतप्य देवतः॥चंदनेनाजिरेवत्यन्नमष्टपत्रंसक
षिकं॥मध्येशिषं सपत्नीदसलेष्वदितः क्रमात्॥नानुर्विवस्वान्नास्करः सवितासूर्य
सहस्राकिणारेः सर्वात्मा पूर्वास्तु नमस्कारांत योजिता॥पूष्यध्यादीनिः पूजां कृत्वा सगृ
हमाव्रजेत्॥तोम्रपात्रेयमाशक्त्यामृतमयेवायमक्तिमात्॥स्थापयेन्निलपिष्टं च सघृतं

नि०दि०

१०२

ति॥ जाबालिरपि॥ तोगविदातुयापहीनातुविदोमहोम्वरा॥ तनुदशीकामविदातिस्रस्तामूजे
जाः सरताः॥ जानुः सप्तमी॥ महेश्वरोष्टमी॥ वृहस्पताप्यक्तं॥ एकादशपष्टमीषष्टीपौर्णमा
सीचतुदशी॥ एताः परमुताः पूज्याउपवासव्रतादिषु॥ विष्णुधर्मपिष्टमीपरविडेत्फक्तं॥ ए
षुवचनेषुचतुदशीष्टम्यैशुक्तेइतिकाजादवेव्यारव्यातं॥ व्रत्येवैवर्त्रेपि॥ ताष्टमीसप्तमी
युक्तासप्तमीनाष्टमीषुता॥ नवम्यासदकायस्यादष्टमीसर्वदाबुधैः॥ एतानिवचनातिष्ट
वविदानिषेधंमुखेनपरविदापूज्यचपराणति॥ एवंचाष्टमीविदाप्रतिषिधावसुरंधयो
रित्यनीपिवचनोतवमीविदाविहिता॥ एतवशुक्लपक्षातित्रायविषयं॥ शुक्लपक्षष्टमी
चैवशुक्लपक्षेचतुदशी॥ पूर्वविदानकर्तव्याकर्तव्यापरसंयुता॥ अथावासेषुकार्येषुएष
धर्मः सनातनस्तिनिगमस्मरणात्॥ अत्रोपवासस्यकं वीकृत्वाटष्टम्याः परतिथ्यन्विता
निधानमुपवासविषयंशुक्लपक्षेअतउपवासव्यतिरिक्तेहोमपूजादौकर्मणिदुवः

१०२

सम्यादिविशेषाष्टमाशुक्लपक्षेपिस्वेतिमियुताग्राह्येति॥ तदुक्तं वृहधमेन॥ श्रावणीदुर्गने
वमीद्वचैवहुतावती॥ पूर्वविदात्रकर्तव्याविवाहमिर्बलेदितमिति॥ तथा॥ मधोशुचेश्वत
पसआश्विनस्यतथाष्टमी॥ पूर्वह्नियोगिनीपूर्वादिर्गायाहोमपूजयोः॥ मधुमेत्र॥ शुचि
रावाट॥ शुक्लपक्षेविश्वरूपनिबंधपि॥ चैत्राष्टमीमाघसिताष्टमीचदवाष्टमीचाश्विनज
ष्टमीच॥ एताश्चतस्रः प्रथमेक्रिक्रयद्वैशारवमासस्यचयातृतीया॥ प्रथमेक्रितिपूर्व
तिथ्यन्विताइतियावत्॥ पूर्वतिथ्यन्वितकाजविशेषानुक्तेपिअन्वितामत्रेतिप्रथगाहृष्ट
ध्यांक्रियमाणस्यहोमपूजादेदैवकर्मचेनपूर्वात्तोदेवाअपराह्लः पितरइति॥ तथा॥
पूर्वादेदैवकंकर्मापिराह्लेतुपैतकमित्यादिश्रुतिस्मृत्युतुरोधेनपूर्वह्नियोगयुक्तात्पूर्
वतिथ्यन्विताग्राह्याइत्यर्थः॥ तदुक्तो न्योविशेषस्तुमहाष्टमीतिपरिनिषेधितइतिशुक्ला
ष्टमी॥ अथह्नाष्टमीतुपूर्वविदोयोष्या॥ तदुक्तं गार्ग्येण॥ कृष्णयक्षेष्टमीचैवकृष्णय

नि.दि.

१०३

क्षेत्रचतुर्दशी॥ पूर्वविधातुकर्तव्यापरविधानकस्यचित्॥ ब्रह्मवैवर्तेपि॥ कृष्णाष्टमीतयारेना
तृतीयवटपैतकी॥ इदं कृत्वा तया ब्रह्मन कर्तव्या संमुखतिथिः॥ पूर्वविदेत्यर्थः॥ स्कंदपु
राणौ॥ कृष्णाष्टमीचतुर्दशीमावित्रीवटपैतकी॥ पूर्वदिति॥ इत्यादिवाक्ये कृष्णाष्टमाः पू
र्वविधाविधानात्॥ यानितु पूर्वविधानिषेधकानिनातु विदोमदोश्चरः॥ न सप्तम्यायुताष्टमि
त्यादीनिशुक्लाष्टमीविषयाणीति कृष्णाष्टमी पूर्वतिथ्यतितापोषेति सिद्धं॥ अष्टम्या अष्टमि
नवम्या योगेन मासमहेश्वरः पूज्य इत्यत्र नो जराजीये॥ अष्टम्या पूज्यते रुद्रो नवम्या शक्ति
रयति॥ द्यो योगे तु संमो सै पूजयेतु मदाफलमिति॥ तत्राष्टमीनवम्यो युग्मरावन्निवरा
त्तयो रुद्रस्य वेपथुश्च द्येय्यष्टम्याः परविधवा॥ तदुक्तं पद्मपुराणो॥ अष्टम्यां नवमी विधानव
म्या चाष्टमी तया॥ अर्द्धनारीश्वरप्रायाजमा माहेश्वरीतिथिः॥ अष्टमीनवमी युग्मे मदा
माहोभव॥ शिवशक्तौ शिवसेत्रे पक्षयो रुद्रनयोरपीति॥ अत उ मासमहेश्वर पूजने यक्ष

१०३

इयेष्यष्टमीपरविधाप्रायेति सिद्धं॥ तत्रैकनक्तादिकंतु कर्मकालव्यापिन्यामेवेति अष्टमी
सामान्यनिर्णयः॥ अष्टम्या विरोधनिर्णयः॥ यदा यदा शुक्लाष्टम्या बुधवारो नवेद्यति
तदा तदा कल्यो॥ कृविधिना एकनक्तत्रतं कार्यं॥ तदुक्तं न विष्योत्तरे॥ यदा यदा सिताष्टम्या बु
धवारो नवेद्यति॥ तदा तदा हि सा प्रात्या राकनक्ताय तेन प॥ एयक एयगन्ते रथा चष्टमी क
यादि त्रकं त्रतपात्रो बुधोष्टमी तु संपूर्णयिषोक्तफलदायिनी॥ अजलन्ययोगत्वेन सर्वका
लसाम्प्रदित्वाशयेन॥ अथ यानि विधाना माहा॥ संध्याकाले तयारात्रौ प्रमुने च नदने बु
धष्टमीन कर्तव्या इति पुष्पपुरा कृतं इति बुधाष्टमी॥ अथ माघ शुक्लाष्टमी सान्नाष्ट्राष्ट
मी फक्ता॥ तस्यामी अतर्पणं कार्यं॥ आर्द्रवेति॥ तदुक्तं महामारते॥ माघे मासि सिताष्टम्या
सखिजं न्नाम तर्पणं॥ आर्द्राये सकृत् कर्तुं स्युः सतति नागिन इति॥ तदुत्पणमंत्रः॥ वै
याघ्रपदं गोत्राय साकृत्यं प्रवराय च॥ अपुत्राय त्राय ददाम्ये तल्लजं नौ मां भवर्मणि॥

ति० रि०

१०४

इति मय्येषां वृष्टिमा ॥ इत्युच्यते ॥ पार्वती प्रति ॥ योषे मासि यदा देवि शुक्लाष्टम्या बुधो न वेत् ॥ तदा सा
नुमहा पुण्या महा नद्रेति कीर्त्तयति ॥ तस्यां स्नानं जपो ह्येव सत्पणं विना नने ॥ मया तयमहादे
वि पूज्यो हं विधि वन्नरे रिति ॥ इयं नरया योगे पुण्या क्राजयेती नामा ॥ अथ कार्तिके तु स्मृता गो
ष्टाष्टमी बुधे ॥ अथाश्विन शुक्लाष्टमी नवरात्राष्टमी सा गहाष्टमा कथ्यते ॥ तावन्ति ण्यि रि
रो मणौ ॥ ततो नीराजनं कर्म प्रतिपद्य श्विने सिते ॥ प्रारभ्य नवरात्रं स्याद्विना चित्रा च वै ध
ति ॥ प्रतिपद्या हते खड्ग द्वितीयायां धंधेते नु ॥ तृतीयायां करे चक्रं चतुर्थ्या चिर्मनिमले ॥ पंच
म्यामा ददेशू जेषुं तु परशु तथा ॥ गदाम विन्नमसम्यामष्टम्या रात्रिमुत्तमा ॥ नवमी
च सदा देव्या मूर्तिर्दित्य विना शिनीति ॥ तथा विश्वरूप निबंधे ॥ कात्यायन्या पुरायस्मानव
म्यामहिषो हते ॥ त्रैश्वर्यं तस्मात्तस्मा दष्टम्या नवम्यामच्ये छि वा मिति ॥ नवम्यां पूज्यत इति
देवी पुराणे पक्कं संतर्जयंति हुंकारे विधौ छेद न तत्परा ॥ नवम्यां पूजिता देवी ददात्य नरां वम

१०४

फले ॥ सा पुण्या सा पवित्रा च सा धर्म्यसि रवदायिनी ॥ तस्यां संपूजनीया तु वा मुंडा मुडमालिनि
त्यादि वाके पतविम्यां देवी पूजत प्रशस्त तत्राष्टम्यां देवी पूजा प्रशस्तोक्तमविष्योत्तरे ॥ तत्राष्ट
म्यां प्रमदका ली दक्षयसयत विनाशनी ॥ प्रादुर्भूता महाघोरा योगिनी कोटि निःसहा अ
तोयं पूजनीया सा तस्मिन्तदनिमानवै रिति ॥ तच्च ये देमहात्म्ये ॥ अष्टम्यां च चतुर्दश्यां तव
म्यां चैकचेतसः ॥ श्रोष्यंति चैव ये नक्त्यामममात्म्यमुत्तमा ॥ साहात्म्यं स्रवणात् ॥ तस्य पू
जा पूर्वकात्वा दष्टम्या नवम्यां च पूजत ममिहितं ॥ विश्वरूपोऽपि ॥ अष्टम्यां च नवम्यां च ज
गन्मातरं मेवाकां ॥ तत्र कुर्यादुपा पूजां तां संमेव प्रदक्षिणौ ॥ गवानुग वामने कायं सर्व
काम नतीप्सतेति ॥ पूजयित्वा श्विने मासि निःशोको जायते नर इत्यतोष्टमी च तिथीनां
ऊा सद्यस्मिन्नावनया होम पूजादौ तिष्ठेति मर्हते इति तावदष्टमी तिष्ठयिते ॥ आश्विन शुक्ला
ष्टमी महाष्टमी ॥ तदुक्तं पराणममुच्यते ॥ धोम्येन आश्विने मासि शुक्लानुयास्यान्मलेने

नि० दि०

१०६

क्षेकदानं च ॥ पुनरपि पूर्वविधानि धानं स्मृत्यंतरादुक्तं विश्वरूपनिबंधः ॥ यदाहमीच संप्रा-
प्य असंयतिदिवाकर ॥ तत्र दुर्गेतिर्वक्तुं यन्तिकुयदिपरेहति ॥ कुलपुत्रेधनं राज्यं दीर्घ-
मायुस्तथैव च ॥ प्रथमा च अमी पूज्या येका क्षतिमदा सुखा ॥ अथ पूज्या अमी पत्र पूज्या नव
मी मिश्री तादु निक्षंतत्रजानीया इराव माणि पंच च ॥ देवीनिवेशये धनं नवम्यां चतराधि-
प ॥ राज्यपीडा नवे तत्र कुलप्राया प्रदारीणाति ॥ एवमादिवाक्यैर्मदाहम्याः पूर्वविद्याग्रह-
णे पिसमम्यन्वितामात्रेति प्रसंगात्तद्दोमादेः कर्मणो देवतेन पूर्ववृत्ति क्रियमाणत्वावतत्र पूर्व-
कालयोगिनीचेत् पूर्वअहम्याः सप्तमी विधाति धाना नूत्रविद्युपहितत्वावप्यं नावत्त
मध्येपि दोमपूजादिके कार्यमित्कत्वात्तौ वैपि ॥ महाहम्यां नवे गेती नद्रीयामपि पूजिता ॥ इदं
निचायुरारोग्यं पतो न प्राप्नुवति ॥ विहित्युक्ता महाहम्यां मम पूजां करोतियु ॥ तस्य पूजा
नगरह्लासितेनाहमपमातिता ॥ नविष्योत्तरपि ॥ अहं सत्राचमप्राहंता वयोरेतरं च विते ॥

१०६

सर्वसिद्धिप्रदास्यामि न प्रायामर्चितात्तद्दं ॥ न प्रायां न प्राकाल्याश्च मध्ये स्यादर्चनक्रिया ॥ त-
स्मादहं सप्तमी विद्याकायादिगाहिमीबुधैः ॥ एवमादिवाक्यैः सप्तम्यन्विता अमी प्रशस्त ॥ सप्त-
म्यन्विता प्रशस्तानि धानेपि यदा सप्तमी ॥ मध्याह्नाद्दूधं प्रवर्तते तदाहमीतोधिकत्वात्सप्त-
मी बहुलेत्कच्यते ॥ तत्र दुर्गेतिर्वक्तुं यन्तिकुयदिपरेहति ॥ एतत्पुनरौपणोक्तं ॥ सप्तमी बहुलातेपापर-
तश्चाहमीयदि ॥ तेन बाल्यमिदं प्रोक्तं पत्रयोत्रधनक्षयं ॥ बाहुल्यअधिका ॥ सप्तमी बाल्य-
संयुक्ता मोहवित्तानतोपिवा ॥ पूर्वविद्यानकत्रव्यातरकां प्रतिपद्यति ॥ अतः तदिवा न-
तिशायि विदिता तात च सप्तमी बाल्यसमोपदता ॥ तथा ॥ सप्तमी बाल्यसंविद्यावर्जनी-
या सदाहमीत्यादिनिनीमपराक्रमादीनां सप्तमी विद्यानिषेधकवाक्यानि सप्तम्याम-
ध्यानाद्दुधं प्रवर्तते विषयानि प्रायपराणीति बोधव्यं ॥ यत्रुकोश्वितअहम्याः पूर्वविद्या-
निधानवाक्यानि रुह्नाहमीविषयाणीति व्याख्याते ॥ तत्र ॥ अहमी तव मायुर्गमेमदोत्सा

ति.दि.

१७

वः॥ शिवकृतोः शिवक्षेत्रे पक्षयोरुभयोरपिति॥ यमपुराणवचनेन कृष्णाष्टम्या अपि परविदा
प्रतिपादनादनैकांतपरदत्तं॥ तिष्ठति मते तु यदा हन्यादं च महाष्टमीत वमीयुताग्रात्येत्य
क्तं॥ तदत्रत्यलिखितं पूर्वविदावावाक्यविचारमयलोचनया स्वमनिषामात्रमिति अष्टम्यां च
नवम्यां चेत्येवं विधेयिवाक्येष्टमीयुतवमीयुक्तेत्यसंबद्धप्रजापदरुनित्वा॥ केनचित्पूर्ववि
दाविधायकानां वाक्यानां क्षयविषयत्वमित्यक्त्यदुर्गेश्वरावाक्यमुदाहृतं॥ उत्तरास्ति य
मोयत्रक्षययातिनराधिप॥ तदा पूर्वाष्टमीतुयानि क्रमदिहति॥ पूर्वासप्तमीविदा॥ एतद
यिउत्तरतिथिविषयक्षयध्वोरष्टमीतिष्ठतिपयोगित्वात्क्षयमात्रेतिप्रसंगोऽप्येयि
मध्याह्नायेक्षयापूर्वकित्वापिन्यष्टमचेत्पूर्वतिव्याख्येयं॥ तस्मात्पूर्वविदाप्रतिपादकव
चनानिमध्याह्नकालाध्ययेक्षयायोजनीयानिमध्याह्नात्पूर्वविदोमादिकर्मणि पूर्वती
थ्यन्विताग्रात्यामयापरस्यष्टमीतिष्ठति॥ तथाचधौम्यः॥ आवर्तनात्पूर्वकाजेनवमीस्या

१७

त्यरेष्टति॥ तदादुर्गचिद्वेद्यः पूर्वकित्वेष्टमीयदि॥ अचक्षोमादिका॥ अतो महाष्टमीवत्त
द्वा नवम्यपित्रतपारणादौ पूर्वविदापूर्वकित्वापितीचग्रात्यान्यथापरविद्धेतितदुक्तंविश्वरू
पनिवधौतवमीसहकायस्यादष्टम्यासततंतप॥ नक्तयन्तिवमीतातदशम्यातुकादाचन
योमोहादशमीवेधेनवम्यांचेदिकांपजेत्॥ पूजानारोमहाहोमो वषास्यात्रस्यनात्यथा॥ त
था॥ ब्रह्मांडपुराणे॥ आश्विनिशुक्लपक्षेतुनवरात्रमुपोषितानवम्यांपारणंक्रमदिशम्यास
हितानचेत्॥ दशमीमिश्रितायत्रपारणेनवमीभवत्॥ दुःखदारिद्र्यादांतयातयात्रतवितशि
नी॥ तमास्मृत्यंतरात्॥ पुक्तादशम्यांतवमीकृद्बुधिर्येतितातद्वीतश्रपश्रन्तिदंति॥ दुर्गानिग
क्ता॥ तिवलिप्रपूजांनवेदरित्रामशुभंनपाणां॥ पशुहिसनप्रसिन्नाव्यतिरिक्तविषयो
एतद्व्रतपारणादावष्टम्यासहानिधानपूर्वदिनेपूर्वकिन्नवमीसहवेसतिवेदितव्यं॥ अ
ष्टम्यन्वितेपूर्वकिन्नवम्यमावेतुपरतिथ्यन्विताग्रात्या॥ तदुक्तंदेवीपुराणे॥ अष्टम्यामुदिते

नि०दि

१०८

सूर्येदितांवेनवमीमवेत्॥दितांतेअपराह्णजागेतदापरविद्याअतएव॥प्रभातेवतिलिदानेव
कियन्मात्रापिलन्यते॥नवम्यांनत्रसंज्यादुर्गादुर्गात्रिगोनाचाना॥तत्परांसापितत्रैवोक्ता
सूर्येदियेपरंरिक्तापूणास्मादपरायदि॥वज्रिदानेप्रकृत्वितत्रदेशःशुभाबहवइति॥अतः॥
नक्रयन्तिवमीतातदशम्यातुकादाचने॥करोतिधर्मदरणंदरामीसंयुताकृतेतिदात्रमि
विद्यातदिनायिसूर्येदियेपरंरिक्तेत्यनेनप्रवास्तानवमीसहकायस्यादशम्यामतनेनपु
त्मादिमिरष्टमिविद्यायांविधिदशानाव्यतस्थयापूर्वद्विपिनीचेत्पूर्वव्यापरविदेत
नवमीनिर्णयि॥पूर्वविद्यातिदितापिमहाष्टमीतिशिष्टदोनवम्यतुरोधेनग्राह्या॥होमपार
णयोःसंलग्नतायथास्यादितिमहाष्टमीनवमीनिर्णयिः॥अथाश्विनशुक्लप्रतिपदास्ति
वमीपयंतेनवरात्रमिति॥तत्रोतिकर्मत्रिव्याताधौम्येनोक्ता॥आश्वतेमासिशुक्लस्यकर्त
व्यंतवरात्रिषुः॥प्रतिपदादिक्रमेणैवयावच्चनवमीमवेत्॥एकमकेननक्रनस्वराकृ

१०८

याचितेनच॥एजनीयाननैदेवीस्तानस्तानेपुरेपुरे॥अत्यहंदेव्याःएजनावाक्कौतुविरात्रं
पंचरात्रेवानवरात्रंविशेषतः॥कर्त्तव्यंभूतिकर्मेश्वरपुरारोग्यसिद्धये॥विरात्रवापिकर्त्त
व्यंसप्तम्यादियथाक्रमं॥मृतप्रेतापिशुनाचातांनाशांयंचौमवायते॥तथात्रतखंडे॥यस्य
यस्यद्विधादेवीकुलमाग्रेणिसंस्तुता॥तेनतेनचसापूज्यावलिगंधानुलेपनै॥नैवेद्ये
विविधैश्चैवपूजयेत्कुलमातने॥ताजिकैरौश्वकभांडैःश्रीफलैश्चविशेषतः॥ततोवज्रिदं
तश्रेष्ठमजमादिममेद्रकैः॥रक्तमासेबलिदद्याद्गैरवीप्रीयातामिति॥पशुबंधमासादि
क्षत्रियविषयो॥श्रीकृष्णेनाप्युक्तं॥महानवम्यायेदेव्याहन्यतेमहिषादय॥सर्वेतेस्वर्गमि
प्सोतिघ्नतांपापेनविधते॥नवमीप्रागण्येप्राणायामेपांतामुधिष्ठिर॥तेषांस्वप्नेचिरंवा
सोवीरास्तेष्वरसांश्रियां॥पुनरपिधौम्यः॥पुण्यामहानवम्यासाक्षिणांमुत्रमातिथि
भावानीतत्रसंपूज्योसंवज्योअरमुखायचेतिविश्वरूपोपि॥अष्टम्यांनवम्यांचजगत्सा

ति० दि०

१०९

तरमं विकां॥ पूजयित्वा श्विते मासि विशेषो जायत नरः॥ अष्टमारात्रिमासाद्य पूजो गच्छति पा
वती निशायां पूजिता देवी वैष्णवी पापनीश्वरी॥ तस्मिन् सर्वप्रयत्नेन अष्टम्यां तिथिं पूजयेत्॥
नवम्यं बलिदानं तु प्रकृतिव्यसदा बुधैरिति॥ नवमी दशमी विधापे कुर्वन्ति कबुद्धयः॥ दश
यातेषां नवेसां वैवलि पूजादिकं तथा॥ एवं तु पूजनं कृत्वा षष्ठे वर्षे निराधिया॥ तथा नवरा
धिया॥ त्रिषु प्रत्न हं कुमारीकाः पूज्यन्ते इति॥ तदुक्तं स्कंदपुराणे॥ एकैका पूजयेत्कन्यां
कष्टघ्नां तथा वचा॥ द्विगुणां द्विगुणं वापि प्रत्येकं नवकं तथा॥ एकवर्षायां कन्या पूजयेत्ती
विवर्जयेत्॥ गंधपुष्पाफलादीनां प्रीतिस्तस्या न विद्यते॥ कन्यकां सूर्ये तु॥ अरोगिणीं सु
पुरुषां व्रणवर्जितां॥ समानवशा संभूतां कन्यां सम्यक् पूजयेत्॥ तथा ब्रह्मणीं सर्वकाम
मैषु पूजयेत्पुं वं वराजा॥ जानाये वैश्यं वं शोष्ठा सुतां यैश्चित्रं वं राजा॥ दारुणे अन्यजाती
नी पूजयेद्दिधितानरः॥ नौ जनैः श्वेतवस्त्रैश्च गंधपुष्पाक्षतादिभिः॥ श्रीदेवाक्रुमारी॥

१०९

णां च पूजाविधिस्तन्मंत्राः कुमार्योनिधानातिवविश्वरूपनिबन्धादिग्रायांतरप्रसिद्धा
न्नाजिरिता इति मद्राष्टमिनवमांति कर्त्तव्यताविधिः॥ अयं नवरात्रगतस्तुतकादिविचारवि
चारविशेषः प्रस्तुतयते॥ व्रतादिकेषु प्राग्ध्वं तरास्तनकादियाते प्ररिध्य मात्रकरणे स्तु
कं न स्यात्॥ तदा ह विष्णुः शत्रुपतय विवाहेषु श्राद्धे होमे च तेजये॥ प्रारब्धस्तुतकं न स्या
दनारब्धे तु स्तुतकं॥ स्तुतकमिति स्तुतकस्याप्युपलक्षणं॥ विष्णुना प्यारंभोऽप्युक्त इति॥
प्रारंभो वरणात् न ते संकल्पो व्रतसत्रयोरिति॥ एतमुक्तमिति प्रोक्त्या क्रं विश्वरूपनिबन्धो॥ अ
श्वी न स्याम लेपक्षे प्रारंभे नवरात्रके॥ ब्राह्मणं स्वतः समुत्पन्ने क्रियाः कायकियबुधैरित्या
शक्यो क्ता तत्रैव॥ प्रवृत्ते नवरात्रे तु स्तुतकं च यदा न वेत्॥ देवी पूजा प्रकृतिव्यापशुपतवि
धानतः॥ तथा॥ स्तुतके पूजने प्रोक्ता दानं वैवविशेषतः॥ देवी मुद्दिश्य कर्त्तव्यां तत्राहोषो न
विद्यते॥ इति स्तुतके पिष्टुजादिकं विहितं कर्मादिमिस्तुतिविधेः॥ काम्योपावासे प्रकृतं

नि.दि.

११०

वंतरासंतसूतकौ॥ तत्र काम्यव्रतं कथयित्वा च निवर्तितं॥ अंतरासंतसूतकेऽपि काम्यनामव्रतं कथयति॥ सूतकममध्ये परित्यक्तं दत्तार्चनोदितं दत्तं कौतुकं यति॥ तदा ह मय्यः॥ सूतकांते नरः स्नात्वा पूजयित्वा जयित्वा जनादनीं॥ दानं दत्वा विधानेन व्रतं यत्तु व्रतं सुनियतं व्रतं॥ तत्कर्मव्यं न फल्यमश्रुतं इति॥ जनादनीति व्रतं देवतोपलक्षणं॥ सूतकविषये काजादशेष्युक्तं॥ पूर्वसंकल्पितं यच्च व्रतं सुनियतं व्रतं॥ तत्कर्मव्यंतरेः शुद्धं दत्तार्चनं विवर्जितं मिति एवं पूर्वपूर्वैर्वा कौः सह विरोधदर्शनात्॥ अयं दत्तार्चनविषयो व्रतसमाप्तिविषये सिद्धान्तदत्तार्चनो व्यवस्थाप्यते॥ सिद्धान्तार्चनं सूतकानां वदन्ति॥ तदा ह मराचिः॥ लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलजेषु च॥ शाको काष्ठे त्वेवावुषु ह धिसर्पिषु च॥ शुक्लपुष्पैश्च सर्वेषु नाशोचं मृतसूतकं इति लवणं इति लवणं इति गुडश्च करिदा वुपलक्षणं॥ अस्ति विवादोऽस्य यत्तेषु अंतरासंतसूतके॥ संपूर्वसंकल्पितान्येषु न दोषः परिकीर्तितं इति वदस्यति वचनमपि सि

११०

द्धान्तिरिक्तेऽर्चयित्वा नावरपरं॥ सिद्धान्तविषये मिरसानिषेधवक्तुः॥ अन्नसत्रं व्रतं तन्नामा मम व्रतमगदिति॥ नुक्ता यकनिमतेषां त्रिरात्रं तु यमः पिवेदिति॥ सूतकान्नस्यान्यत्वं यमेनाप्युक्तं॥ उन्नयत्र दशाहानि कुलस्यान्नाच्च नुज्यत इति॥ उन्नयत्र सूतकं॥ मृतके कुलस्य सति कि कुलस्य सूते कि वान्तमानुष्याणां निषिद्धं कि मुनदेष्टा मिति॥ तस्मात्सूतके शुक्लान्नफलघृतादिति स्तत्रोक्तं कर्मकर्मव्यपारणं सिद्धान्तसाध्यं कर्म व्रतसमाप्तिं च सूते कथयितुं॥ रजस्वलापिरन्ये व्रतसमाप्तिं कथयति दुक्तं काजादशेष्युक्तं॥ सूतके मृतकवापि दत्तार्चनं विवर्जितं॥ अंतर्कथयित्वा दृष्टपतिवान्यं नियोजयेत्॥ पतिव्यतिरिक्तमन्यं पुत्राद्यभावे वदितव्यं॥ सत्यव्रतं॥ आरंभे दीघंतमसांतारीणां यज्ञजो भवेत्॥ न तत्रास्य व्रतस्य स्यादुपरोधः कदाचनेति॥ पंचमेहनि संशुद्धादौ वैपित्रे च कर्मणि॥ तिक्चनान्नं व्रतसमाप्तिं कथयति॥ स्वकृतकमपि पूजादिकं सूतके सप्तत्यनेन कारयितव्यमस्ति दोषवदिति सूत

कविचारविषेतिणयि॥ अथनवरत्रेनवमीयावन्तपैः प्रत्यहं शास्त्राणां राजाश्वानां च पूजाका
यतिदुःकंदेवीपुराणे॥ लोहोनामानवत्पूर्वितवः समदावलः॥ सदेवैः समरेः कुर्वैर्विधमक
लीकृतः तदंगसंनवंसर्वलोहयत्तदपतेक्षितो॥ शास्त्रामत्रैर्हेतिव्यपियसंघृतसंयुतं॥ शास्त्रा
णांचैवकर्तव्यं होमशेषानिधारणं॥ विजयार्थं राजाश्वानां पिडमेकैकमययेत्॥ पूजयेत्ता
जचिक्रानिफलमाव्यविलेपनैः॥ राजेचिक्रानिछात्रचामरादीनि पूजामंत्रावतरेखादेर
वगतव्याइति॥ अतिथेकश्चकर्तव्यो राजाश्वानां दिनेदिने॥ तथातत्रैव अश्वयुक्कृत्कृत्
तिपतस्वतियोगेशुनेदिने॥ पूर्वमुष्टैश्चवाताम पूजयेच्चततः परं॥ पूजनीयाश्चतुरंगा
नवनवमीया वैदवादे॥ नचवाद्याः कचन्तत्रनचताप्राः कथंचनति॥ अथवर्णगोपथे
ब्रह्मणेन नवम्यामपराक्तेवाहा न समापयीत्वा विचित्रैर्वसिन्तिरलं कृत्य गंधपुष्पादधि
दुवाहतादिनां विधयैर्नानाविधान्तादिभिः शास्त्रैर्मंगिर्लेख्यमरीपटहादिना

वैश्वसह पूजयेत्॥ अथ पूजामंत्रं॥ गंधं कुजजातस्वमाभ्याः कुजद्वयकं॥ ब्रह्मणस्य
वाकेन सोमस्यवरुणस्यच॥ प्रसादाद्ब्रह्मताशस्यवर्धयत्तु रंगमात्॥ तेजसाचैव सूर्यस्य
मुनीनां तपसा तथा॥ रुद्रस्य ब्रह्मवीर्येण यवनस्य बलेन च॥ स्वरत्वरंजपुत्रं संकोसुतं च
मणिं स्मरं॥ निष्कृत्वा यदि वा छिन्नो युद्धे ध्वनिः तुरंगमरिपुत्रं विजित्य समरे स ह नर्त्तयि
सुखी भवेति मंत्रः॥ अथ हस्तिपूजामंत्रं॥ कुमुदैरावणैः परैः पुष्पदेतौ च वामनः॥ सुव्रता
को जनो नाल इत्यष्टौ देवयो नय॥ तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च वनात्पुष्टौ समाश्रिताः॥ पातु त्वां व
सवोरुद्रा आदित्या समरुद्रणाः॥ मन्त्रारिरंक्षता गेहस्वामी च प्रतिपाल्यतां॥ आवाभुहि
जयं पुद्गे गमने स्वस्तिमान्नव॥ इति महास्युक्तं॥ अथ महा नवमी प्रसंगादपराजित
पूजनं निर्णयते॥ आश्विने शुक्लपक्षे स्य दशम्यां चापराजिता॥ पूजनीयानरैः सम्यक्कै
कदिश्याकदाचन॥ इच्छानां दिशमाश्रित्यापराक्ते प्रयत्नत इति॥ विश्वरूप॥ मूलेनाग

नि० हि०

११२

मनरेव्याः पूर्ववितामुपजयेत् ॥ उत्तरा सुबलिंदद्याच्छ्रवणेचापरजिता ॥ तथा ॥ द्वापूजतिव
मीयुक्तातस्मात्पूजापरजिता ॥ क्षेमायैविजयप्रसिद्धविधिना नरैः ॥ नवमीशेषा युक्तायां द
शम्यामपरजिता ॥ ददतिविजयं देवीपूजिता जयवर्द्धनी ॥ नवसहकायास्पादत्रामि
सर्वदा बुधैः ॥ ननु यदि शोभातात एकादशपाकदाचन ॥ तय ॥ दशम्यां रुद्रयुक्ताया पूज
येदपरजिता ॥ महापूजापित्रे तत्र कृतमप्यकृतं न वेत् ॥ रुद्र एकादशे प्रसूतमपि दश
म्यां न वेत् ॥ तदुक्तं विश्वरूपनिबंधोद्भूतस्त्रनमीदं यस्माद् दशम्या हि प्रकीर्तित ॥ तस्मादि
जययात्रा तु नैकादशपाकदाचन ॥ जन्मः शक्रेण निहतो दशम्या प्रसूतितेन नु ॥ तस्माद् द
शम्यां कुर्वन्ती सीमां लघनमादरात् ॥ श्रवणक्षेति पूजया का कृत्तः प्रसूतितो यत ॥ गृह्णाथ
येयुः सीमानंतदिने क्षेति तो नरा इति ॥ श्रवण इति संनवा निश्रय ॥ तदज्ञां वेके वला पि दश
स्तोत्रा ॥ स्कंदपुराणे ॥ दशमीयः समुह्यं प्रसूतं कुरुते नर ॥ तस्य संवत्सरं राज्यं

११२

नकापि विजयो न वेत् ॥ अतः अपराजिता पूजने प्रसूतं च दशम्येव ग्राह्या ॥ तदुक्तं लघनेन
तिथिः शरीरं तिथिरेव कारणं तिथिः प्रमाणं तिथिरेव साधनमिति ॥ तथा च विश्वरूप ॥ दश
दिनमति क्रम्य करोत्येकादशीदिने ॥ सीमायां लघनं तच्च नैहिकामुष्मिकफलं ॥ तथा
च गर्गः ॥ तिथिश्च विद्यमानेषु कर्मकृतिषु नरा ॥ ह्यथा न वेत्तं तस्य आत्मानं नरकं न
येदिति ॥ तस्माद् दशमी मध्ये प्रसूतं नमपराजिता पूजनमिति च ॥ अपराजिता पूजने मंत्रे
जयाय विजया देवि जया देवि अजिता त्वपराजिता ॥ अपराजिता जगन्मातः कुंडलघोति
तानने ॥ अपराजिता रुद्ररता करोतु विजयं मम ॥ त्वंचा पराजिते देवि शत्रुणा क्षयमाव
हा शरीरं मे मेषु यं प्रसूतं सप्रयत्नमे ॥ दिक्षु मे विजयं देवि तमस्ते च पराजिते ॥ इति वि
श्वरूपनिबंधात् ॥ तथा गार्ग्यः ॥ इषं संध्यामति क्रान्तः किंचिदुन्नतारकः ॥ विजयो नाम
योगो यं क्षमः सपरिधकः ॥ तत्रा पराजिता पूजने प्रसूतं च दशमीतं पूजयेत् ॥ तदुक्तं

नि. दि.

११३

पर्वणोपयत्रसणे॥अथापरान्तादशम्यापूर्वेतिविजयमुहूर्त्तैर्विक्रान्तिके॥पतं
प्रनाममहेतया॥त्रातारमित्रमः॥अतोमन्त्रा॥बृहस्पतिर्नःपरिः॥पुनरुज्जगाममीतरुग
छेत्त॥तदप्येतेस्त्रोकाः॥अलेकतेनृपितेनृत्ववर्गःपुरिष्कृतोतुंगतुंगरंगनाग॥वादित्रना
दप्रतिनादिताशःसुमंगलाचारमपरंपराश्री॥राजानिगत्यनवात्युरोहितपुरोगमः॥अस्त्र
निकंविधिं कृत्वाप्रतिष्ठेत्पूर्वतोदिशि॥रात्मानगरंसीमांतंवासुपूजासमाचरेत्॥संपूज्य
वायुदिकपालान्पूजयित्वापिदेवता॥मंत्रैर्वैदिकपौराण्यैः॥पूजयेच्चामीतरुं॥अमंगलानां
शमनीशमनीशमनीदुःकंतस्यच॥दुस्वप्नशमनीधन्याप्रघेदशमीसुमा॥तथावासीश
मयतेरोगान्शमीशमयतेरिष्टम्॥शमीशमयतेपापंशमिसर्वार्थसाधनी॥अर्जनस्यध
नुदरीरामस्यप्रियदन्ति॥लक्ष्मीणप्राणदात्रीचसाताशोकनिवारिणि॥शमीसंपूज्यततः
कृताश्री॥पूर्वस्योदिशिविष्टुक्रमान्क्रमेत्॥रियोःप्रतिकृतिं कृत्वाध्यात्वाचामनसातथा॥

११३

शरीणस्वर्णसुरेनविधेत्तद्दयमर्मणि॥दिशाविजयमंत्राश्चापठितव्याःपुरोधसा॥एवमे
वविधिक्रियादिदिशास्वपि॥सूर्यंतरे॥वामदक्षिणायाश्चैस्त्रिगुणात्मैस्त्रिकोपु
नः॥अपराजितेनमस्तसुवरदेकामपूजिते॥यान्नामंकरिष्यामिसिद्धिसर्वत्रमेकुरु॥परे
दितंचसंपूज्यपूजनीयादिजास्ततः॥जयमंगलशब्देनततःस्मृतवैतविशेत्॥यथावक्कुरु
तेराजावर्षेवर्षेसुमंगलं॥आयुरारोग्यमैश्वर्यंविजयंसचगच्छति॥इतिविजयादशमीनि
र्णयः॥विजययात्राप्रसंगात्शुक्लानिमुखीयात्रानिर्णयिते॥शुक्लानिमुखंअपाणंनकु
यन्निदुक्तंविश्वरूपनिबंधे॥अतिशुक्रांअतिबुधंअत्योगारकमेवच॥जलादगेदिगीशेवा
नसीमालघारेदुधः॥शुक्रस्यत्रिविधासन्मुखेत्फक्कोरत्नमालाया॥उदयंतिदिशीयस्या
यानियत्रसामावाचिचरतिचमवक्त्रेचेपुदिशारत्नेषु॥त्रिविधमिहसितस्यप्राच्यतेसन्मुखः
चमुनिमिहदयएवत्यज्यते॥तत्रायत्नात्॥शुक्रोयस्यादिशिजदेति॥सूर्यवित॥अदराष्ट

नि० दि०

११४

केन दिगष्टकं नमति॥ एवं नमस्तस्य स्यात्प्रतिवृत्तिकादयः सप्त पूर्वस्यां मघा प्रवृत्तिः सप्त दक्षि
णस्यां अनुराधादि सप्त पश्चिमायां धनिष्ठादि सप्तोत्तरस्यां मेतानि दिग्दक्षिणाणि॥ येषु विवृ
ति॥ एवं त्रैविध्यं पिसन्मुखत्वे मिति निरुदयं एव त्वाज्यते॥ प्रतिशुक्रगमने दोष उक्तो य
था॥ स्वव्योपि नाथः प्रतिशुक्रमातपिया सतां सिद्धिमुपैति॥ नूनमिति॥ एकग्रामादौ प्रति
शुक्रगमने पिदोषाभावात्॥ तदुक्तं॥ एकग्रामे पुरे वा परिणमन विधौ धर्मतीर्थादि याने दुर्नि
क्षे चानि मीतौ न हि दुजगुरुर्विधत्ते सन्मुखेनावा सिद्धात्रे यपस्मा गिर सत्तगुषु वा कल्पये
द्येषु वापि नारदा जेषु यापिदि जवरतिवद्वा कीर्तयत्येवमाद्याः॥ सन्वनपुरप्रवेष्टो देवा
नां विप्रवेतयोद्वाहे॥ नवं वध्वा गदागमने प्रतिशुक्रा विचारणा नास्ति तथा॥ यो ह्नादि वक्ति या
दैकं यावत्तिष्ठति चंद्रमा॥ तावच्छुक्रो न वेदं धः सन्मुखं गमनं शुभमिति॥ बुधश्चेति कादा
पिन गच्छेत्॥ तदा ह्नापतिः॥ एवं विधेयास्तु जिति प्रयाया दुधोयदि स्यादनुकूलं त्री प्र

११४

व

तो दुजन्म मियते गतिस्य ताव्ये प्रहास्त्राण विधौ समर्थाः॥ आस्फुजितशुक्रः॥ इदं जो बुधः॥ त
था बुधशुक्रौ प्रयागे सन्मुखौ दक्षिणा स्ते च वर्जनीयौ॥ तथा लहत्रः॥ वारुण्यादि रफदिते
शुक्रपुवेत्तिरे पायात्॥ प्राच्यादि रफदिते शुक्रे पुनरपराया म्येदि शो पायादिति॥ तथा॥ पूर्व
तोत्पुदिते शुक्रे प्रयाया दक्षिणोत्तरे॥ पश्चादरफदिते चैव पायात्सूवेत्तिरे दिशीतिवचना
तरं॥ तथा तेनैव सर्वदोषात्रा प्रशस्तोक्ता काजविशेषे पूर्वरी स्ते चोत्तरांगछेत्तमध्याक्रे
पूर्वतो न जेत॥ अपरास्ते न जेत्या म्यामदेरी त्रे तु पश्चिमा॥ न तस्यां गारको विष्टिर्नानैश्च
रजं मयं॥ व्यतिपातो न दुष्येत्तचयस्या केदि क्षिण स्तुत इति॥ इति शुक्रयात्रा निषि
अथ गुर्विष्टिमी व्रतमुक्तं नैविष्योत्तरे॥ प्रेत उवाच॥ मासिमाद्रुपदे राजानं शुक्रं पक्षे यदा
घमी॥ गुरुवारे ण संपूर्णमिति धर्मविधनी॥ गुर्विष्टिमी व्रतं कायं संप्रियाया प्रणाशान
बुधाष्टमी सदस्यस्य तेन फलमाप्नुयात्॥ ब्राह्म्योद नं च नोक्ता व्यापष्टिका न्तमय

ब्र

नि० दि०

११५

पिवा॥ एकनक्ताप्रकत्रयंसंप्रत्यचवृहस्यति॥ कपिलागोः प्रदातव्या संप्रत्यत्रितदेतवे॥ एत
त्यवित्रं परमं प्रेतमोक्षप्रदायकमिति शेषोन्नतविधिप्रतखंडादवगंतव्य इति गुर्वष्टमी॥ अ
यनाप्रपदशुक्लाष्टम्याज्येष्टानक्षत्रयुक्तायाज्येष्टां देवी पूजयेत्॥ तदुक्तं लिंगपुराणे॥ क
न्याकेपिष्टमाशुक्लाज्येष्टक्षेमिहति स्मृता॥ अलक्ष्मीपरिहाराय ज्येष्टा तत्र प्रपूजयेदिति॥
कन्याकेनाप्रपदे कालादशेषिना प्रेष्टुक्लाष्टमीज्येष्टानक्षत्रेण समन्विता॥ महतिकात्रिता
तस्याज्येष्टां देवी प्रपूजयेत्॥ तथा प्रतिवर्षं क्रियमाणे ज्येष्टा त्रते केवलं ज्येष्टानक्षत्रावकार्यं
तदुक्तां मन्त्रपुराणे॥ प्रत्याविक्रंतियावुक्तं यज्येष्टा देवतव्रत॥ प्रतिज्येष्टा त्रते॥ यच्च विहि
तं केवलोदुतिः॥ अत्र विशेषः॥ ज्येष्टक्षेणे तु संयुक्ता यदा नाद्रसिताष्टमी॥ यद्येष्टा ज्येष्टा
प्रपूज्या यद्भवमित्यर्चयेन्नदा॥ पूजामंत्रं॥ ज्येष्टाया येन मोदेवै ज्येष्टता॥ च यथा तवं॥ त
याममापि ज्येष्टत्वं॥ कुरु पूजां गृहाण मे॥ अत्र रास्यं च यत्रिचिज्येष्टे देवि गृहे मम॥ अत्र

११५

संक्रुतसर्वलक्ष्यो वर्द्धय मे एहे॥ इति ज्येष्टा॥ अत्रास्या॥ कथं॥ इष्टप्रत्यये अत्रास्यश्च ज्येष्टे
ति अत्रास्यशब्दस्य ज्येष्टादेशो सर्वस्माः अत्रास्याः इयमा सामतिशयेन अत्रास्येति ज्येष्टा॥
अथ वा ज्येष्टवृद्धस्याचितीवृद्धस्य शब्दस्य ज्येष्टादेशो इयमा सामतिशयेन वृद्धा ज्येष्टेतीह
प्रत्यये परे अकृते काजिति ज्येष्टा शब्दाच्चेत्वा तदिलोपो न भवति॥ मस्येति चेत्यकारलो
पश्च न भवति॥ एवं ज्येष्टा अत्रास्या देवा वृद्धावा॥ अत्रास्याया अतिरौयेन वृद्धायाश्च ज्येष्टा
या॥ पूजनानुरोधेन ज्येष्टक्षेपि॥ क्रियमाणं दूवन्नितं न दोषमावहतीत्याहुः॥ अतो ज्येष्टा
च हवंचि संप्रत्यत्र तमाचरेदिति॥ ज्येष्टक्षेको बलाहवनि पूजयेति ज्येष्टाष्टमी॥ अथ हवष्टिमी
निर्णयिते॥ सा शुक्लापि पूर्वाविद्या स्मृता तदुक्तं पुराणसमुच्चये॥ शुक्लाष्टमीति प्रिया तु मासि
नाप्रपदेन वेत्॥ हवष्टिमीति सा ते या पूर्वाविद्या बुधैः स्मृतेति॥ विद्यरूपोपि॥ चैत्राष्टमीमा
घसीताष्टमी च हवष्टिमी वा श्विनजाष्टमी च॥ एता श्रुतस्य प्रथमे क्रिक्रमादित्युक्तं या क

नि० हि

११६

हृद्बुद्धमोपि॥ श्रावणादुगतिवमीहवचिवृद्धावनिपूर्वविदाप्रकृतिव्याशिवैरान्वितं हि
नमिति॥ आद्रपदाष्टम्याहवदिजेति स्मदपुराणे॥ ननस्यव्यतिरेकेण अष्टमीयातुपूज्यं
त॥ ततोयेनिमवेतस्यां काकयं ध्याचजायते॥ अतोमाद्रपदाष्टमीहवतितत्रदोषचतुष्ट
यसंभावना॥ अथा॥ पुराणे प्राप्तेनाद्रपदेमासिमुक्तं ह्यम्याचनारत॥ हवमिन्पर्वयेद्रक्त
ज्योष्टामूलान्वर्जयेदिति॥ ज्येष्ठायोगो मूलयोगश्चेति दोषद्वयं॥ तथा सिद्धं स्तोत्रोक्तमा
सूयेतिदिते मुनिसत्तमं॥ हवतित्रैवकर्मत्रिव्यासवकिमफलप्रदा॥ विवेदेकीवाक्यादग
स्त्योदयस्तृतीयोदोषः॥ तथा॥ शुक्लेनाद्रपदेमासि हवसिंजातयाष्टमी॥ सिद्धं स्तोत्रोक्तमाचक
र्त्तव्या नकन्याकेकादाचनेति कन्याकश्चितुयेदोषइति दोषचतुष्टयं॥ एतदोषवत्यानि दा
वाक्यानि स्मरतां तरे॥ हवष्टमी सदात्याज्या ज्येष्ठा मूलक्षसिंयुता ज्येष्ठा मूलमुता हव अप
त्यानि निहंति सा॥ स्कंदपुराणे॥ अगस्त्य उदिते तात पूजयेदमृतो ज्ञवां वै धव्यं पुत्रयो

११६

कंच दशजन्मानि पंचच॥ तथा॥ कन्यागते सवितरिष्पूजयेदमृतो ज्ञवां॥ विषकन्याना
वेत्तातु सप्तजन्मानि पंचचेति॥ एवेनाद्रपदाष्टम्यां तदोषचतुष्टयमध्यो न्यतमेनुपुक्ता
तदाकायमिति॥ तत्रपक्षद्वयेनोत्तरमाह॥ अद्रपदेगस्त्योदयो॥ श्रावणारुह्नाष्टम्यां कृ
यन्निदाह देवकी॥ श्रावणोक्तं पक्षे तु पूजयेदमृतो ज्ञवां॥ अष्टवर्षे तेषां पदं हत्ये कपि
चाष्टमी॥ अतएव दीपिकाकार॥ हवति त्रैवकर्मत्रिव्यासवकिमफलप्रदा॥ विवेदेकीवाक्यादग
स्त्योदयस्तृतीयोदोषः॥ तथा॥ शुक्लेनाद्रपदेमासि हवसिंजातयाष्टमी॥ सिद्धं स्तोत्रोक्तमाचक
र्त्तव्या नकन्याकेकादाचनेति कन्याकश्चितुयेदोषइति दोषचतुष्टयं॥ एतदोषवत्यानि दा
वाक्यानि स्मरतां तरे॥ हवष्टमी सदात्याज्या ज्येष्ठा मूलक्षसिंयुता ज्येष्ठा मूलमुता हव अप
त्यानि निहंति सा॥ स्कंदपुराणे॥ अगस्त्य उदिते तात पूजयेदमृतो ज्ञवां वै धव्यं पुत्रयो

नि० दि०

११७

निखिलान्यपि वार्षिकानि क्रियार्थं देस्य उदयेन शुभनिमित्तं सुरितिलोकाक्षिणागस्य उदिते सति
फलरुद्धादे निषेध इति दग्निमध्यमस्तुतातमिति गम्यते ॥ इति द्वितीयपक्षः ॥ एकमत्र क्रस्य
मध्याह्ने तत्र कालीनत्वात् पूजामध्याह्ने कायदिवस्य ॥ इति ॥ इतदपूजने पुराणसमुच्चये दो
ष उक्तः ॥ न पूजयति यादवमिहादि हयमाविधिः ॥ श्रीणिजन्मानिवेधव्यज्जनते तत्र संराय
तस्मात्संपूजनीया सा प्रतिवर्षं विधूतनैः ॥ सुखसंतानजननीमनुः सौख्यकरीतयेति प्रति
वर्षं देवविग्रहपूजयेति ॥ एवंपूजयेत्किं पक्षद्वयेऽप्यनवत्यपि स दोषा यो नाद्रगायामष्टम्यानिषेध
वचने प्रावल्यात् तत्रावण कृत्वाष्टमीश्रयसीति ॥ तत्र व्रत पूजना संनवे द्वितीयः पक्षो नाद्रगाष्ट
मीति युक्तः ॥ निषेधाचेन्नाद्रमासाष्टमीति सिद्धं ते ॥ अत्र विशेषात्तागस्य दोषो न च कल्पदोषः
प्रमीतकानां न च मूलदोषः ॥ नाद्रमृताश्चैव लु शुक्लपक्षे द्वात्रिंश्या कथा येति सिद्धाः ॥ इवा
न सस्ये मुनिभिः प्रतिष्ठाशुक्लाष्टमीसानवमीयुता च ॥ दुष्या न मूलजे न च त्रैलोक्ये कल्याणते

११७

के घटजे दयेपि ॥ इदं वचनं दयं मृतद्वारविषयं ॥ यत्र विकल्पेन परविद्याविधानं ॥ मृदुत्वे री
दिणोष्टम्या एव विद्यया वापरा ॥ इवाष्टमीति सा काया ज्येष्ठा मूलं विवर्जयेत् ॥ एतदपि दिन
द्वयव्यापि चे परविद्या परेत्मेवन किंतु ज्येष्ठादि दोषयुक्ता एव त्विज्येत्वे परं ॥ यथानीति शा
स्त्रो वरहा द्वाला ह लेपीतं स प्रप्राणहरे विषं ॥ न तु दृष्टं नाष्टस्य न मगकृदित्तु मुखं ॥ अत्र वि
खन क्षणं न विहितं किंतु धनाद्यस्योक्तपितस्य मुखवालो कन प्रतिषिद्धतद्वात् ॥ पूर्ववि
द्याविधानतत्त्वो देवपरविद्या निषिद्धेति तथापि यदि वापरेति परविद्यामिधानं तत्तदिनद्वये
कमकालव्यानीर्षिचेन्न दान्येष्टा मूलमुक्ता पूर्वपरित्यज्य परविद्यापिकायेति तापनार्थ
मिथितिरहस्यं ॥ ज्येष्ठा न्वितया तु ज्येष्ठा पूजनपूर्वकं इवात्र न मृत्क्रान्त्येष्टा निषिद्धा ॥ इवा
ष्टमी निषिद्धा ॥ अथ इवात्र विधिरादित्यपुराणा ता शुक्लाष्टम्या तु संप्राप्ते सा सिमा
पदे तथा ॥ इवात्र तांती सुश्रुता सुत्रसंरो निगमिता ॥ पूजयेद्गृहमानीय गंधमाल्यानुलेप

ति. दि.

११८

नै॥ पूजामंत्रः॥ त्वं ह वै मृतजन्मा सिवदितासि सुरासुरै॥ सौभाग्यं स तति देहि सर्वकार्यके
रामव॥ यथा आराख प्रशास्त्रा निर्विस्ततासि महीतजे॥ तथा ममापि स तानं कुरु त्वमजर
मरं॥ फलमूलैः स नैवेद्ये धूपदीपैः समर्चयेत्॥ अग्निपक्वतया सर्वं न निवेद्यं कथंचन॥ नो
क्तव्यं च तथा ब्रह्मन्तग्निपक्व विवर्जितं॥ तथा॥ न विष्यत्युराणे॥ ततः संपूजयेद्दिप्रान्तफ
लैतानि विधेर्हिजि॥ अनग्निपक्वमश्रायाधतदधिकं जतया॥ दद्यात्कलातिविशेषपु
लाहारः स्वयं न वेत्॥ एवं पूज्यायापदारा अष्टमादिवसिंजिता॥ चतुष्पांमपि वपुनां स्त्रीज
नानाविशेषतः॥ इति ह वै मन्त्रविधिनिर्णयश्चेति॥ तथा चैत्रसिताष्टम्यां क्षेत्रविशेषे धूप
रूपदेवताविशेषपूजानादारोप्यते एषा सा श्रजायते तदुक्तं स्कां देनागरखेदे॥ हाटके
स्वरक्षेत्रे राखतीर्या समीपतः॥ धारानामेति विख्याता राक्षि लोकि वरप्रदा॥ तां प्रतिवसे
ष्टः॥ चैत्रमासे सिते पक्षे अष्टमी दिवसे स्थिते॥ यत्रेष्टां करिष्यति श्रद्धया परया युता पते

११८

सर्वे वस्त्रं यावत्॥ न विष्यति निरामया॥ तस्मादत्रैव स्नातव्यं सदैव प्रमवाक्यात इति॥ तथा॥
अरुंधत्या स्वयंकृतेन सौत्रेण सुत्वा तां प्रत्यक्तं॥ सौत्रेणानेन नवती सुचाचकुरुते नति॥
वेध्यापि यानने नारासंभ्यात्युत्र संयुता॥ हर्मगापि च सौभाग्याकरूपारूप संयुतेति॥ प्रायि
ताततोरुधतौ प्रत्यक्वाच धारंति॥ अत्र यो नागरो मत्रया समागत्य तपस्विनि॥ प्रदक्षि
णात्रयंकृत्वा मम फलं त्रये॥ सोपि संवत्सरं यावद्भविता रोगवर्जित इति॥ तथा याना रीदु
र्नगावेध्यामपि पुत्रवती न विव॥ चैत्रमासि सिते पक्षा म्या नक्रो वेनो समन्वितेति॥
चैत्राष्टमी देवीविशेषपूजा विधि॥ अयं जन्मदमिति निर्णयते॥ आवणाष्टमी श्रीकृष्ण
जन्माष्टमी तत्रोपवासेन पापक्षयोजायते इत्युक्तं न विष्योत्तरे श्रीकृष्णेन॥ मासिना प्र
पदेष्टम्या निशि ये कृष्णयक्षजे॥ वामां के वृषराशि स्ते कृष्णे रोहिणि संजिते॥ योगे स्मि
न्वसुदेवादिदेवकी मा मजी जनत॥ उपवा संतुयः कुर्यात्तस्मिन् जन्मदिने ममास

नि० दि०

११९

सजन्मकृतात्पापान्मुच्यतेनात्र संशयः॥ भाद्रपदशतिकास्तत्र प्रतिपदादिमासातिश्रायेण॥
तथाचोक्तं विष्णुरहस्ये॥ प्राजापत्यक्षसंयुक्ता कृत्स्नानमविमिचाहमी॥ मरुत्तुर्गपिलम्भे
तसैवोपीष्यामहाफला॥ मरुत्तुर्मिथ्यरात्रव्यापीती॥ इयोस्तुरोहिणीमुक्ताया विशेषः॥
यत्कलातिरायजनकश्चमहाफला॥ मरुत्तुर्मिथ्यरात्रव्यातिवचनात्॥ जयंतीशब्दवा
च्यत्वं च विशेषतः॥ अर्द्धरात्रादधः सादिकलायावायदानवेत्॥ जयंतीनामसाश्लोकास
वप्रापघ्नाशनी॥ अन्यवसनकुमारेणोक्तं॥ शृणु धावहि तोराजन् कथ्यमाने मया त
व॥ श्रावणासतुमासस्य कृत्स्नाष्टम्यां नराधिप॥ रोहिणीयदिलभ्येत जयंतीनामसाति
थिरिति॥ अत्र मदीकचारणा॥ श्लोहिणीयोगः संजवानि प्राय इति॥ योगीजमो गेचो नय
त्रोपावासाकारो प्रत्यवायश्रवणात्॥ यथा॥ नकरोति यदा विष्णोर्जयंती संभवन्तं॥ य
मस्य वरा माघान्तः सहवेतारकी व्यया॥ तथा॥ गृध्रमांसं खरं का कं श्रेतं वामुनि सत्तम

११९

मांसं वादिपदानुक्तो कृत्स्नजन्माहमीदिने॥ अतीतानागतं तेन कुलमेकोत्तरं शतं॥ पति
तं नरके घोरे यो मुक्ते कृत्स्नवासवे॥ तथा॥ श्रावणे बहुले पक्षे कृत्स्नजन्माहमीव्रते॥ नक
रोयस्कमवति क्रूरराक्षस इत्यादिभोजननिंदावाक्यैर्जन्माहम्यामुपवासव्रतं स्मृतं
यथा॥ अपराधो वा अन्ये गोक्षेत्र्यः पशवो गो अश्वा दिवत्॥ अकंचनाप्यकारेण न हि नि
दानिदं निर्दिष्टं प्रवर्तते॥ अपि तु निर्धादन्यं क्रास्तातुं॥ अतस्तत्रोपवासः परास्त इति॥
अयमुद्ययं देवकास्तु बोर्जयंती संभवन्तं॥ कर्तव्यं विचिन्मानेन मन्त्रात्मकजनैरपि॥
अकृर्वन्त्यतिनिरयं यावदि प्राश्नुद्वितीति॥ तथा॥ प्राजापत्यक्षसंयुक्तं कृत्स्नानम
सिचहमी॥ वषे वषे प्रिकर्त्तव्या तुष्टयं चिक्रपाणिन॥ इत्यादिवाक्यजातं तुष्टयं चिक्र
पापाणि न इति॥ तुष्टिलक्षणे फलरावन्तं विधत्ते॥ तेन काम्यत्वे सत्यपि क्वे विष इति वा
प्रायुक्तत्वाद्दमंते ज्योतिषायजेत॥ संवत्सरं संवत्सरे सोमयाजीतिवत् नित्यमपि काम्य

नि० दि०

१२०

लेनित्यत्वमेकादशीवदविरुद्धं॥ नताकारेण नरेकपातादिदोषदर्शनात्॥ शुद्धविद्वन्मय
क्षेपेण पोष्येति तदर्थं निरुद्धेति॥ अथ श्रावणकृत्ताष्टमीशुद्धविद्वान्कृत्ताधिकादिने
दत्तिकापिमध्यरात्रव्यापिनी व्रते ग्राह्येति॥ तनुक्रं विद्वन्मन्त्रे रोहिणीसहिता कृत्ता
श्रावणेमासीचाष्टमी॥ सप्तम्यामर्द्धरात्रः कलायापि पदानवेत्॥ तत्र जातो जगन्नाथः किं
स्मृतीद्वारिव्यया॥ तमेवोपवासेत्काले कुप्यन्निवृत्तजागरा॥ अर्द्धरात्रे तु योगो धेता रापत्कद
ये सति॥ नियतात्मा शुचिः स्नातः॥ पूजां तत्र नववर्षेदिति॥ वक्षीपुराणे॥ सप्तमी संयुताष्ट
म्यां निशाये रोहिणी यदि॥ नविता सप्तमी पुण्या यावद्वैश्वदेवाकराविति॥ यदि रोहिणीत्य
र्वविप्रशस्तः॥ अथाष्टम्यां निशाये व्यापिप्रदोपि पदानुतरर्द्धरात्रे रोहिणीयोगः॥ पू
स्मिन्पादिने तेकायेतदुक्तं मनंतमदो॥ अर्द्धरात्रे तु रोहिण्या पदा कृत्ताष्टमी भवेत्॥ तस्या
मस्य च त्रेतारे हंति यापे त्रिजन्मजे॥ सोपवा सोदरे पूजां तत्रैकत्वा न सीदति॥ एतेनाद

१२०

रात्रादधःपतितायामष्टम्यामुपवासा इत्थं क्रं॥ तनुकायादिषा सप्तम्यारोहिणीसिता
ष्टमी॥ तत्रोपवासं कुर्वन्ति तिथिमांते चापारणमिति॥ अनेन क्रमवैवर्त्तवचनेन सप्तमी
विद्यायां रोहिणीसहितायामष्टम्यामुपवासं विधाय द्वितीयदिने तिथिमांते पारणं वि
धीयते॥ पारणं द्विपारयते त्र्युदितं अमोजननिषिद्धे काले तिथिमांतो यदा तदारात्रैपार
णं स्यात्॥ तच्च निषिद्धं गुरुदपुराणे॥ अन्यतिथ्यागमोरात्रौ तामसस्तेजसोपिवा॥ ता
मसे पारणं कुर्वन्ति तामसौ गतिमश्नुत इति॥ अत्रोत्तरं कालादशानियंत्या पूर्वविद्यायामु
पवासं समाचरेत्॥ तिथ्यते चोत्सवांते वा नती कुर्वन्ति पारणं॥ तथा स्मृत्यंतरे॥ तिथ्यक्षयो
र्मात्वं तो नक्षत्रं तमं यापि स्यात्॥ अर्द्धरात्रे यवाकृत्ता पारणं त्वपरहृति॥ अतिथि नक्षत्रयोरे
ते पारणं॥ अथवा नक्षत्रांते द्यौरवसानं यद्यर्द्धरात्रे नोजननिषिद्धे काले॥ तदा दिवस
एव पारणं कुर्यादित्यर्थः॥ तदुक्तं ब्रह्मवैवर्त्ते॥ सर्वेष्वोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते॥

ति.दि.

१२१

अन्यथा पुष्पहानिः स्यादते धारण पारणे मिति ॥ तिथीन क्षत्रयोरेकविगमे पारणे कुम्भनि
दुक्तेन तखडे ॥ रोहिणी सद्विना चैपे विद्वद्भिः समुपोषिता ॥ नियोगे पारणं च कुम्भनियोगे
स्मचारिणं ॥ तस्मात्तत्रैव ॥ सांयोगिकेन ते प्राप्ते यत्रैकापि विद्युज्यत ॥ तत्रैव पारणं कुर्या
देव वेदा विद्वेदुः ॥ नांते कुर्यात्त्रिये वापि रास्तेनारत पारणे मिति ॥ तदानंतमहोदाकृतं ॥ या
काः श्रित्त्रिययः प्रोक्ताः पुष्पातक्षत्रयोगतः ॥ कुर्यात्तपारणं कुर्याद्विनश्रिवणरोहिणीमि
ति ॥ अत्र तिथिनां ते च यत्पारणमुच्यते तस्मै नवाभिप्राये ॥ अंतश्च यदा भोजननिषिद्धे
काले तिथिनां ते सवतितदोत्सवांते पारणमिति ॥ अत्र तिथिनां ते च पारणं यदुच्यते तस्मै
नवाभिप्राये ॥ पूर्वदिने मध्यरात्र्यापि तीजयदा तिथिनक्षत्रवृद्धदिनद्वये पर्व
रात्रे संयोगः तदा परदिने नयंति त्रतः ॥ तदुक्तं ॥ अहम्यो रोहिणी योगो मध्यरात्रे दिनद्व
ये ॥ तदुत्तरे ककात्रव्यानपूर्वेत्येव निर्णयः ॥ तथा ॥ अहोरात्रे ययोगीश्वरो हिण्यान

१२१

वति क्वचित् ॥ तोमेवोववसेन्नात्यामर्शो नोपयोगतः ॥ परदिने मध्यरात्रयोगिनी यदा सदा
वर्जनीया प्रयत्नेन सममी संयुता हमी ॥ सकृदक्षायिनकात्रव्यासप्तमी संयुता हमी इत्यादि
वदनेन पूर्वस्याः सप्तमी विधीनिषेधात् ॥ एवं दिने द्वये मध्यरात्र्यापि तीपरा राव ॥ अथ
मयदात्यंत तिथिनक्षत्ररूपा मे दिनद्वयेपि मध्यरात्र्यापि तीसा ॥ यद्यपि हिंसा स्यात्पूर्वको
लिकात्यनेन पूर्वदिने न वेत् ॥ तथापि मुहूर्तमात्रेणाप्यहोरात्रविद्यमान संबंधेनोपव
से प्राशस्तोक्ता विद्युविरहस्ये ॥ मरुत्तमे प्यहोरात्रे यस्यान्मुक्तं तुलन्यते ॥ अथ सायं
रोहिणी रदिता शुद्धाधिका तदा संपूर्णमुपोष्य धितीये क्लिप्तियंते पारणं कुर्यादिति सर्व
समं जसे ॥ अथ उदयानंतरं कियन्मात्राप्यहमी तस्मिन्मुक्ता दिशाय पयंति रोहिणी उप
रि सक जानवमी बुधवारंण सोमवारंण वा भवेति तदा हमी स्वल्पमुपोष्या नरुवति दु
क्ते स्कंदपुराणे ॥ उदये वा हमी किंचित् न वमी सकला यदि ॥ बुधवारंण संयुक्ता प्रजा

नि०दि०

१२२

पत्यक्षसिंयुता॥अपि वषतिनेनापिलन्यतेवानवाविनो॥मुरुत्रेनापिसंयुक्तासंपूर्णासाष्टमी
नवेतकिंपुनर्नवमीयुक्ताकुलकोद्यास्तमुक्तिदाविष्णुधर्मे॥तिथिनक्षत्रयोरव्ययोगश्च
वनराधिय॥पद्मपुराणेदिकलायदिलन्यतविसेत्याष्टमिक॥पद्मपुराणे॥प्रेतयेति
गतानांतुप्रेतत्वंनाशितंनरेः॥येःकृतावाश्रावणेमासिअष्टमीरोहिणीयुता॥किंपुन
वमीयुक्ताकुलकोद्यास्तमुक्तिदेति॥बुधवारदियोगःप्रायिकः॥जयंतीबुधवारेण
वापुनलन्यतेदेवयोगेनतामुष्यमहाफलामित्यनेनमद्या॥अथजन्माष्टमीसामात्ये
नदीनाधिकावापिपूर्वतिथ्यन्वितोपवासेग्राह्या॥तदुक्तामनेते॥जयंतीशिवरात्रिश्च
तुदुर्गा॥रातापूर्वयुताःकार्यास्तिथ्यंतेपारणंनवेत॥अथस्यारोहिणीसहितचित्रदा॥ज
न्माष्टमीरोहिणीचशिवरात्रिस्तथैवच॥पूर्वविदेवकत्रयतिथिनांतेवपारणे॥यदि
दिरात्रौतिथिनांतःस्यान्नदोन्नवातेप्रातःपारणमित्कक्र॥प्राक्॥यद्यसममीसंयुताष्ट

१२२

स्यान्नुत्वाकृक्षंदिजोन्नम॥प्राजापत्यंदितीयेक्रिमुहूर्तविंशिवेद्यदि॥तदाष्टमिकंतेयं
प्रोक्तव्यासादिभिःपुरेति॥तन्तोयवासायंविषवासंवादाश्रवणात्॥किंतुद्वितीयदिने
ष्टमीरोहिणीति क्रम्यापिपारणां गत्वेनक्रियमाणब्राह्मणमोजनादिकंसकलंत्वानि
धानेनाष्टमीरोहिणीरेवकृतंनवतीतिमहाफलत्वमुपवासवत्प्रतापति॥जन्माष्ट
मीतिण्यि॥अथइयंमत्वादितदुक्तं॥आवणस्याष्टमिकृत्नातथापादीचष्टमिमेत्यदि
तथामत्वादौचयुगादौचदत्तमक्षयतामियात्॥तथा॥अष्टम्यादिवाभोजननक्रयति॥
तदुक्तंमत्ताष्टम्योर्दिवान्स्कारात्रौमुक्ताचपर्वणि॥राकादश्यादिवारत्रैमुक्ताचांप्राय
णचरेत्॥अथनाक्षपदकृत्नाष्टमीमहाक्ष्मीष्टमीतत्रलक्ष्मीव्रतंक्रयति॥तदुक्तं॥अ
ष्टमीपुष्यसंयुक्ताकृत्नानाक्षपदेतुया॥तत्रलक्ष्मीव्रतंकार्येयांवदृषाणिषोडशे
ति॥पुष्यसंयोगःसंनवानिप्रायः॥कन्यासंक्रान्तेरुत्तरभागेगतेसूर्येवैतप्रातःमवद्या

नि०दि०

१२३

पनेचसमाप्तिं न कुर्यात् ॥ तदुक्तं ब्रह्मांडपुराणे ॥ श्रीयेर्चिन्माद्रपदेसिताष्टमीप्रारम्भक
कन्याद्वर्गतेन सूर्येस्मापयेन्नत्रितियोचयावन्नरपुस्तुपूर्वादिगतोयुवत्याः ॥ युवत्याः क
न्या ॥ अस्मिन्नत्रतेष्टमीचंद्रोदयव्यापिनीत्याद्या ॥ तथाच ॥ अक्षरिन्नमतिकम्पवन्नतियो
त्ररातिपिः ॥ तस्यांतदातिथौ कार्यं मद्वाजक्ष्मीव्रतेशुभं ॥ चंद्रोदयोदक्षिणमुक्तव्यापि
न्यष्टमीचैत्यरातवमीविधानचेत्पूर्वा ॥ तदुक्तं ॥ पूर्वावावापरविद्यावाग्रात्याचंद्रोदये स
दात्रिमुक्तव्यापिसाष्ट्यापरतश्चोद्गमिनीति ॥ तथा पूजनीयागृहस्थेन अष्टमीप्राह
विधिः ॥ दोषैश्चतुर्भिः संत्यक्ता सर्वसंपत्करातिथिरिति ॥ दोषचतुष्टयं तु ॥ नवमीविधः
रवेः कान्यासंक्रांत्यन्तराद्वर्गगतत्वं त्रिदिनं अवमदिनं चेति ॥ एतद्दोषवत्तन्निवृत्तप्रारं
भोद्यापवन्नयोर्वेदिनव्यं ॥ प्रतिवर्षं परित्यक्तुमशक्यत्वात् ॥ यच्च पुत्रसौभाग्यराज्यामुना
शनीसाधकीतिता ॥ तस्मात्सर्वत्र यत्नेन त्याज्या कंत्यागतेरवो ॥ तदुपि स्मरन्विध

१२३

यं ॥ कन्यागतेरवावितिकन्योत्तराद्वर्गगत इति ॥ यतः हस्तोत्तरदले सूर्येतिदुतं न समारभे
दिति वचनात् ॥ पुत्रदानवमीविद्यासघ्नाहस्ताद्वर्गिखौ ॥ धर्मघ्नात्रिदिनं प्रोक्ता त्याज्यायोवा
धमेपिसा ॥ तदपि प्रारंभोद्यापनविषयं सन्नावातिप्रायांचा ॥ स्वद्रव्याहतीति स्वघ्ना ॥ यदात्रै
कः स्युन्नतितिथिद्वयावसाने वारश्चेदवमदिनं तदुक्तं मायैयः स्युन्नतवितितिथिद्वय
स्यचाक्रात्रिधुस्यककयितमिदं द्वयं न चेष्टमिति त्रिदिनावमदिनयोर्लक्षणं ज्योतिःशा
स्त्रादिति मद्वाजक्ष्मिण्यष्टमीनिर्णयः ॥ कृतेचलद्विवेदेन ग्रंथेनिर्णयिके ॥ विजयाख्यदशम्या
तु नोष्टम्याविनिर्णीयेते ॥ नवमीतिथिरुपवासादिव्रते पूर्वविष्टम्या ॥ वसुरध्रयोपुष्मा
वाक्यामिधानात् ॥ यदाह ब्रह्मवैवर्ते ॥ अष्टम्या नवमीविद्या ॥ फलकोक्षिणिः ॥ न
क्रयान्तवमीतातंदशम्यातुकदाच ॥ तेतिपैवीनसिरपि ॥ पंचमासममीचैव दशमीचत्रयो
दशी ॥ प्रतिपन्नवमीचैव कार्त्तव्या संनुरातिथिः ॥ संनुरा ॥ गङ्गाव्यापिनी पूर्ववी

नि. हि.

१२४

दितियावात् ॥ पद्मपुराणे ॥ अहमी नवमी युता ॥ अहमी नवमी युग्मे महे महे महे महे इति ॥ त
था ॥ नवमी दशमी चैव नो पोष्या परमं युतेत्यादिव च तेन्यो नवम्यहमी विहातुष्वामव्रते ग्राये
ति सिद्धं ॥ नक्तो कमक्तादि व्रते तत्र तत्र इतकालव्यापिनी गृह्यते ॥ कर्मणि यस्य यः कालस्तक
जव्यापितीति धिरिति वचनात् ॥ इति नवमी सामान्यतिथिः ॥ अथ नवमी विशेषः ॥ अथ नव
वृत्तो विस्तोः सप्तमावतारस्य दशरथात्मजस्य श्रीरामस्य जन्म नवमी निषेधिते ॥ चैत्र शुक्ल नव
म्यां श्रीराम जन्म तत्रोपवासव्रते मद्राफल युक्त मगस्कृत् सुहिताद्यां ॥ चैत्र मासे नवम्यां तु शु
क्लपक्षे रघुव्रतम् ॥ प्रधुरासीत्युरा व्रत परव्रते वके कं ॥ तस्मिन्दिने तु कर्त्तव्यमुपवासव्रते
सदा नित्यमेव नवेत्रस्माच्छ्रीराम नवमी व्रतम् ॥ सूर्यप्रेक्षे कुरुक्षेत्रे महादाते छते वक्रु ॥ यत्फलं त
दशप्रोति श्रीराम नवमी व्रतात् ॥ तथा ॥ प्राप्ते श्रीराम नवमी दिने मन्त्रो विमृहधी ॥ उयोषणा
न्त कुरुते कुंभी पाके पुष्य च्यते ॥ यस्कराम नवम्यां तु नुक्ते मन्त्रो विमृहधी ॥ कुंभी पाके पु

१२४

घोरपुपच्यते तान्नमंशय इति ॥ अतो करणे दोषद्वयं नात् ॥ उपवासव्रताचरणे तु व्रतमप्राप्तिः
स्यात्तदुक्तं ॥ तस्मात्सर्वस्मिन् सर्वे चैव नवमी व्रतम् ॥ मुच्यते सर्वपापेभ्यो योति व्रतमनातनमि
ति ॥ तथा ॥ रामा च न चंद्रिका च मेष्पेष्पणि सप्तो प्रेल ग्रेक कटिका द्रुये ॥ आविरासी सकल
याको मल्लयाः परः पुमान् ॥ चैत्र शुक्ल नवमी पुनर्वसु युता यदि ॥ सो वमध्याक्ता योगो नमदा
घुष्यतमानवेत् ॥ तथा ॥ पुनर्वसुर्क्षयो रोस्वल्पापियदिलस्यते मामद्राफलदाप्रोक्ता ॥ पुन
र्वसुर्क्षयोगत इति ॥ पुनर्वसु नक्षत्रात्तावपी नवमी राकं बोपोषेत्पुलं ॥ रामचन ॥ केवला
संयो दोपोष्या नवमी व्रत संग्रहात् ॥ तस्मात्सर्वस्मिन् सर्वस्मिन् सर्वस्मिन् नवमी व्रता
मिति ॥ तथा ॥ उयोषणा नवम्यां वैदशम्यामेव पारणे ॥ रौतैव विपै न विम्या मुपवासव्रतस्याव
श्यं कर्त्तव्यत्वात्तदयं निर्णयिते ॥ सा द्विविधा ॥ शुद्धा विदेति शुद्धा समान्युता अधिका चेति
त्रिविधा ॥ सात्रत्येकपुनर्वसुयोगायोगो योगमेवेतपोषा ॥ विदो तु पुर्वविदा मेदे नैव दशधा ॥

नि० दि०

१२५

यदाशुद्धाधिकर्तृदासंष्ट्यायामुपोष्यद्वितीयेद्वनितियेद्वनितियिनांतेषारंणोकायमिति सर्वसं
मतः॥अथविद्वान्दृष्टपिरामोलाग्रकमंकटकेप्रादुरासीन्नथासैवमध्याक्रयोगेनेत्यादिवचने
न्योमेध्याक्रयोगान्विताग्रात्येति॥अतोमध्याक्रानुरोधेनरामनत्नतवर्मानिपथि॥निशीयानु
रोधेनरुक्मजन्माष्टमीवदिति॥यथा॥प्रादुरासीन्ममध्याक्रेरामोद्वारयिस्तथा॥नशीयेदेव
कीमुःकालेस्मिन्पूजनंतयोरिति॥तस्मात्पूर्वेदिनेपरदिनेवायामध्याक्रयोगान्विता॥साउपवा
सव्रतग्रात्या॥तथाचरामीमवे॥चैत्रशुक्लपक्षेनुमध्याक्रेनवर्मास्तिने॥पुनर्वस्वक्षयिगेजातो
रामःस्वयंदरि॥तत्रसंपूजनंविष्णोःसर्वकिंविषनाशनमिति॥ननुपरिविद्याग्रहणोविष
मंउपन्यासः॥अष्टमीनवमीविद्याकर्त्रव्याफलकांक्षिनि॥नक्रयन्तिवर्मातातदाशम्या
तुकादाचन॥तथावमुरंधयोरित्यादिभ्रमवेवत्रनिगमादिवाकैर्नवम्यापूर्वविद्यानिधाना
त्॥सत्यं॥विद्यानिषेधश्चवप्यान्तवमीचेतिवाक्यते॥नवमीचाष्टमीविद्यात्याज्याविष्णुपराय

११५

णेरिति॥ अगस्त्यान्तेन वैष्णवव्रतविषयविशेषवचनेनाहमाविद्यातिषेधानुवादपुरःसरं
 परंविद्याप्रतिपादनादवैष्णव्यमात्रविशेषन्यायेन॥ एतेन एतदप्यपास्तं॥ द्वितीयापेक्ष
 मावेध्यादहमीवन्नयोदशी॥ चतुर्दशीचोपवसेहन्तु। पुनश्चरेतिथि॥ दशमीसवेधात्पूर्व
 नवमीउत्तरांशकादशीद्विंतिव्याख्या॥ अथात्यंततिथिक्षयवशाद्दिनक्षयेपि मध्याह्नसंमो
 गाभावा॥ तदानवमीचाहमीचाहमीविद्यात्याज्येत्यस्यवचनस्य मध्याह्नव्याप्तिविषयेसाव
 काशत्वात्॥ नित्यादौ तु नवेध्याघातान्क्लामोहद्विः परेदनि॥ तावान्मातृः सहवेधुरदृष्टो
 यिस्वकर्मणीत्यनेन पूर्वविशेषोप्याश्रयतिथिवृद्धौ पराग्राह्या॥ तदुक्तं नोन्नवेन दशम्यादि
 षु वृद्धिः श्वेद्विद्यात्याज्यैव वैष्णवे॥ तदन्यथा तु सर्वेषां व्रतंतत्रैव निश्चितमिति॥ पुनर्वसु
 ने सव्यापिद्यदिलभ्यते सामद्राफलप्रदा प्रेक्तेति सर्वेषु पक्षेष्वेतच्छेतेन फलविशेषे
 तव्यइति॥ अथ नवम्याः पुनर्वसुनक्षत्रयोगमन्त्रो यवासेजन्माहमीति पयोत्र

नि० हि०

१२६

यथोत्रापि तातव्यः॥ तत्र याः काश्चिन्निययः प्रात्रापुण्यान क्षत्रयोगतः॥ कृक्षांते पारणं कुर्या
दिनाश्रवणरोहिणीमिति॥ श्रवणरोहिण्योर्मध्यपारणं विहितं॥ अत्र नक्षत्रां तपारणमिति
विशेषः॥ पारणे दशमीनैवलं घयेदित्येकं अगस्त्येन॥ दशमीनैवलं घयेदित्येकं अगस्त्येन
दशम्यामेव दशमीनैवलं घयेत्तिष्ठित्येवं विचारेण नवमीवतमाचरेदितिरामन
वमीनिर्णयः॥ अथाश्विनशुक्लनवमीमन्वादिः॥ तदुक्तं॥ आश्विनवस्युभवस्तुतिरुचिना
नोमहाष्टमीनिर्णयः॥ अथ कार्तिकशुक्लनवमीयुगादिः॥ तदुक्तं॥ शुक्लातृतीयावैशा
खे प्रेतपक्षेत्रयोदश॥ कार्तिकेन वमीशुक्लामाघे दशम्यादि यै॥ एताद्युगादयमप्राकादत्र
स्याक्षयकारका इति॥ युगादिनिर्णयोरक्षयतृतीयानियमितं तेषां॥ अथ नक्षत्रविशेषाणि
रूप्यते॥ कार्तिकशुक्लनवमी अक्षयनवमी तत्राश्विनशुक्लेन पणं कुर्यात्॥ तत्र विधिः॥ त्रा
नक्षत्रं मान्ताम्रमयात्तजलपूजां विष्णुमूर्तिं च स्थापयित्वा तर्पणप्राशनयोगविधिना

१२६

विष्णुसंपूज्यतर्पणं कार्यं॥ तथा चोक्तं श्रीकृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति बोधमूले स्थितो विष्णुः क
रुते वीक्षणं त्रयः॥ कालो नागवतो नृत्वा कार्तिकेन वमीदिनः॥ कृत्वा योगीश्वरं मुनिमा
मकं मसंनवां॥ पूजयिष्यत्यतिपुण्यात्मा पितृणां मुक्तिहेतवे॥ स्नानं विलेपनं कृत्वा द
त्वा वस्त्रं मुशोभनं॥ आचार्ये क्तिः शुभैर्मन्त्रैः पूजाकार्या विधानतः॥ अथ पूजामंत्रः॥ योगीश्व
राय पादौ तु योगगम्या यजानुती॥ महायोगाय उतैरुभ्यां गुत्थं ब्रह्म प्रदाय च॥ कटिं वैशोभ
नमत्ताय नान्नारायणाय च॥ योगात्मने च उदरं विश्वनाथाय वैभवा॥ कंठं विश्वसृजे
पूज्यो बालुविश्वेश्वराय च॥ आस्याय नतपुरुषाय नासो नारेश्वराय च॥ कर्णौ हि क्षयदेवा
यजगन्नाथाय च क्षिणी॥ नृवैर्निवते पूज्यो जलादंघ्रीतवाससे॥ एवं संपूज्य देवशं
क्षिरो वै योगमूर्तये॥ स्नानात्मने तथा बाहुस्वनाम्ना वायुधानि च॥ नमस्ते देवदेवशायो
गेश्वरजगत्पते॥ नमस्ते मूर्तिनाथाय जगदादे नमो नमः॥ योगेश्वराय सर्वगि एव दे

नि०दि०

१२७

वार्धनं विधिः॥ अथाधमंत्रा॥ संघ्राप्य वारुणो योगं तव म्यां कार्त्तिके दिने॥ अर्घ्यं च गृह्यतां दे-
व सर्वकामप्रदो न वै॥ ततस्तु सिंचयेत् राजन् अश्वच्छं विश्वरूपिणं॥ कलशं ताम्रमादा-
य जलपूर्णं तु सम्यत॥ मंत्रः॥ योगेश्वराय देवाय योगगम्याय वेधसे॥ परमात्मस्वरूपाय
क्षेत्रज्ञाय हराय च॥ शिवाय शिवरूपाय वास्तुणे विश्वरूपिणे॥ जलशायी जगद्योनि-
केशवः प्रीयतामिति॥ ततः आदाय कलशं तिलदमजला त्वितां॥ द्वितीयमपमयेन
अश्वच्छं तेन सिंचयेत्॥ मंत्रः॥ पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः॥ माता पितामहि-
चैव तथैव प्रपितामहि॥ मातामहस्ततः पश्चात्प्रमातामहा एव च॥ वृद्धप्रमातामह-
श्चापि त्र्यंशं त्रिंशं श्वती॥ अन्ये ये मम हस्तेन एको द्विर्दृष्टगोत्रिणः॥ तेभ्यो नारीं मया दत्त-
तत्तायां तु परां गच्छति॥ मम हस्तेन नारीणां बोधमले तु सिंचयेत्॥ आप्नुवंति पितरौ मे
परां तस्मिन् गत्यते॥ अथ तृतीयं घटमादाय तिलमिश्रं जलं क्षुतं॥ अश्वच्छं सिंचयेत्॥

१२७

त्रिनश्वं वाक्पुमुदारयन्॥ मंत्रः॥ दृक्ष योनिं गता ये च वियोनिं चापि ये गताः॥ मुहुर्लले-
गता ये च प्रेतत्वमागताः॥ मृत योनिं गये च कृमि योनिं गताश्च ये॥ ते सर्वे तस्मिन् मायां तु ग-
च्छंतु गतिमुत्तमां॥ प्रसादाद्देवदेवस्य वासुदेवस्य च कृपाः॥ एवं कृते महिषाकं वृक्षं अक्ष-
यो वै न वेत्त्यप॥ तर्पणं च ततः कार्यं विष्णुसूक्तेन सम्यत इति॥ विष्णवे दक्षिणां दद्याच्छां द-
यौगादिकं ततः॥ इत्यक्षयनवमी तर्पणनिर्णयः॥ इति सर्वा मुनवमी धुतिथ्यधिपति-
त्वेन दुर्गादि नतीया॥ नाना प्रकाराणि नवमीव्रतानि त्रयसंमुद्रयादवगंतव्यानि॥
कृते च छद्मवेदेन ग्रंथेति गृहिदीपके॥ नवमी निर्णयः॥ योजा नौरामं च द्रव्यं तान्तिता इति
नवमी निर्णयः॥ अथ दशमी निर्णयिते॥ अनेन तद्वा त॥ दशमी यदि त्यो दशमाया त्मवृत्ता
संपूर्णा प्राप्ते एकादशी विद्वातदोषवासवते परविद्याप्राप्त्या॥ यदा नवमी विद्यात्वादि
तीयदिने उदयं प्राप्ता स्वल्पादीनां तदा पूर्वा एव व्यावस्थायी पवामे प्राप्ता॥ अथ योक्तं॥

ति० दि०

१२८

संपूर्णादशमीकायपूरव्यापरायवा॥युक्तानद्विषितायस्मादिति सामवतीमखी॥अस्मि
त्वचनेव्यावस्थाविनेदमिच्छेनस्यादितियदाद्वितीयोस्मिन्दिनेउदययोगिनी॥अपराहूपर्य
तनलभ्यतेतदतिशयेणापस्तंब॥पूर्वविद्यामाचरे॥दशमीतुप्रकर्तव्यासदुगाक्षिज
सन्नस॥पूर्वविद्यायाअलाभेउदयव्यापिनीयात्॥स्वययामपिदशम्यामेकादशान्नितो
रोमकमन्त्रादिकंकार्यमिति॥दशमीप्राधान्यविहितमेकमन्त्रादिकंकर्मकाजव्यापिन्या
मेवेतिदशमीसामान्यनिर्णय॥अथदशमीविशेषः॥ज्येष्ठस्यशुक्लदशमीहस्तनक्षत्रेण
अंगारकवारेणचयुक्तानागीरण्यादिसर्वतीर्थेषुस्नानजपाघावरतांतृणांदशविधपापह
रणात्॥दशहरेत्कन्यते॥तदुक्तंकाजादरेज्येष्ठस्यशुक्लदशमीहस्तांगारेणसंयुता
कापिकंनिविधेचैत्यंवाचिकंचचातुर्विध॥नागीरण्यादितिर्येषुस्नानाघावरतांतृणां॥ह
रत्याद्यंदशविधंतस्मादशहरास्मृता॥कायिकंकायव्यापारकृतंचिद्विधंपदाहमनु॥

१२८

अदत्तानामुपादानं द्विंयाचैवाविधानत॥पारदारानिगमनंकपिकंनिविधंस्मृतं॥चित्र
व्यापाकृतंचैत्यंतदपिनिविधं॥पथा॥परद्रव्येधनिध्याने॥मनसानिष्टचित्तने॥वितयानि
निवेदाश्रमानमंनिविधंस्मृतं॥वाग्यापारकृतंचाचिदुर्विधंयथा॥पारुष्यमनृतंचैवपैश
त्यमपिभवति॥असंबद्धप्रलापश्चावाचिकंस्याच्चतुर्विधं॥एवंदशविधकर्मधराणोपि॥
ज्येष्ठस्यशुक्लदशमीभिवेज्ञोमदिनेपदी॥ओक्ताहस्तक्षंसंयुक्तातिथिदशहरास्मृता॥त
स्यास्नानचतीर्थेषुदशपापहरंस्मृतमिति॥ज्येष्ठशुक्लदशम्याकृतहस्तक्षयोरोगेगंगा
स्वर्गादिवतीषेत्किंकरावपुराणे॥दशमीशुक्लपक्षेतुज्येष्ठेमासिकृजेदति॥अवती
णयितःस्वर्गादिस्तक्षेचमस्तिरा॥हरतेदशपापानितस्मादशहरास्मृता॥अतस्त
स्यादशहरास्तोत्रापावंगंगापूजनंचकुर्यात्॥इत्युक्तंस्कंदपुराणे॥तस्यादश
म्यामेतच्चस्तोत्रंगंगाजलेक्षितं॥यःपठेद्दशकृत्वास्तुक्लिष्याताशयेद्भव॥अं

ति०दि०

१२९

संनिधानं गंगायां गंगासे पूज्यं वै पठेत् ॥ तथा तत्रैवोक्तं ॥ संस्तान् काले तप्यतीर्थेषु जप्यते जाक्र
वीजतैः ॥ विना विष्णुपदं कात्यसमर्थं न धरो धनमिति ॥ ब्रह्मपुराणे तु ॥ केवलं दसयोगे द
दशहरे क्त्वा ॥ ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशमी हस्त संयुता ॥ संदरे दद्यात् पापानि तस्माद् दशह
स्तता ॥ यत्र स्कंदपुराणे ॥ योगबाहुज्यमुक्ते ज्येष्ठे मासि ते पक्षे दशम्या बुद्धं धेस्तयोः ॥ व्यति
पाते गरा नंदकन्या चैव हरे रवौ ॥ तद्योगाधिक्य फलाधिक्यद्वयं ति परं ॥ अथ यथा कर्मादि
वाक्यानां मयमीचीत्ता स्यात् ॥ ज्येष्ठे शुक्लस्य दशमी संवत्सरमुखा स्मृता ॥ तस्या स्नानं प्रकु
र्वति रा नं चैव विशेषतः ॥ यां कां चि स्मरितं प्राप्य दद्याद् भूतिं जादिकं ॥ सुच्यते दत्तं पापैः ॥ स
मदा पातकोपमैरिति ॥ स्कंदपुराणे केवलापि प्रशस्तोक्तेति दशरानिर्णयः ॥ अथाश्विनशु
क्लतवमी विजयदशमी सा तु महारत्नस्युक्ता सव प्रसंगात् तत्र निर्णयिता इति दशावतारत्रयवा
स्यादि दशमी व्रतानि त्रितसमुच्चये ॥ कृत्यान्तजिखितानि इति दशमी निर्णयः ॥ अथा

१२९

खादशुक्लदशमी मत्वादिः ॥ तदुक्तं ॥ आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य समी ॥ आषाढे
स्याष्टमी कृत्यादि ॥ आषाढा दशमी माहात्म्यं नारदीयपुराणे ॥ एकादशी समुत्थे नवक्रि
तायात के दनं ॥ तस्मतां याति राजे प्रअपि जन्मरातो भवे ॥ नारद ॥ प्रसंगाद्वायदं माहालो नो
द्वात्रिंशे दशमि ॥ एकादस्यां मनं कृत्वा सर्वदुरवादि मुच्यते ॥ इत्यादि स्मृतिपुराणे वैष्णवाग
मेधेकादशी व्रतविषयानि त्यकाम्यविषयानि पाणि वना निप्रदश्यंति ॥ नित्यत्वं नाम फ
लानपेक्षत्वं ॥ काम्यत्वं च फलापेक्षत्वं मिति ॥ यतश्च ॥ देवजा ॥ नरां रे नपि वैश्वे नखा
देत कर्मशुकरौ ॥ एकादश्यां ननु तीव्रपक्षयो रुजयोरपि ॥ अत्रापे विशेषः ॥ शुक्लदश
शुक्लवर्णसुराहितः कनकं प्रभः चक्रा कितस्तु यः कर्मस्त्रियमंतं न भक्षयेत् ॥ रोहितो
तो मय्यः ॥ स ब्रह्महास गोघ्नश्च स्तेयी च गुरुतप्यग्रे ॥ एकादश्यां तु यो नुक्ते पक्षयो रु
जयैवैरपि ॥ तथा वानिका निचयापनि प्रमदत्या समात्ति च ॥ अन्तमाश्रित्य तिष्ठंति

नि० दि०

१३१

व्रतशब्दोपवासपरः॥ पुत्रिणो गृहस्थस्य शुक्लाद्यामेकादश्यामुपवासोक्तं नैकादश्यामुजेभो
जननिषेधः॥ अशतनिवृत्तिमात्रमिति॥ तथा॥ आदित्ये ह न संक्रांतौ वसितैकादशी प्रदे॥
व्यातीपातेश्चादे पुत्रीनोपवसेद्गृहीत्यादिवचनय यत्तिचनया शुक्लैकादश्यामपिरविचारसं
क्रांत्याद्यपवासनिषेधनिघाते गृहीणः पुत्रवत उपवासो न श्रान्नोति॥ मैवं॥ अत्र संक्राया
दिनिमित्तोपावासो निषेधते ननु तद्युक्तेकादश्यापवासः॥ तदाह जैमिति॥ तन्निमित्तोपावास
स्य निषेधेति धेयमुदाहृतः॥ प्रयुक्तं तस्य युक्तस्य न विधिर्न निषेधमिति॥ संक्रांत्यादिति मि
त्रोपावासप्रतिषेधात् एकादशी निमित्तोपावासः पुत्रवतो गृहीणो न वत्येवा किंचि॥ काम्यसं
क्रांत्याद्यपवासनिषेधतनित्येकादश्यापवासविषयानवन्ति अतश्च नैकादश्यापुनर्वात्
गृहीतित्वापवासं कुर्यात्॥ पक्षे पक्षात् कर्तव्यमेकादश्यामुपोषणमुमिति॥ स ते क्रुमारो
क्त्यावसते व संतेज्योतिषेति वन्नित्यत्व॥ कर्म॥ सोमसूर्यग्रेहोपुण्यौ यथौ वमुनिमिः स्मृतौ

१३१

तथासितासितासिते पुण्ये द्वादश्यां विष्णुतुष्टिदे इति॥ नित्योपावासे दशमा द्वादश्यां नैकेन
क्तनियमः॥ तदुक्तं कृत्यायनेन॥ नित्योपावासो मायो मर्त्यः सायं प्रातर्मुदिजिक्रिया॥ सत्य
जेन्मतिमातृविप्रः प्रांसंते हरिवासरं॥ विप्र इति सर्वविणोपलक्षणं॥ काम्योपावासे दश
म्या द्वादश्यां चैकनक्तमिति वक्ष्यते॥ आदित्ये वसेवितं॥ पितृसेवितं मत्तमा ब्राह्मणोपावासक
र्यः॥ तथा॥ मातापित्रो क्षये प्राप्ते न वेदेकादशी यदा॥ अन्यर्च्य पितृदेवातामा जिघ्रे पितृसे
वितमिति॥ तत्र चायं संकल्पविधिः॥ बाराहपुराणे॥ गृहीत्वोदंबरपात्रवारिष्णुमुदः उभुखा
उपवासं तु गृहीत्याद्यश्चाचार्ये विधारयेत्॥ उदंबरं ताम्रं तेन घटिनं दंबरः॥ विष्णु स्मृतौ मंत्रः॥ ए
कादश्यां निरुद्धाः स्थित्वा चैवापरैरहनि॥ नोक्ष्ये हं पुंडरीकाक्षं शरणं मे भवा च्यते॥ अथ च
संकल्पः॥ प्रातरुकादश्यां स्नात्वा कर्तव्यः॥ उपवासस्य निरुक्तिव्यासेनोक्तः॥ उपवासस्त
यापेन्योयस्तु वासो गुणैः सह॥ उपवासः सविज्ञेयः सर्वभोगविवर्जितः॥ यापेन्योवतांग

नि०दि०

१३२

तथापरिवर्जनीयदिवास्वायादिमैथुनादिभ्यः॥उपवृत्तस्यनिवृत्तस्यगुणैःकेरावनामकार्त्त
नादिभिःसहितस्यतांबूलादिसर्वभोगविवर्जितोस्याहोरात्रावस्थानमुपावासः॥वर्जनीयं
दत्तपित॥ब्रह्मचर्यंतेयाशौचंमत्पमामिषवर्जितं॥व्रतेषेतानिचत्वारिचरितव्यानिनित्यं॥
आमिषमासेतस्यवर्जितंपारणाहेउपवासंमैत्रास्यजावात॥उपवासस्यापिब्रतत्वात्प्रापि
ब्रह्मचर्यनिवृत्तं॥स्त्रीणांमन्त्रेक्षणाभ्युत्थानांनिसंकलानांदपि॥निःस्पंदतेब्रह्मचर्यनिदरैः
सहसविशेषतदुष्टचिन्तेनावलोकंन्याद्ब्रह्मचर्यंनित्यं॥किंच॥असकृज्जलपा
नास्त्वतांबूलस्यचक्षणात्॥उपवासःप्रदुष्येतदिवास्वायादिमैथुनात्॥उपवासितथाश्वा
हेनदेहंतथावनं॥देतनांकाष्टसंयोगोदेहंतिसप्तकुलानिर्वै॥पुण्यस्त्रीविषयेव्यासेनवि
शेषोक्तः॥उष्यालंकारवस्त्राणिगंधपत्तिलेपनं॥उपवासंनदुष्येतदेतथावनमंजनं
तथाहारित॥पतितपापडसनाषणं॥अनृतवाक्यस्तेयादिकंवर्जयेत्आदिशब्दादिसेंद्रि

१३२

पचापल्यादीनांग्रहणं॥इहस्तेपादीनांपुरुषांश्चत्विनप्रतिषिद्धानापिपुनःप्रतिषेधवचने
तांबूलचर्वणादिवास्वायादीनांविगिव्रतायैवेदितव्यं॥तथा॥यदिवायमजोयःस्यातश्चा
वहोमजपादिषु॥व्याहरेद्वैष्णवान्मंत्रान्स्मरेद्वाविष्णुमव्ययं॥इदंविष्णुदित्यादि॥अष्ट
क्षरादि॥अथवात्रासीमंत्रःकरणोपघातंवाचश्चविष्णुर्गवान्शेषा॥त्रामंत्रंयत्वाशुभ
मेहसर्वपापाद्यन्तेताद्गदासंतिविष्टा॥अतःशुद्धिबहिःशुद्धिशुद्धोधर्ममयोच्यते॥सक
रोत्वमलेतस्मिन्नुचिरेवास्मिन्सर्वदा॥जपेन्मंत्रानवैष्णवानित्यत्रनिमित्तनूतदोषगुरुज
घुनावानुसारंणामंत्रजपस्यवृत्तिःकल्पनीयिति॥उपवासासमयप्रतिविष्णुरहस्यं॥अ
सामयेवाशिरस्यव्रतेनसमुपस्थिते॥कारयेद्धर्मपत्रीवापुत्रवाविनयान्वितं॥नगतीज्जातरं
वापिब्रतमस्यननुष्यते॥नायपितृव्रतंकुर्याद्भयपि॥श्रयतिव्रतं॥असामयेपरिस्नानं
व्रतनंगान्जायते॥पतिपुत्राद्यसंनिधानेनदक्षिणादानेनान्यनियोजयेत्॥तथा॥रा

नि० दि०

१३३

कनकेननकेनक्षीपावृद्धातुरः क्षियेत् ॥ नातिक्रमेद्वादशीं तु पवासं तत्राक्रान्ता मर्यातेरुद्दरी
जीविता ॥ एकमक्रादिकं कार्यमादावेद्यनो मुनिः ॥ सूतकादौ पुनः ॥ परमायदमायन्ताह
र्षेवासमुपस्थिते ॥ सूतके सूतं के वापिनत्यान्याद्वादशीं व्रतं ॥ तथा ॥ सूतकेषु नरः स्नात्वा प्र
णम्य मनसा हरि ॥ द्वादश्यां तु नरौ रोमन्क्रासूतकांते जनादने ॥ पूजयित्वा विधानेन नो जयि
त्वादिजोत्रमाव ॥ सूतकांते समासि कुप्यदिति ॥ कालादशे ॥ पूर्वसकल्पितं यत्र व्रतं मुनिय
तत्र ते ॥ तत्कर्त्तव्यं नरैः शुद्धदानाचनविवर्जितमिवि शेष ॥ एकादशी व्रतं नित्यमपि संक्रा
त्या फलवत्समनिषिद्धे काले एकादशी निमित्तत्वेन क्रयमायात्वान्नैमिहिकमपि भवति ॥
अथ कास्योपवासव्रतविषयाणि वाक्यानि ॥ देवज ॥ दशम्यामकमक्रस्तमां समैयुनव
र्जित ॥ एकादश्यामुपवसेत्यक्षयो रुमयोरपि ॥ देवतास्तस्य तुष्यति ॥ कमितं वोपसिध्यति ॥
अंगिरा अपि ॥ सायमाद्यं तयोरक्रोः सायं प्रातश्च मध्यमे ॥ उपवासफलं त्रेषु जन्त्यान्नक्राव

१३३

तुष्टये ॥ कर्मपुराणे कास्यमासं मसूरं च पुनर्नोजितमैयुने ॥ घृतमत्स्यं बुधानं च दशम्यां वैष्ण
वस्य जेत् ॥ द्वादश्यां ॥ दिवा निद्रा परान्ते च पुनर्नोजितमैयुने ॥ शौचं कास्यमिषं तैलं द्वादश्या
मृष्टवर्जयेत् ॥ तथा व्रतादपु राणे ॥ पुनर्नोजितमध्याह्नां रआया समैयुने ॥ उपवास
फलं हान्कृद्विनिद्रा च पंचमी ॥ इत्यादि नियमा अन्यातो वगेतव्या इति ॥ एषु वाक्ये
षु कामितं वैवसिध्यति ॥ क्वचित् उपवासफलं त्रेषु रिति ॥ क्वचिदुपवासफलं हन्करे
ति ॥ कामाधिकारस्यैवानुवादादवगम्यते कामाधिकारि विषयाणीमानिति ॥ तथा ॥ कर्म
एकादश्यामिते पक्षे यो विष्णोः पुरतः स्वयेत् ॥ स विष्णुलोके व्रजति कृष्णपक्षे विमुच्यते ॥
तथा ॥ यदीच्छेद्दिष्टुर्मयोज्यपुत्राणामपि संपदं ॥ एकादश्यां नमुं जीवपक्षयो रुमायोरपि
वसिष्ठ ॥ एकादश्यायदारामं वारश्च सवितुमवेत् ॥ उयोश्या सामदा पुण्या पुत्रपुत्रवि
वर्द्धती ॥ इमेवामेककमना विविधया सूत्रकामविशिष्टाधिकारिणो ज्ञातव्याः ॥ नात्र

नि०दि०

१३४

शक्ताकृष्णविभागः अत्रापि संकल्पतादीनिकत्रयिताकालापः ॥ पूर्वविदेवदृष्टव्यः ॥ अथैकादशी
धेकोपवासइत्यवबोधायपक्षानुज्ञाव्योनाव्यतिषेधिते ॥ सांपूणादिरामीधेति संक्षेपतुप
तो धेधेतरसंपूर्णत्वं संकदपुराणोक्तं ॥ प्रतिपत्तन्मतयः सवर्जिदयाद्योदयाप्रवे ॥ संपूणादिति
ख्यातादुरिवासरवर्जिता ॥ आदीत्योदत्तवृत्तामनामादित्योदये प्राप्ता ॥ संपूर्णमिदं पूर्णमिति ॥ द
रिवारस्यैकादश्याः संपूर्णत्वं मन्वाधर्मकांक्षिणं ॥ करवोपि ॥ अरुणोदयवेजायां दशमी
प्रदिदृश्यते ॥ संयुक्तौकादशीतांतुमोहित्यादत्रवानप्रभुः ॥ उदयोपरिविज्ञातुदशम्यैकाद
शीयदा ॥ दावांतेभ्यः प्रीणनायंदित्रवानपाकशसनः ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन संकीर्णैकादशी
स्पृजेदिति ॥ आतः उदयात्पूर्वपटिकान्गारस्यपुनरुदयेपर्यन्तं वस्त्रापित्वं संपूर्णत्वं ॥
अथसूर्योदयकालावस्त्रापिसंपूर्णत्वं नुरोधेन ॥ वक्षमाणनेदेषुहराकादश्याद्वादश्या
पित्युनाधिकत्वावेदीतत्वं ॥ तथाष्टदशमेदमित्येकादशीतिसंकरावायेणोक्तं ॥ शुद्धा

१३४

वेधा ॥ तथा ॥ विज्ञानेदेत्यूनसमाधिकैः प्रत्येकंचपुनस्त्रेधाद्वादश्यूनसमाधिकैः ॥ अस्मार्थः ॥
दशमीवेधारदीताराकादशीमुद्धासंपूर्णान्युनाधिकाचेति एवेति धापिप्रत्येकांद्वादश्यां नून
तासमताधिकावशेन शुद्धानवधा ॥ अन्यादशमीविज्ञासापिशुद्धाभेदप्रकारेण नवधा ॥ राते
ष्टादशमेदा ॥ अथनिर्णयः ॥ तत्रतावदेकादशीयदासंपूर्णद्वादश्यां नविद्यते ॥ रात्रिशेषेन्युना
वा ॥ द्वादशीचसंपूर्णान्युनाधिकावा ॥ तदाराकादश्यामुपवासोद्वादश्यां परणमिति ॥ नकिं
चिदुक्तव्यं ॥ दशम्याः षष्टिघटिकाभ्योनूनत्वेन शुद्धावेक्षणीमिति ॥ शुद्धात्वात् ॥ तदुक्तं सं
कदपुराणे ॥ शुद्धायदासमादीनामसक्षिणाधिकोत्तरा ॥ एकादशीमुपवासेन शुद्धेक्षणी
मिति ॥ शुद्धाएकादशीमिदीनावा ॥ उदत्रराद्वादशीसमाक्षिणाधिकावा ॥ तदाराका
दशीमुपवसेन शुद्धावेक्षणीवादीनामित्युक्तं ॥ अनेन संकदचचनेचद्वादशीदीवेनिदेषु
शुद्धायांद्वादश्यां एकादशीतिमित्रोपवासनिषेधात् ॥ अविधामितथाविधापरतोद्वादशी

ति० दि०

१३५

यदायेतदाप्यनादृते॥विधायः षष्ठे मेहोस्यविषयां वक्ष्यामि॥तथा एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी॥पूर्वविधा तु कार्त्तव्या यदि तस्यात्परे ह नीत्यनेनानिगमवाक्येन परदिने सूर्येदियोर्द्वे लाघनावे पूर्वविधा कर्त्तव्ये कर्त्त॥किमुता विद्वेति॥तएते आद्याः षड्भेदाः तेषां नामानि शुद्धौ नैकादशी ऊनदादशी॥१॥शुद्धौ नैकादशी समदादशी॥२॥शुद्धौ नैकादशी अधिकदादशी॥३॥शुद्ध सम एकादशी ऊनदादशी॥४॥शुद्ध समदादशी॥समदादशी॥५॥शुद्ध सम एकादशी अधिकदादशी॥६॥एषु षट्सु नेदेष उदयानंतरमेकादश्याभावात्॥गृह स्तेयति निश्च पूर्वकार्य इति विश्वरूप॥अथ सप्तमाष्टमौ॥यदा संपूर्णेकादशी द्वादश्यां च कियत्त्मात्रा विधते द्वादशी सूर्येदियान्मुना समावा॥तदाति विधाय मप्युपोष्य अधिकारि नेदेन॥तथा च स्मृति॥संपूर्णेकादशी यत्र प्रजाते पुनरेव सा॥निःक्षुब्धते द्वादशी तस्मिन्नुपवासः कथं न बोदिति॥अथे माकेर्द्वे॥संपूर्णेकादशी यत्र प्रजाते पुनरेव सा॥अत्र कामि

१३५

गृही॥गृहीणां प्रायेण सकामकात्वात्॥पूर्वमुद्रापवसेत्कामं स्मृत्तरां सदेति॥कामोपतिरिति॥स्मृतिरपि॥संपूर्णेकादशी यत्र प्रजाते पुनरेव सा॥उत्तरा तु यमिः क्रयसि वसि वसेद्गृहेति॥गृहीणां काम्यापवसे पूर्वानित्येकादश्यापवासे विदुः प्रीतये च गृह स्तेरपि सदा कार्येति॥तदुक्तं वित्तानेश्वरेण उवाच योप्येदेतिथी तत्र विदुः प्रीतये च गृह स्तेरपि सदा कार्येति॥अत्र द्वेतिथी उवाच ये सकामानि कामव्यवस्थाया द्वादशी वृद्ध्या वे सति द्वादशी वृद्धिपक्षे विरोधो न वसने दो शुद्धाधिकोपक्रमे काम्याघां समुपावासेत्यरदिने वांछा विहीनस्तदा विदुः प्राणा न रुद्धयो रुषवसेदिति पिका॥विदुः रुद्रस्येपि॥निःकामस्तु गृही क्रयदित्तरेकादशी सदी॥सकामस्तु सदा पूर्वा मिति दौवो दाय नौ ब्रवीत्॥नवात्र योदशी पारणे निषिधारां काका यालुप्यते द्वादशी तस्मिन्नुपक्रम्या द्वादशी विरह विषय एवोपवासविधानात्॥अत्र लुतकश्रुति॥तद्वद॥द्वादशी यत्र संगंता त्रिदशी धिया ता मुपोष्यततः कुत्र योदश्यां तु पारणमि

यो

नि० हि०

१३६

ति॥ बोधायन॥ कलाप्येकादशीयत्र परतो द्वादशी न चेत् ॥ परतः पारणादिव से ॥ तत्र क्रतुशतं
पुष्पं त्रयोदश्यां तु पारणमिति ॥ तथा द्वादशी मिश्रिता कायसिर्वत्रिकादशीति यि ॥ विधिवा
दशी च त्रयोदश्यां विद्यते यं दिवान्चेति ॥ गुरुडपुराणे ॥ यत्रोपवासो विहितश्चतुर्थमिमा
सिनां ॥ विधावापि च तत्रैव परतो द्वादशी न चेदिति ॥ समसाहमौ ॥ अथ न वमोत्तेदः ॥ यदनु
संपूर्णेकादशी द्वादशी च कियन्मात्रा विद्यते द्वादशी च त्रयोदश्यां तदा दानार्हः ॥ संपूर्णे
कादशीयत्र प्रभाते पुनरेव सा ॥ तत्रोपोष्या द्वितीया तु द्वादशी यदि द्रव्यते ॥ गुरुडपुराणे ॥
संपूर्णेकादशीयत्न परतः पुनरेव सा ॥ तत्रोपोष्या परा पुण्या परतो द्वादशी यदि इत्यादिवा
क्यपयजो च तथा त्रयोदश्यां द्वादशी द्रव्यति द्वितीयेकादश्यां वा सर्वैरूपैष्येति निर्णयि ॥ ननु
संपूर्णेकादशीयत्र प्रभाते पुनरेव सा ॥ उत्तरांतु यतिः कयत्पि वामिप बसेरुद्धीति वचनात् तत्र वि
षये द्वितीयेकादश्यां वा सविधिः किमिति नेष्यते ॥ नैवं ॥ द्वितीयोपोष्या न प्रथमेति नारदी

१३६

यगकिडवचनात् ॥ अधिकारिविशेषसंबंधविरहेण द्वितीयेकादश्यां एवोपवासविधिविषयत्वा
वगमात् ॥ इतरथा अधिकारी विशेषव्यवस्थयातिथिद्वयस्याप्युपवासविधिविषयत्वे द्वितीयाग्र
हयमिव विक्षिप्तं स्यात् ॥ तस्मात् शुद्धाधिकावे सर्वैरेव पराकाया ॥ तदाह ननु ॥ संपूर्णेकादशी
यत्र प्रभाते पुनरेव सा ॥ सर्वैरेवोत्तराकाया पिरतो द्वादशी यदि ॥ तथा च स्मृत्यन्तरे ॥ संपूर्णेकाद
शीयत्र प्रभाते पुनरेव सा ॥ वैष्णवा च त्रयोदश्यां घटिकौ कापि द्रव्यते ॥ गुरुडपुराणे ॥ यत्रोपवासो विहितश्चतुर्थमिमा
सिनां ॥ विधावापि च तत्रैव परतो द्वादशी न चेदिति ॥ समसाहमौ ॥ अथ न वमोत्तेदः ॥ यदनु
संपूर्णेकादशी द्वादशी च कियन्मात्रा विद्यते द्वादशी च त्रयोदश्यां तदा दानार्हः ॥ संपूर्णे
कादशीयत्र प्रभाते पुनरेव सा ॥ तत्रोपोष्या द्वितीया तु द्वादशी यदि द्रव्यते ॥ गुरुडपुराणे ॥
संपूर्णेकादशीयत्न परतः पुनरेव सा ॥ तत्रोपोष्या परा पुण्या परतो द्वादशी यदि इत्यादिवा
क्यपयजो च तथा त्रयोदश्यां द्वादशी द्रव्यति द्वितीयेकादश्यां वा सर्वैरूपैष्येति निर्णयि ॥ ननु
संपूर्णेकादशीयत्र प्रभाते पुनरेव सा ॥ उत्तरांतु यतिः कयत्पि वामिप बसेरुद्धीति वचनात् तत्र वि
षये द्वितीयेकादश्यां वा सविधिः किमिति नेष्यते ॥ नैवं ॥ द्वितीयोपोष्या न प्रथमेति नारदी

नि० दि०

१३७

द्विद्वैकादशफयोष्या॥ तदुक्तं॥ एकादशी नलभ्येत सकला द्वादशी नवेत्॥ त्रयोष्या द्वादशी
विद्वाकषि रुहालकोत्रवीत्॥ स्मृतिरपि॥ त्रयोदशं नलभ्येत द्वादशी यदि किंचन॥ त्र
योष्यौ कादशी तत्र दशमी मिश्रितापिवा॥ ननु॥ दशम्यां नुगता यत्र तिथिरेकादशी नवे
त्॥ तामुयोष्यं नरो जह्यात्पुं पवष्यतातो ज्ञवां॥ तथा काला देतापि विद्वास्या दशम्येका
दशी यदा॥ तदा त्वेकादशी कांसे द्वादशी समुपोष्येदित्यादि स्मृत्यंतस्वचने विदितं प्रति
विद्धत्वा द्वादशमेवा सोविकाज्या वा कस्मान्नेष्यतेति रात्रे षोडशी ग्रहणं भवदिति॥
आत्रोत्तरं पुराणं समुद्धृत्वा तद्दशमी मिश्रिता एव द्वादश्यां च विलुप्यते॥ एकादशी म
हाव्रतं नृपवासः कथं भवेदित्युक्तं मय्युद्धे वद्वादशी राजन्नुपोष्य मोक्षकां सिद्धिः॥ द
शम्येकादशी मिश्रा कर्त्तव्या नृकदाचनेति वचनात्सोक्षकां मिनां चतुर्ध्वनिषाणी॥ द्वादश्या
पवासविध्यधिकार संबंधत्वा वगमात्तत्तद्गृहस्थादीनां द्वादश्या पवासो विकल्पो वा भवितु

१३७

महति॥ कुत्रचिदन्त्योर्भेदयोगाद्गृहे दशमी विद्याग्राह्यायति निश्चय द्वादशी ग्राह्येति व्यवस्थ
कृता॥ सापि॥ यदा तु शुद्धा द्वादशी त्रयोदश्यां तास्ति तदा दशमि विद्वैकादश्यामुपवासः॥
यथोक्तं॥ एकादशी द्वादशा विद्यापरतोपि न वदति॥ गृहि मियति निश्चयं वसौ वयोष्या महा
तिथिरित्यनेतमद्वोदाहृतान्तिराहता॥ विद्याप्येकादशी ग्राह्या परतो द्वादशी नवेत्॥ द्वादशा
द्वादशीर्द्वैति त्रयोदश्यां तु पारणमिति॥ कदयिक्या॥ कलाया अभ्यभावेनोपोष्येति रहस्यं
पंचमचतुर्थे॥ विद्या समराकादशी सम द्वादशी यथा॥ तथा विद्वत्समराकादशी
न्यूनद्वादशी॥ १०४। १॥ चतुर्थपिचमनेदयोः पूर्वविषोष्येति गृह्णति॥ पूर्वपिति
मिरुत्तरेति विश्वरूप॥ अथ यदा दशमी विद्या एकादशी द्वादश्यां च कियन्तात्रा
विद्यते द्वादशी॥ लवश्च त्रयोदश्यां मस्ति तदा द्वितीयैकादश्यामुपवासः तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते
दशमिशेषसंयुक्तं यकरोति समुद्धृत्वा॥ एकादशी फलेत स्याद्द्वादशा वार्षिके॥ तथा॥ ए

१०	११
१२	१३
१४	१५

नस्य

नि० दि०

१३८

कादशीदशमातुसप्तम्याचतयाष्टमी ॥ पंचम्याचतयाष्टमी त्रयोदश्याचतुर्दशी ॥ आसुक्तया
न कुर्वति पूर्वविद्यामुवाच इति वचने त्रयोदशमी विद्वैकादश्यामुपवासविनिषेधाधिगमा
त् ॥ विष्णुधर्मैकादशीतयाषष्ठी समावास्याचतुर्थिका ॥ उपोष्यापरसंयुक्तापरापूर्वेणसं
युताः ॥ इति परविद्याविधानात् ॥ तथा ॥ द्वादशी मिश्रिताकायसिर्वत्रैकादशीतिथिः ॥ द्वादशी
च त्रयोदश्याविद्यते यदिवा न वेत्योदपिकेकादशीसप्तावेपरोपोष्येति सिद्धान्त इति ॥ नि
वसोभेदोऽग्रये स्मिन्नुत्तीयः ॥ विद्याधिकेकादशी अधिकद्वादशी ॥ अस्मिन्भेदे द्वितीयासर्वे
ति विश्वरूपः ॥ अथादशमिविद्वैकादशीद्वादश्यांच कियन्मात्रा विद्यते द्वादशीच त्रयोदश्या
नास्ति तदापि पारणादे द्वादशपञ्चावेपि द्वितीयेकादश्यामुपवासः कार्यः ॥ उदयाह्नसंये
कादशीसप्तावात् ॥ ननु कलाकाष्टमुहूर्तं वा यदि तस्यात्यरेह निद्वादशीहंति त्रयोदश्या
नुपारणमिति ॥ तथा ॥ एकादशीमुपोष्येव द्वादश्यापारणं स्मृतं ॥ त्रयोदश्यांततः कुया

१३८

द्वादशीद्वादशीक्षयादित्यादिविद्याधिकौकादशीसमद्वादशीममः कर्मपुराणादिवाक्यैः
योदश्यापारणाप्रतिषेधात् कथं तस्यामुपवासः ॥ उच्यते ॥ दशम्यनुगतायत्रतिथिरेकादशी
भवेत् ॥ तत्रापत्यविनाशं च परन्तु न कं व्रजेत् ॥ तथादशमिशेषसंयुक्तागंधायसिमुपो
षिता ॥ तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्यास्मात्त्रापरिकर्ज्योदित्यदि नारदविष्णुरहस्यादिवाक्यैः
दशमीविद्याप्रतिषेधाद्दश्याविन्यन्यतरप्रतिषेधे त्रयोदश्यापारणाप्रतिपादकवच
नानां सप्तावादुपवासे दशमी विद्वैकादशीप्रतिषिध्यति ॥ यंतथाचोक्तः ॥ एकादशीमुपो
ष्येव द्वादशीमयावापुनः ॥ मिर्विश्रावापि कुर्वन्ति न दशम्यापुनः क्वचित् ॥ विमिश्राद्वादश्या
मिश्रिता ॥ द्वादशपञ्चावे त्रयोदश्यापारणां त्रयस्तैवायुधुधरणो ॥ कलाप्येकादशीयत्र
परतोद्वादशीनचेत् ॥ तत्र कलुषांतपुण्यं त्रयोदश्यानुपारणं ॥ स्मृतीरपि ॥ सर्वत्रैकादश
शीकादशीकायाद्वादशीमिश्रितानरे ॥ प्रातर्नवेतुवामाहृतो नित्यमुपोषणा ॥ प्रात

ति० दि०

१३९

घारघोदादशीभवतुवामाभवतु॥विध्यमानां द्वादशीमतीकस्य पारणंतकर्त्तव्यंतिमिरुदस्य॥ इ
त्यष्टमः॥अथसप्तमः॥यदादशमीविदेकादशीद्वादशीचकियन्मात्रविघ्नेराविशेषेनयो
दशीतिदाप्युत्तारात्राचदितेप्रवृत्तत्वाद्वादशायुतोयोष्या॥तदुक्तं॥द्वादशीसंगतायत्रमवेत्येका
दशीकालादिनक्षयेपिसापुण्यानदशम्यांकथंचने॥तथा॥त्रिस्त्रिंशेकादशीयत्रतत्रसंनिदि
तोहरि॥तत्रक्रतुशतंपुण्यंनयोदश्यानुपारणं॥अतोद्वितीयदिनेउपवासः॥ननु॥एकाद
शीचरात्रीशेषेनयोदशी॥उपवासंनकुर्वीतपुत्रसमन्वितइतिगृहीणःपुत्रवता॥उपवास
निषेधात्कथंशृणुदिनक्षयिकसक्रांतोप्रहणेचंद्रसूर्ययोउपवासंनकुर्वीतपुत्रपौत्र
समंत्विइतिमंत्रपुराणदृष्टिक्रान्त्यादेसाहचर्यादिनक्षयनिमित्तोपवासो गृहीणो न
निषिध्यते॥नतित्येकादशीतिमित्रइतिकर्मपुराण॥दिषुत्रिस्त्रिंशयांफलाधिकाममे
दितमिति॥यत्र॥एकादश्यायदाविद्वादशीचक्षयंगताक्षीणासाद्वादशीनेषानक्तं

१३९

त्रविधियातइतिनक्तविधिवचनं॥तदुपवासासमर्थप्रतिवदितव्यं॥तथा॥एकमन्त्रेन
नक्तेनतथैवायाचितेनच॥उपवासंनदानेनननिषदिशीकोमवेत॥विद्याधिकैकादशी
ऊनद्वादशीअथप्रथमद्वितीयतृतीयमेव॥यदादशमीविदेकादशीरात्रिशेषेचद्वाद
शीकतेत्यर्थइत्येकं॥उदयपर्यंतद्वादशी॥समेत्यथेइतिद्वितीयः॥त्रयोदशेद्वादशीकि
यन्मात्रविघ्नेराधिकेत्यर्थ॥द्वादशपूर्णावा॥तदादिनक्षयक्षत्वात्सर्वेषामेवदशमीविदे
कादश्यामुपवासः॥तदुक्तपुराणो॥एकादशीदशायुक्तापरतेपुनवदति॥यतिनिश्चैवसे
वोयोष्याक्षयेतिपि॥दिनक्षयेमृतदेविनोयोष्यादशमीयुतेतिस्त्रिस्त्रिंशेकादशीयत्रत
त्रसंनिदितोहरि॥तामेवोपवसेत्कोममकोमोविष्णुतत्परइतिदशमीद्वादशीचयास्य
शतिसाद्विस्मृत्यनंतमदे॥किंच॥उदयांतरेमुपवासयोग्यस्यकालस्यतत्रेकाद
श्यावात॥उदयात्प्रागपिद्वादशेकादशीसंगंतत्वेनगत्यंतरात्तावाद्दशमीविद्याया

नि० दि०

१४०

तथाचोक्तं ॥ एकादशी नलभ्येत सकला द्वादशी नवेत् ॥ उपोष्य दशमी विद्वान् पिरुहाजको
ब्रवीत् ॥ तथा ॥ यदि देवान्नुमंमि ध्ये देकादश्यां तिष्ठित्रयं ॥ तत्र क्रतुशतं पुण्यं द्वादशी प्रारयेति
भवेत् ॥ आत्र द्वादशी वृद्धिर्न देपि दशमी विदो पोष्य ॥ तदुक्तं निगमे ॥ एकादशी तृतीया च षष्ठी
चैव त्रयोदशी ॥ पूर्वविधा तु कर्त्तव्या यदि न स्यात्तारे हनीति ॥ चतुर्भविदानां मज्जाने तु पयोदधि
फलानि वा ॥ सकृदेवा लभ्य मन्त्री यादं युवा सोमवेदिति वचने सविकर्त्तव्यं विधायां मुपवासः ॥ मे
वे ॥ क्षीरादिश्रावणं मेकादशी व्यतिरिक्तविषयं ॥ एकादश्यां विद्यायां मय्युपवासविधानात्
यक्रुदं कौ ॥ अविद्याति तिष्ठिषो वल्लजलभ्येतेदिता नितु ॥ मरुत्रैः पंचमि विद्यायां स्याच्चैकाद
शीतिमिः ॥ तद्विद्यात्पत्यदिनानि हि स्यान्तात्पर्यं स दुधः ॥ पूर्वविधानं कर्त्तव्याप्य द्योका
त्रयं याष्टमी ॥ एकादशी तु कुर्वति क्षीयते परतो यदीति ॥ नैदत्रयं ॥ विद्वानराकादशी ऊन
द्वादशी ॥ विद्वानेकादशी समद्वादशी अधिकद्वादशी ॥ अथ यथेनेद ॥ यदा दशमी वि

१४०

देकादशी द्वादश्यां च न विद्यते ॥ द्वादशी च त्रयोदश्यां कियत्मात्रा विद्यते ॥ तदा तु यतिविषये
वक्ष्यमाणं शुद्धद्वादश्यानि धानवचनं दशानि न गृहीतिः पूर्वविद्यो योष्या ॥ परं क्रोदयो नैतरे
कलादस्याप्यन्ता वात् ॥ एकादशी नलभ्येत सकला द्वादशी नवेत् ॥ उपोष्य दशमी विद्वान्
पिरुहाजको ब्रवीत् ॥ निगम ॥ एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ॥ पूर्वविद्या प्रकर्त्तव्या यदि न
स्यात्पारह्नीति ॥ अतएव ॥ दशम्यापस्तविद्यायां मेकादशी मुपाषितः ॥ तस्या मुः क्षीयते सत्य
नारदो हं ब्रवीम्यहं ॥ इत्यादि दशमि विद्यानिषेधवाक्यानि द्वितीयदिने कालाद्विरूपाया अ
योकादश्याः सद्भावे वेदितव्यानि ॥ यतिविषयेत् ॥ दशमी गमिता एव लिप्येतैकादशी परः ॥
उपोष्या ॥ द्वादशी तत्र न दशम्याः कथंचन ॥ कलादेनापि विद्यायां दशम्येकादशीषदि ॥ त
दात्येकादशीत्यान्ना द्वादशी समुपोषयेदीत्यादिवा क्पानाशेषत्वेनाग्नेदे सुवद्वादशीरा
जनुपोष्या मोक्षकाक्षिमिरिति श्रवणादक्ताधिकारणत्यायेन मोक्षैकामिनो यतीनां शु

नि० दि०

१४१

इहादृश्यामेवोपवासः॥ अतो विद्यापि विद्या विज्ञेयोपरतो द्वादशीचेत्॥ अविद्यापतया विद्यापः
रतो द्वादशीयदी॥ त्वेतदापि द्वादशी वृद्धायतिविधा वादिविषये चरितार्थमिति॥ तस्मादत्रोक्त
व्यवस्थाया गृहीतयति निश्चायेषो भेदोपावस्तव्याः॥ इति विद्यामानवनेदा॥ उन्मीलिनी
वैजुलिप्रभवयस्ते द्वादशफपवासान्नित्येकादशफपवासा इत्येकादशीनिर्णयः॥ अथ द्वा
दश्यापारणी निर्णयः॥ अस्त्यते॥ तावत्तन्काजादशी॥ अस्तानमिति रेत्फक्कासमाप्योये
षयोदरे॥ द्वादश्यापारणं क्रयान्नित्येकास्येषु योषिते॥ मंत्र॥ अस्तानमिरंधस्ववृत्तेनामे
नेतकेनव॥ प्रसादस्सुखोनुवासान्नदष्टिप्रदोनेति॥ कात्यायनः॥ मंत्रं जपित्वा हरये निवे
द्या योषाणं प्रती॥ द्वादश्यापारणं क्रयदिर्जयिता ह्यपोदकी॥ उपोदकी शीकविशेषः॥ विष्णु
धर्मे॥ द्वादश्या अथमः पादो हरिवासर संस्ति॥ तस्मिन् क्रम्य ऊर्वातिपारणं विष्णुतत्परं
आद्याः पंचदशताडिकाः अथमः पादः॥ कर्मपुराणे॥ एकादश्यातु योष्यो वद्वादश्यापारणं

१४१

स्मृतं॥ त्रयोदश्यां ननक यद्वादशा द्वादशी क्षयात्॥ विष्णुरहस्येपि॥ पारणं तु न कर्तव्यं मुपो
ष्योकादशीमिह॥ त्रयोदश्यां न रैर्जतु नित्यं धर्मममीषुमि॥ स्मृत्यंतरे॥ द्वादश्यापारणं तादृशं निदा
दा द्वादशीफलं॥ धर्मपित्या तथा पृषि त्रयोदश्यापारणमिति त्रयोदशीपारणनिषेधा
दिति चेत्॥ उच्यते॥ त्रयोदशीपारणनिषेधवचनानि सामान्यशास्त्राणि॥ त्रयोदशीपा
रणविधिनिविशेषविशेषविषयो बध्यंते॥ यथा अमीषोमीयपशुहिसाविधीरेव सामान्यह
सानिषेधशास्त्रं॥ यदा तु पारणादो द्वादशी विद्यते तदैकादशफपावासिना द्वादश्यापारणं
मेदोषः॥ तदुक्तां॥ यदि किं विक्रयो द्वादश्या द्वादशफपलभ्यते च॥ द्वादश्यापारयेत्तत्र वर्ज
यित्वा त्रयोदशी॥ महाहानिकरी त्वेषा द्वादशी लंघिता नरैः॥ करोति धर्महरणमस्मात्
वसरस्वती॥ यथा सरस्वती अस्तात्वा लंघिता धर्महरणं करोति॥ रावे पारणे द्वादशी अति
क्रतिमीता च॥ एकादश्या मुपोष्यो वद्वादश्यापारणं स्मृतमिव चनात्॥ स्कंदपुराणे॥

ति.दि.
१४४

यदा मवेदति स्वव्यादादशी पारणादिने ॥ उषः काले दयं कुर्यात् प्रातर्मध्याह्निकं तदा ॥ इ
ति वचनात् ॥ स्वव्यादादशी मुजपकषे प्रातर्माध्याह्निकयोः कामणोरपकषस्तदन्याये
न ॥ यथातिष्ठंतपशुप्रयजंतो त्यजेत नैत्रयाजापकषवित् ॥ तदुक्तं गरुडपुराणे ॥ यदा त्वव्यादा
दशी स्वादपकषे भुजैर्न वित् ॥ प्रातर्माध्याह्निकस्यापितत्र स्यादपकषाणां ॥ एतदपि सत्यं त
रे ॥ एतस्मात्कारणादि प्राः प्रत्युषे स्नानमाचरेत् ॥ पितृतपणिसंयुक्तमस्यां चेदादशी न वेत् ॥
अव्यायाममविश्रं द्वा दश्या मरुणोदय ॥ स्नानार्चनक्रिया कायजिपहोमादि संयुता ॥ य
दा त्वतीवा व्यादादशी तदा तामतिक्रमेत् ॥ उक्तं च ॥ कलाद्यंत्रमंबापि द्वा दश्याः समति
क्रमेत् ॥ एकादशी मुषोषयित्वा तत्राधुर्मफलं व्रजेत् ॥ प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ स्वव्यादादशी
पारणा संभवकाले वा हिः पारणं कृत्वा नित्यं कर्म कुर्यात् त्रिदशकाला यत्नेन संध्यादिकं
न वेन्नित्यं पारणं तु निमित्तं त ॥ अहिस्तु पारयित्वा यायते न्त्यिका ते मुजिर्न वित् ॥ संक

१४२
१४३
१४४

देविषमे प्राप्ते द्वा दश्यां पारयेत्कथं ॥ अहिस्तुस्तु पारणं कुर्यात्पुनर्दोषकृदिति इदमत्रं
सूचितं न वति एकस्य कर्तुरेकस्मिन् दिने मोजने उपवासे कत्रयि मुनिकाये पियाति तेना
त्रितमनत्रितं च न वति उदकविधाना ॥ इति क्रिया कार्यसिद्धि उपाससिद्धिश्चेति ॥ तथात्रा
हि पारणे मुजि क्रिया सिद्धिर्नित्यं कर्मानुष्ठानार्थं तत्रान सिद्धिश्चेति वेदितव्यः ॥ अयं सत
त्र द्वा दशी त्रतो प्रवासितां सत्यामपि द्वा दश्यां तामतिक्रम्य त्रयोदश्यां पारणं तिस्रि नक्षत्रे
यमेति पिनां ते च पारणं मिति तिष्पते पारणं विधानात् इति कृते च जद्वेदनयेति यपि ह्य
कैमपारणा च निर्णाना मने दैकादशी तिस्रि ॥ श्री ॥ मया शो महा द्वा दश्या व्रतमविवर्तति ॥ उ
न्मालिनी बंजुलि च त्रिस्पृशा पक्षवर्दिनी ॥ कया च विजया चैव न यता पापनाशिनी ॥ द्वा दश
शोमदा पुण्याः सर्वपापहराः स्मृताः ॥ तिथि योगन स्मर्यते च स्रश्च परास्तया ॥ तक्षयोत्रेण
स्मवलपायं प्रत्रयंति वा ॥ एकादशी तु सं पूर्णो विषदिति पुनरे वसा ॥ तन्मालिनी नृगुश्रेष्ठ

नि० दि०

१४५

कथितायायताशिनी॥ द्वादश्यामुपवासस्तद्वादश्यामेवपारण॥ वंजुलीनीमसाप्रोक्ताद
त्याकोटिविताशिनी॥ अरुणोदयमारम्यद्वादशीसकजंदिने॥ अंतत्रयोदशीचात्रत्रिस्त्र
शासादरिप्रिणो॥ कदुकैदाराकेयदाद्विप्रयातेयक्षेवदिनी॥ विद्वांयेकादशीसंमुपोष
येत्॥ पुष्पाश्रवणारेवतीरोहिणीसंयुतातुया॥ उपोषितासमफलाद्वादश्याष्टौपृथक्पृ
थगित्यादि॥ राताअष्टौमहाद्वादश्यास्तसदुक्तफलानिलाष्वित्युपवास॥ महाद्वितीदशी
निर्णयि॥ अर्धद्वादशीतिथिरुपवासादिषु निर्णयिते॥ सोऽपूर्व्यं न्वितोपोष्या॥ नपरति
थ्यं न्वितेवितदुक्तं॥ कर्मपुराणे॥ तगाविधातुपाषष्टीरुद्रविदोदिवाकार॥ कामविदो नवे
दिह्नुर्नग्राह्यास्तेनुकावासरातागः पंचमीरुद्रोऽष्टमिदिवाकासः सप्तमीकामः त्रयोद
शीविह्नुः द्वादशी॥ तयात्रयोदशीविद्वाद्वादशीतिथिद्वा॥ युग्मेत्वेकादशीद्वादशीसा
हचर्येप्राशस्यमुक्तं॥ रुद्रेतिषाद्वादशीयुक्तेतिनिगमे॥ अयेद्वादशीसामीत्यानिर्णयि॥

१४५

अथश्रवणद्वादशीतावस्कंदपुराणे॥ मासिमात्रपदेशुक्ताद्वादशीश्रवणीनिता॥ महा
तीद्वादशीतेयाउपवासेमहाफला॥ तयानविष्णोत्तरे॥ द्वादशीश्रवणोपेतायदामवतिना
रत॥ संगमेसरितांस्तात्वात्रतयत्ताधिकंफलं॥ तत्रतीर्थदिकंसर्वमनेतफलंदेनवेदि
त्फले॥ कालादुद्वा॥ भाद्रेद्वादश्याशुक्लायांतक्षत्रंश्रवणंयदि॥ श्रवणद्वादशीनामसा
प्रोक्तायुनिपुंगवैः॥ तीर्थेस्नानं कृतं तत्रदानं वा देवपूजनं॥ उपवासो जापोऽहोमस्तयात्रा
स्नानोजनं॥ आद्याद्यपि च तस्मिन्नेतफलंदेनवेदिति॥ विह्नुधमेत्तिरेमंप्रतिशंकर
पारोमश्रवणेपेताद्वादशीमहानितुसा॥ तस्यामुपोषितः स्नातः पूजयित्वा जनादने॥ प्राप्तो
प्राप्तोत्ययत्ताहमर्तोद्वादशीफलमिति॥ तथाबुधश्रवणसंयुक्तासाचैवद्वादशीनवेत्॥ अ
तीवमहानितयं सर्वकृतंमयाक्षयं॥ संगमेसरितांस्तात्वाद्वादश्यांतामुपोषयेदिति॥ वि
ह्नुनक्तिवंप्रोदयात्रावंसादिवाकोन्ये॥ श्रवणयुक्तद्वादश्यामुपवासप्राप्तइति॥ अतोय

नि० दि०

१४६

दासं पूर्णैकादशीं संपूर्णचिदादशितदात्वे कादश्यां एव गुपयामः संपूर्णविश्राप्नोति दादश्यां च
एव गेवमुपवासार्थं कर्तव्यं ॥ ननु भोजनसंकल्पाश्राणे कस्योपवाससम्पारयो भोजने तद
त्वावे सति व्रतांतरे श्राव्या मायो पूर्ववत्ते पारणा विधिजोषः श्राप्नोति ॥ तस्मात् पूर्ववत्ते समा
प्रौव्रतांतरं कर्तव्यं युते क्तं ॥ तथा स्मृत्यंतरं असमाप्ते व्रते पूर्ववत्ते कृत्यति व्रतांतरं मिति वचना
त्कथं व्रतांतरं श्रां नः स्यादिति चेत् ॥ शृणु ॥ उक्तं यो व्रतं पूजयेत्कदेव तत्त्वाद समाप्ते पि पूर्ववत्
तांतरं श्रां नः सविष्णो त्रो क्तं न वचने न पूर्ववत्तस्य पारणा विधिजोषन क्षयो दोषो न भवते
तद्यथा ॥ राकादशीमुपोष्यैव द्वा दशीं मय्य घोषयेत् ॥ न चात्र विधिजोष स्वादुभया देवता
हरि रित्यभिधानात् ॥ तथा श्रवणाद्वा दशीमुपक्रम्य विस्तुरदस्ये ॥ द्वादश्यामुपवासो व्रत
यो दश्यां तु पारणं ॥ निषिद्धमयिकर्तव्यमात्रे यं पारमेश्वरी ॥ अयोपवास इयं कर्तव्यमिच्छति
श्रवणद्वादश्यामुपवासं कृत्यति न पूर्वोपवासस्यापि फलं प्राप्नुयात् ॥ तदुक्तं ॥ पुराणोतरा

१४६

दत्तं तमेव ॥ एवमेकादशीं मुक्ताद्वा दशीं समुपोषयेत् पूर्वोपवासं जपुष्पं सुर्वश्राप्नोत्सं वरा
ये ॥ तथा उपोष्याद्वा दशीं पुष्पां विस्तुरुक्षेण संयुतां ॥ राकादश्यां व्रतं पुष्पं नर श्राप्नोत्सं वराये
किंच ॥ उच्यते ॥ समर्थस्य नित्येप्येकस्मिन्नेकादश्यामुपवासं न क्रादिकं विहितं ॥ राकमकेन
न क्तेन क्षीणवृक्षानुरः क्षिपेदिति व्यासवचनेन न तर्कपि वा सद्यसा समर्थमिति किमु वक्तव्य
मिति ॥ अथ यस्तुपवाद्या समर्थः ॥ सीकृतैकादशीं व्रतं सत्तैकादशीं मपोष्या श्रवणात् त्वित
यो द्वादश्यां परं कृत्यति दुक्तं मस्य पुराणे ॥ द्वादश्यां शुक्लपक्षे तु नक्षत्रं श्रवणं यदि ॥ उ
पोष्यैक दशीं पुष्पां द्वादश्यां पूजयेद्हरि मिति दापिकापि ॥ अथात्र व्रतो तदायां समुपोष्य
तश्च तिहरो भुंजीत विष्णुवाचके ॥ नंदायामेकादश्यां श्रुतिहरो श्रवण युक्तद्वादश्यां तु
जीतेत्यर्थः ॥ एतदेकादशीं व्रतं सिद्धे निश्राय परे ॥ अथ यदि द्वादश्यां द्वादशीयोगः श्रवण
योगो वा भवति तदैकेनोपवासैतौ कादश्यामुपवासो द्वादश्यामुपवासश्च सिध्यति ॥ तदुक्तं

नि० दि०

१४७

विष्णुधमेतिरे ॥ राकादशीदादशीविष्णुव्यमपितत्रवेत् ॥ तद्विष्णुश्चखलंयामविष्णुसायो
ज्यकृन्नेत ॥ वैष्णवेष्टवणं ॥ पश्यपुराणेपि ॥ द्वादशीश्रवणश्चिस्मृतेदेकादशीयदि ॥
सरस्वदैष्टव्ययोगोविष्णुश्चखलसंज्ञकः ॥ तस्मिन्नुपोष्यविधिवान्तरः प्रक्षीणकल्पः ॥ प्रा
प्तोत्पन्नमांसिदिमयुनवृत्तिदुर्धनामिति ॥ अत्रोपवासद्वयसिद्धिद्विद्वयानंतरं पारणे
कृतेवेदितव्यायत ॥ सांयोगिकेव्रतेप्राप्तेयत्रैकोपिविद्युज्यते ॥ तत्रैवपारणंक्रयदिवंवेद
विदुरितिब्रतखंडोदाहृतवचनात्कृतांतपारणंक्रयद्विद्वयश्रवणरोहिणीमिति ॥ श्रवण
मध्येपारणविधानादिति ॥ अमेदंश्रवणद्वादशीव्रतंश्रवणयुक्तायामेकादश्यामपिकार्यं
तथाचोक्तंश्रवणमायनेन ॥ याः काश्चित्त्रिययः प्रोक्तापुण्यानक्षत्रयोगतः ॥ तास्ववतव्रतंक्र
यश्रिवणद्वादशीविना ॥ याः काश्चित्त्रिययोयेनकेनचित्तक्षत्रविशेषयोगेनपुण्याः प्रोक्ताः
तन्तक्षत्रयुक्तासुतास्ववतव्रतंक्रयतिनतिथ्यंतरेतन्तक्षत्रयुक्ते ॥ युयाफालुनशुक्लद्वाद

१४७

शीपुष्यक्षणिपुक्तागोविंदद्वादशीनामतस्यामुपवासव्रतंविधिहितं तस्यामेववासव्रतंवि
क्रयति ॥ नपुष्यान्तितायामेकादश्यांसांश्रवणद्वादशीविनातियम ॥ श्रवणद्वादशीव्रतं
तुश्रवणैकदश्यामपिभवतीत्यस्यतात्पर्यार्थि ॥ तत्प्रज्ञासापिमविष्योत्रेश्रीकृष्णेनप्रतिपा
दिता ॥ एकादशीयादावस्यात्श्रवणेनसमन्विता ॥ विजयानामसाप्रोक्तामक्तानाविज
यप्रदा ॥ नारदीये ॥ यादानप्राप्यतद्वद्वद्वादश्यांवैष्णवकचित् ॥ राकादशीतदापोष्यायो
पप्रीश्रवणात्विता ॥ उभयोर्देवतंविष्णुपुराणपुष्योत्रमइति ॥ द्वादशीश्रवणोपेतात्वे
कादश्यामवेत्तदा ॥ तदेतेपारणेसिद्धिरुपवासद्वयस्यचेति ॥ द्वितीयदिनेश्रवणहृदोत
न्मध्येपारणंक्रयन्निदुक्तेविष्णुमक्तचंद्रे ॥ विशेषमहीपालश्रवणविद्येदि ॥ तमध्ये
पारणंक्रुत्वापुष्यपुष्यक्रुत्वातंनवेत् ॥ यत्रक्रुत्वात्तद्वादशीश्रवणक्षयुक्तायामेका
दश्यामुपोषितंयाद्वादश्याश्रवणंव्रतंद्वादशीकृष्णानामवतितदातिथ्यतोना

ति० हि०
१४८

धेक्षित इत्युक्ता॥ तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत्॥ नृवदेव नमोक्तं व्यंया वदेकस्य सं
क्षय इति तारदीय वचनमुदाहृतं॥ तिथिनक्षत्रयोगे नमोक्तं व्यमितिवचनायः॥ वचनावता
रिकायां संयोगे नमोक्तं व्यमित्यर्थः॥ प्रतिज्ञा सत इति तत्र दोषः॥ यत्पुनस्तत्रैव॥ विशेषिणम
दीपालश्रवणं वर्णयेत् यदि॥ अस्म्योत्तरार्द्धे तिथि क्षये नमोक्तं व्यंया दृशी नैवलं घयेत्॥ तदि
दं तिथिनक्षत्रसंयोगे नमो जनविधायकमपि नैत्येका दृश्या वा संपारणा विधिपरत्वे अदुष्ट
श्रवणोका दृश्या वा सा विहितपारणा विधिपरत्वे तु दोषः॥ यथा संयोगिके त्रते प्राप्ते यत्रैका
पि विद्युज्यते॥ तथा तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत्॥ तथा॥ तत्रोपोष्य तिथिस्तिय
श्रवणयो वंति त्रंते पारये दित्या दिवचनेभ्यः एक विगमे पारणा विधानाच्च॥ किंच॥ इदम
संबद्धमुत्तरार्द्धे कीजति यमिषु कालाददृशी पि कानं तन्मद्वत्तकाल्य विष्णुरहस्यादिब
दशति॥ कौतस्य मिति विजो कनीयमिति॥ याः काश्चित्ति यः प्राक्ता पुण्यतक्षत्रयो

१४८

गतः॥ कृक्षंते पारणं कृयादिना श्रवणरोहिणी मिति॥ इयो सुविशेषः॥ श्रवणदादृश्यां ज
नादतिनामा विष्णु पुज्यते॥ श्रवणैका दृश्या वामनावतार इति॥ तथा॥ आभा कासितपक्षे तु
वणरेवती॥ प्राज्ञा तिषा दृशी तत्र हरिमम्य च मेन्तरः॥ स विष्णुश्च खलानामसा पुज्यफल
दायनी॥ तथा॥ तिथिनक्षत्रयोरत्र योगश्चै वनराधिपः॥ दिकलोपे दिलभ्येत स ते यो त्याहया
मिके इति॥ श्रवणदादृशी तिष्येः॥ अथ नयो दृशी॥ कृक्षं पक्षेत्रयो दयो दृशी सा परवि
क्षोपोष्या॥ तदुक्तं निगमे॥ षष्टुष्टमी तथा दृशीः कृक्षं पक्षेत्रयो दृशी॥ एताः परमुता पुज्यः प
रापूर्वेण संयुता॥ इदमपि परि॥ एका दृश्या षष्टी द्वितीया च चतुर्दशी॥ त्रयोदशी च मा
वास्या उपोष्यास्युः परान्विताः॥ अत्र त्रयोदशी कृक्षं आमा वास्या साहचर्यति॥ कृक्षं त्र
योदशी परविदेति कालाददृशी युक्तः॥ षष्टुष्टमा तृतीया दृशी कृक्षं त्रयोदशी॥ चतुर्थी
तच रा मुमेद्येताः पूज्याः परान्विताः॥ युक्ता मे केषु त्रयोदश्या गृहीतापि दशिति वाक्येः॥ कृ

नि०दि०

१४९

हस्तत्रयोदशपरविद्याधर्मितात॥ मुक्तत्रयोदशी पूर्वतिथ्यन्वितो योष्येति गम्यते॥ अतः
व॥ नवमी दशमी मुक्तत्रयोदश्युतिर्हरिः॥ रंभा तृतीया चेत्येता उच्यन्ते॥ पूर्वसंयुता इति का
लादत्रेति हि तं॥ ब्रह्मवैवर्तेयि॥ त्रयोदशी प्रकाशविद्यादश्यासहिता विज्ञो॥ नृत्तविधान
कत्रविद्यादश्यापि किदाचन॥ पैदीन सारपि॥ पंचमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी॥ प्र
तिपक्षवमी चैव कत्रविद्यादश्यासहिता विज्ञो॥ नृत्तविधान कत्रविद्यादश्यापि किमस्तु
स्वातिथि॥ सत्सुखा पूर्वविदित्यर्थः॥ एतद्वचनं दयमपि मुक्तपक्षत्रयोदशी विषयं॥ यत
अनेतमहेक हस्तत्रयोदशी परविद्यायास्त्यसि धायेत दायक समीपे चतुर्दशी स्ववेधात्पूर्वा
त्रयोदशी दृश्यता विष्टवसिष्टवचनमुदाहृतं॥ द्वितीया सप्तमी वेधादशमि च त्रयोद
शी॥ चतुर्दशी चोपवासस्यः पूर्वतिरेति या इति॥ क हस्तत्रयोदशी परविद्यायोष्येति ति
सदिरधादितीयदिने त्रयोदशमावेतु॥ एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी॥ प

१४९

र्वविद्याप्रकत्रविद्यायदिनस्यात्यरेह नीतिनीगमः॥ त्रयोदशी सामान्यनियमिः समाप्तमिति॥
अथ त्रयोदशी विशेषः॥ अनेगत्रयोदशी व्रतेन वाञ्छिता ये जायत इत्युक्तिं श्रीरुहेन॥ त्रयो
दशी त्पते गारव्या स वक्ष्यो धविनाशनी॥ सर्वदुष्टप्रशमनी सर्वमांगल्यवर्धनी॥ अनेगे नर
ताद्येवातेनानेगत्रयोदशी॥ मागशिषिर्मागम्य व्रतं काये विधानतेति व्रतविधिरिति
प्रतिषेधत्वां त्रिजिखित॥ सा पूर्वविद्यो योष्येति संवत्सेना क्तैः॥ क हस्त दशमी स्कंद षष्ठी सा वित्री
काटपैतका॥ अनेगत्रयोदशी रंभा उच्यते॥ पूर्वसंयुता इति॥ अनेगत्रयोदशी॥ सर्वसुत्र
योदशी धिपुति तेनानेग पूजनीयः॥ तदुक्तं ब्रह्मया॥ कामः पूज्यत्रयोदश्यां मुरुपान
यते ध्रुवे॥ इष्टारूपवती माये लिने लामांश्वपुष्कलानिति॥ अथ नरसिंह त्रयोदशी॥
गुरुवारे त्रयोदश्यां नरसिंहं पूजयेत्तदुक्तं नरसिंहपुराणे॥ गुरुवारे त्रयोदश्यां मपराक्तेज
लाघुत॥ तपयित्वा देवपितृन् रुषींश्च तिलतंदुलैः॥ च नरसिंहं समम्य च यः करोत्क

निदि.

१५०

पवासकं॥ सनुपापविनिमुक्तो विष्णुलोके महीयते॥ इदं पक्षविशेषानुपादानादुन्नयोपस-
योः साधारणकालविशेषाग्रहणादपरास्तु व्यापिनी ग्राह्येति॥ अथ शान्तित्रयीदशी॥
सौरपुराणे व्यास उवाच॥ मंदवारं पातापुण्याशुक्रं पक्षेत्रयोदशी॥ तस्यामुष्यविधिवत्
पूज्यगिरिजापति॥ क्रमहत्यादिनिपापैः मुक्तो भवति मानवः॥ इति॥ तथा कर्मपुराणेऽपि॥ त्र-
योदश्यां तथा रात्रौ सोमवासः त्रिलोचनः॥ दृष्ट्वा प्रयमेया मे मुच्यते सर्वपातः कैः इति॥ इदं
त्रयोदशी साधारणं॥ विशेषात्कृत्वात्॥ इति संसृज्य॥ तमस्काराष्टकं त्वाजिष्वाष्टकं
मध्यचि॥ ह्यपराजसमम्यर्च्य ह्यमंत्रेण मंत्रवितः मंत्र॥ धर्मस्त्रिदशरूपेण गवामातंदक-
रक॥ अष्टमुत्तरे धिष्ठानमतः पाहिसनातनः॥ एयिष्याया नितीयानि सागरानि नित्यानि च-
अडपाश्रित्य तिष्ठंति प्रदोषे गोष्ठस्य च॥ स्पृष्ट्वा तु ह्यप्योतस्य शृंगमध्यं विलोक्य च॥ पुच्छं
च ककुदं चैव सर्वपापैः प्रमुच्यते॥ एवं सर्वस्मिरेक्यो त्रयोदश्यामिदं नत॥ मंदवारं पावा-

१५०

मुक्तो युषेष्टप्राप्तुमात्फलं॥ इति शान्तित्रयोदशी॥ अथ नाक्षत्रपदं रुद्रतत्रयोदशी युगादि-
तुक्तं॥ शुक्ला तृतीया वैशाखे त्रैतपक्षेत्रयोदशीति॥ तथा॥ कलिरुद्रतत्रयोदश्यां न-
भस्ये मासि गतिः॥ मानक्षत्रादियोगजं छायेति॥ तदुक्तं॥ यैदेदं पितृदेवत्ये हं सन्नेव
करे स्थितः॥ त्रयोदशी गजं छाया आर्धे पुण्ये रवाप्यते॥ इदुः सोमः॥ पितृदेवत्ये मघाः॥ हं
सं सूर्यः॥ कारो हस्तः॥ अत्र घृतमधुयुक्तेन पायसेन आर्धं कृत्वा त्रिधा च पितृगाया॥ अ-
पितः सकृज्जे जातो यो नोदद्यात् त्रयोदशी॥ पापसंमधुसर्पिः पावसि च मवा सुवेति॥
त्रयोदशी दशी वृत्तं न त्रयोदशी पाणिघ्नत कल्यादव वेगव्या निति॥ अत्र विशेषः॥ ततो वा-
वायतनो म्यो वामलमा सोमदा भवेत्॥ सप्तमपितृपक्षः स्यादत्यत्रैव तु पंचम इत्यनेन॥
पूर्वस्मिन्ननाक्षत्रपदे यद्यप्यपरपक्षत्रयोदशीति मित्रं आर्धेन न वेत्॥ तथा पिशुगोदि-
ति मित्रं न वत्येव॥ मत्वा दौ च युगादौ च तन्मा सोरुनयोरपि तिक्चनत्वं॥ यन्तु॥ दश

नि.दि.

१५१

हरदं मुनो कर्षः चतुष्पिमुगादिमु॥ इदं व्यवस्थापितमक्षपत्नीयानिर्णयौ॥ इति त्रयोद
शी निर्णयः॥ कृते च लक्षिवेदेन ग्रंथे निर्णयिदियके॥ तिथिश्च यच्च निर्णयिते द्वादशी च योत्रे द
शी॥ अथ चतुर्दशी निर्णयिते॥ शुक्लचतुर्दशी परविषदोषोप्येति॥ तदुक्तं निगमे॥ शुक्लप
क्षेष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी॥ पूर्वविधानकात्रव्याकर्तव्यापरसंयुतति॥ बृहस्पति
नापि॥ एकादशपक्षमीषष्टी पौर्णमासी चतुर्दशी॥ अमावास्या तृतीया चतुर्थी पञ्चमी परा
न्विताः॥ अत्रेति शुक्लेति कालादशो व्याप्ताते॥ चतुर्दश्या च पौर्णिमेति युग्मेनापि शुक्लाया
परविधाविधानात्॥ अह्नचतुर्दशी पूर्णविविदाग्राह्येति॥ तदुक्तं गार्ग्येण॥ अह्नयस्य
ष्टमी चैव अह्नयस्य चतुर्दशी॥ पूर्वविधानकात्रव्यापरविधानकस्य चित्॥ स्कंदपुरा
णेपि॥ अह्नयस्य चतुर्दशी सा वित्री वटपैतकी॥ पूर्वविधानकात्रव्यादिवाक्यैः अ
ह्नयपूर्वविधानिहितेति॥ नक्तैकनक्तादिषु तत्र द्रवतकालव्यापिनिति॥ चतुर्दशी सा

१५१

मात्यनिर्णयः॥ अथ शिवरात्रि निर्णयिते॥ तत्र द्रवतकालस्य क्रोविश्वरूपेण॥ माघफा
लुनयोर्मध्ये अह्नयस्य चतुर्दशी॥ शिवरात्रिस्तु सौम्योक्ताशं करेण मद्रात्मना॥ शिव
योगेन संयुक्ता रात्रिमागे चतुर्दशी॥ शिवरात्रिस्तु सा प्रोक्ता सर्वकामफलप्रदा॥ तथा
माघफालुनयोर्मध्ये यास्यां च चतुर्दशी॥ अनगरत समायुक्ता कर्तव्या सा सदा तिथि
अनगरत्रयोदशी॥ बृहमंथे॥ श्रावणी दुर्गतिवर्मा तथा द्वादशी च योत्रे॥ पूर्वविधानुक्त
व्याशिवरात्रिर्बलिदिने मित्यनेन चतुर्दशी शुक्लका पिया शिवरात्रिः सा पूर्वविधौ चोप
वसनीयेति विधीयते॥ आचारतिलके दीर्घके त्वेति रुद्रं वचनं द्रष्टेति॥ माघफालु
नयोर्मध्ये अह्नयस्य चतुर्दशी॥ सा दशसंयुता काया अत्युत्थानिः फलानवेदिति॥
परविदोक्ता॥ अत्र पूर्वविधा पराविधामात्रेति प्रसंगात्पुण्या॥ अह्नयकालविशेषाव
संबन्धेन निर्णयिते॥ कालाविशेषानिधानमुक्तं शिवपुराणे॥ अह्नयव्यापिनी ग्रा

तिदि.

१५२

सा शिवरात्रिः शिवप्रिया ॥ रात्रौ जागरणं यस्मात्तस्मात्तस्मात्समुपोषयेत् ॥ इति वचनात् सर्वविषावा
या प्रदोषव्यापिनी सोष्येति ॥ प्रक्षेपपरिमाणमुक्तं स्कंदपुराणे ॥ त्रिमुहूर्तप्रदोषस्या प्रका
वसंगते सतीति ॥ शिवरात्रिमुपक्रम्य विश्वरूपोऽपि ॥ दिवा व्रते दिवा प्राप्नोति धिरोदयिकीं हि
ज ॥ निशा व्रतषु सर्वेषु कर्तव्यायातिशामुखे ॥ निशा मुखे प्रदोषे पर्ववचना नुरोधेन ॥ ननु अ
दरीनां तुरस्तावे ज्ञया योगो यदा न वेत् ॥ पूर्वविधा प्रका त्व्या शिवरात्रिः शिवप्रियैरित्यनेन का
लनिर्णयोदाहृतेन वचनैः न प्रदोषकालाद् इतरकाले न यो दशी प्रवृत्तौ चतुर्दशी निमित्ताय
वासविधिदशनात् कथं प्रदोषव्यापिनी प्राप्तेति चे ॥ शृणु ॥ अनेनापि प्रदोषान्विता विधाय
ते ॥ कथं अदरीनां तुरस्तावे दित्यत्र रात्रे रक्षति ॥ अयमिति विप्र हेराक स्यादशब्दस्य लो
येन समासे अदरीनां तुरस्ता त्रय मयामोचं त्रयोदश चितुर्दशी चतुर्दशोपयोगी यदा स्या
त्तदा त्रिमुहूर्तीति के प्रदोषे चतुर्दशी प्रदोषान्वितापि भवति प्रदोषव्यापिनी विधायक

१५३

वचनमप्यनुग्रहीतं न वति चे ॥ प्रदोषव्यापिनी प्राप्तेति वचनात् न्यथानुपपत्त्या कादपि दलो
पि समास आश्रयत इति ॥ किंच ॥ अदरीनां तुरस्तादस्य वचनस्य मुख्यार्थश्रियणे द्वितीया
यदिने वरपंचतुर्दश्याः प्रदोषव्यापित्वमज्ञावात् ॥ विधिवाक्यमहस्तेभ्यः कालव्याप्तिर्विलीय
सीत्यनेन प्रदोषकापित्याः द्वितीयाया स्या विधायकेन मुख्यार्थे विधितः स्यात् ॥ अतो लोप
लक्षणाश्रयते मुख्यार्थविधौ न्याये लिख्यते सा लक्षणोपति लाक्षणिकोद्धारः ॥ दीयिका क
रेण यथाश्रुतवचनानुरोधो नुवृत्ते निषिद्धमिति तदोषः सस्य अस्मिन् विषये पूर्वविधान
क्यानि स्कंदपुराणात् ॥ लक्ष्मी स्कंदपर्वणि शिवरात्रिश्चतुर्दशी ॥ एताः पूर्वयुताः का
यास्तिथ्यंते पारणं भवेत् ॥ तयोचानंतः ॥ जयंती शिवरात्रिश्च कार्ये भद्रा जयान्विते ॥ ल
त्वोपवासं तिष्ठते तदा कुर्यात्पित्रं रणे ॥ नमस्तस्मै ॥ जयात्रयोदशी ॥ इत्यादौ कथं पत्रा
ति ॥ याचत्येतत्तिथिस्तये दिदृशोऽपि प्रदोषव्यापिनी तदोषोऽपि ॥ तदुक्तं भक्तवैव

नि०दि०

१५३

त्रै॥सूर्येऽग्नेन वनाडीषु नूतविद्यात्रयोदशी॥शिवरात्रि नूततत्र कृयन्ति गणतयेति॥न
वधदापयति तत्र योदशी ह॥॥शिवरात्रि नूततत्र कृयन्ति त्रयः॥नवे घत्रयोदश्या नूतव्या
सामहानिशा॥शिवरात्रि नूततत्र कृयन्ति गणतयेति॥तदपि महा निशा तु सा प्रोक्ता
मध्यस्तं प्रहरदयमिति स्मिते तरवचनात्॥आत्रोदोह ते न क्रमवै वन्न वचने न समातार्ये
इदं वचनदयं अदरीनायुरसावेदेतस्य व्याख्यानं चेतीमा निवचना निति पिक्षय विषये वे
दितव्या नि॥यतोत्यंतति पिक्षयं वशा त्पारिदिने वायुपुराणे कचतुनद्रिात्मकप्रदोषव्या
पित्वाजावात्॥त्रयोदश्यां सगोसूर्ये चतुस्रवे वनाडिषु॥नूतविद्यातुयातन शिवरात्रि नूतन
रेदिति वायुपुराणे॥परदिने हृदौ समतायाच परे बोधेष्या॥खावरेयो पिरौ पूज्या विति व
चनात्॥विष्णुरुषोपि॥हृदौ पुनश्चास्तमयात्॥द्वितीये किंचतुदशी॥युज्येते महयमित्वा
शिवरात्रिस्तदा परा॥अस्ममया हृदं प्रदोषव्यापिनीत्यर्थ॥यदा तु परदिन एव प्रदोष

१५३

व्यापिनी तपुर्वदिने तदा परे बोधेष्या॥चतुक्रं माघासिते नूतदिने हिराननुपैपियोगयदि
पांचदश्याः॥जयाप्रयुक्तं नतुजातुक्रया छिवस्यरात्रि त्रिपः कृत छिवस्येति॥शिवस्य त्रिपु
क्तजयाप्रयुक्तं रात्रि नूत कृय छिवस्यरात्रि त्रिपः कृत छिवस्येति॥दित्यने नत्रये दिशी संनि
न्तामदा चतुदशी रात्रि नूत वति॥तदा तु पवासादिकं त्रयमिति गम्यते॥एतच्च परदिने प्र
दोषव्यापित्वे वेदितव्यं॥नयाचाचारतिजके॥चतुदशी शिवोदशौ निधायते॥तयोपेगिः
शिवो योगः शिवयोगः सञ्जयते॥यदा च चतुदशी दिन द्वये प्रदोषव्यापिनी त्रयोदशी च
पूर्वदिन पर्योपारात्रि नागे तस्यात्॥तदा पूर्व॥तदुक्तं बाराहपुराणे॥त्रयोदशी यदा
देवि दिन नुक्ति प्रमाणत॥जारे शिवरात्रिः स्यान्ति शिषुण चतुदशी ति वचने न किंच
रात्रि नागत्रयोदश्यां नुरंजितत्वात्ता वै न चतुदश्या प्रदोषात्प्रवृत्तत्वे न संपूर्णत्वात्॥प्र
थमाति क्रयकारणात्ता वावेति पूर्वानि शिषुमंति नूतानि शक्रयः शूलरुद्यते॥अतस्त

ति०दि०

१५४

स्यांचतुर्दशस्य सत्यां तत्तज्जनं नृवेदिति च॥ इति निर्णयः॥ अथ पारणाविचारः॥ ननु परदि
ने॥ सप्तमयोद्भिर्जो वित्वां व्रततिथौ पूर्वविद्योपवासं कृतो व्रततिथिरीदरात्रावस्ति परदिने॥ त
दाजन्माष्टमीरोहिणीचन्द्रिवरात्रिस्तथैव च॥ पूर्वविद्यैव कर्त्तव्यातिथिनां तेन पारणातिथ्यं
तरात्रौ पारणं विहितं अमावास्यायां च रात्रौ नोजनं तिथिद्वयं॥ युद्धं कंकात्यायनेन॥ स्रुता
ष्टम्योर्दिवा नृक्कारात्रौ नृक्काचपर्वणि॥ राकादश्यां दिवारात्रौ नृक्काचाप्रायणोचरदिति॥
अतः परदिने दिवा तिथ्यं तान्नावकं त्रौपपूर्वपवास इति च त्रसत्यं॥ अमावास्यायां रात्रौ
रागतं॥ प्राप्तस्य नोजनस्य निषेधो न वैधस्य॥ तिथ्यं ते पारणं कुर्यादिति विहितः॥ प्राप्त
स्य नोजनस्य निषेधानुपपत्तिः॥ अग्रामीयदिं सावदिति॥ अथवाः परोविधिः॥ सात्वस्म
पययंति व्यापिति चैत्यरेहति॥ दिवैव पारणं कुर्यात्पारणान्ते वैदोषना गितिकालादत्रा
त्॥ यद्॥ यामत्र योद्भिर्गामित्या प्रातरेव हि पारणमित्यस्ति निषेधे योज्यं॥ तिथ्यं ते चोक्तं

१५५

वाते वाते वावती कर्त्तव्यति पारणमिति॥ पारणनिर्णयः॥ यत्तु वचनं चतुर्दश्यां तु रुक्ष्मायां फा
लाने नित्यं पूजनं॥ तामुपोष्य भयत्नत विषयात्परिवर्जयेत्॥ एतच्छ्रुतिप्रतिपदादि
पौर्णमास्यं तमाश्रानि प्रायेण॥ अतएवात्यानि माघस्तानमासोपवासादीति च व्रतानि
पौर्णमास्यामेवारभ्यंत॥ इति निर्णयः॥ अथ नरसिंहचतुर्दशी निर्णयः॥ वैशाखशुक्लचतु
र्दशी पानरसिंहव्रतं कायंते दुर्कं नरसिंहपुराणे प्रकृष्टं नरसिंहं संवादे मद्रतं पापनामि
शानं मित्रं के प्रकृष्टा इव वाच॥ कस्मिन्मासे भवेदेतच्छ्रुतिश्च वासरे प्रसक्तो॥ इति
छेतरसिंहः॥ वैशाखाशुक्लपक्षे तु चतुर्दशी समाचरेत्॥ सज्जन्म संनवं पुष्पं व्रतं पाप
नाशं॥ स्वतिनक्षत्रयोगेन शानि वारे तु मद्रतं॥ सिद्धियोगस्य संयोगे वणिजे करणे
तथा॥ पुंसां सोमाग्न्ययोगेन लक्ष्यते देवयोगतः॥ सर्वैरेतैस्संयुक्तैर्दृष्ट्या कोटिविनाश
नं॥ एतदन्त्यतरे योगे मद्रितं यापनाशनं॥ केवले हि भक्तत्रयं मद्रितं फलकांक्षिनिः॥

नि० दि०

१५५

तथा॥ वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्यं मम संतुष्टिकारणं॥ मया गुप्तमिदं प्रेष्टं॥ मानुषैर्न विनीरुतिः॥ येन
वैक्रियमाणेन सह सदा दशी फले॥ जायते तस्मात्तस्मिन् मानुषाणां मदात्मनः॥ विज्ञाय
मदितेयस्तुल्यं घयेस्तु पापनाक॥ जपावासाकरणेन तद्वत्तु घयेदित्यर्थः॥ एवं तात्वात्
कर्त्तव्यं मदितेन तत्र मुत्तमं॥ इति तत्र विधिर्नरसिंहपुराणा देवगंतव्यः॥ इदं तत्र मुपवास
रूपं॥ यतो भिज्जवा समं त्रः श्रूयते॥ नृसिंह देव देवेनात वनम् मदिते शुभे॥ उपवासं क
रिष्यामि सर्वभोगविवर्जितमिति॥ इयं शुक्ला चतुर्दशी चतुर्दशैर्पूणिमिति परमवा
क्यात्॥ परविज्ञा उपवासेमात्या॥ तथा च तत्रैवैव त्रीत्य॥ शुक्लपक्षेष्टमी चैव शुक्लपक्षे
चतुर्दशी॥ पराजपोष्येति सामान्यं चतुर्दशी तिण्योक्तं मंत्रानुसंधेयमिति नरसिंह
चतुर्दशी तिण्यो॥ अथ चतुर्दशी सामान्यं निरूप्यते॥ तथा॥ लिगाचनं फिन्नपोष्यते
शिवदितत्रये॥ वाराणस्यां च मरणं मुक्तिरेषा चतुर्विधेः त्कञ्चोक्त॥ एकादशपक्ष

१५५

मी चैव पक्षयोश्च चतुर्दशी॥ शिवस्य त्रिययः प्रोक्ता मुनिभिः श्रोतकादिभिः॥ तामामा
द्यामुपवसेदिवानाद्यात्तथात्ययोः॥ आधामेकादशी मुपवसेत्॥ अंत्यायारष्टमी चतुर्द
श्यादिवानाद्यात्॥ तदुक्तं॥ अष्टम्यां च चतुर्दश्यां दिवा मुक्तां देवं चरेत्॥ एकादश्यादि
वाराण्यो मुक्ता चैव तुषवणी॥ एवं वै देवां प्रायणं॥ पद्मपुराणे॥ चतुर्दश्यां तु नक्ताशी
समंतिगोयुगप्रदं॥ मग्नो वपदमाप्तेति सेयं विकं वतं॥ तथा॥ कात्तिके सोमवारे णचि
त्राक्ष्णानुदशी॥ तस्यां नृतेना मन्यच्यगच्छे शिवपुराणं॥ इति तथा॥ नक्तं तत्र चतु
र्दश्यां यः कुर्याच्छिवचतुष्टये॥ तसंक्रतुना तेनापि प्राप्यते पुण्यमीदृशं॥ नो जनं मारवा
नेनेति शेषचतुर्दशी सामान्यं॥ अथानाद्रपदशुक्लचतुर्दशी अनंतचतुर्दशीणां॥ त
स्यां अनंतकार्येति न सर्वपापक्षयो जायते॥ तदुक्तं तत्रैव॥ अनंततत्रतमस्य न्यन्न
वपापहरणा॥ शुक्लपक्षे चतुर्दश्यामा सिमाद्रपदेन वेदिति॥ त्रीन्याः नतं तत्रतमाच

तत्र

नि०दि०

१५६

रितमित्याख्यायिका मुरेन विधिरपितनेवोक्तः ॥ यथा कोटित्यस्तु विवाह्येतापयिगा छत्त
शानैः शानैः ॥ शीला मुशीला मादायवोदोगोरथेन हि ॥ मध्याक्रमेणोपवेलायां समुत्थिता सु
रितरे ॥ ददश्रीला सास्त्रीणां समुदरक्तवाससां ॥ चतुर्दश्यामचयंतं नक्षत्रपादे वंजनादंत
उपगम्य शानैः सायपत्रछस्त्रीणां समुदं वकं ॥ आर्याः किमेतेनमेव त किंतामवत
मादशः ॥ ताऊचुः ॥ अतंतव्रतमेतद्विब्रतेन वस्तु पुन्यते ॥ शीला उवाच ॥ विधानं कीदृशं
तत्त्व किं दानं को न प्रप्यते ॥ स्त्रिय ऊचुः ॥ शीले सदत्त प्रसूतं पुनान्नः समुत्तस्य च ॥ अ
र्धं विप्राय दत्तव्यमर्धमात्मनि नोजनं ॥ कर्तव्यं तस्मिन् विधिना ते तं नामिति ॥ स्नात्वा
तं ते समन्य च गंधलेपनपुष्पकैः ॥ तस्मात्प्रातोदं स्रत्रं क्रमां क्रं सुदोरकं ॥ चतुर्दश्यां प्रि
युतं वामे करतलेन्यसेत् ॥ तत्र मंत्रं ॥ अतंतं ससारमादा समुद्रे मग्रा समस्य वरवासु
देव अतंतं रूपी विनियोजयस्वातंतं स्रत्राय नमो नमस्ते ॥ अतंतं दोरकां वध्यानेन

१५६

व्यं स्वस्वमातमैः ॥ नृकाचां ते व्रजे वै त्रमनद्रे उक्तं नतवा ॥ लाकरं वहा सुदोरकं ॥ यायेया
इंतु विप्राय दत्तवानुक्रां स्वयंतया ॥ पुनर्नगामसुंदशगोरथेन पुनारुदमिति ॥ एकमक्रं
तानंतव्रतं कायमित्कं युधिष्ठिरं प्रति श्री कृष्णेन न विष्योत्तरे ॥ शुक्लायां च चतुर्दश्यां
मासिमाद्रपदेन्य ॥ एकमक्रं तेन नियमं कृत्वा मक्ति समं नितं ॥ स्नात्वा तं धां देववाते ती
थी प्रस्तवणो तथेत्यादि ॥ कृते नेतने चैव विष्णुलोके मदीयते ॥ इति व्रतविधिः ॥ अथातय
तव्रतनिययिः प्रसूयते ॥ माद्रपदमुक्तं चतुर्दशी ॥ अतंतं चतुर्दशी ॥ सापरविद्यापिदपिम
ध्याक्रव्यापिनामात्या ॥ तदुक्तं न विष्योत्तरे ॥ तयान्माद्रपदस्यां ते चतुर्दश्यां दिजो नमः ॥
पौषमि स्या समामो गत्रं ते चानंतं कंचरेत् ॥ एतद्वातं मध्याक्रमेणोपवेलायामिति व्रतवि
धानोक्तं जिगादमेन विष्योत्तरोक्तो न श्री कृष्णवचनैर्नौ कमक्तो पदेशाच्च एकमक्रं वत
चरेत् ॥ कुर्यादिति ॥ यथा अक्ताः शकरि उपदधातीत्यत्राग्रेतजो वेधतमिति श्रवणात् ॥

नि०दि०

१५७

एतेनाका इति तद्वत् एकनक्तं कार्ये कनक्तं तु मध्यान्ते व्यापित्यातिथौ कार्ये कनक्तं तु
मध्यान्ते व्यापित्यातिथौ कार्ये ॥ तदुक्तं स्मृतिग्रन्थे ॥ मध्याह्ना व्यापिनी यास्यादेकनक्तं तु
सातिथिरिति ॥ दिनद्वयमध्याह्ना व्यापिनी यास्यादेकनक्तं तु सातिथिरिति ॥ दिनद्वयम
ध्याह्ना व्यापिनी चेत्यराकार्या ॥ शुक्लपक्षे ह्यमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ॥ पूर्वविद्वनिक
र्तव्या परसंयुते निगमवाक्यात् ॥ तथा मूलत्रयमपि चेद्भाद्रपदेषु मिमांसे चतुर्दशी ॥ संपु
र्णानि विदुस्तस्यां तु पूजयेद्विष्णुमवयवम् ॥ इत्यनेनैकदोस्केन वचनेन मध्याह्ने मूलत्रय
मात्रे चतुर्दशी ॥ यदा तदा तस्यातिथिमविधिः ॥ त्रयोदशी योगनिर्णयि ॥ यदो पूर्वदिनेन
मध्याह्नयोगिनी न परदिनरुदापूर्वकार्या ॥ विधिवाक्यमहस्तेभ्यः कालाप्यातिवर्ती
यसीति स्मृतिवचनात् ॥ ननु पूर्वदिने मध्याह्नव्यापिन्यात्र तेन क्रियमाणे प्रातरारम्भ
मिति मानक्यन्ति क्वचन तादिकं ॥ तापरास्तेन मध्याह्ने पितृकाजौ द्वितौ स्मृताविशे

१५७

विदक्षवचनात् ॥ प्रातर्ब्रततिथ्यनावे प्रातः कथमिति दोषः ॥ सत्यं ॥ प्रातर्ब्रतानुराधे
न प्रातस्तिथ्यनावे पि प्रातरे दोषाभाव इति ॥ यथा ग्रीष्मे मास्यप्युः ॥ यद्वाप्यश्वत्थमासो
मेन यजेत सोमावास्यायां पौर्णमास्यायां पौर्णमास्यावायजेतेति वाक्येन सम्यग्प्रधान
मूलतः क्रियते तदा तत्रानुदीयते ॥ यदा सोमोगत्वे तत्क्रियते तदा चतुर्दश्यामनुदीयत
एव तद्वत् ॥ तदुक्तं ॥ अगुणविराधितारूप्यदित्यधिकारणे ॥ यदा दिनद्वयपिमध्या
ह्नाह्नव्याप्नोति तदा पूर्वी ॥ तिथ्यादौ तु भवेद्यवात् प्रातरोदये परहनि ॥ तावान् प्रा
तः स पूर्वधिरदृष्टोऽपि स्वकर्मणी च न्यात् ॥ अतो मध्याह्नव्याप्त्यनुरोधेन ब्रतं कर्तव्य
मिति सिद्धांतः ॥ निष्पत्तिस्तु उदराकाजव्यापिन्यामेतद्वत् सिद्धाति ॥ ततस्तदुक्तं स
इति प्रसंगात् ॥ युक्तं ॥ मध्याह्ने सोमवे जायामित्याद्यप्येकस्य विधिवाचकानां लि
ङ्गलोप्यानामद्वयनिर्दिष्टमिति मत्तसमानं ॥ अत्रोत्तरं ॥ यदपि लिङ्गाद्यभावाद

नि.दि.
१५८

विधिरिति॥ तदा दोरकानां धारणादीनां विधिः केन स्यात्॥ भावन्मते ब्रतं चरेदित्यत्र प्रधा-
नात्॥ अथ सर्वत्र तं शब्दार्थः॥ तदा सर्वेषां प्राधान्यापत्तिः॥ दोरकबंधनादिवाक्यानां विधि-
त्वाभावे विशेषजाताः॥ उक्तो न वेत्॥ तस्मादंगविशेषविध्यर्थमिति ह्यसवाक्येषु विधिरव-
श्यमयं न्वेष्टव्यः॥ तत्किमर्जनीयं न॥ यद्युक्तं॥ शीलया मध्याह्ने प्रारध्वमिति मध्याह्ने प्रा-
व्रतप्रारंभापत्तिरिति॥ तन्न॥ पूर्वचर्यमाणं ब्रतं दृष्टमुद्यजीवितं॥ तेन शीलया गौणकाले प्रा-
रध्वमिति स्वयमेव सूचितं॥ यथा नाणि॥ तेन मे कमाकृतं ब्रतं किंतु पूजांगत्वेन नोजनमात्रं॥
तदपि न चातुरीधत्ते॥ शुक्राया चतुर्दश्यामा सीमा प्रपदेत्तये॥ एकमक्रेन नियमं कृत्वा
भोजनक्रिसमन्वित इति॥ ब्रतकाव्योक्तवचनस्य तिस्रो तु मशक्यत्वात्॥ यन्निरूपितं॥ अ-
नेन पूजनस्यैव प्राधान्यं तस्यां पूर्वाह्ने चतुर्दश्यामर्चयंतमित्यस्याकागतिः॥ यदुक्तं॥ च-
तुर्दश्यामुपराक्रम्य पूर्णिमा नागो पूजादिकमिति॥ तत्प्रधानस्यैव काजत्यागतिधाने-

१५८

सीमां सकस्य न शोभते॥ तस्मात्स मध्याह्ना नुरोधेन परविद्वाकौ यां ब्रतं कार्यमिति॥ किंच।
उपवासव्रतादीनां घटिकैका॥ तथा॥ उदिते देवतं माना वित्यादिषु॥ या माना बुद्धिर्निदिमु-
हूर्त्तव्या प्रीति तस्यां दोषिकं एकमक्रादिकं च कार्यमित्युक्तं तिष्ठति यामते॥ तदुक्तं॥ त-
या सत्येकमक्रादि ब्रते तिथिः कर्मकालव्यापिनी अम्यापिनी इति विचारस्तस्या संगति-
स्यादित्यलं॥ बौः शायते न ब्रते व्यवस्थोक्ता॥ उपदेयत्वं पूर्वसि स्य न क्त स्यात्त मये तिथिः॥
मध्याह्ने व्यापिनी प्रात्याः॥ एकमक्र ब्रते ति रिति॥ आनेन चतुर्दशी तिथिः॥ अथमा-
द्य चतुर्दश्यां देवतीयविशेषोपासनया पुत्रप्राप्तिः स्यात्तदुक्तं अट व्येश्वरं वसिष्ठः कुंड-
चोपक्रम्य द्वादकेश्वरक्षेत्रमाहात्म्ये॥ ऋषीन्प्रतिस्मृतुवाच॥ अनेनामसू विख्यातः
सर्वशत्रुनिबर्हण॥ द्वादकेश्वर इति ख्यातो येन देवो ब्रनिर्मितः॥ सुनक्ता येन दृष्टेन
वंशोऽस्ति निर्नायते॥ यस्तं माघचतुर्दश्या पूजयेच्छ्रद्धयान्वितः॥ न तस्मै जायते किंचिदु-

नि० दि०

१५९

खं संतात संनवे ॥ तमेव ॥ तथा नास्मिन्नुक्तं वा सिद्धं पुत्रजन्मद ॥ यत्र स्नातानां सद्योगम
वती जावती भवेत् ॥ अमोघरेता कांता च स्नानादन्यत्र जायते ॥ अत्र वसिष्ठ कुंडे ॥ दपतयोः
स्तानमात्रेण जाते तस्यास्तु पुत्रकंतामकुंडमेतन्निगद्यते ॥ अपि वपरीतानां स्नात्वा कुं
डं सौंजाने ॥ अटेश्वरे ततः प्रयेत् ॥ शिवमुक्तिं परायण ॥ सद्यः पुत्रमवाप्नोति वंशवृद्धिं क
रं परमिति ॥ नागरखंडात् ॥ अथ मुद्रां कृत्वा चतुर्दशपराम कृदे स्नानात्पुण्यादिकमनंत
फलं रं स्यात्तदुक्तं ॥ स्कंदे नागरखंडे ॥ कृत्वा पक्षे चतुर्दशपरामा सिनाईपदे नरः तत्र राम
कृदे स्नात्वा तपयिष्यति ये पितृ ततश्च मेधफलं प्राप्नोति यस्यास्यंति परंगतिं ॥ तथा श्राद्धं शस्त्र
हृतं स्य च ॥ अग्निं प्रेतत्वं मायन्तं नरकं वा समाश्रितं ॥ उदरे विष्यति स प्रेतमापापसमन्वितं
तस्मात्सर्वप्रियं त्वेन तत्रास्त्र हृतं स्य च ॥ तस्मिन्दिने प्रकर्त्तव्यं श्राद्धं श्राद्धासमन्वितं ॥ उ
पसर्गमितां च सपामि विषयं बंधनैः ॥ तत्र मुक्तिं प्रदं श्राद्धं दिने तस्मिन्नुदाकृतं ॥ यः

१५९

पितृ नूतपयैत्र त्रप्रेतपक्षे जलैरपि ॥ सतेषामुत्तरोत्तरं त्वापितृ लोके महीयते इति ॥ त
एतद् सर्वमिदं तं राम कृदसमुद्भवं ॥ माहात्म्यं ब्राह्मणश्रेष्ठः सर्वपातकनाशनमिति
कृते च जडिवेदेनेग्रं ये निष्पद्यते ॥ शैवव्रतयुतो जातश्चतुर्दश विनिययि ॥ इति च
तुर्दशी निणयि ॥ अथ पौर्णमासी निर्णयिते ॥ पौर्णमासी तिथि उपावासादि व्रते परिति
प्यन्वितो पौष्या ॥ सावित्री व्रते पूवतिथ्यं न्वितो पौष्या ॥ तदुक्तं ॥ सावित्री मापौर्णमासी च
तुर्षा गण संसिता ॥ रं मा तृतीया च तृतीया उपोष्याः पूर्वसंयुता इति ॥ सावित्री व्रतयुक्तिं
मा ॥ ब्रह्म वैवर्ते पि ॥ नूत विद्वानकृत्वा अमावास्या पूणिमा ॥ वाजयित्वा मुनिः श्रेष्ठसा
वित्री व्रतमुत्तममिति ॥ अतएव चतुर्दश्या च पूणिमियुग्ममपि व्रतविषयं ॥ सावित्री
व्रतव्यतिरिक्ते परविदा ॥ तदाह दृढस्य ति ॥ एकादश्या पूष्या पौर्णमासी चतुर्दशी
अमावास्या तृतीया चतुर्था उपोष्याः परान्विताः ॥ पौर्णमास्यां पान्ति पूर्वविदा वादा वाक्या

नि० दि०

१६०

नितानिसावित्राव्रतविषये योज्यता यानि ॥ यथा ॥ प्रतिपत्यं च मातृतां सावित्रावट ॥ एषिमा ॥ न
वमिदशमाचौ वनोषोष्याः परसंयुता इति ॥ नक्तैकमक्रादिषु कर्मकालव्यापिग्राह्येति योर्ण
मासीसामान्यनिर्णयः ॥ अथ योर्णमासीविशेषः ॥ फाल्गुने योर्णमासी होलिकेत्युच्यते ॥
अथ होलिकानिर्णयः ॥ फाल्गुन्यां प्रदोषव्यापित्वं होलिका पूज्या ॥ तथा हयात्तवज्जः ॥
सज्जावेष्टिमायास्तु फाल्गुने रजनीमुखे ॥ होलिकां पूजयेत्प्रातः तात्पर्यान्तं रात्रौ कया ॥
रजनीमुखे प्रदोषे ॥ तथा नविष्यात्पुराणे ॥ पूर्वदिने पूजयेद्देवान् मध्याह्ने च पितृन् सभा ॥ प्र
दोषो पूजयेद्दोलामिति धर्मव्यवस्थितः ॥ बालानारक्षणां कार्यं तस्यात्र स्मिन्निशागमे
इति ॥ गार्ग्यः ॥ दृष्टे पूर्वदिने चंद्रसूर्ये च स्तमुपारामे ॥ होलिकां तत्र कुर्वति विधिदृष्टेन
कर्मणा ॥ इषिं मध्यमतिक्रान्तं किंचिदुद्भिन्नतारकः ॥ विजायेनामयोगोपेक्षमः सर्वा
र्थसाधका ॥ सूर्ये हि देसदा पूर्वज्या होलिकां शुभदायनि ॥ न ह्यत्र सहिता पूज्या पूजनी

१६०

यासु संध्ययेति ॥ साद्यदि पूर्वदिने प्रदोषे भवति द्वितीयदिवसे न भवति तदो पूर्वदिनात् तव
च न वजात् पूर्वदिने कर्तव्या ॥ यदा पुनर्दिनं प्रमेयं न भवति प्रदोषे पूर्वस्मिन्दिने प्रदो
षे चतुर्दशी भवति द्वितीयदिवसे तिस्रस्तयवरात्प्रतियुज्यते तत्र तदा पूर्वदिने कार्यं ॥
श्रावणी दुर्गतिवर्मा दुर्वाचैव फलदा रात्रौ ॥ पूर्वविद्वै कर्तव्या शिवरात्रिर्बलिद्वितीयातिथिर्बह्व
वैभवे च तात् ॥ अत्र होलिकायाः क्रियमाणायां विष्णुादिकदोषाय तन्भवति ॥ तदुक्तं गार्ग्ये
ण विष्टिरंगारकश्चैव व्यतीपातो यवैधृतः ॥ अत्यं कवापि वक्ष्ये मध्याह्नात्परतः शुभः ॥ तथा
भवत्योतरे ॥ क्षैक्षवधे कतुस्तानेकात्रिकां च रजोमवे ॥ देवि पूजा प्रकर्तव्या विष्टिष्वेष्टास
दा भवेत् ॥ दिवा मन्त्रा यदारा ॥ त्रैरात्रि मन्त्रा यदा दिवा ॥ साक्षात्पुनादाय स्माक्षात् कल्या
णाकारिणीति ॥ देवी पुराणे ॥ अहं मन्त्रा च मन्त्रा हं नावयोरं च चित् ॥ सार्वसिद्धिं प्रदास्यामि
मन्त्रा यामर्चिताप्यहं ॥ मन्त्रायां विहितं कार्यं होलिकायाः प्रपूजने ॥ कारोति यदितोत्यस्म

नि० दि०

१६१

राज्यराष्ट्रक्षयो भवेत् ॥ तथा ॥ विवादे शस्त्रसंघाते मायार्थि रज्ज्दर्शनि ॥ जयार्थि रज्ज्दर्शनि ॥ रो
गाथे चापि मेघज्ये विष्टि श्रेष्ठ सदा भवेत् ॥ यो मिथा ज्ञावल्का ॥ आवययामयवैराख्यो दो
लिका पूजने तथा ॥ देवा पूजा सुभावा सि विष्टि दोषे न विद्यते ॥ अत्रा युरो विष्टोष ॥ प्रदोष च
तु दक्षी मज्ञावे च प्रदोषे एव दोषे तिलिका द्वा जयेदिति न नियमे ॥ प्रदोष पू णि माया अभावे
गो ण काले पि दोलिका पूज्या ॥ तदुक्तं ॥ प्रदोषात्स ध्य रात्रौ तं दोलिका पूजं शुभं ॥ विष्टे मुखं
वर्जं तात्वा देवतात्वा देवत को विददिति ॥ चतुष्पादिषु विष्टे मुखं ताने प्रकारो मिहितो ज्या
तिर्विद्धि ॥ यथा ॥ घुजा टेण सिते पक्षे छत्रं टिसिते तरे अरै सि सित यो जेयाः स्वरेस्तु प्रह
रादिना ॥ अत्र काकारा दिगण नमाक्षर संमितिषु दिषु तिथि वकारा दिगणिते स्वर संख्या
के प्रहरे विष्टे मुखं ॥ एवं च पौ ण मी स्या श्रुतु यरे विष्टे मुखं भवति ॥ मुख प्रमाणं घ टिका प
चेति ॥ मुखं मंगले पूज्यं ॥ उक्तं चरत्तमालाये ॥ स्फुट मिह प रिहा ये मंगले ब्रत देव ॥

१६१

मुखं दधः पुच्छं ॥ पुच्छ प्रमाणं घटिका सिस्रः ॥ तत्र मंगले काये ॥ तदा हल ध्वः ॥ एयि व्यायानि
कार्याणि शुभानि व शुभानि च ॥ तानि सर्वाणि सिध्यन्ति विष्टि पुच्छे न संशय इति ॥ मध्य रात्रा द
वका होलिका पूज्या ॥ तदुक्तं स्मृत्यंतरे ॥ मध्य रात्र मति क्रम्य विष्टेः पूछं यदा भवेत् ॥ प्रदो
षे द्वा लये द्वा क्रि सुख सौभाग्यदायक मिति ॥ यत्तु ॥ मन्नायादी पि ता होली राष्ट्र भंगं करोति वै
तगरस्य च नैवेष्टं तस्मात्त्रा पिरि वर्जयेत् ॥ तथा नन्नाया देन कर्त्तव्या श्रावणा फाल्गुनी तथा ॥
श्रावणी नृपति हंति श्रा मंद हति फाल्गुनी ति ॥ तदपि द्वितीयादिने प्रदोषे फाल्गुनी सज्ञावे
पूर्वत्र नित्ये धक ॥ अयमवयव ॥ यदानु पूर्व दिने प्रदोषात्स वृत्ता पू णि मादि ती यदि वसे किं
चिन्ति शा गमे भवति ॥ दांते पूज्या द्वितीये क्रि होली रात्रौ मनी विनिः ॥ अत्रापि सज्ञावेष्ट
णिमाया ॥ इति पूर्वोद्दिष्टं तया तप ल्क्य वचनात् द्वितीये क्रि रात्रौ पौ ण मी स्या मं व होली दी
पनी या न प्रतिपदि ॥ तदुक्तं आचार तिलके ॥ पूजायां द्वा ल्यावे क्रिः पक्ष तौ न स्म वेद न ॥

नि० दि०

१६२

तत्र रातो न वेसो र्व्यं प्रजाः क्षेममवाप्नुयुरिति ॥ प्रतिपदि होली न पूजयेत् ॥ तदुक्तं ज्योतिष्शास्त्रे ॥ असत्यां पौर्णमास्यां तु रात्रौ हिलिका र्चनं क्रियमाणा प्रतिपदि प्रजा नाशकरं भवेत् ॥ पौर्णमासी मति क्रम्य विघ्नमायाय दानि शि ॥ होलि पूजा प्रतिपदि स्नात दामकरादिकं ॥ तथा ॥ नंदायां वर्जयेद्भक्षं वलिदानं मृत्युते ॥ नात्रायां गो कुल क्रीडां वक्रौ वक्रिं परित्यजेदिति ॥ वक्रौ प्रतिपदि वक्रि लिकां वर्जयेदित्यर्थः ॥ आचारतिजके पि ॥ तं सयां कालयेद्दोली न प्रायाम्भवद्वं ॥ च नं नंगस्तदा नो यो हा हा मृता ॥ ॥ प्रजास्तयेति गार्ग्ये पि ॥ प्रतिपदि निषेधमाचक्षेधमाचक्षे ॥ अस्तंगते दिवा ये मश्वाश्च शूरो दिव्ये ॥ दुतम् कर्षू जितस्वन्मवै संतापकारे कइति ॥ अतः क्षयवृद्धि स्याद्वितीयदिने स्ता सूर्व प्रतिपत्तमन्नावेयति पूर्वदिने कर्तव्या ॥ तिथिः शरीरं तिथि वरसाधन तिथिः प्रमाणं तिथिरेव कारणमिति लघ्ववचनात् ॥ एवं विष्टे मुखे वर्जनीयमिति विशेषश्च वणात् ॥ नात्रायां होलिका पूजनविधायकवाक्यानां वर्ज्यं नो स

१६२

प्रावात् ॥ प्रतिपदि होली दीपन निषेध इति च मन्त्रायां या निहाली दीपन निषेधवचना नितानि विष्टि मुखे एव दीपन निषेधकानीति वाच्यं ॥ न सवसु विष्टि पुनिषेधकानीति पदपि वचनं ॥ सादयामंत्रं यं वा स्याद्वितीये दिवसे यदा ॥ प्रतिपद्वं माना तु तदा सा होलिका मृत्येति ॥ तदपि सूयस्ति वधिस्तः स्यात्पूर्वस्मिन् दिवसे यदा ॥ प्रवृत्ता पूर्णिमा रात्रि र्चनं च मृतवत् ॥ विष्टियुक्ता तदा काया होलिका द्या प्रयत्नतः ॥ प्रतिपद्वं माना पिवक्लिपु मचयेदिति ब्रह्मपुराणा वचन विरोधात् ॥ सादयामन्त्रयमित्यस्य वचनस्य पौर्णमासी निमित्त आह व्रतादिकं विषयांतरं कल्याणं ॥ यत्र ॥ कैश्चिदेतद्वाक्यबलेन प्रतिपदि होली दीपन मित्कं ॥ तदत्रोदाहृतं बहुमिव चनै विरुद्धं ॥ विरुद्धा समवाये न्न स्यामनुग्रहो न्याय्यः तथा ॥ यस्मिन्काले यस्यां तिथौ यत्कर्म विहितं तस्मिन्काले तन्निधौ मृतरोक्तं कर्मफलं न वृत्तिरहस्यं ॥ कर्मणो यस्य यः कालस्तत्काल व्यापिती तिथिः ॥ तथा कामणि

ति.दि.
१६६३

ऊर्बतिस्दासाहदीनकारणमिति सरतिवचनात् ॥ एतेन इदं मया स्तं ॥ आद्यकाले यदा पूजा
प्रतिपद्या परास्तकी ॥ आद्येति ह्यतः काले कथं दुःखका होलिके इति ॥ यतो दीवा होला पूजा
नैतोक्तं ॥ अदोषे चेत्प्रतिदि धानलक्षणो दाषस्तदवस्तु एव ॥ किंच ॥ आषाढीकीमाश्रीवै
शाखी च विशेषतः ॥ स्नानदानविहीनास्तीतयेयाः यो दुर्नंदनेत्यादिशेषवचनैरन्यासुषो
णमासीषु आहस्यानियमावगां मान्त्याह होलिके ॥ यौवपियमिति निर्णयः ॥ अथ कान्त
व्यता ॥ अमयं सर्वलोकानां दातव्यं पुरुषधर्म ॥ यथा त्वं शंकिता लोकारमंति च हंसेति च
हारुजातिचखंडातिगृहीत्वा समारोत्रका ॥ यो हार इव विनियोगंति शिवावः संप्रहर्षिताः
सर्वसारतिथिश्च यो यो णमासीषु धिषितः ॥ अस्यांति श्रागमे पार्थ संरक्ष्माः शिशवो ग
है गोमयो तो पक्षिसे च चतुर्ध्वे च चतुर्गुह्यो ॥ संचयः सर्वकाद्यानां पाजानां सकारिषं
तत्राग्निविधिवक्तृत्वारक्षो घैमंत्रविस्तरैः ॥ सर्वदुष्टाय हो होमः सर्वदुरिषोपशान्तिकः ॥

१६३

क्रियते स्याद्विज्ञेः पार्थ तेन सा होलिकामता ॥ अडाढायाश्च होलायाः पूजनं दुःखशान्तिदं
तमग्निं त्रिः परिक्रम्य गंतंति च हंसेति च ॥ अदक्षिणा मंत्रा ॥ त्वमग्ने सर्वभूतानां मंतश्चरसि पा
वक ॥ होलिकं प्रक्रमिष्यामि रक्षात्वां ऊरु मे सदा ॥ ततः प्रायति ॥ शिशिरस्यांतके देवि व
संतमदनम्रिये ॥ आगतामि विधानेन पूजामे नम होलिके ॥ यन्मया शीतमीतेन निषिद्धा
चरणं कृतं ॥ ततः पापं समूहं तं नारायणं कृताश्रितं ॥ ततः प्रतिपत्त्राज्ञाते तु स्नात्वा संत
प्यदेवत ॥ वंदये होलिकामृतं सर्वदुष्टोपशान्तये ॥ यश्चावप्राशयेदि श्राव्युतपुष्पं संच
दने ॥ मनो नवस्य सा पूजेति होलिकानिर्णयः ॥ अथ श्रावणी निर्णयः ॥ अस्यां देविकं पूर्वा
ह्ने पित्रा मयरा ह्ने कृमिदुःखं विष्योत्तरे ॥ संप्राप्ते श्रावणस्यांते यो णमासीषु दिनोदये ॥
स्नानं ऊर्बति मतिमान् श्रुतिस्मृतिविधानतः ॥ ततो देवान् पितृश्चैव तर्पयेत्पुनरमाभसा ॥
ऊर्बति व्रतणः ॥ आद्ये वेदानुद्दिश्य शक्तिः ॥ श्रावणं मंत्रं हतस्नानं दानं च श्रावते ॥ तय

ति.दा०

१६४

तत्रैव॥ पौर्णेकमादिकं प्रोक्तं रूपाणां चैव तपसो॥ ततस्तत्रापरास्ते रक्षाबंधं कथयति॥ तदुक्तं
ततोपरास्तु समये रक्षा पोटलिकां शुभो॥ कारयेच्च सतेस्तद्वत्सिद्धये हि मे चर्चिता॥ तथा स
दिता दुर्बलविकसिताः शुभैर्युतश्च सुमुखैरक्षयैः कथयति॥ तिकारः सार्वविघ्नानां
ननु श्रावणी दुर्गतिवन्मा दुर्बलैर्वदन्तावती॥ पूर्वविदो प्रकृतव्याशिवरात्रिवलेदिते मि
त्यनेन बृहद्यमवचनेन श्रावणी पूर्वविद्याविदिता॥ पूर्वविद्याया विद्युपदताभवति॥ वि
द्युन्विताया तु स्मृत्यंतरे दोषवक्त्रा॥ मन्त्रायां देवकृतव्याशिवरात्री ज्योतीति च॥ श्रावणी
न पतिवति ग्रामं दहति फाल्गुनीति निषेधा कथं तत्रास्यात्॥ सत्यं श्रावण्याः पूर्वविद्याविधा
नवजात्या॥ उपाकमादिकं श्रावणी कर्मविद्यामपि नवतिनिषेधोरक्षाबंधविषयस्य
मुमुक्षुर्त्रैविध्यात्॥ इति व्यवस्था॥ अथ वा ततोपरास्तु समये रक्षा पोटलिका मिति अ
क्रः पूणिमिया मयरोन्नाग अपरास्तु स्तत्र रक्षा बंधास्योक्तत्वात् पूणिमिद्वितीयमग्रे वि

१६४

दिर्नवत्येव॥ अथ उपजिमेरुमध्ये दत्तचतुर्वेद्यसेत्याहं॥ तत्रोपरिविरोद्राजामात्यैर्युतश्च
सुमुखैरक्षयैः घनं मन्त्रा॥ येन बद्धो बलिराजा दानवैश्चोमहाबलः॥ तथा ब्राह्मणैः क्षत्रि
यैर्वैश्यैः शूद्रैश्चात्यैश्च मानवैः॥ कर्तव्यो रक्षिकबंधो हि जातसंपन्नकृतः॥ अनेन विधिना
यस्तुरक्षा बंधनमाचरेत्॥ स सर्वदोषरहितः सुखिसंवत्सरं वसेत्॥ तथा आषाढामथ वा
षष्ठ्यां चतुर्दश्यामुमायति॥ पवित्रैरचयिष्याच्च श्रावण्यां चैव राक्षुरानिति॥ तथा श्रावण्या
श्रावण्या पूज्यते॥ तत्रा पूजामन्त्रः॥ श्रावण्याय नमस्तुभ्यं यक्षगोत्रैः समुद्भव॥ क्षेमं कुरु वै मे
नित्यं शान्तिं कुरु यदे पदे॥ इति श्रावणी निणयि॥ अथोपवासव्रतसाधारणं किंचित्॥ दे
वजः॥ देवतां धावतं हि सामन्तसेहमेव च॥ असक्तजलघानं च स्त्रीमोगं स्वयते दिवा
तां बलवर्णमो संवर्तयेद्भ्रतवासरे॥ मांसक्षत्रियादि विषयं॥ ब्राह्मणो नोप्राप्तमावा
त्॥ बृहद्वसिष्ठः॥ उपवासव्रतयाश्चा देवता देहं धावतमिति व्यासा॥ असौ नंदतका

नि० दि०

१६६

माकंडीय॥ नारीखलननुत्तामत्रविपिसुतेनवा॥ निःफलंतुनवेत्तस्यामाकसेतिव्रतादिकं॥ आ
दिशब्दातायिनादि॥ स्त्रीणां व्रतं पुण्यादिकमदुष्टं॥ तदुक्तं सुमंतुना॥ यथा लंकारवस्त्री॥
णिगंधघृणानुलेपनं॥ उपवासं नदुष्यति दंताभावनमंजनमिति॥ अथ रजस्वला नारी प्रारी॥
प्रारध्वे व्रतं प्रार्थनादिनापतिनियोजयेदित्युदाहृतं पूर्वं॥ तदज्ञावे आन्यं वा॥ पुत्रं वा वित्तं वा
येतं मगिनीन्नातरंतया॥ एषामज्ञावरवा न्यत्रास्मरणं विनियोजयेत्॥ सत्यव्रतं॥ प्रारं ध्वदी
घतिपसो नारीणां यद्रजो न वेत्त॥ न तत्रास्य व्रतस्य स्यादुपरोधः कादाचनेति कृतिष्वचनो
दपि रजस्वला स्वयं मेव व्रतं चरतु इति चक्रुः न शक्यते॥ यतः पंचमैह नि संशुद्धा दैवपित्र्येव
कर्मणि॥ तथा शुचिना कर्मकर्त्र्यमित्यादिविरुद्धवचनद्वयनिर्दयमर्थक्यते॥ संप्रवृ
त्ते पिरजसितत्वाज्यं द्वादशी व्रतमिति कृष्यशृगवचनेतां गीकृतं स्मृतं तस्याप रित्यागा नि
धनादप्यनियोजयेत्॥ तथा एकादश्यां न ज्ञात नारी दुष्टरजस्य पतिपुजस्य वचनेन॥

१६६

मोजनतिषेधास्वयंचरुजिर्वर्जयेदिति निश्चीयते॥ अत्रैकादशी द्वादशीति प्रारध्वव्रतमा
त्रोपलक्षणं॥ पूर्वसंकल्पितं पञ्चव्रतं मुनियतव्रतै॥ तत्कात्रयिजनेः शुद्धराजावनिविवर्जितमिति
कालादशोदिरुते संमत्यनुरोधात्॥ सत्यव्रतवचनस्य सर्वव्रतसाधारणं प्रवृत्तत्वाच्च॥
अथ काम्योपवासे प्रारध्वंतरासूतकादिपाते प्रारध्वं कुर्यादिति तथाच कर्मपुराणे॥ काम्योप
वासे प्राक्कांते त्वंतरासूते सूतके॥ तत्र काम्यव्रतं कुर्यादिति तद्वर्जितं॥ दानं देवार्चनं च
सूतकांते कुर्यात्॥ तदहमस्म्यः॥ सूतकांते न नरसंस्तुत्वा पूजयित्वा जनादनी॥ दानं दत्त्वा वि
धानेन व्रतसाफल्यमस्मृतं इति॥ जनादनीमिति व्रतदेवतोपलक्षणं॥ अंतैक्यं यन्निजो दु
ष्टापतिवा न्यनियोजयति दी॥ एकादशी विषये वाराहपुराणे॥ सूतके च नरः स्तात्वा प्रण
म्य मनसा हरिं॥ एकादश्यां न ज्ञात व्रतं न लुप्यते॥ व्रते मासो वैवर्ज्यमाह॥ कर्मणि बहि
रंत्यजान्स्मृतिं तु पतितं चरस्वजां॥ न स्पृशेन्नातिमाषेत नैवेद्यं व्रतवासरे इति॥ संस्य

ति.दि.

१६७

इति हो प्रायश्चित्तं विष्णुपुराणे ॥ संस्पृशेचिबुधः स्नात्वा शुचिरादित्यदर्शनात् ॥ संभाष्यतात्
शुचिषदं चिंतयेदन्कृतं नरं ॥ तेषां मा लोका नो न्मयं स पश्येत्सतिमान्तर इति ॥ शुचिषदं शु
चिचित्रकरं ॥ विष्णुरहस्येतु ॥ असंभाष्यात्समाभाष्य प्राशयेत्तुलसीदलं ॥ आमलक्या
फलं वापि पारणे प्राशयेत्तु ॥ इत्यादीन् तवासरनियमान्नतः प्राशयेत्समाश्रितं संसमा
श्रितं विधानविषयमंत्राश्च मंत्रांतरादवगंतव्या इति ॥ सर्वत्र तविषयः धारणो निषिद्ध इति
छे ॥ कृतं चलदिवेदे नम्रहं ये मिणदीपको ॥ निष्ठा तास्तिथयः सर्वाः किंचित् किंचिद्विज्ञानिता
इति ॥ श्री ॥ द्वैवैदविदुष्यां प्रधानयमवत्श्चावच्छराजो द्विजोस्तत्सुः सकलं ध्यात्वा किरज
सामंत्राः तृतीयोचलः ॥ तेनायं विदुषां प्रिया परचितः संनिष्ठा कां क्षिणां ग्रंथौ निष्ठा यदी
यको धिवसता श्रीपुर्वद्वंद्वपुरं ॥ छे ॥ अथोक्तोत्पन्नंतरं त्रेतस्य संघिडीकरणे यो ग्येता प्रति
पादकानि मन्त्रिना मिधानि त्रिषोडशान्तेन श्राद्धान्यभिधीयते ॥ तावत्त्रेतकल्पे मलिनश्रा

१६७

इसंज्ञानि पूर्वपूर्वषोडशकाक्षयस्थाने वा द्विषयेतीते चिंतायां शबदस्तके ॥ तस्मान्नानं वासि
मृतेभ्यः पंचमं याति वेस्मिकं ॥ षष्ठं संचयते प्रोक्तां दशपिंडा दशादिका ॥ श्राद्धषोडशकं
चैतत्प्रथमं परिकान्तिमिति ॥ प्रातिवेस्मिके गृहद्वारे प्रतिवेस्मन्ति नवमिति ॥ षष्ठमि
ति तस्मान्नानं वासि — — — त्रेतश्राद्धपरं ॥ तथा च स्मृत्यंतरं ॥ उक्तां तौ द्वारं द्वे च विष्णो
तौ च चिकरे ॥ तस्मान्नानं वासि देवानां षष्ठः संचयने तथा ॥ गरुडपुराणे पि ॥ मृतस्थाने तथा द्वा
रिचत्तरे ताक्ष्यकारणात् ॥ विश्राद्धं मेकाष्टं च यने तथा संचयने षड् ॥ एवं स्ति पंचमिः पिंडै
शवस्याहुतियोग्यतेति ॥ तथा संमर्त्ये चोषलिष्याथ गृह्णित्वा हृत्य मेव च ॥ अन्धहोष
समाधाय वक्तुं तत्र विधानत इति स्वशाखां विधाने तर्थात् ॥ तथा द्वाया तवल्काः ॥ आदि
ताग्रिषया श्रावणं दग्धव्यस्त्रिभिरग्निरैकेन लोकि केनापरो जने ॥ आनादिताग्रिरेकेनाव
स्य्याग्निना ॥ अत्र विशेषः ॥ मरणं समये आस्तादि होषोघोषे तसति शुद्धिस्तवावर्तते

नि० दि०
१६६

हरिणं कृपति॥ तदुक्तं॥ अस्नाताद्युपधातेन म्रियते मानवः॥ तत्र शुद्धि समासा घतनेति॥
काममेष्टवमिति॥ शुद्धिं प्रायश्चित्तेनेति॥ प्रायश्चित्तं तु रजस्वलास्तनैक पोश्च पाकस्य वनि
मृतः॥ अदे नैव तु कृच्छ्रेण शुद्धिं वक्ष्यामि नो ब्रवीत्॥ रजकश्चर्मकारादिस्मृत्यनिमित्तयतेप
दि॥ सादेनादेन शुद्धिः स्यात् तन्निशत्कृच्छ्रे संभवे॥ तथा कृच्छ्रे छिद्यधरो छिद्यदि दोषे नान
वदूरावमादिकृच्छ्राव्यधाययायोग्यप्रायश्चित्तकृत्वांतरं नंतरमुक्तांति पिंडं कृपति ततः
श्रवति हरिणं॥ प्रायश्चित्तं विवेको गिरापि च विंदराजस्मृत्यर्थं सारादाववगंतव्य इति॥ अय
रो निरग्नि लोकि काग्निना कपाल संस्कृतेन॥ जौकि काग्निरपि चंद्राजदिव्यतिरिक्त इति॥ त
तदुक्तं देवलेन॥ चंडालाग्निरमेध्याग्निरिति काग्निश्च ताग्निश्च न त्रिष्टुष्टुहो चित इति॥ त
था॥ यस्यानपतिश्चंद्रोऽग्निं च पांकादहं सदा तस्य सचाधमेण जिप्यत इति॥ देवलस्मरणा
त्॥ तथा॥ मृतो मयः सुकृत्प्रे सुस्मरणा नतीयते तदा॥ स्नाने त्रेतस्य कृत्वा तु पुष्पैर्वस्त्रैः सु

१६८

पूजने॥ तत्र देहं दहं न्वव किंचिदेयं परित्यजेत्॥ किंचिदेयमिति श्रववस्त्रै कदेशं वमचा
नवास्मरं परित्यजेत् इति प्रचेत सोव किंचिदेयं परित्यजेत्॥ किंचिदेयमिति श्रववस्त्रै
कदेशं वमचा नवास्मरं परित्यजेत् इति प्रचेत सोक्तं॥ तथा यमोपि॥ गोत्रजस्तं गृहीत्वा
यचित्तामारोपयेत्तदा॥ त्रेतं दहे छुमे गंधैः स्नपितं स्नपितमिति॥ अनाथ त्रेत निहर
णो फले विरोधं ददयति प्रसाधर॥ अनाथं ब्राह्मणं त्रेतं वहेति विज्ञातः यः॥ पदे पदे यत्
फलं मनुष्यं निहतं तिते॥ न तेषां मशुभं किंचित्यायं वा शुभं कर्मिणां॥ जजावगाहना त्रेषां स
द्युः शौचं विधियत इति॥ तथा॥ दक्षिणे मृतं शूद्रं परद्वारेणा निहरितं॥ यश्चि मोक्षर पूर्वस्तु य
या संख्यं विज्ञातय इति॥ तथा॥ अस्वर्ग्यत्वाद्भुतिः सास्याष्ट्रं संस्पृष्टं विधितेति वचनात्तु
संपर्कं परित्यजेत्॥ मरणा नंतरं के वानखादिनिहंतं तालवना लं करिणादिविधयः शो
खात्नेदन्ति न्निरिव तास्ते स्वशाखोक्ता आ वगंतव्या इति॥ गरुडपुराणोत्तु॥ पुष्पास्तैश्च

निदि०

१६९

संप्रज्यदेवंक्रव्यादैर्मंसितसेयं॥ त्वं नृत्तकृत्तगघ्राते त्वं लोकपरिपालक॥ उक्तः संसारक
स्तस्मादेन स्वमंसितेन यइति मंत्रं॥ इति क्रव्यादमभ्यर्च्य शरीराहुतिमाचरेत्॥ अहो
ग्धेतया देहे दद्यादाज्याहुतिं तव॥ अस्माच्च मधिजातो मित्व दयं जायतां पुत्रं॥ असौ स्वर्गा
यल्लोकाय स्वाहा कृत्ति पावक॥ एवमाज्याहुतिं कृत्वा तिलमिश्रां समंन कां रोदितव्यं त
तो गतमेवं तस्य सुखं भवेत्॥ पत्न्याः पतिपरोक्षं कपालाग्रे रम्यनुत्तास्ति॥ दहनकाले अ
ग्निनाशोदग्धकष्टैरग्निमपित्वा दहेत्॥ लौकिकाग्नेर्भुवः स्वः स्वदेत्याहुतिं कृत्वा वा द
हेत्॥ तदतिस्मृत्यर्थं सारो॥ इति दहनिर्णयः॥ अथ दहानंतरं मुदकदानविधिः प्रस्तुत
ते॥ एतदुका दानस्नानानंतरं कार्यं॥ शरीरमग्नौ संयोज्या तवेक्षमाणा अपोष्णयन्तीति
ज्ञाता तप॥ दहानंतरं कार्यं पुत्रैः सचैलकं॥ विलोदकं ततो दद्यान्ता मग्नौ त्रौ पतिष्ठति ग
रुडपुराणं॥ प्रचेतसात्रविशेषो दशिति॥ नदीकले ततो यत्वा शौचं कृत्वा यथार्थवित्॥ व

१६९

याग्नेतस्य बोधवाप्तपिंडाः समानोदंकाश्च मौनितो यथा वृद्धमुदकमवती यपि सव्यपत्तो
पवीतितो दक्षिणो मिमुःखाः अतस्य नामगोत्रे उच्चार्य प्रैतः स्तव्यतु इति जलपूर्णजले स
तिलां पापाणे प्रसिंचेयुः॥ वसिष्ठा॥ सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यामुदकक्रियां कृत्वा वीरन्ति ति॥ त
था सकृत्प्रसिंचंत्स्वदकं नामगोत्रोण वाग्यता इति॥ सकृदेवोदकं प्रसिंचेयुस्त्रिविधं॥ त्रिप्र
सेकं कुर्यादिति प्रचेता॥ तथा पिंडोपि ब्रह्मचारी समावर्त्तनं पयंति प्रेतस्योदकं माग्नौ त्वं च न क
र्यात्॥ तदुक्तं मतुना॥ आदिष्टो नोदकं कुर्यादिति तस्य समापनात्॥ समाप्ते वा तदकं कुर्या
न्निरात्रमशुचि भवेत्॥ आदिष्टी ब्रह्मचारी ब्रह्मचारिणा उदकदानप्रतिषेधः॥ मातापि
त्रादिव्यतिरेकेण तद्विषये विशेषं वक्ष्ये॥ मोक्षहा घधिकरि निर्णयि प्रकारणे आसपिंडा
नामप्युदकदानमुक्तं वसिष्ठेन॥ एवं मानामहाचार्य प्रेतानां नामुदकं क्रियेति उदक
क्रिया कार्येति॥ कामोदकं सर्विभ्रताः स्वस्त्रीयंश्च सुरत्विजां॥ सरवा मित्रं॥ प्रताः परिणी

नी.दि.

१७०

णीता॥ दुहितृगिन्यादयः स्वस्तीयोनागिनेयः स्वसुरः॥ कृतिजश्च॥ कामोदकं कामः इच्छा॥ ए
तेषां मिच्छयोदकदानं कार्यं॥ श्रेताभ्युदयकामनायामुदकं देयं॥ मसत्प्रादनेयमित्यकरणे प्रत्य
वायोनास्तीत्यर्थः॥ गरुडपुराणात्॥ अश्रुपातेन कुर्वीत दत्त्वा दाघानलांजलीनीशुभाश्रुवा
धवै मुक्तिं तदा श्रेयो तोयमश्रु॥ इति॥ इत्युदकदानविधिः॥ अथ संचयनं निर्णीयते॥ दाह
स्यानंतरं कृत्वा संचयनं कर्त्तव्यं॥ श्रेतपित्रं दद्याच्च दाहान्तिशिमने स्वर्गः॥ केचिदुग्रेण सिंचितं
चित्वा स्नानं स्वर्गेश्वरेति गरुडपुराणे॥ संचयनोपि॥ प्रथमं कृत्वा तीये वा सप्तमेन वमेपि वा॥ अ
स्ति संचयनं कार्यं दिने तद्वा त्रयेः सह॥ क्वचिद्वितीये त्वस्ति संचयः॥ इति मिताक्षरा॥ अपर
पक्षे संचित्या युग्मासुरा विधिति॥ श्रावयन्॥ कृत्वा पक्षे दद्यात्कृद्वा श्रावयन्॥ काठको
मावास्यायां॥ कात्यायने मेघसूत्रे च चतुर्थदिवसे॥ तथा वैष्णवे॥ चतुर्थे दिवसे स्ति संचयनं ते
षां गंगासि प्रक्षेप इति॥ अस्मिन् तो न्यस्मिन् दिने स्वयत्क्रोक्तविधिना संचयनं कार्यमिति॥ च

१७०

इस्मरतो॥ तथान्नपातमादाय संस्कृतं विधिवच्छ्रुतिः॥ गत्वा पितृवतं तत्र क्षीरेणाश्रुक्षये वत
यत्तियस्य च दक्षस्य श्रावमादाय यत्ततः॥ अस्तीत्यत्र मागात्रे न्योनवेनां डेति धापयेत्॥ प्रचेत
सा विरोधोक्तः॥ अस्ति संचयने यामो दोषवानां परिकर्त्तितः॥ जातं प्रेतं समुद्दिश्य यः॥ शुचिर्नैक
रोति चेत्॥ देवतातां तु यजनं तं शयं त्यय देवता॥ देवताश्चान्नमश्चान्नवासितवासित इति पुत्रा
संनिधानयेन॥ संचयनं॥ अथ प्रेतपिंडेषु प्रव्यनियमं शुनः युद्धोदश्रयिती॥ श्राद्धलिना सक्तु
मिवापि श्राद्धैर्वाप्ययनिर्वयेत्॥ प्रथमे ह नित्यं प्रव्यत देवस्याद्वाहिकं॥ गरुडपुराणे तु॥ तु
दनामिषसक्तं वा कमूलफलादिना॥ प्रथमे ह नित्यं दद्यात्तद्वा दुत्तरे ह नार्थिती॥ संचये
ने कृते मतुष्यलोकास्त्रे तलोकगच्छत आमेन पापेयश्चाह मेको द्विष्टविधानेन कार्यमिति
स्मृत्यर्थमासे॥ तथा गृहद्वारे नमश्चान्ते वार्ताये दिवालयेपि वा॥ यत्राद्यो दीयते पिंडस्तत्र स
वस्ति मापयेत्॥ तथा॥ असे गोत्रः स गोत्रो वा यदि स्त्रीपदि वा पुमान्॥ प्रथमे ह नित्यो दद्यात्

निर्धनि.

१७१

दशाहं समापयेदिति कर्तव्यमेपि गृह्यपरिशिष्टात् मिताक्षरायां सगोत्रादिता संदाह संस्कारः
कृतस्तेनैवा दशाहान्नेतकर्मकं त्र्यव्य तथा अत्यगोत्रो स्यादिति दशतिय ॥ अदकं पिंड दानं च द
शाहं स इमापयेदिति स्मृतिकरं डिक ॥ तथा न्यगोत्रगोत्रस्य चार्थदिरंतेष्टिकरोति तदशरा
त्रमात्रौ च ॥ तदुक्तं मिताक्षरायां गुरोः प्रेतस्य त्रिष्यस्तु पितृमेधं समाचरेत् ॥ प्रेतादौरेः समंत
त्र दशरात्रे षा शुद्धतीति मनुस्मरणात् ॥ त्वं दुनापि वारव्या त्वं यथा त्रिष्य ग्रहणात् पुत्राभावेन
रावाधिक्रियते संयदि अंतेष्टिकरोति तदा दशरात्रे ॥ अथ न करोति तदा त्रिरात्र ॥ आचार्ये सं
स्थिते सति त्रिरात्रमिति वचनात् ॥ तथा प्रेतस्य विनिर्दिष्टा दशरात्रं पूर्ववर्तिनो चेत् न पश्चिमावर्तौ उप
रतेपीति दशकनाप्यं ॥ पिंडदानविधिं मरिचिना दत्तं ॥ पितृमस्तक्रियया प्राचीना कृतिता
दिरूपया प्रेतापि पिंडरूपमन्नत्तृष्टीक्षितौ देयमिति ॥ तथा तृष्टीप्रसेकं पुष्पं च धूपं दिपंत
थैव च ॥ तृष्टीमौल्यं पिंडं पानीनं पोष्या णो दादद्यादिति शंख ॥ तथा ॥ अमं नं कारयेच्छा दं दशा

१७१

हं नाम गोत्रात् ॥ आहं कृतं तु यैव स्नानित्यक्ता गृहे वसेदिति विष्णुः ॥ गत्तं पिंडं दशाहं च द
तव्या स्यादिति नेनेन इति गरुडपुराणात् ॥ प्रचेताः ॥ दिने दिने जलात्युषा ॥ न्प्रदद्यान्नेन
कारणात् ॥ तावद्द्विप्रकृतव्यायावत्पिंडः समाप्यते तावन्प्रतिदिनं मंजलीनां दृष्टिः कामेती
मिताक्षरायां ॥ नवति दिवसे दद्यात् नवपिंडान्समादिता ॥ इश मं पिंडं मुस्यन्यरा त्रिंशेषे शुपि
न विदिति स्मृत्यंतरात् ॥ यत्र योगाश्चरेणौ ॥ क्रीतजव्या सनात्तृष्टीमौ स्वापय ॥ स्ते एव कपय क
पिंडं यस्या दता देयं प्रेताया ॥ नदि नत्रयमिति यथा पिंडत्रयमस्ति हितं ॥ एवं मनयोगा रुल
धुकल्पपारत्यंतरानुष्टानेनापि शास्त्राय सिद्धौ सत्यामपि ज्ञेया वक्तृत्वे तदवा पिंडरूपे
गुरुतरकल्पयेद्यद्यप्यत्र त्रिंशंका ॥ तथापि प्रेतस्या नावति पिंडैः कृती निष्पद्यते ध्रुवं
तथा ॥ प्रथमे ह नियमि पिंडस्तेन मृदा प्रजापते इत्यादि स्मृतिपुराणे वाक्येः प्रेतस्य शरीरावय
वनिष्पत्तिरूपोकारतिशया यत्रिंशे दशापिंडो रूपो गुरुतरे कल्प्यान्नाय आश्रीत इति ओ

१९२

३

992

ति॥ तदुक्तं द्विविधं॥ वस्वामिना॥ नवश्चाद्यातिपंचादुराश्वजायनत्रिास्त्रिनः॥ षडित्यो
दुरेत्येषडिति॥ तदुक्तं विभिन्नायाचेतरेजना॥ तं वश्चाद्योपक्रमे॥ वषाविषयेव्यवस्थाप्र
तिपादिता॥ नवषात्तरे॥ नवसप्तविंशारांसां नवश्चाद्यान्यनुक्रमात्॥ आद्यंतपोवर्ण
योस्तु षडित्यादुर्महर्षयः॥ इति॥ विंशां नवरासांसदैत्यनुक्रमः॥ विंशश्च षड्योषडि
ति॥ व्यासः॥ अथ मे सप्तमे चैव नवम्येकादशोद्वेति॥ यत्तु वैदीयते जंतोस्तान्तवश्चाद्यमुच्य
इतंति॥ तथा॥ केचित्त्यचैव नवमं नैवेदंतरितं यदि॥ एकादशोऽस्मिन् क्रियादिति स्मृतिरु
तो विदुः॥ क एव॥ नवश्चाद्यमासिके च यद्यदंतरितं नैवेत्त॥ तदुक्तं रणसातम्नादुत्तुष्टोप
प्रचक्ष्यते॥ सातं न्यसमानतंत्रत्वकालादशेषि॥ दैवादंतरितं पूर्वमुत्तरेण सदाचरेत्॥
दैवादंतरितं पूर्वमुत्तरेण सदाचरेत्॥ दैवादित्यफलक्षणा॥ दैवान्मानुषावापराधादत
रितमुननुष्ठितं॥ अत्रि॥ प्रेतार्थमुत्तकंतेनु ब्राह्मणान्निजयेदश॥ नवमश्चाद्यनिमि

नि० दि०

१७३

नंतु एकमेकादशोदनीति॥ सत्यसारे तु न वशादगणमुक्ता एतन्त वशादमेकाद
शोक्तिवाकार्यमित्युक्तं॥ इति न वशादतिगण्यः॥ अथोपक्रान्ते दशाह पिंडे तदा दशापि
ते दशाह पिंडसमाप्तिः कार्येत्यप्यपक्षः पदव्यतितावत् कालादशति॥ चंद्रद्वयेवल्लिने
वादयः प्रतस्मिन्नांतये॥ यदि दद्याद्विचंद्रतदा तु कुलविनाशानं॥ पैवीन्यसिरपि॥ आ
द्योदशवेव कान्तव्याप्रेतपिंडोदकक्रिया॥ द्विरैव वेतुक्रियाणः पुनः श्रावे समश्नत इति स ए
व चंद्रो मृत्युं घां गीकृत्य च दशाहं तदा दशापि ते पिमाता पितृविषये पिंडादि समापनलक्ष
णदशानंतरं दशपमानोदनीय इति॥ अमुमेवायं ह्येष्यं गौतमः॥ न विष्यत्युराणोपि॥ प्रह
त्वा शौचं तत्र सुयदि दशः प्रपद्यते॥ समाप्य बोदकं पिंडं स्नानमेव समादरेत्॥ पिंडदानं
दिसमाप्या शौचं पयंति स्नानं मात्रां कुर्यादिति॥ एतस्मात्तापितृव्यतिरिक्त विषयं॥ तदि
षये तु विषेशोऽत्रोक्तो गालवेन॥ पित्रो रौ शौचं मध्ये पियदि दशः प्रपद्यते॥ तावतो वीतरं

१७३

तत्रैव यथेष्टं महात्परमिति गाजवचनदशानाम्मातापित्रोर्मृतौ त्रिरात्रादुत्तरं दशापि ते
दशाह पिंडानां समापनं॥ इतरविषये यदा कदाचा दशापि ते पिंडं दत्तं तत्र स समापनमिति
प्रतिपादितं कात्यादशो नित्या॥ तत्रैव अंतर्दशाहे दशश्चैत्रं सर्वं समापयेत्॥ पित्रोस्तया
वदाशौचं दद्यात्पिंडं जलीत् इतीदं गौतमवचनं॥ मातापित्रो दशाह पिंडाद्य समाप्तमिधा
नपरमिति अहाहृध्वं दशापि ते पिंडादिसमाप्तिपरं महात्सूवं दशापि ते यावदाशौचं ताव
त्पिंडादि कुर्यादेव गालवचनं तस्मात्पानायाति यथाव्याख्यातं॥ काल्वादममुक्तं वचनस्य
निगण्य मते त्वेत्तं सर्वप्रकटाय न्यपगमात्॥ शिष्टाचारादशानि न गालवगौतमयुक्तं व
चनयो देशाचारने देन व्यवस्थाकृता॥ यस्मिन् देशे महात्परं दशापि ते उत्तरं तत्र स समा
पनाचारः स द्विषयं गालवचनं॥ यत्र देशे दशापि ते पिंडाह पयंति पिंडादि क्रियंते त
द्विषयं गौतमवचनमिति व्यस्य॥ एवं सर्वे कर्तव्यं निरदि तं नांगीकृतं॥ पारिजाते विदं पिंडादि

ति.दि.

९७४

समापनं होननदत्त कादिपुत्राणां यावत्कालाश्रयेणानिगुणमातापितृविषयमित्युक्तम्
यवेतिप्रयेन॥एवमितरविषयेयदाकदावादर्शापातेसमापतामिधानमपिनिगणिकता
तीयविषयेतेयं॥विज्ञानेश्वरेणतेतरादशापातपिंडादिसमाप्तेर्द्विसंप्रदायाननुष्ठितत्वा
दयंपिंडादिसमाप्तिश्चिरंतनं समास्यति धायकवचनगणोलोवाचारविरुद्ध॥इतिमिता
क्षरादीनोपात्रः॥तेनेदं प्रकटीकृतं सर्वविषयेष्वंतरापिंडासमापसंलोकावारविरुद्धमि
ति॥अंस्वर्गलोकविद्धिधर्ममिप्याचरेन्नक्रः॥तथा॥नशास्त्रदद्याविदुषाकदाचिदुद्ध
यनियः कुलदेशोधर्मोऽस्तिच॥यत्तु कालादशादिवत्पिंडसमापानपक्षाज्ञावनेकततस
क्रातेतस्मात्क्रामात्रेदशाति॥दृष्टं चकृतावप्यतादतसांपेणाम्ज्ञावने॥यथासुरामहगो
पश्चालमनादीनामितिदत्त॥तस्मात्तातरापिंडादिसमापनमिति॥इत्यंतरादशापि
तेपिंडनिर्णयः॥अथनवकश्चादविधौविशेषः॥यदुक्त॥नवश्राद्धान्यनुतिष्ठेदेकोदि

९७५

द्विविधतदिति॥नवमिश्रेषुच॥नवश्राद्धमंत्रं च पिंडोदकविवर्जिते॥पिंडोदकं पिंडोद
काजलिरहितं॥नपात्रामालम्यजपतिनाशिषः प्रतिगृह्णायात्॥नान्ताविकरेत्॥पित्र्य
मंत्रवर्जं॥तथाप्रेतकज्यात्॥आलिषोद्विगुणादमः स्वस्त्यन्नवस्तथा॥आग्नेौकरणमुष्टि
ष्टश्राद्धवैवैश्वदेविकं॥विकरनस्रधारंगंपितृश्राद्धोनविद्यते॥अनुशब्देनकुर्वतिनावा
हनमथोल्लुक्॥आसीमांतां नकुर्वतिनमस्कारप्रदक्षिणां॥अष्टादशैववस्तुनिप्रेतश्रा
द्धेषुवर्जयेत्तारम्यमंतिरम्यतमिति॥उच्छिष्टदर्शनमार्जने॥इतिप्रेतश्राद्धविधिः॥अथपित्रा
दिश्राद्धकर्मण्यधिकारिणोनिर्णयिते॥अविनक्तेषुत्तात्तुष्ट्यादिधर्माकरवस्यात्॥तदु
क्तंमराचिना॥सर्वैरेतुमतिकृताज्येष्टेनैवतुपुनः॥प्रव्येणवाविनक्तेनसर्वैरेवक्रतंनवै
तं॥स्मृतिसारेपि॥अविनक्तेषुसंस्पृष्टेकेनापि कृतंतुयत्॥देवयाजादिसर्वधर्मैकै
काग्नेौकृतंचयेत्॥तद्याज्ञान्दणमविनक्तानामेको धर्मप्रवर्तते॥विनागेसतिधर्मोपिन

ति० दि०
१५

वेत्तेषां पृथक् पृथक् गतिः॥ यास्तव लोकोपि॥ एकेनैवा विनक्ति युक्तते सर्वे सुवक्तृते॥ विनक्त
स्तु पृथक् कृत्युः प्रति संवत्सरादिक मिति॥ आमुमो वायंग रुद्र पुराणा मप्याहं॥ विनक्तैश्च
यक कायाक्ति यो सांवत्सरादिका॥ एकेनैव कर्तव्या पुत्रोपायस्विये - मित्येवं विनक्त
न्नाहणा प्रयकश्चादाद्यतुष्टान विधाने व्योहं हि के विरायोक्तः प्रेतकल्यात्॥ बहवा
पियादा पुत्रा विधि मेकः समोचरेत्॥ नचश्चादे सपिंड त्वंश्चा दान्यपि चपेडश॥ एकेनै
वतु कायापि संविनक्त धनेषपीति॥ अंतर्हिं कुरुते त्ये कुरुपिनिः॥ समुदाहृत इत्यादिक्व
नेत्यो विनक्त मप्योहं हि क कामेपि योगिद्र व्यम विनक्त मि वसं माघ सवति मत्याप्येष्ट
एव सपिंडी करणां तं कुरुयति॥ तेन कृतं सर्वे विरेचक तेन वतीति स्मृत्यादि युक्तं॥ शुतावपि
कस्मिन्कर्मणि कर्तव्यं त्वंश्च यते॥ यथा गृहपति सप्तदशाः सत्रमासी रन्नित्यत्र सप्त
दशांतां स्वादा नैयगिसाधनेन व्यसाधारणीकृत्य सर्वेषां त्यागकरणेन सह कर्तव्यं

१५

तद्वत्सर्वेषां कर्तव्यमिति॥ तथा स्मृत्यर्थसारे॥ दाहाद्यक्रम्य एका दशाहा - ज्येष्ठा दी
योग्यः कुरुयति॥ न वश्चाद निषेडश्चाद निच विनक्तो वा विनक्तो चा एकरव कुरुयति
सपिंडी करणं विनक्ताः पुत्राः सधाताश्चैदे कस्मिदि नेष्टदि कामाश्चैत् पृथक् कुरुमु॥ तात्पर्य
या सपिंड न पृथक् विधान देशेतर वसता पुत्रणां कृतं सपिंड तस्या निश्चया मिप्रापेणे
मिता ह्यरायातु॥ प्रेतश्चादे सविहितं सपिंडी करणं संविनक्त धनेषु बद्ध पुत्रात्पु सस्व
प्येकेनैव कृतं तेना जने सर्वे कर्तव्यमित्युक्तं॥ अत ऊहं सर्वे पृथग्वक्तव्यः॥ सर्वे त्रिगोत्रास्ता
नोतास्त्रैव कार्यामिति॥ अथ पुत्र मृत्युधिकारिणा॥ सुमंतु॥ पितृश्व कवी तमृताय उरिसः
सुतः॥ घैरमेक संस्कार संवत्सरे के मान्नत इति॥ उरिसाध मपि लीज इति॥ उरि सघष विदं प
यति पुत्रा वक्ष्यते॥ तथा पुत्रः योत्राश्च तत्पुत्रः पुत्रिका पुत्र एव चेति॥ तथा॥ ज्ञातुः सद्दीदरो
ज्ञाता तदनावेतु तमुतः॥ ततस्व सोदरो ज्ञाता तदनावेतु तमुतः॥ क्रोशं॥ पुत्रा ज्ञावेतु प

नि०दि०

१७६

लीस्यात्तदन्नावेतुसोदर इति॥ तथा पुत्राः कुर्यात्पितुः श्राद्धं यत्नीचतदसंनिधौ॥ धनाहार्यथा
दोहित्रः स्तौत्ताताचतस्तुत इति॥ तथा॥ श्वात् जेतनु कर्त्तव्यं यस्यासि स होदर॥ इति स्मृतं
तरात्॥ तथा॥ जसं न बांधवं त्रेतं पिता ज्ञाता तथा प्रज॥ जर्तनि वापि संस्तु यत्सुहादेनो न्यथा न
वेत्॥ ननु॥ न च माता न च पिता कुर्यात्पुत्रस्य पैतृकं॥ नाग्रजश्च तथा ज्ञाता ज्ञातृणां च कर्त्तव्यं
सामित्यादि वाक्ये माता पित्रोः पुत्रस्योद्देहिक निषेधा तथा प्रजस्य कर्त्तव्यं सांसेंस्कारेति
षध्यात्कथमधिकारस्तेषामिति चेत्॥ निषेधास्य पुत्राद्यधिकारि स ज्ञावे विषयत्वे स्नेह
विहित विषयत्वं वा॥ ततश्चाप्यौत्रस्य कर्त्तव्यत्वात् पुत्रस्य च स ज्ञावे ज्येष्ठत्वात्॥ माता
पित्रोश्च ताधिकारः॥ कर्त्तव्यत्वात् पुत्रयोः पुत्रीत्वेन संस्तवात्॥ पौत्रस्य स्वसंततित्वात्
ज्ञातृणामेकजातानामेकजातानामेकाचेत्युत्तिणी न वेत्॥ सर्वास्ति स्तेन पुत्रेण पुत्रिणा
मनुरब्रवीत्॥ यत्किनामेकजातानामेकाचेत्युत्तिणी न वेत्॥ सर्वास्ति स्तेन पुत्रेण पु

१७६

त्रिणो मनुरब्रवीत्॥ एवं पुत्रा मा वै पौत्रस्य तदन्ना वेत्तु ज्ञातुः तदन्ना वेत्तात् पुत्रस्य॥ त
दन्ना वेज्येष्ठत्वात् तदन्ना वेमाता पित्रोरधिकारः॥ एतदयं श्रिये तो हवौ दीयतः॥ यदि स्नेहे
न कुर्यात्तां सपिंडीकरणं विना॥ गयायां तु विशेषणं जायानपि समाचरेत्॥ मुद्दिस्ते देव
स्नेह वशात्मातापितरज्येष्ठे पिदधुरिति॥ कात्यायनो प्याह॥ अनुजा अग्रजा वापि ज्ञातुः
कुर्वीत स क्रिया॥ ततस्त्वसोदरास्तदक्रमेण तनयास्तयोरिति॥ संग्रहे पि॥ यत्नी ज्ञाता
चतज्जश्च पिता माता स्तुषा तथा॥ न गानि नागिनेयश्च सपिंडा सोदकस्तथा॥ असंनिधा
नेष्वेवैषामितरेपिंडा स्मरता॥ विष्णुपुराणे तु॥ पुत्रः पौत्र प्रपौत्रश्च तद्वृत्तिना संततिः॥
सपिंडः संततिर्वापि क्रिया वा न नृपजायते॥ तेषामन्ना वेसर्वेषां समानोदक संततिः॥ श्री
माघंडियापि॥ सस्वरुच्छिन्नबंधोश्च सखापिश्च सुरस्य च॥ ज्ञा माता स्ते हतः कुर्याद
स्वपितृमेधकमिति॥ सर्वा ज्ञा वेतु नृपतिः कारः पैस्यो त्रेनिकृतिरिति तज्ज्ञातीये नरि

नि० दि०

१३०

सम्यग्दाहायासकलाः क्रियाः॥ स्कंदपुराणेपि॥ सवन्निवेस्त्रियः कुर्युः स्वमर्तणाममंत्रकं
पित्रोरेनुपनीतोपिविदध्यादौरसं सुतः कुरुः दैहिकमध्ये तु संस्कृताः श्राद्धकारिणाः॥ रं
रसः सुतः॥ अनुपनीतोपि पित्रोर्मतापित्रारो ह्ये दैहिकं कुर्यात्॥ तथा कात्यायनः॥ असे
स्तुतेन पत्न्या च त्वग्निदानं समंत्रकं॥ कर्तव्यमितरसर्वेकास्ये दत्तमेव हि॥ श्रावोपि॥ ना
यापिंडं पतिदद्यात्तु निमित्तं येष्वन॥ अथ दैहिकं कुर्यात्॥ तदभावे तु सो ददति॥ पुत्राना
वेमियोदं पति सपत्न्यश्चेति स्मृत्यर्थमिरात्॥ अपुत्रायां स्मृतायां च यतिः कुर्यात्पिंडं तस्मिन्
गरुडपुराणं॥ तथा विदध्यादौरसः पुत्रो जनन्या कुरु दैहिकं॥ तदभावे सपत्नीजः क्षेत्र
जायास्तथावृता इति कात्यायनः॥ तथा॥ वक्रानामेका चेतुर्त्रिणी न वेत्॥ सर्वस्ति स्तेन
पुत्रेण पुत्रिण्ये मनु रब्रवीत्॥ पुत्रपौत्रपौत्राणामभावे अन्येषामधिकारः॥ सतिपि
त्रेति धेक्ते क्रुष्यश्रेणे॥ पुत्रैषु विद्यमानेषु तान्ये वै कारयेत्स्वधा॥ अनु कष्यो घपुत्र

१३०

स्य ज्ञातुः कुर्यात्स्तिनामिक इति॥ तथा स्मृत्यंतरं॥ अपुत्रस्य पितृव्यस्य तत्पुत्रौ ज्ञातौ न वेत्॥
स एव तस्य कर्तव्यं पिंडदानोदकक्रियां॥ पार्वणां तेन कार्यं स्यात्पुत्रवद्भ्रातृजेन तः॥ पितृस्त्रा
ने तु तं कृत्वा शेषं पूर्ववदाचरेत्॥ पार्वणं संन्यासि विषयं॥ धनगरहीनो तावापिंडादिकुर्यात्
तदुक्तं स्कंदपुराणे॥ मलमेतन्मनुष्याणां विषयं परिकीर्तितं॥ तद्गुरुत्तमजमादत्ते ह
विधा नानि नामपि॥ कुर्यात्पिंडं दकक्रियामिति॥ आदाय हरेपि पुत्रीकृतोपि दुहितुः सुतः॥ मातामहस्य त
रक्रियन्मातामहा शारवाया॥ इति निरूपितं प्राक॥ तदुक्तं॥ परासरेणादौ हि त्रैवैव निरश्ने
ष्टकायस्ति कृतं यैर्येति॥ तथा स्मृत्यर्थमिरात्॥ दौहित्रमातामहौ परस्परं दत्तः॥ इत्याद्यधिका
रिणो ज्ञेयाः॥ तथा उपनयनं यत्र तोययुक्तो ब्रह्मचार्यपि मातापितृपाध्यायाचार्येण मौह्ये दैहि
कं कुर्यात्ततोपनयनं तत्रान्तर्भवति॥ तदा हयात्तावत्कथं॥ आचार्यपि नु पाध्यायान्ति

ति० रि०

१७८

रुत्मापि नतीव्रति॥ संकटान्तं च नाश्रीयन्तवतैः संह संवसेत्॥ उपतयनमात्रं कृत्वा सां
गवेदाध्यायपिता आचार्यः चैद्वैदिकदैराध्यायपिता उपाध्यायः॥ कटान्तं सूतकान्तं॥
त्रेतीव्रत्नचारी व्रत्येव उपतयनतिमित्रनिक्षाचरणादि व्रतान्तत्नस्यते॥ त्रयेण नमवित्रित
समास्यते तरे माशौचविधिरिति मिमताक्षरायां॥ तथा मातामाह स्यात्फक्तं का लादत्रो
मातापित्रोरुपाध्यायाचार्यायोरुद्दिष्टं॥ ऊर्वन्मातामस्यापि व्रती न्नस्येतत्तव्रता
दिति॥ वसिष्ठोपि॥ ब्रह्मचारिणः कांटाह कर्मणा व्रतान्ति वृत्तिरत्यत्र मातापित्रोरिति॥
अतएव स्मृत्यर्थसारे मातापित्रादिव्यतिरिक्तं प्रतकर्म करणोपुनरुपतं कार्यं॥ न विषय
तुराणेतु॥ व्रतस्योपि यथा पुत्रः पितुः क्रियान्तम्॥ तथा मातामह स्यापि दौहित्रः कर्तुम्
हतीति॥ मातापित्रादिव्यतिरिक्तं विषये तु ब्रह्माचारी न कुर्यात्॥ तदुक्तं॥ न ब्रह्मचारि
णः कुरुदकं पतिगतं चेति॥ उदकमिति पिंडदानस्याप्यपलक्ष्यं॥ तथा वृद्धवसिष्ठा

१७८

कृत्वा धीनीदकं कुरुयस्तेनावत्याविधमिणः॥ गर्भनिरुद्धश्चैव सुराप्यश्चैव योषित इत्या
दितेदिता॥ निषिद्धा इत्याधिकातिरिण्येय॥ अमाशौचवता पुत्रादीनां कर्तव्यताविधिः रा
त्रिमृतस्य रात्रावेव दाहः कार्ये॥ वपनं प्रातः कुर्यान्निदुस्मृतिमंग्रहे॥ रात्रौ दग्धवपिंडा
ते कृत्वा वपनवर्जितं॥ वपनं नश्यते रात्रौ श्वस्तस्य वपनं क्रियेति॥ यत्रुनिगमवचनं॥ सं
ध्याया शतयारात्रौ दाहः पाथेयकर्मचिंतवश्चाह नो कुर्यात्क्रतेति॥ फलतां व्रजेत्॥ रा
तत्रुदितमृत आलस्यादितारात्रौ दाहो न कार्य इत्येवंपरिं॥ प्रथमा दारम्यदितेदिने प्रति
मष्टादंतन्तवश्चाह मुच्यत इत्युक्तं॥ चंद्रनिबंधे॥ तदसि प्रायेण रात्रौ दग्धाह पिंडो नाद
रणीय इति॥ तथा रात्रिमृतस्यालस्येन दिवा दाहो न कार्यः श्रावं पशुपितं नैव कुर्यादिति॥
श्रावं रात्रिपितं चेत्तीव्ररुष्ट्रा कृत्वा दहेत्तुमिति स्मृत्यंतरं॥ तथा गुरौ मृते उपवसेयुः पु
त्राः पत्नीवै॥ स्मृत्यंतरं॥ महागुरुनिपाते तु आश्रवे स्त्री वासिति॥ महागुरुः पिता॥ अथ

ति०दि०

१०९

पवनकाला॥ गंगायां नास्करहो मातापित्रो गुरो मते॥ आधा ते सोमपा नेच वपने सप्तसु
स्मरते॥ अत्रागुरुः॥ पितामंत्रोपदोष्टा विद्योपदेष्टो चेति॥ तथा च द्वितीयाह दिकल्पः॥ अ
चारतिजके॥ चतुर्विधं तु यत्पापं केशमाश्रित्य तिष्ठति॥ तावच्च स्मृतकीर्त्तयो यावन्केशा
न्तमुच्यते॥ आपसं वस्तु॥ अनुनाविनां च परिवापनमिति॥ अनुनाविनो ज्यवयसस
पिंडाः पुत्राश्चेति परिजा॥ ते माताक्षरायां तु॥ क्षौरंतदनुनाविनां॥ वेदुःशाखमनुभवतीत्य
नुनावितः स पिंडाः॥ अथ वा अनुपश्चाद्भवतीत्यनुनाविनो ज्यवयसः॥ अनुनावेनः पुत्रा
इतिकेचित्॥ तेषां वपनमिति॥ तथा देवल॥ दशमेहनि संघ्राते स्नानं ग्रामाद्विर्भवति॥ त
त्रत्याज्याति वासांसि केशश्च मश्रुतं राजिच॥ तथा स्मृत्यंतरे॥ ते च वाससा त्याग इत्युक्ताः॥
अनेन वचनेन तस्य द्विरावृत्तिर्नैकितुर्विकल्पः॥ सप्तमे वा प्रदात त इति॥ राकादशाह
पूर्वमित्यर्थः॥ स्मृत्यर्थसारेपि॥ वपनं पुत्राणां प्रयक्रिकायं दशमे वा॥ श्राद्धादवाक्

११०

स्मिश्चिदिते वाग्रामात् बद्धिः कार्यं न च निवृत्तं न च॥ मिताक्षरायां तु दशमेहनीति वाक्यमु
दाहृत्य द्वितीयेहनीति वाक्यमुदाहृतं॥ तेनारतिनिरिस्ता॥ मनुनात्रविशेषोपपन्नः॥ अ
क्षारलवणान्ताः स्युर्निर्मज्जेयुश्च तेन हं॥ मास्याश्चानवाताश्चायुःशरीरंश्च प्रयच्छति
विति॥ यान्नवज्ज्यः॥ क्रीतं लब्धं वा शान्तं सौख्यं मेयुरिति॥ क्रीतं आपाचितं वा अशान्तं येषं
ते क्रीतलब्धं वा शान्तं मेयुरिति॥ अयाचिता जामे अशान्तं मयदिक्रमवतिति मिताक्षराया
हृतं लब्धं नियमोपि दिनत्रयपयंते॥ स्मृत्यर्थसारे॥ अयाचिता तैर्न वा अत्यग्रहपके
न हविष्यो वेत्रैरेतन्न स्वग्रहपकेन क्षारलवणमाषमांसाद्यपायसवर्जं तथा अ
धःश्यामनिनो ब्रह्मचारिण इति॥ वसिष्ठः॥ प्रस्तरेऽहमनश्नत आसीरत्॥ अतश्च
त इति जलशाना इत्यर्थः॥ शयनाद्यंति यामयः प्रस्तर इति॥ स्मृत्यर्थसारे॥ प्रेतकृत्येक
वर्तिः॥ ननु तादवक्त्वा संगमे चांघ्रं॥ कर्तुं कार्यं॥ अत्येषां प्रेताद्यो चिन्ता पूर्वत्रिरात्र

नि० दि०

१८०

इति॥ मिताक्षरायां॥ प्रारब्धे प्रेतपिंडेतु मध्ये चेत्तेन तेन वेत्त॥ तथोवाचोच
पिंडोक्तशेषान् दद्याधया विधिति॥ तथाशावाचोचयोः संनिपातेषु प्रेतकृत्यं कार्यं अ
तद् दशाहेन तनात्यश्वास्यान्तरणं यदि प्रेतमुद्दिश्य कर्तव्यं पिंडं दानं स्वबंधुनिरिति
त्रैवोक्तं॥ अन्ये नियमः स्मृत्यंतरतो वगेत्या इति आशौचिनां नियमनिर्णयः॥ अथैक
दशाहे दशाहे क्रियमाणां मासिकानां आद्यानां षोडशस्य च निर्णयः स्मृत्यतो स
पिंडाकरणेन प्रेतस्य पितृत्वप्राप्तिर्नापित इति ततः प्राक् षोडश आद्यप्रतिपादनमाह
इति॥ आद्यानि षोडशादत्वात् क्रयस्त्रिहृदि तां॥ आद्यानि षोडशायाद्यविदधातम
पिंडतामिति॥ नातिषोडशमासिकानि धातातीत्युक्तं॥ मिताक्षरायां॥ सपिंडीकर
णादवक्रियश्चाद्यानि षोडशा॥ एकोद्विधविधानेन क्रयस्त्रिहृदि तां निवृत्तिः॥ प्रेतैको
द्विधविधानेनेति विशेषः॥ द्वादशा प्रतिमास्यानि द्वादशीह त्रैयक्षिकं॥ ऊनषणमासिक

१८०

मृतादिकं चेति॥ तदाह व्यासः॥ द्वादशाहे त्रिपक्षे च षणमासे मासिकादिकैः॥ आद्यानि
षोडशौतानि संस्मृतानि मनीषिनिरिति॥ द्वादशाहे विहितं ऊनमासिकां द्वादशाहोपिकं
चिदूतो मास इति॥ तथा गालवः॥ ऊनषणमासिकं षष्ठे मास्युने दूतमासिकं॥ त्रैयक्षिकं
पक्षे स्यादूताब्दं द्वादशे तथेति॥ गोमिजः॥ मरणाद्वादशे क्रियात्मस्य तेन तमासिकमि
ति॥ ऊनचित्रन षणमासिको नादिकेति रिक्तसंज्ञे आद्ये इति॥ एतान्येव षोडश आद्यानि
जावक यपेपि॥ द्वादशा प्रतिमास्यानि आद्ये षणमासिके तथा॥ त्रैयक्षिकादिके चेति॥ आ
द्यानेतानि षोडशा॥ एकाका दशादिके नाद्येन सह द्वादशा प्रतिमास्यानि॥ आद्ये षणमासिके
न पर॥ याज्ञवल्क्यः॥ मृतैह निकर्तव्यं प्रतिमास्यंतु वत्सरा॥ प्रतिसंवत्सरं चैव मास्युमेकाद
शो हति॥ आद्यं सर्वे सर्वे कोद्विधप्रकृतिवृत्तमेकादशो हति॥ स्मृत्यधिसारे॥ प्रतिमास
मृताहे संवत्सरविहितानि द्वादशा॥ तथा द्वादशाहे त्रिपक्षे च षणमासे न्यूनाब्दे चेति

ति.दि.

१८९

चेरिरावेषोऽत्र॥ तत्राद्यमेकादशे क्रियते॥ न तत्र केचन मृते हनीति आद्यमसिके।
आद्यमेकादशे हनीत्येकादशे क्रियते इति दत्तदेष्टे तत्र विनिसुत्रपर्यं श्राद्धांतरं ननु मा
सिके॥ अद्यशब्दोपिकर्तव्यश्राद्धानामादिपैलादुपपद्यत एवेत्याहुः तन्न युक्तं॥ सखा
विरोधात्॥ द्वादशं प्रतिमास्यातिषोडशेति सखाविरोधात्॥ किंच आद्यश्राद्धस्य श्रा
द्धांतरत्वे मासिकव्यपदेशो न स्यात्॥ अस्ति च स तस्मान्मुक्तमाद्यमेकादशे नीति। आ
द्यश्राद्धमेकादशे क्रियते इति त्रयं॥ अथ शुचिना कर्मकृतव्यामिति विधानात्॥ दशा
द्वाशौचिनो ब्राह्मणस्याद्यश्राद्धं भवतु एकादशे॥ परंतु क्षत्रे द्वादशे विराति विशे निशा
स्त्रीशत्रुशत्रे क्रमादिति॥ वचनेभ्यः सूतकाधिकवृतां क्षत्रियादिनामशुचित्वेन क
थमाद्यमेकादशा हे स्यादत आद्यमेकादशे हनीति॥ स्वस्वाशौच निवृत्तिकालो व
लक्षणमिति वक्तव्या मित्याशंका पारिजीहीषुः पैवीनसिरादा॥ एकादशे क्रिया

१८९

छादंतस्मान्मृत्युमुदाहृतं॥ चतुर्णां सतकंतु पृथक् पृथक् इति॥ सूतकेपि क्रियादित्याशयः॥
इति शोषे चोगम॥ सामान्येनोपक्रम्य पृथक् दिष्टे विधायकं किं द्रुवचनमपि दशाद्वाशौचविष
यमपि घटते न क्षत्रियादीनामाशौचकालनिवृत्त्यपलक्षकमिति मित्याशयः॥ तथा॥ अ
द्यमेकादशे हनीत्यनेन द्योदेशेनैकादशादः कालत्वेन विधीयते तत्र न विधौ पराकाश
इति न्यायेनापि एकादशाद्वादस्य सूतकनिवृत्त्यपलक्षकत्वं न शक्यते वक्तुं॥ एकादशे
क्रियेच्छादंतस्मान्मृत्युमुदाहृतमित्यनेन शाचैकादशाद्वाकालिकमेवायं चातुर्वर्ण्यसाधा
रणेन विहितमाद्यश्राद्धं शुद्धाकापि क्रियादिति॥ आद्येकादशाद्वादीशौचवतः क्षत्रिया
देः कथं शुद्धं तं विप्रस्य कथं शुद्धं त्वमितितत्प्रद्वयं तैस्मृतिवचनैः॥ सर्वेषां मेव यानि सू
तके मृतके तथा॥ इशाद्वाशुदिरथवा इति श्रुता तपोषवीत्वं गिरसो वचनादशादुपक्षा
श्रयेण क्षत्रादेः शुद्धत्वं॥ तथा श्राणां सपिंडीकरणद्वारा क्रिया मिति मित्याशरोदा

नि.दि.

१८२

हतेविष्णुवचसंस्तकनिहतोलिंगं च। शेषेण शुद्धिः स्यात्तदुक्तं मिताक्षरायां॥ मातयग्रे
प्रमीतायामशुद्धौ स्त्रीयते पिता॥ पितु शेषेण शुद्धिः स्यात्मातुः कृत्यानुपक्षिणा मित्येवंविषये
विशोप्येकादशाहं॥ आशौचवान्॥ एवमसर्वमिति सिद्धत्वाद्याश्चाहस्या वक्ष्ये कर्तव्यतां शास्त्र
गोलाक्षी आह तु॥ आद्यं श्राद्धमशुद्धौ पितृकृत्यादि कार्दंशोहंति॥ कर्तुं स्नातिकां शुद्धिः पुनरेव
सः॥ स्तकस्तकं केकेर्मेहिकदादशोहिकं॥ शुद्धौ वा शुद्धः कृत्यादिवा विचारयत्॥ तथा
काजादशीतवशाद्दमशुद्धौ तिपितृकृत्यादि कार्दंशोहंति॥ कर्तुं स्नातिकां शुद्धिः पुनरेव स
इति॥ तस्मात्सर्ववर्णैराद्यश्राद्धमेकादशोहिकं कर्तव्यमिति सिद्धं॥ तदाद्यश्राद्धस्य ह्येषोऽसर्ग
पूर्वकत्वात्पूर्ववेषोऽसर्ग इति॥ तदुक्तं गरुडपुराणे॥ आह त्वत्तु वयोऽसर्वोऽस्ति रुते पिंड
पातने॥ नोपति हति तत्तद्वैयदोतु प्रेतस्य ति फले॥ पिंडं वा तनमाद्यश्राद्धं पिंडं॥ तथा
एकादशाहं प्रेतस्य यस्य नोऽसर्ग्यते वष॥ प्रेतत्वं सुस्तिरतस्य दत्तेः श्राद्धे शतैरपि॥ तथात्रै

१८२

व॥ पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यं वैकारयै ह्येष॥ तथा॥ पुत्रो वा पिपितातापि पौत्रो वा बंधुजस्तथा॥ यरु
णस्य र्थना गीचमृते कृत्यादिषोऽसर्वमिति॥ सोपि षोडशश्राद्धपूर्वकः क्रियाते तानितु॥ अन्य
तषोडशमध्ये द्वितीयांतास्मिंशुण॥ अन्नविष्णुनिवाद्यं च तथा त्र्यष्टादशं पंचकमिति विधिर्वि
ष्णुबलिना तेय इति॥ वयोऽसर्गविधिः॥ स्वर्गत्यादिति॥ अथाद्यश्राद्धविधिर्न्यरुते॥ नवमि
दिवसे दद्यान्तव पिंडात्समाहितः॥ दशमं पिंडं मरुज्यरात्रिशेषं शुचिर्नवेत्॥ शुचि त्व
वचनमपरे ह्यः क्रियमाणश्राद्धार्थं ब्राह्मणनिमंत्राणां मित्रायेणेति मिताक्षरायां॥ अ
त्रिः॥ प्रेतायेऽस्तकं ते तु ब्राह्मणा नमोजयेदश॥ आद्यश्राद्धनिमित्ते ते वैकमेकादशोह
नि॥ एकादशोहं नि॥ आद्यश्राद्धनिमित्ते न प्रेतमुद्दिश्य दशब्राह्मणान्॥ एकं च एवमेकाद
शब्राह्मणान् नोजयेदित्यर्थः॥ स्मृत्यंतरात्॥ एकादशमुविशेषेषु प्रेतमावाह्य नोजयेत्
तत्राद्याय च शय्यादि दद्याद्वाद्यमिति स्मृतं॥ तेषां मध्ये आद्यात्रैयं प्रथमं प्रक्षालितया

नि०दि०

१८३

रायशयादिप्रेतशय्यादिदृष्टं त॥ आदिशब्दादासोदिरण्यदास्कपानछत्रदक्षिणोदकुं
नानामुपसंग्रहाः॥ इत्येवमाद्यं स्मरते॥ अत्रैव विशेषः॥ आद्यश्राद्धं द्विजे शौवाक्यं तृतीये
द्विजे॥ आद्यश्राद्धं द्विजे कुर्याद्विजे माहवनीयक॥ कृत्वा कुर्यात् आश्रये वा आद्यकुर्यात्॥ अ
शौप्रेतमुद्दिश्य जुहुयत्पिथः॥ ब्राह्मणो नोजयित्वा शौद्रुत्वा पुनरपि द्विजे॥ पुनरतिसपि
डोकरणा इहं एव द्विरावृत्तिरिति॥ मन्त्रः॥ एकादशो हनि॥ तस्या विधाने कादेशो न तु॥ क्षत्र
दि सूतकांते तु नोजयेत्पुन्यो द्विजो त॥ द्वितीये क्रियुतस्तद्देवाको द्विष्टं समाचरेदिति॥
स्मृत्यसारे॥ एकादशो क्रि एकादश ब्राह्मणो नोजने प्रेतो देशे न रुद्ररूप प्रेतो देशे न वाका
यमिति॥ इत्यादिविधिः॥ गोमिजः॥ ब्रह्मणो नोजयेदाद्ये होतव्यमनले तथा॥ पुनश्च नोज
येद्विप्रद्विरावृत्तिर्न विदिति॥ अथानशानादिवैधमरणे निषेधः॥ विधितानशानादिना
मृतानामाद्यश्राद्धचतुर्थे क्रियुतं तदुक्तं शास्त्रे॥ न ह्यदः शौचं क्रियालुप्तप्रत्या

१८३

रव्यातन्निषकक्रिया॥ आत्मानं द्यातये धस्तुमवश्यमनशानांबुधिः॥ तस्य त्रिरात्रपाशौ च द्वि
तीये च स्थि संचयः॥ तृतीये तद्वदं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत्॥ श्राद्धमेकादशं द्विकमाद्यमे
को द्विष्टं॥ प्रेतकल्येति॥ आशौचं यावदस्मात्तावपि डोदका क्रिया॥ यत्र त्रिरात्रमो शौचं त
त्रादौ त्रीन्प्रदोषयेत्॥ आनशानाद्यप्यक्रम्याग्निपुराणोपि॥ त्रिरात्रं तत्र राशौ च द्वितीये
त्वस्थि संचयः॥ तृतीये तद्वदं काये चतुर्थे श्राद्धमाचरेदिति॥ एभिर्वचने रुद्रसर्गापवाद
न्यायेन सामान्यविशेषेन्यायेन च एकादशं हविहितमाद्यमेको द्विष्टं श्राद्धं अनशानादि
वैधमृतानां चतुर्थे क्रियुतं विधियते॥ अतएव आशौचं पण्डितसामान्येनोपक्रम्य विष्णुना
बहिर्हितमेको द्विष्टमस्मिन्विषयेऽप्युपपद्यते॥ सामान्येनोक्तत्वात्॥ तद्विधापकृष्टश्राद्धं त
स्य ह्येषोऽसर्गपुर्वकत्वात्तदंतन्मायेन ह्येषोऽसर्गमप्यक्रम्यति॥ तदंतन्यायोपपत्तिः॥ अग्रीषो
मीये पशौ प्रकृतिर्नो हविधौ रासाद नोत्तरकाले प्रजातु शानत्रासौ अपकर्षातिष्ठंतं

दि. ति.

१८४

पशुप्रयंजंतिती॥ अथावास्याज्यादादश्यान्त्यपकर्षे प्रातमध्याह्निकयोः कर्मणोरपकर्षः
स्तद्वदिति॥ एवमकलमेकादशाहविहितकर्मचतुर्थे द्विक्रयादिति सिद्धी॥ द्वितीये द्विपुन
स्तद्वदेकादिष्टं समाचारेदिति मस्य वचनमत्राप्यतु संधेयं॥ यत्रुशंसवचनं सद्यः शो
चेपिदातव्यं प्रेतस्यैकादशोहति॥ सरावदिवसस्तस्याद्वाप्या सतादिषु॥ तद्दोहि
त्रस्वीकृतन्नात्रादीनां मुख्याधिकार्यनादे अनुकाल्यादीगतैर्मातामाहस्तत्त्वामित्रा
दितिः क्रियमाणमैहदौहिकं सद्यः॥ शौचत्वेपि वृषोत्सर्गादिश्चाहमेकादशो द्विक्रियायि
मेवंपरं संभाव्यते॥ अन्त्ययास्य वेधान्नशनादिमृतप्रेतविषयत्वे तु चतुर्थदिवसे प्रेष्ट्रात
द्विधायकानि स्मृतिपुराणावाक्यान्वग्राह्यानि स्मृः॥ संभाव्यस्य वाक्यस्य विषयं
तरत्वे तानि बहुनिकषामग्राह्यानि न वेत्तु॥ यत्रुके श्चित्प्रायो नशनादिविहितमग
णमतातं सद्यः शौचेप्याहमेकादशे एवा द्विक्रयादिति लिख्यं शंसवचनं लिखितं॥

१८४

सद्यः शौचेपिदातव्यं प्रेतस्यैकादशेत्यादितत्राशिष्टाचाराभावात्॥ तथात्रास्त्विरुद्धत्वावश
तिस्मत्कृत्तशुद्धमार्गाचरणपरैर्येदिजवरे विगीते॥ तस्मादनशनादिविहितमगणमता
नचतुर्थद्विवाद्यश्चाहमिति निययि॥ अथ पुनः पुनः प्रप्रेत्रइत्यादयः श्राद्धाधिकारिणोति
रूपितादाहाधिकारिणिण्यि॥ तत्रादौहित्राद्यसंगोत्राधिकारिगते किंचिदिशेषानि धा
मेनच्यते॥ यथाह वसिष्ठः॥ अपुत्रापोत्रासंतानंदौहित्राधानमाश्रुया॥ पूर्वेषां तु स्वधाका
रेषां त्रादौहित्रकामृत॥ स्कंदपुराणे॥ श्राद्धमातामहानां तु अवश्यं धनद्वारिणादौहित्रेणा
प्यति कृत्यैकैर्त्तव्यं स्वमुत्तरमिति॥ पूर्वदोहादिसंविद्धं नोते॥ उत्तरं प्रत्यादि कदशादिकं।
अपुत्रस्वेव उत्तरमिति मेदइयानि धानातस्वमुत्तरं च निम्नके त्वसंगोत्राधिकारिगते
विशेषः॥ गजाधनादि संस्कारक्रियागुरुणा स्ववेदविहिताः॥ कायडिति वचनादुरुज
क्षणा माहायातवल्क्य॥ सगुरुयः क्रियां कृत्वा वेदमस्मिन्नयच्छति॥ उपनीय देवे दे

नि० दि०

१८५

माचार्यः स उदाहृतः ॥ यो सौगमधिना घात पवनयनपयंताः क्रियामया विधिस्तत्वावे
वदमस्मै प्रयच्छति ॥ स गुरुः ॥ अत्र गमधिनादिकर्तव्यं पितुरेव च घटते ॥ अत्रः मुखो गुरुः
रुः पिता ॥ उपनयनपूर्वकं वेदाध्यायक आचार्यः ॥ वेदैकदेशाध्यायकः ॥ उपाध्याय इति
अथ द्विजत्वे हेतु रूच्यते ॥ मातु यदि मे जायंते दीतीये मौजिबे धनात् ॥ ब्राह्मण क्षत्रियं वित्रा
स्तस्मादेते द्विजाः स्मृताः ॥ मातु सकाशात् त्रय मंजन्मा ॥ मौजिबे धना द्वितीयजमेति ॥
चंदुनिबे धात् ॥ छीये स्त्रीयस्तु संस्कारैर्ब्रह्मिणः ॥ संस्तुतो न वेत् ॥ तच्छाखाध्यायन कुर्या
त् ॥ यदा शाखं डौत्यया न वेत् ॥ तत्र दोषः ॥ यः स्वाशाखां परित्यज्य पारक्य मधिगच्छति ॥ स शूद्र
वद्विः कायो हि व्येक व्येषु गदिति इति ॥ मिताक्षराया तु ॥ अस्त स न्नियविद्वद्वा वृणस्वाधा
स्त्रयो द्विजाः ॥ निषेकाद्याश्मशानाता स्तेषा वै मंत्रतक्रियोः ॥ निषेको गमधिना ॥ निषेक
अघोया सांताः श्मशानं तस्मै बंधिर्धर्तुः हि कं कर्म सपिंड पयंते तत् अतो यां सांता क्रि

१८५

यामंत्र इति मंत्रै न वेति रत्योक्तै स्त्रीयाणां वर्णीनां तच्छूद्रस्य ॥ अत्र निषेकाद्याः श्मशानां ता
इत्याद्यंतत्रादवचने नैकवाक्ये पादानां देकवेदविधाना ॥ तन्निन्तवेदमंत्रैर्विधीयते ॥
वैनिश्चये ॥ तनुफलस्य तस्मै कुरूपत्वात् सर्वशाखास्वेकं कमेति विचारतः ॥ यया कया
चिच्छायां खो संवस्का क्रिया काय इति केचन आहुः ॥ तदयुक्तं तथा सति सर्वाणि संस्कारा
रादी निकासाण्यनवस्था निस्पृतदस्माद्दुहितलो मयक्षयो रिबोपक्रांत पक्षेण निषेका
द्याः ॥ श्मशानं सपिंडं न पयंती एकवेदविधानाः काय अधिकारिणि ॥ अन्यथा दोषदर्श
नात् ॥ स्त्रीविषये चान्नविशोदं वचनं दृश्यते ॥ यदेदेन विवाहादौ संस्कृताव नितानवे
तदेदसंस्कृता कायसिपिंडात् अधिकारिणि ॥ सपिंडीकरणपयंती तदेदेन संस्कृत
त इति ॥ स्त्रीणां विवाहात्मा कजात कर्मादि क्रियास्तस्मात् स्त्री नैव मंत्रै कायविवाहपुनः
संमंत्रकः ॥ तदुक्तं ॥ तस्मै मेता क्रिया स्त्रिणां विद्वद्भ्यस्तु संमंत्रकः ॥ उपनयनं स्नानीयो

ति॥दि॥

१८६

विवाहः स्त्रीणां वैवाहिको विधिः स्त्रीणां मोयनायतिकः स्मृतः॥ अत ऊर्ध्वं गमयितुं
सामं मंत्रैरिति॥ क्रतुकाजगन्तधिनंततीयेमासि गन्ते च जनि स्युरा पुंसं वने॥ षष्ठे अहमेव
सामंतो न्नयनमिति यातवल्क॥ चतुर्थे मासि गन्तरेक्षणं समोसेमासि प्रथमगन्ते सामंतो
न्नयनमिति शाखायतः॥ एते क्षेत्रं संस्कारकर्मत्वात् सकृत् कायात् प्रतिगन्ते॥ यथा हि देव
लः॥ सकृच्च संस्कृतान्तरा सर्वगन्तेषु संस्कृतेति॥ गर्भकोशादागते कुमारं जातकर्मनाम
कमादि कुमारस्येति॥ ऊतो वाप्यधिको वापि यः स्क्वारावो स्थितो विधिः॥ ततस्तनुयाधत्त
न ऊरुयत्पारशारिवकमिसि स्रज्ज्वालोक्तं यत्तं यजनलक्षणं कर्म कुर्यात्॥ आयुधैर्मोषदे
शंच वेदशाखास्त्राविरोधिना॥ यस्तकेण॥ नुसंधत्ते सधर्तैर्मवेदते तदिति मनुः तथा ह्य
यातवल्कः॥ आहिताग्निमया न्याये दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः॥ अनाहिताग्निरेकेन यो कि
केनापरो याजनः॥ अपरो जनति रग्निः॥ इति अग्निहीनः॥ क आहिताग्निः कोनाहिता

१८६

ग्निरिति॥ तन्न मा कंडैयः॥ आहिताग्निविजो यस्य विधते प्रिचतुष्टयं॥ सोपवासश्चतुष्टयं तु
शुक्लपक्षस्य फाल्गुने इत्यादि आहिताग्निमुक्ते ब्रतखंडे॥ विष्णुधर्मे त्तिरेतु॥ चत्वार एतत्तै
य आहिताग्नेः सर्वासु देवः कथितश्चतुष्टातुर्धा॥ यः पूजयेद्ब्राह्मणमाहिताग्निं देवः स तेना
प्यय पूजितः स्यात्॥ आहिताग्निः॥ अग्निहोत्रा॥ वैतानिक इति॥ तदग्निचतुष्टयं हितः आना
हिताग्निः॥ आवसथिकः॥ एकाग्निरिति॥ एते नैव अग्निधर्मे तथा आनाहिताग्नेः पिंडापि तय
त आनाहिताग्निः प्रवश्यं नित्यादि मुति स्मृतिभिरेकाग्निरित्युक्तं॥ वितानाग्नीना विस्तार
स्तन्न नवो वैतानिकः निरग्नेः सूतैकं मरणादात इति विवादे॥ तन्न वचनानि संति बहूनि॥
इदानीमाहिताग्निना हिताग्निविषये निष्पाद्यते॥ तावदंगिरा आही आनग्निमत उक्तांते सा
ग्नेः संस्कारकर्मणिः शुद्धिः संवयनं दाहात् मरतादुक्तमया तिथिः॥ पैवीनसीरपि॥ अनग्ने
मत उक्तांते रात्रौ च हि द्विजातिषु॥ दाहादग्निमतो विद्या विदेरा स्मृते सतीति॥ आत्रसा

ति.दि.

१८७

प्रिः॥अप्रिमान्शब्दश्चउभयवाचकोमुख्यगौणश्चागौणामुख्ययोमुख्येकायसिंघत्यय
ति॥वक्तुप्रिमदप्रिहोत्रपेक्षयाएकाप्रिमानावसतिप्रिको गौणः॥तथासतियत्रविरोक्व
नास्तितत्रास्तस्यवाचकः॥तत्रविरुद्धानिकायापिस्तुश्राद्धात्प्रागेवकुर्वतिवैश्वदेवसा
प्रिकरत्यादौ॥यत्रविरोधिवचनसद्भावा॥मरणास्ततेकदाहाहूईमित्यादिकः॥तत्रविरु
द्धानिकायापितकल्यंतइतिनिर्णयितिश्रयानवगतौसाग्रेमुख्यार्थविवोधाथमितप्रिम
छब्दःप्रयुक्तः॥अंगिरसा॥आत्राल्यार्थेनज॥अनुदरीकंन्येतिवत्॥अनप्रिमतःअत्या
प्रिमतःअनाहिताग्रेःउक्तंतेःशुद्धिःसाग्रेःवक्तुप्रिमतःआहिताग्रेःसंस्कारकर्मणिदाहा
तशुद्धिःइतरथासाग्रेःशब्दस्यद्वयोःप्रवर्तकत्वेनिर्णयितिश्रयो ननवेत्॥इत्येगिरसा
निर्णायोबुध्वाविज्ञानेश्वरेणस्वयमेमिताक्षरादोरतश्चावतामिभानात्पूर्वआहिताग्रेःसं
स्कारादिवप्रनृतिस्तत्कंआनाहिताग्रेःमरणास्तकमित्कपक्रांतं संचयनेतुनयोद

१८७

हात्॥स्मृत्यर्थसारविश्वदशादौषदशाककालादश्चिदुनिबंधपारिजातनिर्णयामृतादिनि
बंधकर्तृनिर्दिष्टमेवनिर्णयितययाविज्ञानेश्वरेण॥स्मृत्यर्थसारे॥आहिताग्रेःप्रेतकार्यमितदश्चा
चंदहनादिकार्यत्रिपक्षांतं॥अनाहिताग्रेमरणाहादिप्रेतकार्यमितदश्चाचंच॥यच्चरत्यस्म
तिवच॥एवंयआहिताग्रेधर्मःसरज्जपासनिकस्यति॥एवशाब्दःप्रकरस्तुचानार्थेनप्र
करिणादिप्रेदशापुण्यामिसन्नतपितृयज्ञादेधर्मःतैनेवर्जपासनिकस्येति॥अत्रधर्मग्रह
णात्तजीवदवस्थास्त्विता॥यतःधर्माधिमैप्रिकुरुतेयावत्तजीवतिमानव॥परलोकगतोज
तुमुक्तिसुहृतेइति॥किंच॥तत्रापिबैश्वनर्यादौयत्राहिताग्रेपुरोडाशास्तत्रानाहिताग्रेश्व
रवइतितमोनिन्तो धर्मनिर्दिष्टेकिमुवक्तव्यमित्यजे॥इशाकेतुआहिताग्रःपुनःसंस्क
रेदशाहं॥अनाहिताग्रेस्त्रिरात्रंइतिवसिष्ठः॥अमशौचमाद्यश्चाहनाहिताग्रेमरिण
दिनादारम्भक्यविभवति॥आहिताग्रइहिनदिनमारम्यक्रमात्॥मदाहशेखः॥म

नि० दि
१८८

यदाहशंखः॥ मरणा देवक त्रय्यं संयोगो यस्य ताग्रिनिः॥ दाहा दू धं तु कर्त्तव्यं यस्य वैतानिके
विधिः॥ मिताक्षरायां॥ आशौचमादिताग्रेरुपरमे संस्कार दिवसप्रभृति कर्त्तव्ये त्रिगो आनादि
तामस्तु मरणं दिवसप्रभृति संचयने नक्षत्रयोरपि संस्कारप्रदिवसप्रभृतानि॥ यथादागि
राः॥ अतप्रितमः उक्तांतेः साग्रेः संस्कारमकर्मणि॥ शुद्धिः संचयनदाहान्तताहस्तयः
याति याति॥ साग्निरादिताग्निरिति चोक्तं॥ इत्यर्थस्मृत्यर्थसारे॥ अनादिताग्रे मरणादि
प्रेतकार्यमातामहाश्राद्धं चान्वदुनि विधे तु॥ एकाग्रियुक्तानामपि उक्तांति दिवस एव
नग्रे रि व कर्त्तव्यानीत्युक्तं॥ तथा॥ विश्वादेशे॥ अग्रे दाहादिरिषा कर्त्तव्यं रितरस्य प्रया
णारे वेति॥ चंदुस्मृतौ॥ मृताह नितु कर्त्तव्यं मग्निहोतस्तयो दिजः॥ संस्कारा देवविते
यो यस्य वैतानिको विधिः॥ मासिके विशेषः॥ त्रिपक्षात्पूर्वतः साग्रे न वै संस्कारवासरे
ऊर्ध्वं मृतदिनो नग्रेः सर्वाण्येव मृताहतः॥ मृताहत इति मृतादे सप्तम्यर्थे निलः॥ साग्रे

१८८

रादिताग्रे त्रिपक्षात्पूर्वतः॥ पूर्वत्र कंक्षिताय मासिकं संस्कारवासरे दाहावासरे भवेत्॥
इतराणि मृतदिने भवेयुः॥ अतग्रे रनादिताग्रेः सर्वाण्येव मृतदिन भवेयुरितिकालाद
दाति॥ जलकण्येनीत्युक्तं॥ ऊर्ध्वं त्रिपक्षाद्यश्राद्धं मृताह न्येव तद्भवेत्॥ अधस्तका
रयो दाहादादिताग्रे दिजन्मन इति॥ एवं स्मृत्यर्थसारे पि॥ आदिताग्रेः प्रेतकार्यमृताह
श्राद्धं दहनादिकार्यं त्रिपक्षांतं॥ तस्मादूर्ध्वं श्राद्धं मृताह रो वेति॥ साग्निकानाग्निकान्त्रे
च श्राद्धं नियोज्यं॥ अथ द्वादशाहो सपिंडाकरणे सति षोडशाश्रादानां विधानं प्र
दक्ष्यति॥ श्राधानि षोडशादत्तानैव कुर्यात्पिंडतामिति गोमिलः॥ सपिंडं न द्वादशाह
कार्यं तदाह व्याघ्रः॥ आनत्या त्रकुलधमणिं युसांचैवायुषः क्षयात्॥ अस्मिन्नेश्वरा
रीरस्य द्वादशाहं प्रशस्यत इति॥ पैरीनसिणः सपिंडाकरणादवकिं कुर्यादश्रादानि षो
डशा॥ एकोद्देशविधानेन कुर्यात्सिवाणितानितु॥ गालवः॥ अवकिं संवत्सरायुस्य संसे

नि.सि.

१८९

डीकरणं क्रतुं ॥ षोडशानां दिराहन्ति कृपादित्याह ॥ गोतम ॥ पुनः स्वेकाले कृपातिरावदिरा
हन्ति ॥ तदाह हारत ॥ श्रेत संस्कारकार्यसिपिनिश्रादनिषोडश ॥ यथा काले तु कार्याणि
नान्यथामुच्यते ततः ॥ प्रकृष्टे ने इतो श्रेतो मृतः तत्संस्काराणि ॥ अंगी रसाप्यक्रतुः ॥ यस्य
संवत्सरदर्वा कसपिंडीकरणं क्रतुं ॥ मासिकं चोदुं ने च देयं तस्यापि वत्सरं ॥ मीताक्षरा
यां ॥ सपिंडीकरणाह ध्वं यदा कृपातिदा पुनः ॥ प्रत्येवं यो यथा कृपातिता न्यपिका त्पय
न ॥ सपिंडीकरणाह ध्वं ने दद्यात्प्रतिमासिकं ॥ एकोद्विंशं धनेन दद्यादित्याह ॥ श्रेत
कतिषेधः पार्वणिविधिविषय ॥ इत्यादि निवचनैः सपिंडीकरणोर्ध्वमनुनामासिकानां
कत्तव्यता प्रतिपादीता ॥ एतानि मासिकानि सपिंडीकरणात्पूर्वमप्युक्तता न्यपि उ
दिश्राद्धे उपस्थिते पुनरप्यप्यक्रतुक्रिया तत्क्रतुं तत्प्रदत्तं समाधीयते ॥ श्राधायनी
सपिंडीकरणाह वगिप्युक्तता न्यपि ॥ पुनरुक्त्यते ह्यत्र निषेधानादिति

१८९

शेषः ॥ कात्यायनेनोक्त ॥ निवृत्ते हृदितं हृदितं त्रे ॥ तु मासिकानि सपिंडीकरणं तथा ॥ अप
रुप्यापि कुर्वन्ति कत्तनादीमुखं हृदितं ॥ तथा ॥ अंतरेणैव यो हृदि श्रेत श्रादानिकर्षति ॥ स
श्रादानकरो धारे पितृभिः सह मज्जतीति ॥ अतः सपिंडीकरणोर्ध्वमासिकानामापक
षरति ॥ नष्टं ॥ तदाह श्राधायनी ॥ सपिंडीकरणादिवक्ति ॥ तथा निवृत्ते हृदितं त्रे ॥ त
था श्रेत श्रादानि शिष्टानि ॥ तथैव कात्यायनीये निषेधवचने मासिकानां तत्क्रतुं ॥ ननु मा
सिकानिति ॥ सपिंडीकरणात्पश्चादनुशेषान्यनुमासिकानि ॥ ततस्ते ततानुमासिका
नां निषेधः ॥ उत्तरं कचतमपि श्रेत श्रादानमप्यप्यक्रतुं ॥ तस्माच्छ्राधयति वचनं यथा का
लकारणे सप्त वे पुनरप्यप्यक्रतुं विधायकं संभवतु तापकषी ॥ अत एव गरुडपुराणे ॥ अ
वर्कहृद्वे करणे स्यात्क्षप सपिंडां तां यः प्रकरोति पुत्र ॥ तथापि मासं प्रति पीडमेकं
मत्तुं ने सलिलं च दद्यादिति हृद्वत्तरमप्यनुमासिकं ताह ॥ तस्मान्तापकषरिति स

नि० दि०

१९०

इं॥ अथ कृतमासिकोपविशेषः॥ तानि चत्वारि॥ कृतमासिकं त्रौपक्षिकं न्यूनषण्मासं
नादं चेति॥ मरणदादशाहेस्यान्मास्यनेतत्तमासिकैरिति॥ कृतमासं द्वादशैतयेति गालवः॥
उक्तोयंपक्षाः सर्वसंमतः॥ अथवा कृतमासं द्वादशमासं कियता कृतनेतेत्याह गोमिना॥ त्रिंशति
वदिवसेरुत्तमेकेन दितसेनवा॥ आद्यादिषु च मासेषु कुर्याद्दिनादिकं द्विजः॥ यक्षांतरा
माह गोतमेः॥ एकदिनिदिनैरुत्तेत्रिदिनागेनोत्तरववा॥ आद्यान्मासिकादिनि
कुर्यादित्याह गोतमः॥ तृतीयो नागस्वमागसेन कृतने॥ विंशतिदिनेषु गतेषु कुर्यादित्य
र्थः॥ अथवा मासिकान्यपि वान्याति अष्टाविंशतिमेदिते॥ अन्यानि कृतमासिकानि॥
तदाह काष्ठाजिनि॥ नूनान्मास्यनेषु विषामाह पुतातिवै॥ त्रिपक्षिकं त्रिपक्षे स्यान्मृताहे
षितराणत्विति॥ तयामासिकानि आशौचाद्यंतरितानि कृतैरेमासिकुर्यात्त्रिदादकुर्या
श्रृंगः॥ एकोद्विष्टे तु संप्राप्ते यदि विष्टः प्रजायते॥ मासेन्यसिंक्षिष्योत्तस्यातुपादितं

१९१

यत्॥ आशौचाद्यनावेवाकुर्यादिति॥ अत्रैव विशेषमाह॥ त्रिपुष्करे चंदाने सुदरे निर्ग
वासेरे॥ चतुर्विंशतं कर्तुं कृतानि त्रिंशत्तु वक्रिमे॥ दीर्घाया सप्तमा द्वादशांशं त्रिंशत्तु
पुनर्वसुत्तराफाल्गुनी विशाखोत्तराषाढपूर्वातिक्षत्राणां नातुमौ मृगशिरा चमेज
ने त्रिपुष्करमिति कालादरेक्षिषं सुगमं॥ गगिरिपि॥ नंदायानागविदिने चतुर्विंशत्त्रि
पुष्करे॥ नूनानि तु नवतिगृहीयुत्र धनक्षयादिति त्रिपुष्करे द्वादशदिपुष्करमपि लक्षे
यति॥ यथैर्मिलने द्विपुष्करं गुरुवारं यौमेनेतेपि त्रिपुष्करयोगस्तदुक्तं रत्नमाजाया॥
विषमचरणं विधिघ्नं न प्रातिपिकं देजायते सुरगुरुविष्मापुत्राणां कंयंचनं वासरे
मुनिनिरुदितः सोपयोगस्त्रिपुष्करं संतकं॥ मृततियावागतोयं योगो न दोषमावह
तितनश्चाद्वैक्येदिति मासिकनिर्णयं॥ अथ संवत्सरमध्ययतिते मलिज्जुचे एकमा
सिकं कृत्वा द्वितीये मासि शुद्धे अन्यदधिकं कुर्यात्त्रिदादवसिष्टं॥ आशीयाहनि सं

नि० दि०

१९९

प्राप्ते अधिमा सोमवेद्यदि ॥ आद्ययं प्रकृतिरवैकुर्वन्ति मुत्यति ॥ आद्ययमिति प्रेतैश्चा
द्वयै अधिमा सोमरमा सयोरिति वेदितव्यं ॥ विशेषो मलमा सप्रकरणे वक्ष्यते ॥ कृते च
ईवेदेन ग्रंथे निषिद्धा पके ॥ उक्तातिः समारम्भमासिकोति कर्त्तव्य ॥ अथ सहगम
नप्रशंसा वाक्यद्वयनिर्णयके ॥ तद्देहिकविषयो निषिद्धः प्रसूयते ॥ तत्र मनुः ॥ आ
त्रितिसुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा ॥ मृतो म्रियेत या नारि सा स्त्री सेया पतिव्रता ॥
तया हारीत ॥ मृतै मन्त्रिरिया नारी समा रोहे दुताशनं ॥ सारुंधति समासेया स्वर्गलो
के महीयते ॥ तथा वस्त्रं घ्रातुं वा मित्रघ्नो वा न वेत्यति ॥ पुनात्यविधावा नारी तमा
दाय मता तु या ॥ अंगारं ॥ व्याल ग्राही यया व्याले बिलादुद्धरते बाला ॥ तद्दुधस्यामा ना
रीते नैवा सह मोदते ॥ प्रेतकल्ये ॥ अग्निर्देहति गोत्राणि आत्मानं नैव पीडयेत् ॥ दद्या
त्तै धर्म्या मातानां धर्मतुनां च धर्मायामल ॥ तयानारी दहे देहं दुताशे मृतोपमे ॥ दिवा

१९९

हो दिव्या देहस्तु शुद्धो भवेति यः पुमान् ॥ तथा सा पति संयुक्ता दत्त्यते न कदाचनेति
शख ॥ दिवर्षप्रमाणेन तिस्रः कोट्योऽप्येव ॥ तावत्कालं वैसेसरो मन्त्रिरिया तु गच्छ
ति ॥ यथा ॥ मृतै मन्त्रिरिया नारि समा रोहे दुताशनं ॥ सारुंधती समासेया स्वर्गलोके
महीयते ॥ इति ॥ लक्ष्मी मुता त्वरित्पुत्रमाता पित्रो स्तथैव च ॥ मृतै पति मनु प्रज्यसाचि
रं मुखमाश्रुयात् इत्यादि पुराणादिषु प्रशंसाश्रुयते ॥ तदकरणे प्रेत्य वायवाक्यमपि
एव न कुरुते नारी धर्मेति पति संगमं ॥ प्रतिजन्म निदुःखादिः शीलाश्रियावादि
नी ॥ वल्गुनी गृहमेध्वचगोधावादि मुखी भवेदिति अतः ॥ इदं सहगमनं मृतै मन्त्रि
सचयेति दत्तारो धरं वेति विकल्पितमपि सर्वजानि स्त्रीणां पतिव्रतानां प्रशस्तमात्म
नो भवति सर्वपापक्षयं मोक्षदं चेति स्मृत्यर्थसारेपि ॥ प्रशस्तत्वादनुष्ठेयमेव ॥ सर्व
साधारेणायै धर्म आचंडाले यावेत् ॥ स्मृत्यर्थसारे तु विशेषः ॥ तथा नारी दुर्गणि ण्यो

नि.दि.

११२

ब्रह्महत्यासमं॥ क्षत्रियादिजातिगर्भिण्याक्षत्रादिजातिवधरावेत्कृत्तं॥ विष्णुनाय्यन्वारो
हणप्रशस्तं॥ पुत्रपौत्रादिकल्पन्नास्वपतियाधिरोइति॥ सर्गलभेतौतौचौनो कलेस्त्रि
निरलेकतौ॥ कृत्वापापात्पतेकानिनर्तकोदमतिःस्तुसा॥ प्रहालयतिसर्वाणिमास्वप
तिमनुव्रजेदिति॥ अस्यान्वारो हणस्यस्यैसर्वस्त्रीसाधारण्येपियद्वात्मण्यादितिषेधवच
नं॥ मृतानुगमनंतास्तिवात्सण्याब्रह्मण्याब्रह्मशासना॥ यास्त्रास्त्रमणजातीयामृतप
मंतिनेवनेत्॥ सास्वर्गमात्मघातेनंतापतिनयेदिति॥ तदिदं पृथक्कृत्य रोहणनिषेध
वरं॥ यदाहवराणां॥ पृथक्चितिसमारुत्यनविभ्रागंतुमहति॥ आन्यसांचैवतारी
णांस्त्रीधर्मेयंपरःस्मृतं॥ एतदेवोक्तस्यत्यर्थसारे॥ सर्वणिषिःपत्यासहएकचित्पारो
हणमुक्तं॥ यथा॥ देवाःतरमृतेयत्तौब्राह्मण्यास्तुतदस्मिनि॥ तवेवहातुगमनमन्या
सांपादुकोदितिरिति॥ पादुकावस्त्राणामवारीरागत्वेपितइतत्वेनतनुज्यत्वात्॥ तपा

११२

स्मृत्यर्थसारे॥ क्षत्रियादिस्त्रियमन्त्रीरिदेशांतरमृतेपृथक्चित्यारोहणंकाये॥ असवर्णा
याःपृथक्चित्यारोहणमेवा॥ गरुडपुराणात्॥ दूरस्थापिचयांतारीमृतंश्रुत्वातथापति।
शानैःस्वनवत्यत्वाप्रतीष्टेष्टादिश्राद्धकं॥ ततस्तपिउमादायप्रविशेच्चदुताशन॥ तस्या
श्रान्तश्राणात्कायविषोऽसर्गादिकाःक्रियाः॥ इति॥ अंतरात्मा मृतेतस्मिन्मृतोप्येक
त्वमागतइतितन्नैवोक्तत्वात्॥ तथायास्त्रीसवर्णसिंशुद्धामृतंपतिमनुव्रजेत्॥ साम्रता
स्वर्गमाप्नोतिवर्षाणां पूर्वसंख्ययेति॥ तिस्रकांघइत्युक्तं॥ संशुद्धेतिवचनात्॥ रजो
दाषदुष्टाचतुर्यैक्रिक्रयत्वि॥ तदुक्तांशेतकल्पे॥ दुताशंयासमारुत्वाचतुर्येपितिवता॥
तस्यमर्तुदिनात्कायेविषोऽसर्गादिसूतकमिति॥ ननुःप्रधान्याप्रतद्वरीरन्ध्रयोना
प्रन्माअपितदेवमरणोसंकल्पेनमृतप्रापत्वात्तत्तमिरणादिनप्रतयेवादिनपरि
गणनोक्त्यात्पिउदानादिकर्मणि॥ अस्मिन्वाकेपूरस्थापिचयांतारीत्यत्रापिच॥ इ

नि०दि०

१०५

दृशाहातिक्रमात्वारोहणेविशेषणंवक्ष्यामइति॥अपनिणयिःमृतेनत्ररियानारीप्राणा
श्चेवपरित्यजेत्॥ननैवद्विसमंतस्याअग्रिक्रयसिपिंडनं॥अग्रिचेनाग्रिअनेनप्रेतक
व्योक्तेनवचनेनाग्रिसपिंडनंयोमत्रसिद्धेक्यामिधानात्॥सपिंडनात्पूर्वविदितानोद
शाहपिंडादिश्रादानामप्येकशंकायामन्वारोहणेनस्त्रियामरणेसमिन्नातिपृथगे
तितत्रैवोक्तं॥पतिपत्न्याःसदैकत्वंकृताग्रानेमाधिरोहति॥पुत्रैषेवपृथकुश्राद्धसपिंडं
पतिनासहेति॥एकत्वंतुसपिन्नादुत्तवेदितव्यं॥ततःसपिंडानात्पूर्वविहितस्योद्धैदिक
स्यापृथगग्निधानात्॥पृथक्श्राद्धमित्येकवचनमीवेवहितंग्रहंसेमाहतिवत्तदशेता
नद्वयःप्रातःसवनेग्रहानास्तीतिदशतित्रदन्नद्वयपिति एतदुक्तमप्रेतकल्पे॥एक
पाकेप्रकुवितपिंडान्दद्यापृथक्श्रादानिषोडशपृथक्॥कादशोवृषोऽसृगपृथक्श्रा
दानिषोडश॥घटादिषुददानानिमुहादानानियानियानिच॥पर्वयावत्पृथक्कु

१०३

यत्तिरिरेवेनवेन्नयोरिति॥अतएवस्मृत्यर्थसारेपि॥अन्वारोहणांकरिष्यामीसितिकल्या
पतितंमस्मृत्यचितामारुह्यसर्वप्रयोगिकारयेत्॥यदासर्वप्रयोगेरुतेदत्यमानेनत्रि
तेनत्वाग्रिप्रविशेत्इत्युक्तम्॥दाहदिनेतुपिंडश्राद्धदौपाकेक्येकत्रैक्येच॥इतिचो
क्तंपिंडोक्तमिति नोक्तं॥सर्वत्रपिंडादिदानेयोग्यःपुत्रोदाघातः॥तथाहुः॥चितान्नघान
नैरिमोहाद्वाविप्रचजिताप्राजापत्यंचरेदितिचोक्तं॥एवमन्वारोहणेसपिंडीकरणाय
येति सपृथगेतिसिद्धे॥सपिंडनमपिपत्यःसपिंडनंकृत्वातेनसहसपिंडनेक्यति॥म
तंमनुमृतानायसुतेनसहसपिंडते॥अहति सगवसंचयावदाहृतंसेनवमितिप
त्याचैकेनकर्तव्यंसपिंडीकरस्त्रियाइत्यस्मिन्विषयेप्रेतकल्पोक्तत्वात्॥अथान्वा
रोहणविषयेप्रत्यक्षादौश्राद्धे॥द्वावपिसमस्यैकःपिंडइतिलौगाक्षिणोक्तं॥मृताह
निसमासेनपिंडनिर्वपणपृथक्॥नवश्राद्धवदपत्योरन्वारोहयाएवतत्॥मृताहनि

नि.दि.

१२४

इयोदं पत्न्योरुद्देशेन समासत एक एव पिंडो दीयते ॥ अथ अमुकगौत्रो अमुकदेविदा अ
मुकशमणिवचनेति जायंयेच युवामत्रानु एतादं पिंड इत्येवम् इतीये ॥ न वश्चादृष्ट
गित्यन्वयः ॥ एतदन्वारे हण एवमवती ॥ अत्र मृताह मृदुणां स पिंडीकरणोत्तरं पलक्ष
णं ॥ न वश्चादृष्ट मृदुणां स पिंडीकरणं तो पलक्षणे ॥ अन्यथा मृताह निति परिसंख्यायां ॥ स
र्वत्र एयत्कापत्तिरित्यव्यवस्था स्यात् ॥ यथा इयोः समासेन पिंड निवपणं तथा ॥ वक्षीताम
प्येकचित्पास्तदानीं सवर्णां द्विभ्यामृद्देशेन द्विपितृकश्चादृष्टदेक एव पिंडो दीयः ॥ स पिंड
करणोत्तरमिति पूर्ववत् ॥ यथा गौत्राः अमुदेवदा अमुकदेवद अमुकशमणिः अवनेति
गंधं ये युष्मानत्रानुवः पिंड एव योजनीये च ॥ यत्र कुंश्चित् मृताह निति समासे पिंड निवपणं
एयक ॥ न वश्चादृष्टुदं पत्न्योरन्वारे हण एव त्वितौ गोक्षिवचनमन्वारे हणेन स्त्रियाम
रणे सति न वश्चादृष्ट एयक तद्यतिरिक्तदहानो मृताह वत्समासेन पिंड निवपणं मित्यति

१२४

तथा ॥ सवर्णानां समात धर्मिणां सपत्नीनां सह दाहः ॥ उदक पिंडादिज्यष्टपूर्वपृथगेव ॥
तथा ॥ पुत्राजानां स्त्रीबालानां दहनेति खनने चैव ॥ निम्नजातीयान्पुंस्तान्दृणां पिता पुत्राणां
संपत्तीनां च दहनादि सर्वपृथगेव ॥ तथा त्रैव ॥ स्त्रीपुरुषमरणे एकस्मिन् दहने दहनका
ले प्राप्ते सवर्णानां समात धर्मिणां पत्न्या सह दहनं कृत्वा उदक पिंडादिकं पपिति पूर्वपृथक्
कार्यं ॥ स पिंड तनुपफः पूर्वकृत्वा पत्न्या सह सापिंडं कार्यं ॥ तथा एकचित्पां समासूढो
दं पतीति धनं गतौ ॥ एयकश्चादृतयोः कृत्यति दनं च एयक एयक निधनं गतौ नान्यारे ह
णमारेण मृता वित्पादायः ॥ उद्देशेन च एयगिति न वश्चादृष्टमिन्तमोद नं तत्पृथगिति
ऊत्रचिदुक्तं ॥ श्रेत कल्पे त्वस्योत्तरादंतु ॥ एकपाकं प्रकुर्वति पिंडाद्दद्यात् एयक एयगी
ति ॥ तथा ॥ पाके केन पतिस्त्रियाणां मत्प्रेषांतु विगर्हितमिति च ॥ तत्रा एकपाकेन निम्नपा
के नैवेति शिष्टाचारः प्रमाणं ॥ ययस्व ऊत्रचित् ॥ अस्मिन् सहनं दहनं विषयेत्याह या

दि० निर्०
१९७

समानधर्मत्वांशं कितं ॥ तदपुत्रं ॥ तत्र मृताह निधयो देयत्योः समासेन पिंड निर्वपणम्
निहितं लौगाक्षिवचनेन ॥ अनारोहणसमयेति धिने देयि ननु मृताहं न्येवादि क मिति
निरूपितं प्राक् ॥ अत्र न बुधिपूर्वमित्यारोहणधर्मकं सह दहते ॥ किंतु काकतालीयेन
प्राप्तं ॥ तस्मादत्र सह दहते मरणतिथिने देयने देयि प्रत्यादिकं त्रयं कृप्य गिति ॥ नान्या
रोहणसमानधर्मक मिति ॥ तथा प्रत्यादिकेन कर्त्तव्यं सपिंडीकरणं स्त्रिया ॥ तथा ॥ न
त्रादि निस्त्राभिः कार्यं सपिंडीकरणं स्त्रियाः तथा पिता मरुदा समं मातुः पितु मरुद पिता
मरुदैः ॥ सपिंडीकरणं कार्यं मिति तादृशं मंते ममेत्यादि वाक्यैर्विकल्पेन पत्या सह सापिंड्ये
नापि मृताह तिसमासेन पिंड निर्वपण मिति ता शकनीयं ॥ सह गमनं वध्या मरणं ना
वात् ॥ किंतु ॥ मातुः पूर्वमरणे सति सह दहते तत्र किं वक्तव्यं ॥ अतोपि पृथक् पृथगा
दिक मिति ॥ न पिंडादौ समासो हतीति संघात मरणो निर्णयः ॥ अथ सूतिकापारजसा

१९७

लायावा मृतेर्न विवृतितदा शुद्धिं कृत्वा दाहादी संस्कारं कुर्याति ॥ शुद्धिं प्रकारश्चोक्तो मितस्त
राया ॥ सूतिकापारजातं कथं कर्त्तव्यं तियासिका ॥ ॐ नैः सलिनमादायं पुंचगव्यं ततः क्षि
पेत् ॥ पुण्यमिदं निमं व्यापो वाचा शुद्धिं लभते ॥ तेनैव स्त्रापयित्वा तु दाहं कुर्यादियं वि
धाति ॥ तथा ॥ अज्विगोपो मंत्रि यानि वामिदे व्याप्तिरेव च ॥ अन्यैश्च वारुणैः मंत्रैः संस्तुप्य
विधिना दहति स्मृत्युरेतं ॥ वाचा ब्राह्मणवचनेन ॥ तस्य प्रायश्चित्तपूर्वकात्वात् ॥ प्रा
यश्चित्तं तु त्रिदिना दवक्त्र्यं कुर्ध्वं षट् दिना दवक्त्र्यं अक्षयं ॥ तदहं मे का वं तदुक्तं गे
विंद राजेन्द्र ॥ स्मृत्यंतरात् ॥ सूतिका लेयदा साध्वी विस्तृता मरणं गतान्निवृषपरिपुयंति
शुद्धे क्रष्टेण सर्वदा ॥ प्राजापः ॥ १० ॥ त्परातस्त्रयमत्र्यहविष्यये ॥ तथा ॥ प्रसूतिका लेयदा
नारी स्तसावपरिपुता ॥ म्रियते तस्या नारी द्वि वर्षं कृष्टमाचरेत् ॥ प्रा० ॥ ६० ॥ रातश्च पूर्वम
डाहं ध्वंषिद दिनविषयं ॥ तथा सूतिका लेयदा साध्वी अस्त्रा नाश्रिततां श्रेततां गता ॥ अक्ष

नि.दि.

१९८

कृष्टेण शुद्धे तव्यासस्य वचनं यथा ॥ ३० ॥ तत्तदुदीनो हं दशाहपयंति ॥ तस्माद् दशाह
इति ॥ असूतिका ज्ञेयदानां प्राणाश्चैव परित्यजेत् ॥ मासमेकावधिश्चैव त्रिभिः कृष्टे वि
शुध्यतीति प्रा. ॥ ३१ ॥ इति सूतिका मरणो निर्णयः ॥ रजस्वलायास्तु विशेषः ॥ पंचमि कलत्रे
पृथक् पृथक् पंचगव्यं क्षिप्वा स्नापयेत् वस्त्रांतरावृतां दहेत् ॥ तदक्रं दह्यमेत ॥ पंचमि
स्नापयित्वा तु गव्यं त्रेतां रज्ज्वा ॥ वस्त्रांतरावृतां दहेत् ॥ दाहयेद् विधिपूर्वकमिति ॥ अ
त्रापि ब्राह्मणवचनं कार्यमित्याह ॥ प्रायश्चित्तं ॥ त्रेतां रज्ज्वा मदानारी त्रिशकृष्टे विशु
द्धिप्रजापत्यानां षड्विंशत् शुद्धिरुक्ता मनीषिभिरिति ॥ स्मृत्यसारे तु ॥ रजस्वलां मृतां
प्रक्षाल्य पंचगव्यैः स्नापयित्वा वस्त्रांतरावृतां दहेत् ॥ ब्राह्मणवचनेन जयंदा ॥ सूतिकां
रजस्वालां च प्रक्षाल्य स्नापयित्वा काष्ठवद्गन्धान् ब्राह्मणवचनेन जज्ञा अस्ती विनिधिना द
हेत् इति रजस्वाला मृतौ दाहनिर्णयः ॥ सत्रे विशेषः ॥ चतुर्थे मासि गर्भिस्त्वावेतदवस्था

१९८

यो निवृत्तायां दाहाय रजस्वला वच्छुद्धिः कायाग्निस्यैव रूपत्वेन रजो विकारतात् ॥ पंचम
मासादि गर्भपाते सति निवृत्तायां दाहयोग्यायै सूतिका वच्छुद्धिः ॥ गर्भस्य कटिनत्वेन प्रसववि
कारत्वात् ॥ पातः सूतकविधानात् ॥ प्रसवविकारः ॥ आचतुर्थाद्विंशे वर्षीव ॥ पातः पंचमषष्ठ
योः ॥ तथा ॥ पाते मातुः पृथगमासं पिनी दीना त्रिरात्रकमिति ॥ अथ स गर्भमारणे दाहवि
धिर्निधायते ॥ गोविंदराजनिबंधात् ॥ गुर्विणी मरणोक्तक्षिप्तित्वाद्यं समुद्धरेत् ॥ ततः
शल्यपृथक् कृत्वानिःक्षिपेद् सुधातले ॥ तथा ॥ स शल्यं यामृतायास्तु कक्षिप्तित्वा समु
द्धरेत् ॥ उद्धृते च ततः शल्यं प्रापश्चित्रं समाचरेत् ॥ तथा ॥ यदा गर्भविती नारी स शल्यं संस्त्रि
ता यदि ॥ कुक्षौ नित्वा ततः शल्यं निद्धरेत् ॥ यदि जीवती ॥ शल्यं गर्भं ॥ संस्त्रिता मृता ॥ प्रम
त निक्षिप्ते तत्र प्रापश्चित्रं ततः परं ॥ त्रयस्त्रिंशता कृष्टे स्तुमुच्यते शल्यदोष इति ॥ स गर्
भो दहने तु दाहं कृत्वा प्रायश्चित्तमुक्तं स्वायं भुवमुनिना ॥ स गर्भदहने तद्वर्णं जं

वि. दि.

१९९

धपातकं ॥ प्रायश्चित्तचरितानुशुचंतिपायकमिणः ॥ नृणां हत्यायतिश्चैव मुनिः स्वायंभुवो
ब्रह्मादिति ॥ तथा ॥ अतंगमिरस्त्रीणां पयकगर्भेणातिहति ॥ दग्धानुगर्भसंयुक्तात्रिरश्च
कृष्णमाचरेदिति प्रायश्चित्तं ॥ सगर्भमिरणे दाहनिर्णयः ॥ अयनिर्दिष्टमाग्निरुत्तानां पा
खंडिप्रसृतीनां दाहादिविषयो विचारः प्रसृत्यते ॥ पारखंडप्रसृतीनां पुत्रघ्निकारिभिर
पितृहानां दाहो कदा नादिकं न कार्यं ॥ तदा ह्यात्तवल्क्यः ॥ पारखंड्यनाश्वितास्तेनामर्षा
कामगादिकः ॥ सुराया आत्मघातिन्यो नाशो वेदकनाजनाः ॥ पारखंडी वेदवात्यजिगधा
री ॥ आनाश्विताः सत्यधिकारे अनाश्वमिणः ॥ कामगा कुलटा ॥ आदिग्रहणास्वगर्भना
मणघातिन्यो गत्यूते सुराप्यइति लिंगमविवक्षितं ॥ अनुपायदेयगतत्वात् ॥ शेषं सुग
मा ॥ आशौचाद्यौ च दैहिकस्य भजना न भवति ॥ तेषां दाहादिनृकार्यमित्येव प्रयश्चि
त्तं कृत्वा कार्या इति वक्ष्यति ॥ तथा मत्कविशेषादप्याशौचादिति विशेषमाहागिराः ॥ च

१९९

डालादुदाकाससां द्रास्यणां दैघृतादपि ॥ दंष्ट्रिश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मिणां उदकं पिंड
दाने च श्रेतेभ्यो यत्प्रदायते नोपतिहति ॥ तत्सर्वमंतरिक्षे विनश्यति ॥ अयं पिंडादानीं दिनि
षधः ॥ योदयादिना च डालादीनां तु गतस्ते मरितः स द्विषयः ॥ अबुपूर्वचंडालोदकादिभ्यो
मरणे तु तदैव तदाहादिविधानं वक्ष्यते ॥ मनुरपि ॥ दृष्ट्या संकरजा तां प्रजया सुचि
तिहता ॥ आत्मनां सागितां चैव निवृत्तेतिोदकक्रियेति ॥ आत्मनस्यागितामिति विषो
दं धनादिभिरविदितमार्गेण ये आत्मानं व्यापादयंति ते आत्मत्यागिनः ॥ तेषां आशौचं
न कर्तव्यं तदुक्तं मिताक्षरायां ॥ इतानां नृपगोविश्वैरनुक्षं चात्मघातिनां गोप्रहाणं श्रे
गदं हाक्पलक्षणं विप्रइति कोमृत्येनात्पजोपलक्षणं ॥ आत्मघातिग्राहणं पारखंडादि
पतितमात्रोपलक्षणं तेषां मत्वाक्षमनुगतं सद्यः शौचमुनर्द्दिहादिकं ॥ एतेषां पारख
डादीनां शरीरं गंगां तोषेक्षिपेत् ॥ आत्मना स्यागितां तांस्ति पतितानां तथा क्रियाः ॥ तेषां

नि.दि.

२००

मपितयागंगातोये संस्थापनां दितमिति स्मरणात् ॥ एतेषां निषिद्धमपि दाहोदकदानादि
कं संवत्सरार्द्धमनुत्ता तेषु द्विशतमते ॥ गौत्रास्नानादनां तथैव च ॥ उर्ध्वसं वत्सरार्द्धमपि
वमेवोर्ध्वद्वैहिकं ॥ तदपि विष्णुवलि पूर्वकं कृत्यति ॥ तदुक्तं याज्ञवल्क्ये गले यास्यो ॥ ना
रायण वलि काये लोका गहनियान्तरैः ॥ तथा तेषां नैवेद्यं च नाथेत्यस्मदीयम् ॥ एते देते
षां पाखंडादीनां कालान्तरे दाहोदकादानादि विधानमनक्त प्रायश्चित्ता समयं पुत्राद्य
धिधिकारिविषयं ॥ अथ ते मतिविनक्ता प्रायश्चित्तसमया पुत्राद्यधिधिकारिणः सन्ति
चेन्नदानमेव कुर्यादिति स्मृत्यर्थसारे स्पष्टमेवोक्तं ॥ प्रायश्चित्तं तु चाप्रायणद्वयं ॥ तत्तल्ल
क्ष्यं चतुष्कचकत्वा ॥ यद्वा त्रिंशच्छ्रुत्वा ॥ यद्वा योग्यं सर्वप्रायश्चित्तं कृत्वा तदैव दहाना
द्येदिदेकपुः एतदुद्दिष्टं पूर्वदिपादिना मरणविषयं ॥ यदा गीतम् ॥ प्रायो नावाक्यं शस्त्राग्नी
विषोदको बध्नन् प्रातर्नैश्चेत नतामिति ॥ प्रायोमहोत्सृजानं ॥ प्रायतनं गिरिवृक्षादिनि

२००

स्य ॥ अत्र इच्छतामिति शेषोपादातात् ॥ अबुद्धिपूर्वविषयस्त्रादित्यो मृतानां बालाकारे
ण वाचां डालाद्ये मारितानां च दातेनामेवाशौचादिकदमरेण दोषो नास्तीत्युक्तं अंगिरसा ॥
अथ कश्चित्प्रमादेन प्रियते घुदकादिभिः ॥ तस्याशौचं विधातव्यं कर्त्तव्यं चोदकक्रियेति ॥
अस्य शधिर्वैधमरणानि मित्रप्रायश्चित्तं कृत्वेति विशेषः ॥ प्रायश्चित्तं तु जलाप्रायुर्बध्नते
श्वविषयस्त्रोद्दिष्टश्चिक ॥ एषु षट्सु निमित्तेषु त्रिंशत्कृच्छ्रविशोधनमिति गोवि
दराजात् ॥ तथा स्मृत्यर्थसारे तु ॥ चंडालगो ब्राह्मणपशुदंष्ट्रिसपांशुदकादिभिः प्रमादा
न्मरणे तु चात्र तत्तल्लक्ष्यं चतुष्कचकत्वा यद्वा पंचदशच्छ्रुत्वा विधिना शौचं सर्वक
यमिव ॥ अत्रैव स्मृत्यन्तरैः विवाध ॥ चंडालेन हताये च मपि दाहविषयिणिता ॥ अत्रैव च
वारीरेतु कारयेत्पूतीमा कुर्यात् ॥ विद्यमाने वारीरे च अस्त्री विनिधिना हं दहेत् ॥ अत्रैव
कृतदाहाये प्रयाश्चित्तविधिश्च ॥ चाप्रायणद्वयं चैव तत्तल्लक्ष्यं चतुष्कचकत्वा ॥ सातपतने तथा

नि० दि०

२०१

रुष्टे च त्वार्ये प्रकल्पयेदिति ॥ अष्टौ चंद्राय कायापि द्वाकाय सप्त स्रुके ॥ दौ तु सौत पने काये
प्रत्यास्त्रायानदीरताः कामाः प्रजापत्या ॥ इति चंद्रादिह तनिपयिः ॥ अथानुष्टाना समर्थ
जीर्णान्नप्रस्तादीनां तु विधितो म्युदकादिनामरणे फलविशेषप्रतिपादितो विष्णुना ॥
समाः स्रुस्त्राणि च सप्त वैजले दशौ कमप्रौ पतने चैषोडशौ ॥ महाहा वेषश्चिरशीतिगो
प्रहे अनाश के मारत चाक्षया गति ॥ तथा ज्ञाता तप ॥ दृढः शौच क्रिया जुप्तः प्रत्याख्या
तनिष्क क्रियः ॥ आत्मानं वातयेद्य सुखं वश्यं न शतां वति ॥ इत्यादि ॥ एतेषां मौ द्विदो
हिक विषयो विचारो निरूपितमासिका प्रकरणो ॥ अथादिताग्ने निषिद्ध विप्रादिह स्तम
रणो विशेष ॥ यथा ॥ नाशो च नो द के ता श्रुत राहा धृत्य कर्मच ॥ प्रसदं इतानां च न क्रम
कठधारणं ॥ प्रसदं इह ता ॥ ब्रह्मणा दिह ता ॥ यमस्मृत्य क्रोपदा ह निषेध आदिताग्नि
विषयी न न वेत् ॥ ऊ त आदिताग्निमग्निमिदं हंति यस्तः पात्रैस्त्वेतद्युति विहितमग्नि

२०१

यत्तपात्रादिप्रतिपत्तिलोपप्रसंगात् ॥ श्रुतिस्मृत्योर्विशेषे श्रुतेः प्रवक्ष्याम ॥ सत्यं ॥ वैतानं
प्रक्षिपेदधुनाव सथ्य चतुष्यथे ॥ पात्राणि तु दहेदग्नौ यजमाने दद्यात् स्मृत्यनेनां गिरं ॥
स्मृतिवचनेन दद्यात् स्मृत्यवैदिकमग्निं पिरित्यन्यात्मा गश्चिपणात् ॥ स्मृते अतः चंडाला
दिह ताग्निसेवं धितां पत्त पात्राणां मधुप्रक्षेपादि लक्षण प्रतिपत्य तरविधानादयं स्मा
त्रैपदाहादि निषेधश्चंडालादिह ताग्निविषये न प्रवर्तते इति नाशंकनीयं ॥ अथवा हस्त्रि
याघादिताग्ने पापकर्मणि ॥ स्मार्त्तो दिह तिषेधः ॥ ब्रह्मणा दिह ताग्निस्मृति विषये श्रुतेश्च रिता
यत्विं ॥ अतो ब्रह्मणा यं यथा कथं चिश्चाग्निमिदं हंति त्यागयेनाह पराशरं ॥ चंडालेन श्रव्या
केन गोनि विप्रो हंतो यदि ॥ आदिताग्निमर्तो विप्रो विशेषेणात्मघातं ॥ दहेत्तं ब्रह्मणं
प्रेतं लोकाग्ने मत्र वज्जितं ॥ दग्धा स्त्रीति ग्रहीत्वा च क्षीरेण क्षालयेत्ततः ॥ स्वाग्निमिदं स्वस्थवि
धिना पृथगेतैत्यु न दहेदिति ॥ एतत्पुनर्दो विधानमत्येत निषिद्धाचरणोपेतमविर्तिषे

नि.दि.
१२५

रूपवसमस्यते॥ अतोऽग्निषोमयोरिव सहो देशः सह प्रदानं चेद्विपितकेतुपयक। दैतिशः
सह प्रदानं च॥ एवदेवतानेदेयथा समासः स्यातिमिनेदेपि समासेस्मादेव वचनात् नव
आद्यनुप्रेतश्चाक्षेपलक्षणं संपिंडतनु॥ तदाह गरुडपुराणे॥ एकपाकं प्रकृवतिपिंडान्वद
द्यात्यथकपृथकराकादशोष्टयोऽसंगेयकश्चादतिषेडशेत्यादिना नवश्चाह विषयणी
परिसंख्यावाधिमृताहनीति॥ संपिंडीकरणोत्तरोपलक्षणोयते॥ पुत्रेणैवपृथकश्चादं
संपिंडीकरणं पपितिना सहेती संपिंडतोत्तरं पतिपत्योऽसदैकत्वं त्रिषु स्थानेषु वैपृथक
कन्यादातेतथायत्तेपिंडसंयोजनेतयेति विष्णुवचनेन त्रिष्वेवपृथगभिधातादत्येव समा
सेनश्चादतर्पणादिकमिति सिद्धं तस्मात् संपिंडनात्पूर्वं सर्वेपृथगेवेति निर्णयः॥ अपत्त
र्तमरणा॥ तत्तरं चिरं कालव्यवधानेन तु गमेन न मृतायां अपि पश्चाद्विशेषो विधीय
ते ब्रह्मपुराणात्॥ देशांतरमृतेयस्यासाध्यात्त्यादुकादयः॥ निधायोरपि संशुच्यात्रवि

१२५

शोऽजातवेदसं॥ रुग्वेदवाक्यासाध्यास्त्रीनमवेदात्मघातिनी॥ ३ अत्योहाशौचेतु निवृत्तिश्चा
दं प्राप्नोति शास्त्रवत्॥ तस्यास्त्रहाशौचधर्मेणार्जध्वदैहिकं कायति॥ शास्त्रवदिति न तस्मि
मकालमरणावदेवाहिकादीति॥ यत्तु न गुवचनं या समा रोहणं कुर्यान्ननुश्चित्यापत्ती
व्रति॥ मृताहनीतुसंप्राप्तेपृथकपिंडेनियोजयेत्॥ अत्यदेचनवश्चादयुगपत्तु समाचरे
दिति॥ तदिदं मृताहनीपृथक्पिंडाश्चाभिधायकं विजातीयस्त्रीविषयः॥ अनुश्चित्यां न
नुर्मृताहनीत्यन्वयः॥ विजातीयत्वोत्तराकचित्पारोहणान्तसिद्धानात्॥ अथ रजस्वला
या रजोदोषयुक्ताया अपि सह गमनप्रकारस्मृत्यंतरोत्तरायास्त्रियामुदकपायां पति
प्राणात्यरित्यजेत्॥ प्राणमेकं तदुजातामवहत्यादिये॥ प्राणाप्रमाणं तु पलद्वयं तु
प्रसृतं द्विगुणं ऊडवेस्मृतं॥ चतुर्निःसुडवैः प्रसृतं प्रसृताश्चत्वार आठके॥ चतुर्निःसुड
के प्राणैरातप्राणस्य लक्षणं॥ मुत्रालोदिवा तैस्तदसकस्त्रवतेयोनिमंडलात्॥ विर

३

वि० दि०

११६

जस्का मत्यमानास्वेचिते तदस्य कक्षयः॥ दृष्टांश्चैव प्रकृतिपंचमृत्तिकमाप्यकः॥ त्रिं
शदिशपंचगवोदत्वा त्वहः क्रमात्॥ विप्राणां वचनं लब्ध्वा समारोहे दुता नान्तं॥ नारिणां
सरजस्कानामियं शुद्धिरुदाहृतेति॥ सरजस्काथे तदुक्तं प्रायश्चित्ताचरणेन तदेव स
मारोहणं कुर्यादियं वाचतुर्थे क्रिस्ते स्कां निवृत्तौ वा विद्याया विरुद्धा मणिं कुर्यादिति॥ तथा॥
कृतांशया समाकृता चतुर्थे क्रिपतिवृत्ता॥ तस्यामत्रुदिना न्काये विषो मगादि
सुतकमिती॥ तथा॥ अलक्षका मुयच्छादं दृष्टिहृत्कं॥ पितुः पृथक् प्रदाव्यं स्त्रीषु पिंडं
सपिंडात् उनेति गारुडात् सह गमनं नित्यं॥ अथ एकस्मिन् नृनिपित पुत्रादीनां
मरणे दहतादौ विशेषः॥ स्मृत्यर्थं सारात्॥ पिता पुत्रयोः सर्वेण्योः समानधर्मयोः कथा
लाग्निना दातव्योः दाहः सहैव वा॥ उवादाकादिकं पितृ पूर्वपृथगेव॥ तथा॥ ज्ञान्दयां स
मानधर्माणां कपालाग्निना दातव्यानां सह वा दाहः॥ उदकपिंडादिकं ज्येष्ठ पूर्वपृथगेव॥

११६

त्यर्थं सारे॥ मनुरपि॥ संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्टे वा पाविशुध्यतीति॥ संवत्सरे पूणे यदि प्रोक्षित
सपिंडमरणं भवगतं स्यात्तदा सर्वे त्रिभुवणा दिव्यास्त्रात्वादकदत्वा शुचिः स्यात्॥ एतच्च
शुचित्वानिधानं मातापितृव्यतिरिक्तविषयं तद्विषये श्रवणा मात्रा देवाश्चैव तस्मात्तत्र
दुर्गं पैवीनसिना॥ पितरो चेत्स तां दूरस्थोपि द्विपुत्रकाः॥ शुक्लातदिनमारम्य दशाहं सत
कं भवेत्॥ तथा स्मृत्यंतरं योऽपि॥ महागुरुनिपाते तु आवस्त्रोपावासिना॥ अतीते देयिकं त्र्यंशे
तैकार्ये यथाविधि॥ महागुरुः पिता॥ तदानीं प्रेतकार्यं पिंडापिकर्तुमारंते तयथा विधीति यथ
नेन केनाप्यधिकारिणा विधिदद्यादिने कृतं तादास्यादिदाहपूर्वकं कुर्यात्॥ कृते त्वान्वे
स्त्रोपेयि वा समानमिति॥ पितृपत्न्यामपि मातृव्यापतिरिक्ताया स्मृत्यंतरे विशेषो दक्षितिः॥ पि
तृपत्न्यामपेतायां मातृवर्जं द्विजोत्तमा॥ संवत्सरे व्यतीते तु त्रिरात्रं मशुचिं भवेदिति॥ रोक्म
वोक्तं स्मृत्यर्थं सारेपि॥ मातापितृमरणोवादेहा दुहसमिदं देवोपि संवत्सराहं धर्मपि

नि० दि०

२०३

पुत्रः सुतामरणश्रवणदिनमारम्यदशाहादिकं यथा वणमिश्रो चंक्रयति ॥ उदकपिंडा
दिकं च ॥ मदागुरुमरणे दूरे देशे वेपि आद्रविस्त्रोपवासिता ॥ तथैवाशौचादिकं कार्यं ॥
स्त्री पुरुषयोपरस्य चैवं ॥ सर्वणिमिषवर्णसपत्नीषु चैवं ॥ देशांतरे कालांतरे च दानवर्णाया
मातुः सपत्न्यामरणे ॥ पुत्रस्येचिरात्रं ॥ दानवर्णा सपत्नीषु चैवं ॥ संवत्सरे तीवेषि सपत्न्याः
परस्य रं चैवं ॥ इदं चाशौचं सर्वविधं समं ॥ तथा देशांतरं तानां माशौचं कालाद्दृष्टे
सत्याशौचं न भवति ॥ तदुक्ता ॥ देशांतरे मृतं श्रुत्वा क्लीबैरवा न सेपुतौ ॥ मृतौ स्नानेन शुद्धे
तिगमन्निवेचनं त्रिण्डिति ॥ मनुष्ये ॥ बाले देशांतरं स्तेचय्य कपिंडं च संस्थिते ॥ सवासा
जलमाकृत्य सघरावविशुध्यति ॥ तत्तद्देशांतरे मनेकधा क्रं ॥ देशांतरं किं सप्त्यं ह
दस्यति नो क्रं ॥ मदान्तरे यत्र गिरिविधायकं ॥ वाचो यत्र विनिधते तद्देशांतरं
मुच्यते ॥ देशांतरं तेषां केषां चिद्योजनमायतं ॥ त्वत्वारिषद्दंत्यन्ये त्रिदशान्ये तथैव चेति ॥

२०३

स्मृत्यर्थमाहेतु ॥ स्मृतिपुराणतार्थक्योक्तानेकप्रकारदेशांतरनिरूपणावसरं भनयो मदा
नद्यंतरे पत्रेत्यादिर्वचनयोरप्यथो निरूपितः ॥ मासाशौचिनः शूद्रस्य षष्टियोजने देशांतरे ॥
तथा ॥ वैश्यस्य त्रिंशद्योजने ॥ क्षत्रियस्य त्रिंशद्योजने ॥ ब्राह्मणस्य विंशतियोजने देशांतरे ॥
तथा ॥ वैश्यस्य त्रिंशद्योजने ॥ क्षत्रियस्य चतुर्विंशतियोजने इति पक्षांतरं चोक्तं ॥ एतानि
योग्यतया व्यवस्थितानि केचित् ॥ देशकालदुर्गमार्गप्रयालोचनमा सर्वेषामविशेष
ण भवतीत्यन्ये ॥ आशौचे यथा पक्षांतरेण विशेष इति तथा ॥ नाशौचे विशेषः मदागिरिव्य
वधानं ॥ मदान्तरी व्यवधानमिति द्वादशाष्टचतुर्योजनानि त्रीणि देशांतराणि तानि समा
न्यक्रान्ति ॥ तानि त्रिरात्रादिविषयोरपि रण्ये भवति ॥ विषयश्चोक्तस्त्रैवास्माद्दयात्सूवतर
ग्रंथे ॥ तद्देशां त्रिधा विभज्य आधेस्व समीपमगे त्रिभागं ततो दूरं भागे पक्षिणीततो दूर
भागं त्वेकाहं स्यात् ॥ एवं देशकालादिपयलोच्य यत्राप्याशौचं तदेव ग्राह्यं ॥ आद्याहा

नि० दि०

२०४

तिनवर्द्धयेत्॥ तथा माषादमात्रगिरिव्यवधाननदीव्यवधानानि च त्राणि दशांतराणि स्मृ-
तानि॥ रावेत्पूनात्यपि देशांतराणां फलानि तानि विरात्रादिविषयाणि भावति पूर्ववत्॥ रा-
वेद्दूरदेशांतरस्थे मृते चाशौचकालाद्दृष्टं सर्वेषां सपिंडानां सचैलं स्नानं तत्रिरात्रादिति
निरूपितं॥ स्मृत्ययसारे॥ इदं सर्ववर्णसमं॥ अथ देशांतरात्सपिंडमरणदेशमागतः स
पिंडमृतिं शृणोति॥ तदा देशांतरस्थितेन मृतिश्चेत्तत्र श्रवणात्मासन्नये त्रिरात्रं स्यात्पण्मा-
से पक्षिणीतयेत्यादिसूते को भवेत्॥ अन्यथा गृहस्थे श्रोषिते यच्च कश्चिन्मृतिं यवदे॥ प्रत्याग-
तश्चेज्जानाति तच्च वृत्तगृहीतदा॥ आशौचं गृहिणी स्य संनद्रव्यादेश्चोदाभवेत्॥ तथा
देशांतरातिष्ठाने देशादे तु पश्चाज्जानाति चेद्गृह॥ त्रिरात्रं सूतकं तस्यानंतद्रव्यस्य कहिचि-
दित्यादिवचनात्यसंगतानि स्युः॥ योजनप्रमाणमुक्तं पुराणांतरे॥ तिर्यग्यवोदरात्पृष्ठा-
वुद्धी वीत्री ह्ययस्त्रीयः॥ प्रमाणमंगुलस्योक्तं वितस्तिद्विदशा गुला॥ विवस्तिद्विगुणारत्ति

२०५

स्ततः किं कस्ततो धनुः सहस्रे द्वे क्रोशश्चतुः क्रोशांतु योजनं॥ अथास्त्रितक्षेपनिर्णयः
अस्त्राणि गंगादिनाथे प्रक्षिपेदित्युक्तं॥ तद्विधिः स्मृत्यंतरात्॥ स्नात्वा ततः पंचगत्ये-
तसिक्काद्विरण्यामध्याज्यतिलैश्च संयोज्य॥ ततः स्तुमृत्पिंडपुटे निधाय पत्रपद्मि शोभे-
तगणाय गृहं॥ ततोऽस्त्रधमधिविदत्प्रविश्य जले समेप्री तश्चि क्षिपेच्च॥ उच्छान्नास्त्रं
मवेक्ष्य सूर्यसदक्षिणां विप्रमुखा पदघादिति॥ मंत्रांतरं॥ यावदस्त्रित्वादिपान्यस्मि-
न्मार्थे वसंति हि॥ तावत्कल्प्य सहस्राणि वै कुर्वेत्स ते मृतेति॥ इति पित्रोराशौचादिति
यः॥ अथ पुनः संस्कारार्थं कालादिकं निरूप्यते॥ तत्र संवत्सराद्दृष्टं त्रिरात्रं कालः
श्रेयान् तत्रापि न दानयोदशाचतुर्दशी दिनसंयंत चार्जयेत्॥ शुक्लशनिश्चरवारौ वज्र्यौ
तक्षत्रेषु नरणी रुद्रिका अशेषामघाम्लं धनिष्ठा॥ नदि पंचकं त्रिषु कृत्वाणि॥ सर्वथा वज्र्य-
नि॥ व्यतीपाते परिघे वै धते च योगे विधीकरणे न वमचतुर्थाष्टमदशमे दशमे च चैवाति हो

नि० दि०

२०५

षा० रोहिणी पुनर्वसु पूर्वमे सुत्रराचिना विशाखा नुराधा पूर्वमि होत्ररा रो निषिद्ध त्रिपुष्प
राणि च इषदुष्टा निसंभवे वेज्या निशिष्टा तिग्राद्याणि ॥ सर्वथा दिन शुध्यभावे अतिदुष्टं प्र
त्या ॥ युगादि मन्वादि संक्रांत्य मास्या सुप्रेतकार्ये किंचिदपि नैव शोध्य मिति स्मृत्यर्थ सागर
तथा आशौच दिन मध्ये पुनः संस्कारे तु दुष्ट बाधादि तादिसंभवे शोध्यं ॥ सा ह्येकादशा
हे किंचिदपि नैव शोध्यं प्रेतकार्ये ॥ पुनः संस्कार विधि स्तावन्मिताक्षराया ॥ यदा तु प्रोषि
त मरणो वा शरं न लभ्यते ॥ तदा अस्ति निःप्रतिष्ठा तेषामप्यलान्ने पण्यैः शौनकादि
एतदुक्त मार्गेण प्रतिष्ठति कृत्वा संस्कारः कार्यः ॥ स्मृत्यंतरात् ॥ अतिस्त्रीति चेन्न लभ्यते
प्रोषितस्याग्निहोत्रिण ॥ पालाशं च बृहतानां पट्याधिकशतत्रयो तातु स्मि स्मृता निष्क
त्वेति शेषः ॥ तथा शंखापन ॥ शस्तिर बुद्धशमाघोषु त्रीणि षष्टि शतानि च ॥ पलाश संता
ति ॥ तेषामावाप स्नाने च त्वारि त्रीणि चिरसि मीवा याद दशा जंतुं मयो वार्द्धोः शरस्तरसि

२०५

त्रिंशज्वरे विंशति षडुषणयोः शिश्रे च त्वा एवो शतं विंशजानुने पाथीवतोः पादौ गुली
षु विंशतिरेवं त्रीणि षष्टि शतानि भवंति पुरुषा कृती कृत्वा पस्त्रैः परीवेद्य यवचुपैः प्रलि
प्य सर्पिषो न्यज्याग्निनिः संस्क्रुर्वतीति ॥ आशौचं वा त्रदशा द्वादिकमेव ॥ आहिताग्निश्चेत्प्र
वसन्मियेत पुनः संस्कारे प्रत्यक्षशब्द बुद्धशमाघोषु त्रीणि च पयावणं कार्या तथा ॥
दाहादुर्ध्वं प्रकात्रव्यमेषां वैतानिको विधिरिति ॥ शंखस्मरणात् ॥ आहिताग्निविषये ता
स्मिन् दशाहत्वाद्यमिति द्वादकं ॥ तस्मादाहिताग्ने राशौ च मध्यक्षवेदं द्वाद प्रभृतीति निर्ण
यी अनादिग्नेः प्रतित्तिविधानमेतदेव स्मृतकार्यो विशेषः ॥ अनाहिताग्नेः पुनः संस्कारे
त्रिरात्र मिति वसिष्ठः ॥ सुपिष्टे जलमग्निश्चैव मध्यक्ष तथा प्रिता ॥ अनाहिताग्नेः पुनः
संस्कारस्तस्मत्तकामध्ये च क्रतुस्तस्मत्तकशेषणौ वशुद्धि ॥ अतीते स्मृतं के पुनः संस्का
रे तु पूर्वमग्नेराशौचं स्य पुन स्य पन्थाश्च दशाशौचं ॥ अहीताशौचं स्य पु स्य पन्थाश्च

नि. द्वि.

२०६

त्रिरात्रः॥ पत्नी पुनः संस्कारे यत्कश्चैव॥ सपत्न्या मिथः चैव॥ अग्रहीता शौचानां सपिंडानां
त्रिरात्रं॥ अग्रहीता शौचानां सपिंडानां पुनराशौचं त्रिसि॥ त्रिरात्राशौचे पिंडोदकादानप्रका
रोत्तरूपित आघ्रादप्रकरणे इति पुनः संस्कार इति निर्णयः॥ अथ पुनर्दक्षिणाय श्रितं।
त्ये प्रेक्ष्यावं संस्कारे पुनः संस्कारे च कर्तव्येऽहो छिद्येन यो छिद्ये स्य इष्टमरणारवकं
मरणादिषु मसु॥ त्रीनृक्षान् द्वादशरुक्षान् च द्वादशान् प्रायश्चित्तं निमित्तानुसारे
ण कृत्वा ददत॥ विप्रवचनं गृहेति॥ तथा दत्तं न कर्त्तापि किंचिदात्मनं शुद्धिं कुर्यात्॥ प्रे
तस्यात्मनश्च शुद्धिमनुयाद्य कर्त्तं नोपतिष्ठति॥ उभयो नरकं ध्रुवमिति स्मृत्यसि
त्॥ तथा प्रवासं सुमृतानां तु प्रायश्चित्तं कथं न वेत्॥ प्राजापत्ये स्तुतयश्च शुद्धिं न नीष
मिरिति॥ दुर्मणो निमित्तं प्रायश्चित्तं कृत्वा स्वेदादिना च दोषो दोहिक कुर्यात् तदा कर्त्तु
दोषः॥ तदुक्तं मात्माये॥ कृत्वा यिमुदकं स्नानं स्पृशतं वृद्धन क्रियो॥ स्नुष्टे हाशुपांत

२०६

चतस्रं छेपणशुध्यतीति॥ अबुद्धिपूर्वेपि संवत्तः॥ एषामन्यतमं प्रेतं यो वदेत ददेवा॥ को
टोदकक्रियां कृत्वा कृच्छ्रं सातपतं चरेत्॥ एषामात्मवातमृतानां मिति॥ अतस्तेषां प्रा
यश्चित्तैः शुद्धिं कृत्वा वदाहः कार्यमिति दुर्मरेणोदाहृतिर्णयः॥ साग्रेः स्तुतकविचारः॥ आ
हिताग्नेर्दाहास्तुतकमुक्तं॥ मरणादेव कर्त्तव्यं संयोगो यस्य नाग्निनि॥ दाहाद्दृष्टं कर्त्त
व्यमेष वेतानिको विधिः॥ तथा सती साग्रे देशे शीतं मरणाधराधेतकाजोतरेणाग्निप्राप्ते
सत्यां दाहे सति संनिधाते स्थितानां पुत्रादिसपिंडानां मरणमिति त्रिसूते कथं न वेत् न वे
देति विवायते॥ विगतं तु विदेवा स्तुष्टं शृणुयात्पोतिर्दशो॥ यच्छेषं दशरात्रस्य ता वदेवासु
चि न वेत्॥ तथा प्रोषिते काले शेषः स्यात् दशोषे दशोदाति क्रांते मासत्रये त्रिरात्रं स्यात्
षण्मासे पक्षिणी स्मृत्यनेः तसमानार्थमेतत् न देशांतरं मृतं श्रुत्वा क्लीबैर्वैश्वानसे यतो
मृते स्नानेन शुध्यतीत्यनेन देशांतरास्थिता तां अहमपि न वति॥ यदुक्तं माहिता

नि० दि०

२७

ग्रीपितरिप्रतेदेशांतरमृतेतत्पुत्रादिनामासंस्कारासंध्यादिकर्मलोपोनास्तीति॥तदिदं
विधिवद्दहनाभावेनउदनस्यापियोग्यतामावात॥उक्रांतिदशाहातिक्रमाश्चविधिव
संस्कारार्थमस्तिप्रतीक्षापर्व॥यत्पितृमरणश्रवणादेवप्रेतकार्यकर्ममिति वच
नेतदस्तिप्रतीक्षारहितविषय॥अतःप्रिमतउक्रांतेराशौचद्विदिनातिषु॥दाहादप्रि
मतेविद्यादिदेशस्तेमृतेआदिताग्रीनेताप्रिसंनिधानाभावेनवैधदहनाभावेसतिसं
तिदितस्ति तैः पुत्रः भ्रातृसपिदैः उक्रांतिदशाहमध्येमातृभ्रातृपितृव्यकाहीनामागतं
प्रत्यक्षिकं कर्तव्यं न चेतिअथवासंनिधानस्ति तैरेतेस्तपितृक्षयाहादिश्राद्धे उपवेश
नीयानचेतिउपवेशानंतुलौगविगीतत्वानादरणीयं॥यद्यर्गविगीतंतथापिमधुपर्क
णपश्चालमनवष्टोकविद्विहत्वानानुष्ठेयं॥तथाचमनुः॥अस्वर्गलोकविद्विहधु
र्मसिप्याचरेन्ननुकिंच॥इदमाशौचमरणनिमित्तंदाहनिमित्तंवा॥दाहानिमित्तेतु

२७

साग्रेमृतेआशौचंदाहादितितु॥अथपितृक्षयाहः ब्राह्मणनोजनकालापयंतिदाहो
नकार्यइतिकश्चिदेहेइत्यादिलोकेउपहसतास्यातमरणनिमित्तंवेदुक्रांतिदशा
हेप्राप्तं॥तस्मादुक्रांतिदशाहापरिहारेणसाग्निकनिमित्तत्वेनाधिकाशौचविधान
मिति॥अतःअतःप्रिमतउक्रांतेःसाग्रेःसंस्कारकर्मणःशुद्धिरित्येत॥यथाकथंचिद
धिकाशौचविधिपरंव्याख्येयमितितिणयि॥अथदेशांतरमृतेसाग्रीअस्नानागतेपत्नी
मरणेतिणःप्रस्कृत्यते॥देशांतरगतेप्रेतेयजमानेक्षतेसतिदाहार्थेरक्षितेवक्रोपत्नी
यदिगृहेमृता॥तादासुतेनकर्तव्यातपोदहितुकागति॥अत्रोत्तरविवक्षयोच्यते॥यज
मानास्त्रादाहार्थेरक्षितेग्रीयंदिगृहेपत्नीमरणदैमदेति॥तदाश्रयारक्षणीयाउततैःप
त्नीदहेतइतिसंवायेजेमिति विरोधिन्युत्तरोत्यन्तेपूर्वत्यन्तुर्बलं॥जैमिनिमुनिराहै
वंत्यायशास्त्रसमन्वितं॥उत्तरात्यन्तपत्नीमरणपूर्वत्यन्तास्तिद्वि विरोधि॥अतः

नि०दि०

२०८

प्रबलतादुत्तरं स्यादिति॥ तथा पौर्वापर्ये पूर्वहोर्व्यमिति द्वाध्यायास्तत्रे उत्तरं प्रबलमि
ति प्रतिपादितं चावरसामिति॥ न्यायेतु॥ उत्तरत्रमणिमंत्रादिबाधकमंति धाने पूर्वप्रि
हदिकराक्त्रिर्बाध्यत इति॥ ननु ये पुरोदं चोदमः तान् दक्षिणाग्रीस्तृतीयात्॥ तथा॥ अथ
धस्ताममिधंधारयत्॥ उपरिदिदे वेन्यो धारयति इत्यादि श्रोषितमृताग्निहोत्रहोमविधि
नाहोमे क्रियमाणे सति यजमान संबंधिनोऽग्रयः संपन्ता इति पन्था अपरो धराकातत्रो
त्तरं॥ प्रवासमृतविधिना क्रियमाणेग्निहोमके॥ तत्रापि पत्नी संमिस्यादनालं मुकावि
ना॥ यतः उभयोरसमक्षं चेदुत मरुप्यहूतं न वेदिति वचनात् संति धाने॥ सविधसनि
उ समपदिति पाणिनिस्मरणात्॥ अनालं मुकां रजस्वला॥ तथा च मिताक्षरायां॥ यस्य
ब्रह्मे अह्नि पत्न्या लं मुकास्य त्राम परुध्यये जेत इति किंच॥ नोपवासः प्रवासे स्यात्
पत्नी धारयेन्नतः॥ तथा॥ पत्नी मासामति क्रामे यजमानो रहेयदि॥ आहोमाद्यदिना

२०८

गच्छेत्पुनराधानमर्हति॥ तथा॥ आदधीयातामिति द्विवचनदर्शनादित्यादि श्रुतिस्मृति
कावचनपयस्त्रिचनया पत्नी यजमानयोराधानमग्निपुत्रुल्योधिकार इति गम्यते॥ तथा
सति सपत्नी मरणसमये मघस्त्रीति पितुरागच्छेत्पुनस्तदा मद्दाद इति॥ अपकाटक
वाखायो॥ मुमर्षुः पुनः संस्कार इति॥ रातश्च गृहे अग्निहोत्र सज्जाव विषयं॥ पत्नी सदा
ग्निहोत्रे दग्धपश्वादागता त्यस्त्रीति पुनः संस्कारविधिना जौकि काग्नितादहेत्॥ अग
तिकत्वादिति॥ तथा॥ अथ यस्त्वेरग्निं यजमानं संस्थापयेति देवरयो वा अग्रय इत्यादि
श्रुतिः॥ यजमानमिति देवस्यो व्यामिक्तवर्तकत्वा निष्प्रायेणैकवचनं॥ यथाग्निषोमयो देव
तात्वं॥ अतः पूर्वमृता पत्नी मग्निमिह्निदिति श्रुतिस्मृतिसिद्धं॥ अग्रयो यजमानस्या
पि देवरयत्वं कुर्वति॥ अग्निहोत्रकमजिनेता पूर्वस्य विद्यमानत्वात्॥ सर्वकं मपि
कत्तरिति इति॥ तेना पूर्वण्यारांतरं स्वर्गस्यात्॥ तथा च कौषीतकि॥ सरते न देव

नि० दि०

२०९

रंधेन स्वर्गलोकमेति कृतां यात्रा लोक इति सुकृतां पुण्यवतां लोकः तिरंतरं सुरवंतदुक्तं यत्न
दुःखं तसंति नानवग्रसमनतरं॥ अमिलारवा पतीतं च सुखं स्वर्गपि दास्यदं॥ अत्र विशेषः
मातृमृताशौचमध्ये पूर्वश्रुतानि पितुरं स्त्रीत्यागच्छेयुः॥ तदा मातुराशौचाने सपिंडनात्
प्राक्पितुर्दहादि सपिंडनांतं कृत्वा मातुः सुपिंडनं कुर्यात्॥ अयत्नं न मरणं चेत्तस्य
तेन दापितुराशौचस्य प्रवृत्तत्वात्॥ पुनर्न दाता पीतुर्दहादि कुर्यात्॥ पिंडोदकदा
नंतु पितृपूर्वा अत्र वचनं॥ लौगाक्षिरादु॥ पितृयुष्मिन्नेषु त्रयो मातुः श्राद्धनिवर्तते॥ वी
शेषस्तु संघातमरणोर्द्धदेहि कतिपयैव क्ष्यत इति निर्णयः॥ अथा कालांतरमताया
पत्न्या दहने विशेषः कारिकाया॥ पत्नी च द्विधवान्त्वा प्रम्रियेत्तका दानं॥ तदा श्रोता
निश्च्युत्वा निर्मये नैव दह्यते॥ निर्मयः किंचिदक्षितेनारणिकाद्येनेति शेषः॥ पुरुष
स्य तु सत्यासादिगत्या दहनाभावः संभाव्यत इति॥ अथ गर्भादारभ्य जननपर्यंतं स्त

२१०

कं विचार्यते॥ तदा शौचं द्विविधं॥ स्तकं मृतकं च॥ स्तिति मित्रस्तकं॥ मृतिनिमित्त
स्तकं॥ मृतिनिमित्तं मृतकं शाकं वपि आशौचेन तु उभयमुच्यते स्तकाधिकारिणः
सपिंडाः समानोदका यतः प्रवृत्तिस्तान विक्षेपः सकृदस्त्राः तमारभ्य गणिताः सप्तपु
रुषा॥ सपिंडाः कुट्टु समानोदकाः॥ तदा हृदं नमुः॥ सपिंडास्तु सप्तमेरुं पुष्पे विनि
वर्तते॥ सप्तमे अति क्रांते॥ समानोदकं न्यवस्तु निवर्तते तावत्तु दृशात्॥ जन्मनोन्मोक्त
तेरे केतस्य रंगो न मुच्यते॥ मुनः॥ दशा दशावमाशौचं सपिंडेषु विधीयते॥ जननेप्येव
मेव स्यान्ति पुणो शुद्धि मिच्छतेति॥ द्वावंशे वनिमित्तं॥ यत्र सपिंडातो दशा हंतं तत्र समानो
दकानां अहं जतनेप्येवं॥ मिताक्षरायां॥ गर्भस्त्रावेयावेतौ गर्भग्रहणमासाः सप्तमस्या
तिश्राः शुद्धे कारणं॥ एतच्च स्त्रिया एव॥ गर्भस्त्रावेमा सुल्यारयः स्त्रीणां॥ स्नानमात्र
मेव पुरुषस्येति वसिष्ठस्मरणं॥ आचतुर्थविस्तारः पंचमषष्ठयो॥ पातः॥ ऊर्ध्वं न स्त

नीर्वदि.

तिरितितदुक्तं स्मृत्यंतरे ॥ आचतुर्थविंशतिः पातः पंचमेष्वप्यां ॥ आतकं च प्रसूतिः ॥
स्यात् दशाहसूतकं न वेदिति ॥ मरीचिरपि ॥ स्त्रावेमातुस्त्रात्रं स्यात् सपिंडाश्चोचर्क
जं ॥ पातेमातुर्गमामासं पित्रादीनां दिनत्रयमिति ॥ पित्रादिसपिंडानां त्रिरात्रमात्रोच
गर्भनाशप्रयुक्ताश्चोचं सर्ववेषसि संवसिष्ट ॥ ऊनद्विवापिके श्रेते गर्भयुतने वा सपिंडा
नां त्रिमात्रोचमिति ॥ यत्रुर्गर्भपाते सद्यः ॥ रात्रविधानं ॥ सद्यः चोचसडिपितार्गर्भस्य
यतने सतीति वचनतश्चतुर्मासि स्यंतरे इव रूपगर्भयुतने वेदितव्यमिति विज्ञानेश्वरेश्व
णव्याख्याते ॥ पितुप्रथममासा क्रान्तं न वेति ॥ अतएव मासा ह्यसुतकविधिर्दशरात्र
मेव ॥ मिताक्षरा ॥ सप्तममासप्रवृत्तिज्ञाने वा सपिंडाणां जनननिमित्तं परपूणिशौचां जा
तमेते स्मृतं जाते वा सपिंडाणां दशाहमिति हारातस्मरणात् ॥ मृते जाते तु पारस्कारः ॥
गर्भे यदि विपत्तिः स्याद् दशाहं सूतकं न वेत् ॥ सपिंडाणां प्रसवनिमित्तं सविधा

२९-

मानत्वात् ॥ प्रसवनिमित्तं दशाहं सपिंडाणां समातोदकाणां त्रिरात्रं ॥ जनननिमित्तं स
स्यत्वं मातुरेव न पितुः तस्य स्नानानंतरं मस्यत्वं नास्ति ॥ जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैव
मभिधीयते ॥ माता शुद्धदशाहे न स्नानाच्च स्यत्वं पितुरिति मनुस्मरणं ॥ स्नानमपिश्री
तज्वारिणोति ॥ यदि स्नुवचनं ॥ जाते मृते मृतजाते वा ऊजस्य सद्यः चोचमिति तच्छिशु
मरणनिमित्तं स्नानाच्छुद्धिपरं प्रसवनिमित्तं शौचं न वत्येव ॥ पञ्चजीवत् जातो यदि प्रे
या सद्य एव विशुध्यतीति तत्रेता शौचायानि प्रायं ॥ यजैर्मृतिवचने ॥ यावन्मच्छिद्यते ना
जेता वन्ताप्नोति सूतकं ॥ छित्ते ताजेततः पश्चात् सूतकं तु विधीयत इति अस्यायमर्थः ॥ ना
लछेदाहं शिशुमरणे सूतकदशाहं ॥ नालछेदात् पूर्वशिशुमरणे त्रिरात्रं ॥ तदुक्तं स्म
त्यर्थं सारे नालछेदात् पूर्वशिशुमरणे तु जनननिमित्तं शौचं सर्वेषां पित्रादिसपिंडाणां त्रि
रात्रं ॥ मरणनिमित्तं सद्यः शुद्धिः ब्रह्म ॥ जीवत् जातो यदि मृतस्ततः सूतक एव तु ॥ स्म

ति.दि.

२०९

तकंसकलमातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकमिति यच्च दृढत्वचेता वचने ॥ मूर्तजिपितो बालः
पंचत्वे यदि गच्छति ॥ मातुः शुद्धिदशादेने सद्यः शौचास्तु गोत्रिणां ॥ मूर्तमिति कालाद्
नोरिति द्वितीयो ॥ मूर्तमध्यामते त्रिरात्रे ऊर्ध्वं तु दशरात्रं ॥ ऊर्ध्वं तु दशरात्रं प्राकृतं एतदः
तुरोधेन नालये दनकालेऽपि मूर्तमुध्याव ॥ नालस्य गर्भके दनपक्षोपनिपातान् मूर्त
मूर्तहिर्ध्वं छिन्ते अछिन्तेऽपि दशरात्रं गोत्रिणां सद्यः शुद्धिरग्निदोत्रयतिवेयं व्यवस्थामि
ताक्षरायां कृता ॥ जननानंतरं नालिवदनात्मा कर्मतेऽपि त्रौदीनां जनननिमित्तमाशौचदि
नत्रयं ॥ सद्यः शौचं तु अग्निदोत्राद्यं स्नातोपस्य शिता त्रत्का जं शौचमिति शौखस्मर
णात् ॥ ततः अंतदशादमरणे पारस्करः ॥ अंतः सूतके वेदोच्छानादाशौचं सूतकवदिति ॥
उच्छानात् सूतिकापादशरात्रमिति यावत् सूतकवदिति मरणनिमित्तो दकदा नरदिते ॥ वृ
हन्मतुः दशाहास्यं नरे वा जैत्रमीते तस्य बांधवैः ॥ श्रावाशौचं न कर्तव्यं सत्याशौचविधाय

२०९

यते ॥ अंतदशादोपरतस्य सूतकाहोमिरेवाशौचमिति स्मृत्यंतरात् ॥ अंतदशादे यदि शि
शुपरतसूदानं प्रेताशौचं ॥ यदि तस्य पिंडजने तं ॥ तदा सूतकमपि न कार्यं किंतु पूर्वाशौचे
नैव शुद्धिरिति ॥ यत्कृत्वा माता शुद्धे दशादेनेति तत्र संव्यवहारयोग्यता माता ॥ अदृष्टार्थे
कर्मणि पैग्यसूतिका पुत्रवती विरातिरात्रवती विरातिरात्रेण मासेन स्वाजननीमिति ॥
एतद्विरातिरात्राद्यभिधानं सूतिदशाहातिरिक्तं ॥ यत्र पैग्या न सि ॥ अस्य विरातिदशा
दिनानि स्य विरातिविशतिदिनानि ॥ अतएव दशकं ॥ मासं पुंस्त्रसवे तु मातुपरत्रैतद
शाहाधिकमिति ॥ लोकेऽपि मासीकं स्नानं सूतिकायां इति प्रसिद्धिः अततथा ॥ अपत्र
कन्याजन्मन एतन्मासं रक्षायां दशाहाधिकं ॥ चत्वारिंशदिनातीति ॥ व्यासः प्रथमे
दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा ॥ त्रिद्विंशतेन ऊर्वा तसूतकं ॥ पुत्रजन्मनीति यस्मिन्दिने
कुमारजन्मतदहनं प्रदुष्येत् ॥ तत्र तन्निमित्तं हेमश्राद्धादिकुर्यादिति ॥ जन्मद

ति०दि०

२१०

शासूतकनिणयः॥अथावालस्यजातमात्रादारम्योपयनपयंतिंमृतं संस्कारविधि॥सूतकं
चनिणीयते॥नामःप्राकर्कदपैतिस्तकवशात्॥एकादशोदृतिनामेतिस्तुतियोगीश्वर।
ततःप्राक्दशाहमध्येमृतेजन्मसूतकदशान्तरणानिमित्तंशाबंगछति॥यदाहृदह
न्मनु॥दशाहान्तरेवालेप्रसितेतस्यबंधवैःशावाशौचनकर्त्रव्यस्त्याशौचविधायते
प्राकनामकरणान्मृतेसद्यःशौचमेवातदाहाराखः॥प्राकनामकरणान्मृतेःशुद्धिरिति
सद्यःइतिमातापितृव्यतिरिक्तविषयं॥तयोस्तदशाहं॥यदाहापैंग्यःगर्भस्तिप्रेतेमातुर्द
शाहोनातेजयोःकृतेतास्मिंसोदराणांचेति॥यास्तवल्कप॥ऊनद्विवर्षेजयोःसूते
कोमनुरेवहि॥अस्यस्यत्वेमातुरेवदशाहमध्येततोदशरान्मुनयोरित्यर्थः॥पारस्करः
ऊनद्विवर्षेप्रेतेमातापित्रोराशौचशौचमेवतेरेषामेकरात्रंनिरात्रंचेति॥अतःसूत
कंचेन्नरतिरोन्हीनादाशौचंसूतवदिति॥अत्रोन्हीनादितिदशरात्रंसूतकंवदित्य

२१०

दकदानरहितमितिमिताक्षरायां व्याख्यातं॥संग्रहविषयेतु॥अदंतजातमरणोपित्रो
रेकोहमिष्यते॥दंताजातेनिरात्रंस्यादिस्यातांतुनिर्गुणोवितिवचनान्निरात्रं॥तदाहक
ल्पप॥वालानामदंतजातानांनिरात्रेणशुद्धिरिति॥तथावैजिकादमिसंबंधादनुरुद्ध्या
दद्यन्महमितिवैजिकादिमिसंबंधादित्फक्तेनबीजसंबंधेअतएवनिर्गुणायोमनापि
त्रोरुपनयनपयंतिन्निरात्रमेव॥सवातौरसपुत्रविषयेप्रजापतिनापिपितुःनिरात्र
मुक्तं॥अन्याश्रितेषुदारेषुपरपत्नीसुतेषुच॥गोत्रीणांस्नानशुद्धास्तन्निरात्रेणैवत
प्यितेति॥चंद्रुनिबंधेतु॥अतौरसेषुपुत्रेणजातेषुचमृतेषुच॥निरात्रेइतिविलिख्य
वैजिकादमिसंबंधादितिलिखितं॥स्वरिण्यादियुत्रविषुपेनिरात्रंस्थापितंच॥तस्मा
त्परिणीतस्त्रापुत्रे संस्थितेपैर्योक्तदशरात्रंपित्राःसोदराणांस्यादेवेति सिद्धं॥मिता
क्षरायामपि निरात्राशौचपक्षजपाधिसंबंधितपायोजितः॥तमुख्यधर्मपत्नीजा

ति० हि०

२११

पंत्यसंबधितयेति तत्रोक्तं निपुणतया विजो कनीयां सपिंडानां तु नामकरणादनेतरं दंतं
न्यः प्राक् अकृतं अग्निसंस्कारे सद्यः शुद्धिरिति ॥ कृतोऽग्निसंस्कारे एकरात्रं तदुक्तं स्मृत्यंत
रे अदंतजाते तनये त्रिशो गभश्चिते तथा ॥ सपिंडा तु सर्वेषां मेकरात्रमाशौचकमीति ॥ अदं
तजा इत्येति त्रि ॥ अल्यंतजा त इत्यः ॥ योस्तवल्कोऽपि ॥ आतजन्मनः सद्यः आचूडानैशिकं
स्मृतान् त्रिरात्रमावृता देवा द्वा रात्रमतः परमिति ॥ कृतोऽग्निसंस्कारे त्रनक्षिषा द्विध्वं त्रिरा
त्रं ॥ यद्यप्यकृतचूडो वै जातदंतस्तु संस्थितः ॥ दादयित्वा तप्तश्चै नमाशौचं च द्वादशमासं इति
वचनात् ॥ युत्रुपि त्रैत्यून त्रिवर्षे तु मृत्युश्च सुतैशिकीति नैते वा निहिते ॥ न हित्यून त्रिवर्ष
स्य दंतानुत्पत्तिः संभवति ॥ तस्माद्दादादाहमावाभ्यां व्यवस्थादाहं त्र्यहमिति पूर्ववाक्ये
स्य हमेवोक्तं ॥ तथा स्मृत्यर्थे स्मारे ॥ दंतजननादुर्ध्वं त्रिवर्षवर्षं तं अकृतचौलस्य मरणे
तनं दशनं वाक्यं ॥ खनने एकाहमाशौचं ॥ दहने त्रिरात्रं ॥ त्रैवार्षिकचूडा काले न ह

२११

धसंस्कारेऽपि त्रिरात्रं चूडादादे त सर्वत्र तृतीयवार्षिके कालावधेर्लक्षणात् ॥ यत्रुतदि
वर्षस्य संस्कारान्नावेऽपि त्रिरात्रमुक्तं ॥ अरण्ये काष्ठवत्यत्काक्षिपेत्तु त्र्यहं मेव त्विति ॥ तद्ये
षां कृते प्रथमवर्षे वा तीते चूडानियमस्तेषां देवा चूडाकं कंलाति क्रमेण बोधव्यं ॥ चूडाः
कालः प्रथमे वर्षे तिते तृतीये पंचमे वर्षे स्मृति सूक्तः ॥ नामकरणदूर्ध्वमग्निदानादिकं स
पिविकल्पे कथयति ॥ तदाह मनुना त्रिवर्षस्य कर्तव्या बावैधेरुदकक्रिया ॥ जातदंतस्य
वा कर्मन्नास्ति वापि कृतं सतीति ॥ अत्रौदकदानस्याग्निदानस्यानुलक्षणं तस्मात्तस्मैवो
दके कथयति स्त्री संस्कारमेव चेति लौगाक्षिरिति ॥ जनदिवार्षिकस्य निखननमेव चो
क्तं मनुना ॥ जनदिवार्षिकं त्रेतं धृता कंति खने ह्युवि ॥ यामयायोगो यमा नो यमस्य यम
सूक्तं मनु स्मरत् ॥ तथा जनकनक्षि विधेति खनने तत्कथयति दकंतत ॥ ऊने अपरीक्ष
ये दिवर्षे यस्य जनदिवर्षेति त्रेति खने तत् ॥ तस्माववदं कृत्वा निदध्यान्तपुनर्दहं दित्य

नि० दि०

२१२

यः। तया प्रथमवर्षे कृतचूडास्याग्नि संस्कारे सत्यहोरात्रे॥ तदा हविष्नुः॥ दंतजाते पृक्त
चूडे प्यहोरात्रेण शुद्धिरिति॥ अकृतचूडस्यो न द्वि वर्षस्य दाहो न श्रेयान्॥ ऊर्ध्वं श्रेयान्॥ अ
नतीतो न वर्षः प्रितो यत्रापि दत्तते॥ अतिमाहानिहते श्वदेना साधर्म्यमादवा दिति वचना
त पूडस्य स्कारस्त्रिरात्रं च सर्वदा नियते॥ अत एव प्रथमवर्षे कृतचूडस्य चूडा करणा नंत
रमग्नि संस्काररूपकत्वा त्रिरात्रमेव॥ कृतद्वि वर्षे प्रिते गतपितने वा सपिंडांता त्रिरात्रमेवेति
वसिष्ठ स्मरणात्॥ वर्षे त्रया हर्ध्वं अकृतं पूडस्याग्नि संस्कार नियतत्वा त्रिरात्रमात्रौ च॥
उपनयना हर्ध्वं सर्वेषां ब्राह्मणादीनां द्वा रात्रादिकमिति॥ तथा त्वमराचि॥ आमौ जीवध
नादि प्रः क्षत्रियश्च धनुर्धरात्॥ आप्तो द्युत्यक्षे रपः शूद्रो वस्त्र इयग्रहादिति॥ मौ जीव
धनधनुर्धरेणा धनंतरं ब्राह्मणादिवर्षा पूर्णशौ चमौर्ध्वं द्वैहिकं च पूं कुर्यादिति वयो
वस्त्रा कृता शौ चः॥ अथ स्त्री युवयो वस्त्रा शौ चमुच्यते॥ अकृते चूडायां तु कन्यायां सधशौ

२१२

चे विधीयत इत्या पस्तंबः॥ कन्याया लुति राक्षुरादिति द्वा कंच॥ चूडा कर्मत्रि कुलत्वा
रतो गत्यते॥ चूडा कर्मकालो हर्ध्वं वाग्दत्ता दवर्गि होरोत्रे॥ अहस्तदत्त कन्या सुवालेषु च
शोधनमिति याज्ञवल्क्य वचनात्॥ कृतचूडा सुवर्गि दत्ता त्मा गहोरात्रे विशुद्धि कारणं स
पिंडांतां माता पित्रो स्तु पेंगो क्तां द्वा रात्रा अदं तांतां पैग्यवा क्यस्या पत्य मात्रे प्रवृत्तत्वा
त्सपिकन्यातां त्रिपुरुषपयति मेव॥ अदत्तांतां कन्यातां त्रिपुरुषा विजायत इति वसि
ष्ठ स्मरणात्॥ पुरुषवा द्दतिष्यतिः पूरयति पूरुषः पूरयात् अघत्य मात्रेण भवति॥ अत्र
समाहारे द्विगुसमौ सति डायु त्रिपुरुषो एवं सति पुरया त्वापरित्या पेरीत स्त्री विषयि
णी स्तूतिर्भवति॥ अतः कन्या प्रसूतौ कन्या पितामह संततेः संपिंडता॥ उर्ध्वं सिमानोदक
ता इति वसिष्ठ वचनाना यस्मि रणमपि॥ आत्मपुत्रपितुर्भतिः पितृव्यस्त्री प्रसूयते द
वा हे सुत कंते षामि लिका त्या यतो ब्रवीत्॥ वाचा दत्ताया मविवाहतायां प्रतिपित्य

नि० दि०

२१३

क्षयोक्तयोस्त्रिरात्रं॥ यदाहमरीचिः॥ वारिपूर्वत्रिदत्तातुयानैवप्रतिपादिता॥ असंस्कृ
तातुसातेपात्रिरात्रिरात्रसुनयोः स्मृतमिति॥ अतएवदत्ताकं॥ दानेअहंनोमयो॥ वा
रदानेसद्गपन्याविहितायामित्यर्थः॥ दत्तावर्षाद्द्विधंरिजस्वलेकच्यते॥ तदवस्थायामवे
वाहितायामृतायोपितृकुलस्यस्वजातिविहितंपरिपूर्णंस्मृतकं॥ अष्टवर्षानिवेहोरी
नववर्षादुनग्रिका॥ दत्तावर्षावैकन्याअतऊर्ध्वरिजस्वला॥ जात्यक्ररुतुसंतवपी
तृकुलस्येतिदकंशौ॥ विवाहद्वधंविष्णुताविशेषोद्वितीः॥ संस्कृतासुस्त्रीषुना
शौचंपिरेतपक्षी॥ तत्समवमरणेचेत्पितृगृहेस्यातां॥ तदाएकात्रात्रेति॥ अ
सवेएकाहः॥ मरणेतिरात्रं॥ स्मृत्यर्थसारे॥ मातापितृगृहेष्कृतायापुत्र्याः प्रसवेमा
तापित्रादिकानेकातामेकाहशौचं॥ तन्नतस्यामरणेमातापित्रोरवग्रामांतरणप
क्षिणी॥ तथामातापितृमरणेसपिंडेषुष्कृतापुत्रास्त्रिरात्रं॥ पित्रोरुपरमेस्त्राणाम्

२१३

नतानुकर्षेनवेत्॥ त्रिरात्रेणविशुद्धिस्त्यादिहमगवानुयम॥ बौधायनः॥ उदस्त्रीणांपि
त्रोरुपरतेत्रिरात्रं॥ विश्वदत्तेतिपरिणीतस्त्रीणांपितृमातृमरणेतिरात्रमाशौचंतिमि
इदंवयोवस्थाशौचंसर्ववर्णसाधारणं॥ यथापिंडोयत्तावृतादेयंप्रतिपिंडोदकदानवि
विधिः॥ समानोदकाशौचंइत्यादिवर्णविशेषानुक्तत्वात्साधारणंतथा॥ अविशेषेणव
र्णानामर्वाकसंस्कारकर्मणः त्रिरात्रात्रुनवेष्टुंकत्यास्वहृत्ताविधीयतइत्यंगिरसो
वचनस्यायमर्थः॥ संस्कारकर्मणिपतयता॥ ततोवागविशेषाणांआहतजननान्नघ
इत्यादिविशेषव्यतिरेकेणन्यहाशुद्धिः॥ कन्यासुविवाहादवगिहृत्तादिवसेनशुद्धि
यतउक्ता॥ वैवादिकीविधिः स्त्राणामौपनायनिकः स्मृतइति॥ अत्रापिचूडाकरणा
दवर्कसधः दानेअहमित्यादिविशेषव्यतिरेकेणएवाशुद्धिः सपिंडानांपितृन्मातृवि
षयंपैंगोक्तदत्तात्रमितिनिर्णयः॥ अथसमानोदकानामाशौचकाजविधिर्निरूप्य

नि० दि०

२१४

ते॥ मूलवधितः सप्तपुरुषपयंति सपिंडाः उद्दिमानो दकानां इति प्रागुक्तं॥ सपिंडता तु पु-
रुषे सप्तमे विनिवर्तते इति॥ समैते अति क्रोते गौमस्तु॥ पिंडं निवृत्तिः सप्तमे पितृकुले
पिंडं निवृत्तिः॥ पंचमे मातृकुले इति विवेकव्यं॥ त्रिरात्रं दशरात्रं वा शावमाशौचमिष्यत
इति॥ यथा शावतया जननाशौचमपि त्रिरात्रं चेति॥ मत्वादि निरुक्तं तत्र सपिंडसमानो
दकरूपमेव दशरात्रं तथा हि॥ जन्मन्येको दकानां च त्रिरात्राद्युद्दिश्यते॥ शावस्य
शौविशुध्यंति त्र्यहो नृदकदायित इत्यादिना वाक्येन त्रिरात्रं दशरात्रयोः समानो दक
सपिंडविषयत्वेन व्यवस्था कृता॥ जनने मरणो वा शौचे सपिंडानां दशाहं समानो दकानां
त्र्यहमिति॥ तथा॥ दशाहं शावमाशौचं सपिंडेषु विधायते॥ अर्वाकं सच यनादस्ता-
त्र्यहमेकाह एव चेति दशाहं संबंधिता न्यूनन्यूनतरमेव चतुष्टयदर्शनात् समानो द-
कानां सपिन् न्यूनतनराशौचमेवावक्रव्या॥ तथा हि यस्मै सपिंडविषये दशाहेन

२१४

शुद्धिः॥ तस्य समानो दकविषये त्र्यहं शुद्धिः॥ त्र्यहो नृदकदायित इति वचनात्॥ चतुर्हरेः
संबंधेन पक्षिण्या शुद्धिः॥ पक्षिणी असपिंडे योतिः संबंधे इति॥ गौतमवचनात्॥ एकाहसं-
बंधेन सद्यः शौचं॥ यथावाले दशांतरं स्तेचय्य किं डे च संस्थिते॥ सवासा जननमात्रुत्य-
सद्य एव विशुध्यति तामनुवचनात्॥ त्र्यहः संबंधेन एकाहेन शुद्धिस्त्येव दशरात्रात्॥ दशा-
हे संबंधिता मेव चतुष्टयदर्शनादेतन्नेदवाक्यमत्र प्रष्टव्यं॥ अत एव मिताक्षराया॥ स-
मानो दकविषयाश्च संक्रुचिकल्याः पक्षिण्येकाहसद्यः शौचं सुरूपाः स्मृत्यंतरदशाहेन
इमे च व्यवस्था समानो दकोपरमे प्रष्टव्या॥ दशाहेन विषेशोक्तो विज्ञाने श्रूयते॥ उत्पत्तेर्नि-
दिने मृत्ये फलयाद् धर्मसमानो दकोत्पत्तेर्जाते त्रिदिने उपयाद् धर्मस्ते त्रिदिने मिति
वदते तस्मिन् चिते॥ जौतमात्रं शिशुः स्नावयावदष्टौ समाधत्त॥ स तु गतसि मोक्षे योषक्ति-
मात्रं प्रदर्शयति इति वचनात्॥ यथा सपिंडानां मादेत जनना सद्य इत्यानेन दनात्माक

नि०दि०

२१५

सद्यः शुद्धिस्तथा समानोदकानां मौजित्वात्पूर्वमिदं इति॥ मोतिबंधनात्पूर्वमिदं यद्यप्युक्तं
चूडो वैजतदंतस्क संस्तितः॥ दादयित्वा ततश्चैनमात्रौ चंद्रमाचरेदिति सपिंडविषये
अहं संबंधे सति समोदकविषये आशौचानावप्रतिपादनात्॥ अतिक्रान्ताशौचं कृतः स
मानोदकानामिति॥ एवं चानशानादिना मृतविषये सपिंडे स्महात्स्वात्तशौचे क्रियमाणे
समानोदकेन एकाहः कार्यः यथा सपिंडविषये अहं संबंधेन अहाहं धर्माकाहेन शु
द्धिरित्युक्तं स्मृतिकंडिकाया॥ नया स्मृत्यंतरे॥ यत्र शुद्धिः सपिंडानां त्रिरात्रात्स्मृतिजन्म
नोऽसमानोदकमावातामहोरात्रेण सामवेत्॥ तद्वदिति जन्मनिसपिंडानां मतिक्रान्ताशौ
चं नास्ति॥ नाशुद्धिः प्रसवाशौचे व्यतीतेषु दिनेषु पितृदेवलवचनावनिर्देशेऽपि पुत्रजने
नेषु तेऽपि तुः स्नानमस्त्येव॥ श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म चेति वनात्॥ तयोपनीतो परमेव अतिका
लज्जं अतिक्रान्ताशौचं भवतीति व्याप्तः॥ जन्माशौचं मनुपनीतमृताशौचं वा तिक्रान्तेनास्ती

२१५

स्फुटं मिताक्षारयो॥ इति समानोदकविषयाशौचे निष्ठाया॥ अयापुनरुपनीते मृते कृत्यमुच्य
ते॥ प्रेतकव्यात्॥ गर्भेन हे क्रियानास्ति दुग्धं देयं शिशौ मृते॥ परंच पायं संक्षीरं दद्याद्वा ज
विपत्तिना॥ यद्योपनीतवते बालस्तद्विप्राय प्रदीयते॥ किंचिन्ममानवयमे स कदा ते मया वि
धि॥ नक्ष्त्रमौज्यं च दातव्यं तया च सुखनक्षिका॥ तद्वदस्त्राणि देयानि सोपानक्रान्तिना
मेति॥ शिशुरादंतजतना बालः स्यादावदाशिशुः॥ कथ्यते सर्वशस्त्रेषु कुमारो मौजी
बंधनात्॥ ततः पूर्वमिति तथा विशेषः॥ स्मृतिसारे चूडाकार्मणि संजाते विपत्तिस्तु यदा भ
वेत्॥ तत्र द्वादशः प्रकर्तव्यतु दं कंतत्र निश्चयः॥ सूतकोते प्रकर्तव्यं वृषस्योत्सर्जनं बुधैः
श्रद्धानिषोडशादत्वा तु सपिंडीकरणं विनैति त्रयमवधारे वक्तुं चूडस्य दाहस्तद्विष
यआशौचनिर्णयश्च निरूपितः॥ प्राक्कालसंस्कारनिर्णये वृषोत्सर्गादिकं तु पंचव
षात्पूर्वमेव भवेत्॥ यत उक्तं गरुडपुराणे॥ मृतश्चैत्यं च मेवैष अत्रतः सव्रतापि वा॥ पूर्वो

ति०दि०

२१६

क्तमेव कर्तव्यमह ते दशपिंडं ॥ जन्मतपंचवर्षाणि मुंक्ते दत्तम संस्कृतं ॥ पंचवर्षाधिके वा जे
विपत्तिर्यदि जायते ॥ वृषेष्टिगादिकं कर्म कर्तव्यमुदंतत ॥ अहृत्य ह निसं प्राप्ते कुर्याच्छिदा
विषोडश ॥ उदके म प्र धानं च उ पदानां तियांति च ॥ पंददा ॥ तादिय क्ति चित्पंचवर्षादिके
सदा ॥ आचार तिल के पि ॥ पंचमेव वर्षमंस्कारं कुर्यादुदक तर्पणं ॥ तथा पिंडः प्रदातव्यः सं
पिंडिकरणं विनेति ॥ अनुपनीतमृते कृत्य निष्पत्तिः ॥ कृते च लक्षि वेदे न ग्रंथे नी ण यि दी पके
विशेष निष्पत्तिः स्वर्गोत्रादौ च निष्पत्तिः ॥ अथ सपिंडीकरणं ॥ स्य कालो विधि प्ररत्नते
तदकरणे पुत्राणां मशुचित्वमुक्तं देवलेन पितरौ हि मृतौ यस्मिन् देहस्तस्याशुचित्वं वै ॥ न
देवतापि पित्र्यं च यावत्संस्मृत्युक्तं न वस्मरे ॥ स्नानं चैव मद्रादानं स्वाध्यायश्चाग्नि तर्पणं ॥
प्रथमा वै न कर्तव्यं महागुरु निपात इति ॥ अकृते सपिंडे न श्राद्धे ये निषधः ॥ प्रेतकल्या
त् ॥ मृते पितर्यब्दमध्ये धुप्यते मातृकी क्रिया ॥ ॥ अथ मातुर्विपत्तिः स्यात्पीतृकार्ये न धुप्य

२१७

ते ॥ अहृत्य मध्ये न कर्तव्यं महागुरु विपत्तिः तथा निष्ठां न गृह्णाति यावत्कुर्यात्सपिंडं ॥
स्वर्गोत्रे च स्नावद्यवत्पिंडं न मे लयेत् ॥ इत्यादि वाक्यैः सपिंडं न श्राद्धमावे पुत्राणां मशु
चित्वं प्रतिपादितं ॥ अतो शुचित्वं निवर्तनात्मकं सपिंडं न श्राद्धकाला अनिधीयते ॥
काल्यायन ॥ अथ सपिंडीकरणं संवत्सरे पूर्णे त्रिपक्षे वा पदद्वर्षद्विदि रापक्षे त ॥ द्वाद
शा द्वे वेति ॥ आश्वलायन ॥ अथ सपिंडीकरणं संवत्सरे ते पूर्ण त्रिपक्षे तृतीये मासि षष्ठे
हमे चैकादशे मासि द्वादशे वा एकादशे वेति वा ॥ अथ सपिंडीकरणं त्रिमासे द्विमासे एक
मासे अर्द्धमासे चैतिरुतादिर गृह्यात् ॥ शौरवायन ॥ अथ सपिंडीकरणं संवत्सरे पूर्णे त्रिप
क्षे वा पदद्वर्षद्विदि रापक्षे त ॥ इति विनिरुतः पक्षस्त्रिपक्षो द्वादशाहस्तत्रापीति ॥ तथा स्मि
त्तरं ॥ द्वादशाहं निषक्षे वा त्रिपक्षे वा त्रिमासि वा ॥ एकादशे पिवा मासि मंगलं स्यादु
पस्थितमिति ॥ षष्ठे चैतिषष्टे मासीत्यन्वयः ॥ मंगलमुपस्थितमिति यदि च विवाहानि दिव

ति०दि०

२१७

दिश्रादंततः प्राक्सपिंडांतं कथयति॥ तथा काजादशाति॥ एकादशोद्वादशोक्तिं निपक्षेवति
मासिवा॥ षष्ठे वैकादशोद्वादशोक्तिं निपक्षेवति॥ षष्ठे एकादशोद्वादशोक्तिं निपक्षेवति॥
दिश्रातो एते काजात्रव्यवस्था॥ एकादशाद्दे दशश्रातो सत्यासात्रिकेन पितुः सपिंडीक
रणं कार्यं॥ सपिंडीकरणं विना पिंडं पितृयत्तासिद्धेः अतः सपिंडं न कृत्वैव पिंडं पितृयत्तः
कार्यं॥ तत्र ह्यवसिष्ट॥ अथ मास्यदमावास्यामृताहादशमहानि॥ सपिंडीकरणं
तत्र कथयति वसुतोऽग्रिमान्॥ मृताहादिनिमयदायां चमी॥ मृताहाद्विंशतिमारभ्ये स
प्यः॥ अमावास्यायां सात्रिमात्रं॥ मृताहादिनिमयदायां पंचमी॥ मृताहापश्चिन्तायां
मेकादशोद्वादशोक्तिं निपक्षेवति॥ एकादशोद्वादशोक्तिं निपक्षेवति॥ एकादशोद्वादशोक्तिं निपक्षेवति॥
त॥ सपिंडीकरणं तस्या कथयति वसुतोऽग्रिमान्॥ मृताहाद्विंशतिमारभ्ये स
दशमे एकादशाहो नवति॥ तस्मिन् नित्यं गालवोपि॥ सपिंडीकरणं तस्मै ते पितृके

२१७

कपदमास्थिते॥ आहिताग्नेः सिनीवाल्यां पितृयत्तः प्रवर्तते इति॥ सिनीवाल्यामिति दशोपि
लक्षणे॥ काष्ठाजिनि॥ पिंडीकरणं कथयति वसुतोऽग्रिमान् कथयति॥ इतरोत्ताग्रिरदोप
रीति संवत्सरत्रिपक्षादौ कथयति॥ एकादशाद्दे दशश्रातो मातुरपि सपिंडं न कार्यं॥ सुतशब्द
स्य पितृमात्रो रुमयोः साधारणत्वात्॥ न सपिंडाग्रिमानपत्रः पितृयत्तं समाचरेत्॥ पा
पनिवेदकं वृत्तिं पितृभ्यां पिजायत इति वचनात् मातापित्रोः सपिंडतामिति कात्याय
नेनोक्तं एकादशोद्वादशोक्तिं निपक्षेवति॥ तदाह गोमिलः॥ सात्रि
कस्तु यदा कश्चां प्रेतो वाप्यग्रिमान् न वेत्॥ एकादशाद्दे दशश्रातो मातुरपि सपिंडं न कार्यं॥ सुतशब्द
यजमानोऽग्रिमान् राजनुप्रेतश्चानग्रिमान् न वेत्॥ एकादशाद्दे दशश्रातो मातुरपि सपिंडं न कार्यं॥ सुतशब्द
रिति॥ सुमनु॥ अतश्चेदहिताग्नेः स्यात्कश्चां वग्रिमान् न वेत्॥ सपिंडीकरणं तस्य क
थयति क्षेत्रिणीयाके॥ एकादशाद्दे दशश्रातो मातुरपि सपिंडं न कार्यं॥ सुतशब्द

३

नि०दि०

२१८

आयनः॥एकादशाहंतिर्वन्त्राग्दाशाहाय्यविधि॥प्रकृर्वाताग्निमात्रविश्रोमातापि
श्रोःसपिंडनमिति॥दशाहाहृध्वंश्रिगेकादशाहं कृत्वायथाविधीतिषोडशाश्रादात्पि
कृत्वेति॥आश्रानिषोडशादत्तानतुकुयस्मिपिंडनमिति वचनात्॥यद्यपि एषु वचनेषु क
र्तुःश्रितस्यवर्षाग्निकनिरग्निविषयाणातिनियमविधिरूपाव्यवस्थीतिदिता॥तथापि दे
वाकुलाचारतोनुसरणीया॥साश्रेस्त एकादशोक्रिसपिंडाकरणविधाने पिंडपितृयज्ञा
यदिश्रापितेवेदितव्यं॥अन्यथासाश्रिरपि द्वादशाहेकयतिगोमिलवचनेनअनग्निःक
त्वाचेद्वादशाहादिककालेषुकुयति॥सपिंडनंद्वादशोश्रोवविदध्मात्॥तदाहव्याघ्रः॥
आनेत्यक्रिलधमणापुसाचैवायुषःक्षयात्अस्तितेश्वरारस्यद्वादशाहंपरास्मते
विष्णुः॥निरग्निःकसाग्निकोवाद्वादशाहेसपिंडयेतइति॥तत्रासंभवेपिष्ठादिकाल
कालादशोभिमादादकृतेतस्मिन्निपक्षेद्वादशोक्रिवा॥उत्तरोत्तरकालेषुयथासंभाव

२१८

माचरेत्॥चंद्रनिबंधे॥द्वादशाहेषुणेइत्यानिप्रायेपात्रयोद्वादशाहेपिस्वादित्फक्तं॥स
पिंडनविषयेविशेषोक्तोवृद्धमनुना॥द्वादशोहतिविप्राणासाश्रोचांतेतुर्मुजा॥वैश्या
नांचन्निपक्षादावथावास्यासपिंडनमिति॥अथवाविप्रक्षत्रियविशामुक्तकालेषु
पिंडनस्यात्॥शूद्राणाद्वादशोश्रेवेति॥तदाहविष्णुः॥मंत्रवर्कदिशूद्राणाद्वाणाद्वादशा
हेसपिंडनमितिन्यासवेधामेववप्यंतिमशिोचांतेसपिंडनमिति॥कत्यायनः॥अत्रा
श्रोचांतेसपिंडनमिति॥वदतैतस्मिन्नि॥वैधानशनादितामृतस्यपंचमेहनिमपि
डनस्यादिति॥तद्विषयेचतुर्थेइत्याद्यश्चाद्विधानात्॥तदुत्तरदिनेइति॥सपिंडनं
चमेहनिक्कयादितिनिपक्षेसपिंडनमित्यास्यार्थः॥तृतीयोत्तागःत्रिनागःसंख्यतः
रणप्रत्ययस्यलुकत्रिनागवृद्धितोमास्यैरित्यादौदृष्टातस्त्रिनागोयंपक्षइवत्रिप
क्षःपक्षोऽस्मिन्॥उपमितेव्याघ्रादितिःसमासपर्यवचनवदिति तापकपापिविवा

ति० दि०

२१९

तेनोत्तरपदलोपयति॥ अथ पक्षस्योपपत्तिरिति॥ एकदेशीसमासः॥ उक्तं च वृत्तौ॥
संख्याविभायपूर्वस्येति तापकादन्यत्रापि संवेष्टे कदेशिता समासो नवति॥ यथा मध्यरा
त्रसापि अविशेषः॥ सत्रका काले ब्रह्मते च देषु नक्षत्रेषु कुर्यात्तिदा ह्रस्वश्रगः॥ सपिंडी
कौरणश्चाह मुक्तकालेन चेतुस्तैरो ब्रह्मसंयरो हि ण्यमैत्रमेवा समाचरेत्॥ इति सपिं
डते कालः॥ अथ निष्पत्तिः॥ तस्मिं पितृते केन सदेत्यां कायां मुमेतुराह पिता पिता वाम
देवो ज्यः पूर्णं संवत्सरे सुतैः॥ पितामह इति पितामह प्रपितामह इति प्रपितामह इति
आर्घ्यं पितामहेषु प्रपितामहेषु संचयेत्तथा आर्घ्यं पिंडं त्रिषु विभज्येदित्यादिलिङ्गात्॥
तदाह ब्रह्मांडपुराणम्॥ मृते पितरि यथो स्यो विद्यते च पितामहः॥ तेन देयस्त्रयः पिंडोऽत्र
पितामह पूर्वकः॥ तेन्यश्च पितृकः पिंडो नियोक्तव्यश्च पूर्ववत्॥ विष्णुरपि॥ यस्य पितामहे
न स्यात्पितामहेति सपितृपिंडो निधाय पितामहात् पराभ्यां दद्यात्॥ मनु॥ पि

२१९

ताय सप्ततुष्टं स्यात्तीवे द्वापि पितामहः॥ पितुः सनामसंकीर्त्तिका त्रयं पितामहः॥ कात्यायन
व्यंक्रममाह मृते देयं येन एव ददात्यसाविति॥ असौ पितापितृदिवाब्दाः संवेधिवचना इ
ति॥ अतः पितामहे धियमणे मृते च पितरि पितुरेकं पिंडं निधाय पितृकः पितामहस्तथा
पराभ्यां दद्यात्॥ पितामहास्तु आत्मनः प्रपितामहः संप्रदानमृतस्तितावेति प्र
पितामहाय ततः पराभ्यां च दद्यात्॥ एवं ब्रह्म प्रयोगनियम इति पिताम
हप्रतितायोर्द्वयोर्जीवतोरैकस्मिन्वा जीवति एवं ब्रह्म प्रयोगतः सपिंडीकरणं कुर्यात्
प्रपितामह इति पितामहा इति पितामहा इति पितामहा इति पितामहा इति पितामहा इति पितामहा
कं मुमेतुना त्रिषाणामपि पिंडानामेकेनापि सपिंडते पितृत्वमश्रुते प्रेत इति धर्मो व्यव
स्थित इति॥ यत्रु विष्णुवचनं संवत्सरे ते प्रेता यतः त्रैतयितामहाय तत्प्रपितामहाय
देव पूर्वकं ब्राह्मणां जयेदित्यनेन प्रेतसंबंधेन पित्राद्यनिधानमुक्तं सपिंडतया

दि० दि०

२२०

तत्कृत्वा प्रेतस्य पित्रादितिः सह संवंधात्तावविषये॥ अतः या संवंधिना वैः प्रयोः गकार्यः
तिमिताक्षरोक्तमसंगते स्यात्॥ यत्तु मुक्तामात्रं प्रमीतानां नैव कामसिपिडे तैतिवचनान्ति
षिदं॥ तन्मातृपितृमर्त्यतिरिक्तविषये॥ उक्तं स्कंदपुराणे॥ अक्रमेण मृतानां तु सपिंडीक
तिरिच्यते॥ यदि मातृपितृमर्त्यविक्रममाहृतं॥ मातृपितृव्यतिरिक्तस्यापि विक्र
मेण मृते सपिंडं न कुर्यादिति॥ तदाह गोमिलः॥ अनुक्तकालेपितुर्विक्रमेण मृतावपि॥
अमेनवापि सापिंडं न कुर्यात्तवापि प्रकल्पयेदिति॥ अथ पितृमरणे सति पितामहप्रपिताम
हप्रपितामहायोः॥ कश्चिदसंस्कृतस्य संस्कारं कृत्वा ताभ्यां सपिंडं न कुर्यात्॥ अथ यौत्रा
दिना पितामहादेः सपिंडीकरणं तु पितामहः संबन्धितः पितुरारभ्य त्रिपुरुषं कर्तव्यं॥ अथ
यौत्रादिना पितामहादेः सपिंडीकरणं तु पितामहः संबन्धितः पितृरारभ्य त्रिपुरुषं कर्त
व्यं॥ अथ मातुः सपिंडीकरणं पितामहादितिः दि० कथं त्रिदात्रदाहस्वेव॥ मातुः सपिंडी

२२०

३७

करणं कथं कथं न वेत्तुः पितामहादितिः साधमातुः कुर्यात्॥ सपिंडं न कर्तुं पुत्रस्य पिताम
ही प्रपितामहीति॥ पितामहीनां वत्यां प्रपितामस्यादिति रितितदुक्तं ब्रह्मपुराणे॥ मातुर्यथा
मृतायां च विधत्ते च पितामही॥ प्रपितामहीपुर्वतु कथं तत्राप्यथविधिः त्रयाणी सपिंडा ना
मिति ह्ययोः कश्चिदसंस्कृतस्य संस्कारं कृत्वा ताभ्यां सह सपिंडं न कुर्यात्॥ अथ यौत्रादि
नापि पितामहादेः सपिंडीकरणं कथं विहितं त्रिपुरुषं सपिंडं न कर्तव्यं॥ पितामहादिति म
तुः पितुः सह पितामहैः सपिंडीकरणं कथं विहितं॥ ताक्षमते ममेति गरुडपुराणे॥ अथ
स्त्रीणां सह गमने विशेषः॥ तत्र शातपथः॥ मृतायां नुगता तां सपिंडतां॥ अहनि सुग
वासे न मावदाहृतं सज्जवं॥ तेन पत्या सहैति॥ तथा॥ पत्या कथं यदि पुत्र्याः पतिमत्रि
दिनि सह॥ सापिंडं अमनुयाते तु जने केन सह तज॥ मात्रादितिः मातृपितामही प्रपि
॥ महीति कुर्यात्॥ अनुयाते तु यम॥ पत्या चैकेन कर्तव्यं सपिंडीकरणं स्त्रियो॥ सामृता

दि.दि.

२२१

पिहितैतैकपंगतामतामंत्राहुतिव्रतैरिति॥अत्रपत्येतिपितृवर्गोपिजक्षणे॥यतःसपिंडनस्य
पार्वणेकोद्दिष्टात्मकत्वात्॥गरुडपुराणेनत्रादिभिःस्त्रिभिःकायंसेपिंडीकरणंस्त्रियाः
इत्यभिधायसापिंडं पतिपिंडिनसद्वैत्यशयेनाभिहितं॥तत्रोव॥पतिपत्नीसद्वैकत्वं
तात्रांधिरोदतिपुत्रेणैवपृथक्पृथक्सापिंडपतिनासद्वैकतमसुरेणसद्वैकनिषिद्धात्
या॥पतिपत्न्याःसद्वैकत्वंत्रिषुस्थानेषुवैपृथक्॥कन्यादानेकथायतोपिंडयोजनेतथेति॥
पूर्वेनैवसपिंडंनकृत्वाततः॥नत्रैरमनुयासाध्वीमृतातस्याःसपिंडंन॥नत्रविकेनक
त्रयिश्चादंतत्पर्वणंनवेदिति॥शिष्टाचारोपेतदत्रैव॥यच्चस्मृत्यर्थसारान्तराशेषे
एकचित्पारोदणौकदिनमरणेस्त्रियापृथक्सापिंडीकरणंनकार्यंनैवकृतेस्त्रिया
श्चतनवति॥ततपश्चात्मित्यादिवाक्यैःपृथग्विधानदृष्टानात्माशस्मपरं॥यतस्तत्रै
वाग्नेपित्रैकैतसापिंडंक्रयक्रियानंतद्वयित्युक्तं॥दिनान्तरमरणंमप्येकदिनमरणं

२२१

मिति सद्गमननिर्णयसविस्तरमभिहितं॥अथमातुरौधर्देदि केअसुरंगो धवरेक्षः
पिशुचाचविवाहमेदेनपुत्रिकापुत्रमेदेनच॥तथा॥ब्रह्मदैवाधिश्रानापत्यविवाहमेदे
नैवासेवद्वावाक्यदृष्टानांशोत्रसंयोजनयोर्विप्रतिपत्तेषुनिर्णीयते॥मातुःपिंडदानादौ
गोत्रेविप्रतिपत्तिपत्ति॥नर्तगोत्रेणपितृगोत्रेणवादातव्यमिति॥उभयत्रवचनदृष्टा
नात्॥स्वगोत्राप्रस्यतेनारीविवाहात्सप्तमेपदे॥स्वामिगोत्रेणकत्रव्यातस्याःपिंडीद
कक्रियेत्यादिनर्तगोत्रविषयवचने॥पितृगोत्रेसमुद्भूज्यनक्रयद्विर्गोत्रत॥जन्म
न्येवविपत्तौचनारीणांपितृककुलमित्यादिपितृगोत्रविषयं॥एवंविप्रतिपत्तौआ
सुरादिविवापुपुत्रकाकरणेषुचपितृगोत्रमेवैतन्नविशेषवचनात्॥दानस्यानि
दृष्टेः॥आत्मणादिषुविवाहेषुब्राह्मिण्यवदत्॥भृङ्गादयंतरवद्विकल्पएव॥तत्रवये
नास्यापितरोयौतायेनयाताःपितामहीःतेनायायास्ततांमार्गतिनगच्छन्तदुष्यती

ति.दि.
२२२

तिवचनादेशपरंपरायातसमाचारेणव्यवस्था॥एवंविधविषयव्यतिरेकेणास्यवचनस्यवि
षयातरामावात्॥यत्रपुनःशास्त्रतानव्यवस्था॥तत्रात्मतुष्टिरेववपिका॥यथागमनिष्ठमेव
वेइति॥मातुःसपिंडीकरणेविरुदानीववाक्यानिद्वयते॥तत्रापितामात्यादिभिःसादृश्य
पिंडीकरणंस्मृतं॥तत्रमन्त्रापिमायायाःस्वमात्रादिभिःसुडसपिंडीकरणंकर्तव्यमिति
पैठीनसिराह॥अपुत्रासाम्प्रतायांतुपतिःकुर्यात्सपिंडन॥स्वमादिभिःसहैवास्याःस
पिंडीकरणंभवेत्॥पन्मासपिंडीकरणेयतः॥पुत्राचैकेनकर्तव्यंसपिंडीकरणंस्त्रि
याः॥साम्प्रतापिहितेनैकंगतामंत्राकृतिव्रतेरिति॥उदानमातुः॥मात्रामहेनसपिंडी
करणंउत्रापितामहेयदत्सुणेसिंवस्मरेसुतैः॥मातुममातामहेतद्वदेवाकायसिपि
डता॥तथापितामाहेयोज्यःपुणसिंवस्मरेसुतैःमातामहेतद्वदित्याहमवागंतृशिबइ
त्येवंविधेषुवचनेषुसमुअपुत्रायांमायायांप्रमीनयानत्रास्वमात्रौवसुपिंडंक्रुयति॥

२२३

अन्वारोहणेतुपुनःस्वपित्रैवसापिंडंक्रुयति॥आसुरादिविवाहोत्पन्नःपुत्रिकापुत्रश्च
मातामहेतैव॥अस्मादिविवात्यन्तःपितापितामहेनपितामत्यावावीक्येतक्रुयति॥अ
त्रापियदितियतोवंशसमाचारस्मादानीतयैवक्रुयति॥वंशसमाचारोप्यनियतैश्चदात्म
तुष्टिरेवेतियथारुचिःक्रुयति॥तत्रचयेनकनापिमातुःसापिंडेपियत्राःत्वाकादिषुमा
तृश्राद्धंपृथग्विहितं॥अत्वकाचहृदौचगपायांचमृतैरुति॥मातृश्राद्धंपृथक्क्रुयाद्
त्यत्रपतिनासहेतत्रपितामत्यादिभिरेवपार्वणश्राद्धंकर्तव्यं॥अन्वारोहणेतुपृथक्पा
र्वणोपिसमुदितयोर्ग्रहणंयतिपन्मोःसदैकत्वमिति वचनात्॥यतिसापिंडेतदंशानामि
त्वात्॥पितृसोपिंडेतदंशानामित्वात्॥तेनसहेवयमाहृतातातय॥एकस्त्रित्वमायति
सपिंडीकरणेरुते॥पत्नीपतिपिदृणांतुतस्मादंशेषंनगिनंतिण्यि॥एतच्चप्रेतश्राद्धस
हितंसपिंडीकरणंसंविन्नकथनेषुबहुषुन्नात्पुसस्वेप्येकेतैववृत्तेनालेनसर्वैःकर्तुं

नि० दि०

२२३

वे॥ नवश्राद्धसपिंडीत्वं श्राद्धान्यपि च षोडशः॥ एकै नैव तु कार्याणि संविनक्त धनैर्द्वयातिवच
नात्॥ वायुपुराणे॥ श्राद्धातिषोडशत्वात्तनुकुर्यात्सपिंडं न॥ श्रोत्रिणैवास्मिन्नेव वासाव्यसाने
चिरकालपि पुत्रएव कुर्यात्तदिश्राद्धातिषोडशत्वात्तनुकुर्यात्सपिंडं न॥ पुत्रोपि ज्येष्ठ एव॥ ज्येष्ठे न यदिश्राद्धातिषोडशत्वात्तनुकुर्यात्सपिंडं न॥ पुत्रोपि ज्येष्ठ एव॥ ज्येष्ठे न यत्तत्तत्सर्वैर्वक्तुं न वती विचितात्॥ अत्र विशेषः॥ अपुत्रस्या
पि कुर्वीत मंधेपितृसपिंडं नामिति॥ ननु अपुत्रपरे तस्य ते कुर्यात्सपिंडं न॥ आशौचमु
दके पिंडं एकोद्विष्टं न पार्वणं॥ अपुत्रा ये मताः केचित्पुरुषा वास्त्रिमेपि वा॥ तेषां सपिंडं न
नावादेकोद्विष्टं न पार्वणं मिति॥ वचनद्वयेनापुत्रस्य सपिंडीकरणं प्रावृत्तं प्रतीयते॥ मैव
सर्वानां वै स्वयंपत्न्यः स्वनावे स्वपैमन्त्रिणां ममंत्रकः॥ सपिंडीकरणं कुर्यात्ततः पार्वणमेव
वा॥ आपुत्रे संस्त्रिते कर्त्तानि न वेच्छादं कर्मणि॥ तत्र पत्न्यपि कुर्वति स्यादपि प्रपार्वणं तथेति

२२३

जौगा॥ क्षुमंतु वचनाम्यो सपिंडविधानादौ द्विद्विक स्यात्पवत्रप कर्त्तव्यता प्रतीयते॥ अ
तश्च प्रजापत्यादयितव्या इति विध्यर्थादतमावर्णयति॥ तद्वचनमस्मिति॥ तथा प्रासंगिकं
ब्राह्मदिषु विवाहेषु आरूढकन्यमवेत्॥ न तर्गोत्रेण कर्त्तव्या तस्यापिंडोदकक्रिया॥ असु
रादि विवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवित्॥ पितृगोत्रेण मातुः पितृगोत्रेणेति माकंडीयः॥ तथा
मातामहस्य गोत्रे मातुः पिंडोदकक्रिया॥ कुर्वीत पुत्रिका पुत्र एवमाह प्रजापति एषु
वचनेषु व्यवस्था प्रतिपादिता वप्राक्॥ सपिंडीकरणं कृते प्रेतलोकाल्पितृलोकं गच्छत
आमे न पार्वणविधिना पार्थयि श्राद्धं कुर्यादिति स्मृत्यर्थस्य रत्न॥ इति सपिंडीकर
णनिर्णयः॥ अयं सपिंडविधिरुच्यते॥ तदकारणे श्राद्धादावदनधीकारः॥ तदुक्तं॥ ना
सपिंडाग्निमाता न्युत्रः पितृपते समाचरेत्॥ न पार्वणं नाभ्युदयिकं कुर्वीत न लभते फ
लं॥ निरग्निकोऽप्यनधिकारिक रमणिपते॥ नासपिंडीकृते त्रेति पितृकार्यं प्रवर्तते॥

नि०दि०

२२४

प्रदोषरागाष्टकयोः पांचयतेष्विषावर्णोः॥ पित्रोरसं सज्जितियोर्नैवरेन्योदानैतु कचिदपि सं
भवति माघेऽपिः पितृलोके तु वसति नृणां वर्षे प्रकीर्त्तिता॥ क्षुत्रणे प्रत्यहं तत्र न वेताश्च गु
—तेति॥ अतो वर्षपरिमितमन्तादिदत्वा कर्त्तव्यं सपिंडं तं॥ स्कंदे अन्तं चैव यथा शाक्ता
संख्या कृत्वा द्विकस्य चादातव्यं ब्राह्मणे स्कंदघटादौ तिः कृतं च येत्॥ तेन सकृत्पदातव्याः
प्रेतस्याप्युदकुंताका॥ आमश्नादतिदत्ता निरुज्यंते तत्र मातवेः॥ अन्ते तस्य तु ल्यो विक
ल्यः॥ अथ एको हि स हि तेन सपिंडीकरणेन प्रेतत्वं निवृत्त्या पितृत्वं प्राप्नोतीति॥ यात्
बल्का॥ सपिंडीकरणं श्राद्धं देवैर्वर्तितं योजयेत्॥ पितृदेवाश्च येन पुनः प्रेतं तन्निर्दि
शेत॥ अत्र काजो विश्वे देवाः वसुरुद्रादित्यरूपा पितर इति ते यः॥ प्रेतं न व मिश्रे को हि हवत
पित्र्येषां वर्णवदिति च॥ तथा गंधोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्पित्र्यं चतुष्टयं॥ अथर्घ्यं पितृपात्रेषु
प्रेतपात्रं प्रसेचयेत्॥ ये समाना इति द्वाभ्यां शेषं पूर्वविदाचरेत्॥ शाखायनगृह्ये॥ अथ सपि

२२४

डीकरणं च त्वायुदपात्राणि रयित्वा पितुः प्रनृत्तित इत्यिडां कृत्वा यित्वा॥ ये समानाः समन
सः पितरो यमराज्यं॥ तेषां लोकः स्वर्गानामो यतो देवेषु कल्प्यते॥ ये समानाः समनसो जी
वा जीवेषु मामकाः॥ तेषां श्रीमपि कल्प्यतामस्मिं लोके शतं समा॥ समानो मेन इति द्वाभ्यां
आद्यपिंडं त्रिषु तिन जेत्तये वा र्घपात्राणि॥ अथ हि मरणान्तं श्राद्धं कृत्वा ततः प्रेतपात्रं पि
तृपात्रेषु संयोजयिष्ये इति पृष्ट्वा संयोजयेद्देसमाना इत्यादिति॥ पवित्रं च त्रिधा कृतं त
चंद्रनिबधे॥ अत्र प्रेता र्घ्यं दानं पूर्वपिश्रादा तथा अर्घं दत्त्वा संयोजनं संयोज्य चार्घं द
नं तत्रापि सपवित्रं संयोजनं सपवित्रं सवेति पृष्ट्वाः संतितत्र निबंधं मृणाक्षु तितत्र शि
ष्टं बानुसर्त्तुं कसमं न्कपगतं व्यइति॥ कौटका॥ ये समाना इति द्वाभ्यां निर्दिष्टं च निश्चि
येत्॥ पितृभ्यस्तु ततो दद्याद्देवा देवं संसृज्जनैर्विधिः॥ विष्णुः॥ तत्राग्नौ करणमावाहने
पाद्यं च कुर्यात्॥ ततश्च त्र्योकरणीं कारिकायां निषिद्धं॥ यथा॥ सपिंडीकरणे वापि नातो

नि० हि०

२२५

श्रीकारणाद्यपि॥ अत इति एको हिष्टे अश्रीकारणं निविष्टं॥ त्रैतैको हिष्टे मिश्रितत्वात् अपि
डीकारणे अश्रीकरणं न कार्यमित्यभिप्रायः॥ आदिशब्दादुत्सुक इति॥ तदुक्तं॥ सपिं
डीकरणं ता निश्रेत आद्यानियानि वै॥ तानि स्फूर्त्तौ किं किं वक्तुं इति शा तात मोत्र वीर
या सवज्जः॥ चतुरो निर्वपेत्पिंडात्सर्वतैषु समावपेत्॥ ततः प्रवृत्तिवैश्रेतः पितृसामान्य
मश्रुते॥ सुवर्णं रूप्यदमैस्तु तस्मिन् पिंडं तत्र त्रिधा कृत्वा धापिंडो तेषु संयोजयेत्॥ शेष
पूर्ववत् पार्वणवदाचरेदिति॥ पुनः त्रैतै न तति हिष्टौ॥ पितृशब्दमधारयेदित्येव
मर्थः॥ तत्राप्येको हिष्टे आद्ये पिंडं संप्रदायः॥ स्मृत्यर्थसारे॥ त्रैतो हिष्टो तौ किं पिंडपिं
डे संमन्त्रे त्रिपिंडा त्रैतो दत्त्वा त्रैते पिंडं पितृपिंडेषु संयोजयिष्य इति पृष्ट्वा त्रैतपिं
डं त्रिधा विन्यस्य पूर्वमंत्रान्या पित्रादिपिंडेषु निदध्यात्॥ समाप्तो मंत्रा इति मंत्रद्वय
सधिकं एवं मंत्रचतुष्टयं शारवापन आह॥ अनुमंत्रे त्रिणां हि संवर्षावर्णवत्॥ तथा॥ रा

२२५

तस्मिन् पिंडाकरणं मेको हिष्टे स्त्रिया अपि मातुरप्येव पितृवस्तपिं डीकारणमिति मि
ताक्षराया॥ एतदुक्तं वचनजातमेको हिष्टा नंतरं पार्वणविधायकं॥ आद्यपिंडं त्रिषु
विभजेत्॥ तथा पूर्वतैषु सामावमोदिति श्रिगात्॥ अथैतद्विरुद्धं॥ आद्यद्वयमुपक्रम्य
ऊर्ध्वतिसह पिंडता॥ तयो स्त्रियु रूपं पूर्वमेको हिष्टं ततः परं॥ तथा॥ दत्त्वा पिंडात्पिन्
णा तु पश्चात् त्रैतस्य पार्श्वतः॥ ततु पिंडं त्रिधा कृत्वा चातु पूर्वणं संतति॥ निदध्या त्रिषु पि
ंडेषु एव संसर्जने विधिरितिकाटकात्॥ एवं विरोधे त्रपार्वणात् पूर्वमेको हिष्टं पश्चाद्वै
त्फनयथा वचनद्वयनिष्ठिष्टाचार परंपरावात्सतुष्टिर्वा नित्यामिकायद्यप्यस्ति॥ तथा
पितुः प्रवृत्तिद्वयपिंडानु कल्पयित्वा तथा॥ त्रीणि पिन्दा मेके त्रैतस्येति स्वरं उद्धये
तमिन्त रूम निदधा तात्रां शारवापनेन पितृविषये पूर्वतः पितृविषये पर इति व्यवस्थापित
मिव प्रतिमति॥ एवं याप्या रुचिकार्यमिति॥ तथा त्रैतकल्पे॥ अस्त्रानि कचया चूना

नि० दि०

२२६

वैश्यावास्तविष्यापिवा॥ यापत्नीवैपितुः फाश्चिक्तुयत्पुत्रः सपिंडनं॥ इति सपिंडनश्चाद्वि
धिः॥ कृतेचलदिवेदेन मंथेनि र्णयदीपके॥ सकालः सविधिजतिः सपिंडनं विधि
निर्णयः॥ अथैकोदिष्टश्चाद्यदित्येते॥ यत्र प्येतन्निरूपितं क्षयादिति निर्णयप्रकारेण
तथापि रद्वद्वसिष्ट॥ सपिंडाकरणां दूर्ध्वपत्रयन्नप्रदीयते॥ ज्ञात्रेन गित्यै पुत्राय स्वा
मिते मातुलाय च॥ मित्राय गुरवे श्राद्धं मेकोदिष्टं तथा वृणो॥ दृष्ट्वा गच्छात् स ह्येव राये च
पिष्ठः सहजा वा श्रये॥ तेषां चैव तं कुर्वति पार्वणं पिंडनादते॥ पिंडना सपिंडीकरणात्॥
कालदत्ते॥ महाजप इति ते योगजज्ञापाक्यस्तथा॥ आषाढी सविधि कृत्वा यः पक्षः पंच
मौनवेत्॥ कालनिर्णयितुं नोवाय न स्यो वामजमा सो यथा न वेत्॥ सप्तमः पितृपक्षः
स्यादत्यत्रैव तु पंचमः॥ अतो मजमा सानिधे पंचपक्षे मृतस्य महाजपे क्रियमाणमपि
प्रत्यादिकं पार्वणविधितानकां यी॥ पितृपक्षे मृतान्नं वात्॥ तथा मातरि जीवत्यां महाजपे

२२६

पिपितामहा प्रत्यादिकं मेकोदिष्टविधिताकां यी॥ पयाराकोदिष्टं न कर्तव्यं पितामह्य
कथंचन॥ एकोदिष्टं च कर्तव्यं यदि माता च जीवति॥ तथा॥ मापत्नीमातुः कुर्वति एको
दिष्टं तथा वृणो॥ अपुत्राया विशेषेण पार्वणं सदयामृता॥ तथा॥ आनाशक मृतातां
च क्षमाहेपि च पार्वणं॥ सत्या सषड्दिमन्यं ते केचिद्विकुरवैदिकमिति॥ सुमंतु॥ य
श्च मंत्रप्रदाता स्याद्यश्च विद्याप्रयच्छति॥ गुरुता वसिष्ठं वीततपो तौ वितु पार्वणं॥ अ
तश्च माता पितृव्यतिरिक्ताता मेकोदिष्टमेवेत्कृत्वा मृत्यन्नापि॥ माता पितृविषये पि॥
क्षयाहे एकोदिष्टं कुर्यात्तु कुरुपुराणे पितरावाधकृत्य॥ सपिंडीकरणां दूर्ध्व
यत्र पत्रप्रदीयते॥ तत्र तत्र यकार्यं विज्ञापित्वा क्षयेदतीति॥ यत्र अपुत्रपे मृता केचि
दित्यादिना पुत्राणां पार्वणं निषिद्धं तत्पत्नीव्यतीरिक्तविषयः॥ अपुत्रा पुत्रवद्दद्यादि
तिवचनेन पत्न्या पार्वणं कर्तव्यं॥ अपुत्राणां मपि सत्यासिनां सवैरदिकारिणि॥ या

नि.दि.

२२७

वर्णितव्यां कायमिति वक्ष्यते ॥ इत्येको हि दृष्टा द्वाहणिं निणयि ॥ अथ देशोत्तरगतस्य मृ-
तात्ताते निणयिः प्रस्तव्यते ॥ तस्य सुतः जीवन्नाश्रिवणमारम्यपेचदशाब्दादूर्ध्वं क्रियन्ति
यतिः ॥ तदुक्तं ॥ अनाकणिति वार्त्तस्य श्रोषितस्य पितुः ऊर्ध्वपंचदशाब्दं कृत्वा तत्पुत्र-
पुत्रकं ॥ अथान्नस्य संस्कारयथोक्तविधिना ततः ॥ तदा नीमेष सर्वाणि त्रैतश्राद्धान्तिकार-
धेतः ॥ तदा नीमिति दाहद्वारस्येति सुतो दशाहं कुर्यात् ॥ पितृव्यतिरिक्ताणां पितृव्यभ्रातृ-
पुत्राणां द्वादशाब्दादूर्ध्वं संस्कारं कुर्यात् ॥ तदा द्वादशस्यति ॥ यस्मिन् श्रूयते यावद्वा दशव-
त्सरं ॥ कुत्रापुत्राकादाहे ततस्य स्यादवधारणमिति ॥ तेषामाशौचं निरात्रे ॥ उक्तं कालाहर्द-
मौहुरिदिके कृते यदि जीवन्समागच्छेत्तराकथमित्याह द्वादशमनु ॥ जीवत्यदि समागच्छेत्त-
तुं मे नियोजयेत् ॥ उद्यत्य स्नापयित्वा स्य जातकमदि कारयेत् ॥ द्वादशाहं व्रतं कर्मां क्रि-
रात्रामयवास्यतु ॥ स्नातो दाहे ततो नापमित्याचत दत्ता वत ॥ अग्निना धाय विधिवद्वा त्सो-

२२७

मेन वापजेत ॥ अथ्ये प्राप्ते न पशुनाग्निरेण वा च तत्रातु ॥ इति मायुष्मतो कुर्यादिति श्रु-
तं तस्मिन् इति ॥ अथ ये जायुष्मतेषां कथालं कुर्यात् ॥ य एवाहिताग्नेः पुरोडाशास्त एव ना-
दिभ्यश्चरव इति प्रगल्भप्रायश्चित्तौ ॥ गिरिगंत्वा तत्रादा दशत्रं निरात्रे चोपोषणं व्रतेन
ते जातकमदिति कालादशाति ॥ एतदेवोक्तं स्मृत्यर्थमात्रे ॥ दूरे देशोत्तरगतस्य जीवन्नाश्रि-
पुनः पुनः ॥ पयलोच्य जीवन्नाश्रिपि मश्रूयमाणायां पूर्ववयस्कैर्विंशत्यब्दादूर्ध्वमध्यम-
वयस्कैः पंचदशाब्दादूर्ध्वं अपरवयस्कैः द्वादशाब्दादूर्ध्वं चाप्रायणत्रयं निराकृत्वाणि-
वाकृत्वा पाज्यावृत्तैः ऊर्ध्वं वाग्निस्त्रिकृत्वा दशाहं दशौ चोदकपिंडश्राद्धान्तिकाया-
णि ॥ एवेकते पुनः समागतश्च त्रैतं कुं मोतिमज्यतस्य जातकमदिसंस्कारं कृत्वा
पूर्वपत्न्या विवाहः कार्यः ॥ इति मृतात्ताते विधिः ॥ अथात्तातमृताह निणयि ॥ तद्वै तदस्य
ति ॥ न ज्ञायते मृताहं स्येत्समाते श्रोषिते सति ॥ मासेष्वेव सुपरितातस्तद्वै तस्यान्ततादिक

नि०दि०

२२८

यदा मासो न विज्ञातो विज्ञातं दिनमेव तु ॥ तदा मासश्चिरे मासि धौ मासो वा तदिने न वेत् ॥ आषाढे
यिक्रयादिति ग्रंथोत्तरे ॥ गारुडे ॥ दिनमासः व विज्ञातो मरणस्य यदा पुनः ॥ प्रस्तात दिनमा
सो तु ग्राह्यो आ दे मयो दितौ ॥ प्रस्तात म्यापि न तातौ दिनमासौ यदा पुनः ॥ मृतिवार्त्ताश्च तो
ग्राह्यो तो पूर्वोक्त क्रमेण तु ॥ प्रवासमंतरेणापि स्यातां तो विस्मृतौ तदानीमपि तो ग्राह्यो
व विस्मृतादिके ॥ तौ श्रवणदिनमयो ॥ श्रावण संबंधिनि दशे क्रियति न द्वाद प्रचेता ॥
अपरिज्ञाते आमा वा स्याया श्रावण दिने चेति ॥ मराचिः आह विघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते म
ते हति ॥ एकादश्या तु कर्त्तव्यं कृताहनापक्षे विशेषत इति ॥ विष्णु ॥ इत्युक्तौ तत्र केरण य
ऊर्यन्ति तवासरः ॥ अविज्ञात मृत्युदुस्मृतं वारयत्यसौ ॥ इति मृताहाता नेति ण्यि ॥ स
न्यासि मृते नि ण्यि ॥ सन्यासिन मधिकृत्या मृत्युं तरात् ॥ सर्वसंगति वृत्तस्या ध्यात यो म
रत स्य च ॥ न तस्य दहन कार्यं नाशो च तो दक क्रियेति ॥ अतो ब्रह्म प्राप्ति बुधा ति वृत्तौ

२२८

नायतीनां योऽङ्गश्चादिति सपिंडीकरणं च न कार्यं ॥ तथा चोक्तं ॥ सपिंडीकरणं तेषां न क
र्त्तव्यं सुतादिभिः ॥ त्रिदंडग्रहणां देवघ्ने तत्तैवाजायते ॥ त्रिदंड इत्येकदंडस्याप्युपलक्ष
णं ॥ तदुक्तं प्रचेतसा ॥ दंडग्रहणमात्रेण नैव घ्नेतो न वेद्यति ॥ अतः सुतेन कर्त्तव्यं पावणं त
स्य सर्वदेति ॥ सुत इत्युपलक्षणं ॥ सर्वे अधिकारि निरिति ॥ चतुर्विंशति मस्तेपि ॥ चतुर्थ
माश्रमगत्वा ब्रह्मविद्यापरायणः ॥ एकदंडी त्रिदंडी वा सर्वसंग विवर्जित इति ॥ तस्याशौ
चादिन कार्यं इति शेषः ॥ आचारजितिको ॥ बाले घ्नेते च संन्यासे सद्यः शौचं विधीयते ॥ स्म
त्यर्थसारे ॥ यतीनां त्रिदंडिनां स्तिमेतत्वा नास्ति एकादशोक्त्या वर्णं कार्यं ॥ दंडग्रहणो
तरकालमरणं वा तातये ॥ एकादिष्टं जलं पिंडमात्रो च घ्नेत सक्रियां ॥ न ऊपाया वर्णो
तस्या सर्वदेत्ये कोदिष्टेति विध्यत्र चेसाया वर्णो वित ॥ वृत्त नशास्तु यति मतिविषयेणा को
दिष्ट निषेध पूर्वमेकादशा फल पावण धानमाह स ॥ एकोदिष्टं न कुर्वति यतीनां चै

२२८

नि.दि.

२२९

वसदी॥ आह न्येकादशेतेषां पार्वणंतु विधीयते इति॥ तथा च स्मृति॥ बहनस्य इति दत्ते
सद्यः शौचं विधीयते॥ पदे पदे श्वमेधस्य फले प्राप्नोति पुरुषः॥ यतौ श्वेतेन वपने बंधुनां गो
त्रिणां मपि॥ तशौचं नोदकं नाश्रयतौ श्वेतसंक्रिया॥ एकोद्विंशत ऊर्वीति यते श्वेवका दचन
त्रिदे उधारणां त्वेत्यंतं समाहोत्रा नामुनि॥ सपिंडाकरणेन स्यत कर्तव्यं सुतेन तु॥ अह न्ये
कादशे प्राप्ते पार्वणंतु विधीयते॥ एतस्मिन् धानं विषयं॥ दशाहमध्ये स्मृतिः कृतिविषयं वा॥
एकादशाहोर्ध्वयतेः पितुर्मतिश्रवणेऽन्येनंतरं किंतु श्रावणादपरम्ये एकादशाहं प्रा
वणं कुर्यात्तुक्तं॥ संन्यासिनः पितुर्मतिश्रुतेरोकादशेति॥ पुत्रादिपर्वणं श्राद्धं कुर्यात्
अन्येनंतरं॥ एवं श्राद्धादिके॥ तथा च संन्यासिनो मृतोर्ध्वविधानं यदा बुदाहता स्मृति
रति॥ स्नानं पुत्रस्यावस्य बुद्ध्या तादृशोदकक्रिये धियं॥ सोपि वत्तं श्रुत्वा स्नानार्थं गच्छता
गच्छन् विवाहाद्युत्सववत्संगं धमाव्यतो बुजं मुयनुज्यमहांतमुत्सवं कुर्यात्स्वशास्त्रेनु

२२९

सारेण॥ संनिहितश्चेत् अह न्येकादशे प्राप्ते भासंति हितश्चेत् श्रवणानंतरं कादशे क्रियाव
णं श्राद्धं कुर्यात्॥ पितरं विष्णुरुपे ध्यात्वा चेति॥ शौनको विशेषमाह॥ नारायणबलिं कुर्या
त्सृजयेन्न व्रतं यतीन्॥ द्वादशाहमनध्याये पुत्रः कुर्यात्सिमाहित॥ रान इदमुक्तं भवति॥ सं
न्यासिनि पितरि मृते आशौचाद्यनोवप्येकादशोदित पार्वणं श्राद्धं कारणं दवकि संन्या
सि संश्रान्तद्वारा तर्पणादिदिकं तं कार्यं पुत्रेणेति॥ संन्यासि मृतिश्रवणादप्यारम्येका
दशाह एव पार्वणविधानं वेत्तादिति॥ तथा॥ यतौ मृता वैर्ध्वदैहिकं प्रत्याप्ता ये विहितमे
कादशाहं पार्वणं श्राद्धं॥ प्राकृतं विश्वजनीनमौर्ध्वदैहिकं सर्वं निवर्त्तयति॥ यथावानपे
मेरय घोषेण माहं प्रोक्तो ब्रह्मा करोतीत्यात्रापाकारणे साधनतया विनियक्तो विनियु
क्तेरय घोषः प्राकृतं सर्वं साधनं विवर्त्तयति तद्वत्॥ अतो विहितश्राद्धाकरणे तदु
द्देशेन किंचिन्न कार्यं॥ अथ संन्यासिनां देहपातानंतरं नारायणबलिविधानमुक्तं

ति०दि०

२३०

तस्यां पदांतो यथा ॥ गोत्रिणो वा संवेधितः ॥ शिष्या वा पुत्रा आ पुत्रा वा स्वात्मनो वृद्धि का मादादशे क्रि
दशे क्रिदशे स्यांति यावति ता यो मन्यस्मिन्क ॥ सिद्धि दिवसे वा ताराय यवुषा सिद्धिं प्राप्ते कृत
कृत्ये सत्या सित्या सिद्धिं मे नारायण बलिं एकादशे दिनि द्वितीय दिवसे वा ऊरु यु ॥ तत्र स
न्यामितो मुख्या ब्राह्मणा ॥ ॥ तेषां मना वे सदा चाराग्र हस्ता वा त्रयोदशा वरा ॥ सत्या ब्राह्मणे
शत सिद्धि सादयो वा ॥ ते द्वे कवि स्वरूप महा विष्णु दुर्गा अपरां स्तुके रावादि मूत्रि बुद्ध्या
केशव ताराया पामाध वगो विंद विष्णु मधु मुद न वि विक्रम वा मनशी धरा दृषी केश प
मता तदा मोदर पृथक् ॥ पुरुष सूक्ते न षोडशौ यचारे ॥ समभ्यर्चय पाय स प्र धाने माहा प
रो ॥ इत्या ब्राह्मणा ता व्या स पूजा व सर्व क्रिया प्रणम्य विज्ञापयति ॥ अहं ब्रह्म मोक्षा ब्रह्म ज
न्ते च ब्रह्मेव ब्रह्म इति ॥ पठत् ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतं ॥ ब्रह्मेव
तै न गंत व्यं ब्रह्म कर्मसमाधिना ॥ गीता पाठाः ॥ स्वरा कपानुसारेण वसना ले करणादि

२३०

कंदत्वा गोपी रंदन कटि सूत्र कौपीनादिकं च भोजनां ते समाचम्य तैः ॥ सर्वैरे पितत्रै व स्ना
तव्यं ॥ कर्त्तापवेत् ॥ ब्रह्मे वजाय ते सुष्टिः सृष्टं ब्रह्म भविष्यति ॥ तस्मात्संसारिणः सर्वे ब्रह्मे
वेति मुनिश्चितं ॥ ब्रह्म हव्यं स वेत्सृष्टिं ब्रह्मि व व्यक्त तां गतं ॥ यत्किंचित्सूत्यते लोके तेन ब्र
ह्मेव पूजितं ॥ देव दत्त तया कश्चिद्ब्रह्मेव विवृतिं गतः ॥ पुनर्ब्रह्मे व संजातं ब्रह्म ब्रह्म तदव्य
तं ॥ ततः संन्यासि नि ब्राह्म कर्षयित्वा उच्छातव्यं इति ॥ दद्याच्च दक्षिणां ब्राह्मणं तमस्कृवंति
सक्तयेत् ॥ यतो मृतो विष्णु बलिरयं श्राद्धं च पार्वणमिति ब्रह्म मृतं यता वेत द्वि धानं ॥ नय
स्त्यर्थं सारे ॥ संन्यास विष्णु बलिरयं श्राद्धं च पार्वणमिति ब्रह्म मृतं यता वेत द्वि धीकं सं
प्रवक्ष्याम्यनु पूर्व वशिः ॥ गोविंद राजस्य मते ब्रह्म यत्न मृतं तथा ॥ एको द्विष्ट विधा तेन ऊ
रु यच्छादति षोडश ॥ अग्नि मातृ पार्वणौ नैव विधिना निर्वपेत्स्यं ॥ स्वयं कृच्छ्रास्तचतुरैः क
वा पाव नार्थमिताश्रमी ॥ आश्रमी चेत्तत्तच्छातु तेन सो योग्यतां जेत ॥ चौववा षे दिव्यं पि

नि० दि०

२३१

अंमात्कामनुये॥ नौतिको संतुके॥ आत्मनश्चांते त्वष्टे आदिति निर्वपेदित्यादिकं सर्वसं
न्यासग्रहाणां विधिं मन्त्रिधाय॥ ततः संन्यासि निमते सति चोक्तं॥ एको दिष्टं च निधिध्यापार्व
णं विहितं॥ ततो यद्यस्य स्नाने विधीयते तत्रास्य धर्माद्विमत इति॥ स्नानं प्रमाणे चासपिंडी
करणं ब्राह्मणं संप्रियोजनं धर्ममिहो दिष्टं च विवादाया न्यासं स्नानं धर्माद्विमतं॥ दंडग्रहणा माने
सा नो वप्रे तोमवे घृतिरिति प्रेतत्वाभावा घृतिप्रमुखं पार्वणं सुते कार्यं॥ अथारकादशा
हे सपिंडनश्चाद्विधानाभावे ततस्ताना पत्निरिति तांशकनीये॥ एकादशापि सपिंडन
श्चाद्विधानवचनानि सन्ति॥ न तु पौत्रौ रपीद पार्वणं स्वपितृ पूर्वजां कार्यं॥ पितामहे तु वै
श्चाद्वे पितरं न परित्यजेदिति वचनात्॥ नंदनं वचने॥ पत्याश्च मान्वित पिता मृती निमि
त्रैकादशाह पार्वणं चाद्वयतिरिक्ते तत्प्रात्यादि कादौ सावकाशावकाशानिरवकाशयो
निरवकाशाविधिर्वलवानिति परिभाषया पौत्रौ रपीद पार्वणं पितामहयति प्रमत्तिनां क

२३१

त्रयं॥ किंच स्नाना प्रमाणादपि यते रूद्रवेत्तिन्यो सदुकायं सपिंडनश्चाद्ववत् सपिंडनश्चाद्वे
वको दैतैव कर्त्तारं कितु यतेः प्रेतत्वाभावात् न कायप्रैतश्चादोपक्रमेण के तैव कार्याणीक
कृत्वात्॥ इति निर्णयः॥ अयस्य फलमाहाय सन्व॥ त्वस्वा कर्मण्यशेषाणि यश्ना स्त संय
तो यतिः॥ तच्छरीरस्य पंचते ब्रह्मी नृतस्य च घृते॥ ब्यूह पूजादिकं कर्म करे ये कुरुते यवा॥
तयोः पुराणं कलं तुल्यं शृणु वक्ष्याम्यशेषतः॥ प्रति लोकाधिपस्ताने प्रति मन्वंतरे वसेत्॥
ततो विष्णुपुराणं कल्पकोटिशतं वसेदित्यतौ मते कर्त्तव्यं निर्णयति॥ अथानयनीताधि
कारिण उच्यंते॥ पित्रोरनुपनीतो विपिर्दध्यादौ रसः सुतः॥ ऊर्ध्वदोहिक मन्ते तु संस्कृता
श्चाद्वकारिणः॥ अन्ये न्नात तत्पुत्रादयः संस्कृता उपनीताः श्चाद्विकारिणः स्फ॥ पुत्रो ज
न्मत अधिकारी॥ चोलादाद्यादिकद्विः ऊर्ध्वतित मेधिकमिति॥ आदिका प्रथम
षात्सुर्वी॥ तदा ह सुमंतु॥ पुत्रस्योत्पत्तिमात्रेण संस्कृतादिण मोचनात्॥ पितरं नाद्वि

नि.दि.

२३२

कथौत्येतमेधेन कर्मणा ॥ तृतीयवस्त्राद्द्विमेन वस्त्रसमाचरेत् ॥ पुनः सुमेतः ॥ अनुप
नीतोपिकुर्वीतमेधेन कर्मणा ॥ यद्यसौ कृतचूसाद्यदि स्याच्चित्रवस्त्रं ॥ तथा कृतचू
डस्तु कर्तव्यं तदुक्तं पिडमेव च ॥ स्वधाकारं तु कर्तव्यं वेदोच्चारणं न कारयेत् ॥ अमितापिते क
वज्रो नादिष्टव्रतस्तु यः ॥ स्वधाकारेणैव सातस्या युज्यते पैतकीक्रिया ॥ तस्य स्य विद्यते किं
चित्कर्म आमौ जीवधत्तात् ॥ तच्चानि व्याहरेद्ब्रह्म स्वधानितयतादते ॥ स्वधानितयतं
सातापित्रोऽप्यव्याघ्रं ॥ कृतचूडो नुपेतस्तु पित्रोऽप्यवसमाचरेत् ॥ उदाहारे स्वधाकारेण
वेदाक्षराण्यसौ ॥ वेदाक्षरा नुच्चारणं तदकृतचूडविषये ॥ कात्यायनः ॥ असंस्कृतेन एका
चत्थमिदं सतं समंत्रकं ॥ कर्तव्यमितरं सर्वकारयेदत्यमेव हीति ॥ स्कंदपुराणे ॥ यत्ते
सुमेनं वक्रय किमल्पलीयया विधिः ॥ तदौ ध्वदिदिके साहिमेनाहमिंस्तु तातया ॥ यत्तु
सर्वानावेस्त्रियः स्वमर्क्षणाममंत्रकं ॥ अमंत्रकमिति तदधर्म्यासुरादि विवाहो नास्ति

२३२

२३३

२३४

विषयः ॥ इत्यनुपनीताधिकारः ॥ अथ विधावास्त्रीपत्न्यः आहं समंत्रकं कुर्यात्तु दुक्तं ॥
पुत्राभावेपतिश्चाहं पत्नी कुर्यात्समंत्रकं ॥ समंत्रकमिति वेदमंत्रसहितं ॥ स्त्रीणामुप
नयनाभावेन वेदमंत्राधिकाराभावात् ॥ एतद्विषये गुरुडपुराणे स्त्रीश्च द्राण्याममंत्रकं
अपसव्यं कथं स्त्राणां वामप्रावरणं च यदिति कारिकायां ॥ स्त्रीनर्तुः पार्वणां कुर्यात्तदा
हं सुमेतु ॥ अपुत्रे संस्तीते कर्तव्यं न वेष्टा कर्मणि ॥ तस्य एव्यपिकुर्वीत सापिंड्यपार्व
णं तथेहि ॥ अपुत्राये मृताः केचि स्त्रीयो वा पुरुषादिवा ॥ तेषां सपिंडनामावादे को हि
हंत पार्वणमिति निषेधात्कथं पार्वणमिति निषेधः स्त्रियतिरिक्तकत्रविषयः ॥ प
त्नी कर्तव्ये लौगाक्षिणा पार्वणमुक्तं ॥ सर्वानावेस्त्रियः स्वमर्क्षणाममंत्रकं ॥
सपिंडीकरणा कुर्यात्ततः पार्वणमेव च ॥ पत्न्याः पुत्रवदधिकारो मृत्यंतरात् ॥ अ
पुत्रापुत्रवदघात्यापि मंत्ररिः ॥ आहं विपिंडं जलचैव जलमेव पुत्रिणी ॥ आत्यादि

नि०दि०

२३५

कंपुत्रवक्तृयति॥ पावणे विषये विधवा तु सर्वदा चतुसर्वर्तः पावणे॥ आहं कृयति दुःकं स्मृति
संदेभे॥ चत्वारः पावणाः प्रोक्ता विधावायाः सदैव हि॥ स्वमर्त्यमु रादिनां मातापित्रोस्तथैव
च॥ ततो मातामहातां च आहं तं तथा तथेति॥ तथा॥ श्वश्रूणां च विशेषेण माता मत्या अ
पि स्मृतं॥ विशेषेण कालनीर्य विशेषोत्पद्यु॥ विधवायाः पूर्वमातुः पावणं पश्चात्पितुः॥
कथमात्रे रित्यत्र यथेकाशेषः स्यात्तदाक्रमो न प्रतिपेत मातापित्रोरिति मातृशब्दस्य पूर्व
श्रवणात् यथा क्रमादेवाय क्रमो वर्गम्यते॥ अग्निहोत्रे जुहोति यत्रागुं पंचतीति वदिरुद्धत्वा
न वात्॥ संबन्धेऽपि क्रमादेवाय त्रतीत क्रमातुराधेयं नैव प्रथमं माता आहं नाकृततः पिते
ति गम्यते॥ किंच शोणितातिरेकं स्त्रीभवती कृत्यामातुरवयवातां स्त्रियामाधिय्य प्रतिपाद
ना देवस्त्री कर्त्तुमातापित्रोर्मातुरेव प्रथमं आहं दानं युक्तं तरे॥ विस्तरा संभवो विधावापा
वणद्वयं कृयति॥ तदुक्तं स्मृतिसमुच्चये॥ मर्त्यहीना तु यातारी कृवन्ति पावणादयं॥ एकं तु न

२३५

द्विषस्तस्य पितृपक्षस्य वा परं यदा तु अपुत्रा यत्नी यत्कः प्रत्यादिकादि आहं स्वयमेव कृवा
ते॥ रजस्वला भवन्ति तदा पंचमेदं निश्चादं कृयति॥ तदा ह गौतमः॥ अपुत्रा तु यदा यत्नी
संप्राप्तेन त्रुरादिके॥ रजस्वला भवेत्मातुः कृयति त्वं च मेदनीति॥ तथा च आदिके समनु
प्राप्ते यत्नयार्जस्वला॥ पंचमेदं निश्चादं न कृयति स्मृते ह नीति॥ यस्य मृतस्य कर्त्ता
नार्जस्वलेत्यर्थः॥ यत्तु वचनं समाहोत्य तदेवा नैव योग्यं व्रताचन इति समाह्वयं
तमशुचित्वमुक्तं॥ तक्रजो निवृत्त्यनावविषये॥ रजो निवृत्ते तु पंचमेदं तदेवा ग्यात तदुक्तं
मनुना स्पृश्यानां तु श्वतु यत्किं स्नातेन स्त्री - - नलादैवैकर्मणि यि त्र्ये च पंचमेदं निमु
द्यतीति॥ अतः कृतिनिमित्तमूता यत्नी न त्रुः आहं पंचमेदं नि कृयति इति सिद्धं इति विधा
यादानीं णयि॥ अथ पुत्रादिः कर्त्ता स्वमायया रजस्वलायामपि पित्रादीनां प्रत्यादिक
कृयति तदुक्तं काजादत्रे॥ जरे स्वलागतौ न प्रिविदेरास्तोयवादिके॥ दवादि विवना

नि० दि०

२३६

मेन त्वनेन श्राद्धमाचरेत् ॥ रजस्वजअंगनायस्य स तथा विधो विजः आदि के अन्ते नैव श्रा
द्धं कुर्यात् ॥ तथा जौगाक्षिः ॥ क्रतुमश्रुपिदारेषु विदेशस्तोष्यनमिको ॥ अन्ते तप कृत्तेनात
या श्राद्धविघ्ने दिजातीनाममश्राद्धं प्रकीर्तितं ॥ आमावास्यादिनियतं माससंवत्सरादृते ॥
मासमासिकं सांवत्सरमादिकं ॥ क्रतुमश्राद्धादिना श्राद्धविघ्ने सति आमश्राद्धमुक्तं ॥
एषु वचनेषु दशमिस्तिकादिकमन्तेन सिद्धान्तेन कुर्यादिति प्रतिपादितं ॥ ननु ॥ आ
पद्यन्तौ तीर्थे च प्रवासे युत्र जन्मति ॥ आमश्राद्धं प्रकुर्वति स्यन्तयस्त्रिजस्वला ॥ तथा ॥
आर्तदेशकालातां विप्रवेसमुपस्थिते ॥ आमश्राद्धं ध्वजेः कार्यं शूद्रः कुर्यात्सिद्धे वदि ॥
इति कात्यायनव्याघ्रपादवचनात्पुत्रादिकर्तृणां मृतादादावामश्राद्धं प्रतीयते ॥ मे
वं ॥ मृतादादौ सिद्धां तश्चादमिधायकविशेषवचनबलात् ॥ समान्यवचनयोरनयोरा
दिकादिव्यतिरिक्तविषयत्वमध्यवसायत इत्यविरोधः ॥ किंच मरीचिना क्षयादे आ

२३६

मश्राद्धानेपेधउक्ता ॥ अनग्रिश्चाप्रवासा तयस्य नायारजस्व --- रामश्राद्धं प्रकुर्वन्ति म
रुक्कुर्यान्मृतेहमीति ॥ अतः पिदान्तनैव क्षयादश्राद्धकर्तव्या आपन्ते - यादिकं नैव कुर्या
दामेन न कचित् ॥ कादम्प्यजिनिना पित्रत्यादिकमामनतिपिदं ॥ रजस्वला नायश्राद्धनि
र्णयः ॥ सूतकादिविघ्नेनांतदितमादिकं कालोत्तरेपि अन्ते नैव कुर्यात् ॥ तदाह मरीचि
श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने चाविताते मृतेहति ॥ कुर्यादित्तनकुक्ष्यायामेकादश्यां विधुक्षय
इति ॥ काहर्नाजिनिरपि ॥ आपन्तोप्यादिकं नैव कुर्यादामेन कर्हिचित् ॥ अन्ते नैव सम
यांतुकुक्षोवाद्दरिवामरइति ॥ देशस्नेगव्याध्यादिनिमित्तापदांतरितमादिकं वचन
प्रतिपादितकाले बल्लेन कुर्यात् ॥ आपद्यिचतामेततन्मासिहरिवासरे ॥ कुक्षेति
दुक्षयैवापि कुर्यादितेन वार्षिकं निर्णयः ॥ इदं प्रत्यादिकादिश्राद्धसिद्धांतेन विहित
मपि तत्राग्रहणसंज्ञावेनोक्तदिजावेदिनोपि आमश्राद्धं कुर्यात् ॥ तदाह गोमिज ॥ द

ति० हि०

२३७

वेरि विग्रहे पित्रोः प्रत्यादिकमुपस्थिते॥ अन्तेना संभावे हेम्ना कुर्यादिमेनवासुत॥ दशदि
तिषोणियास्फुल्लकः॥ यद्यपि चंद्रसूर्यग्रहे ताद्यादिति ग्रहणे भोजननिषेधस्तथापि मे
क्तुदेषो दातुरस्युदयइति मितो हारायां॥ अमावास्यामासिकं मृतादृश्यं नो क्रुद्धि जसमवे
अन्ते नैव कार्याणि॥ असंज्ञवे समेन हेम्ना वेति तिणयि॥ अथ आमश्राद्धकाला॥ बौ
धायन॥ संक्रमेन्तद्दिनाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि॥ आमश्राद्धं संमहे च द्विजः शूद्रः समा
नरेत्॥ शूद्रस्य तु सदैवः॥ तथा च सुमंतुः॥ यकाभावेधिकारः स्याद्विप्रादीनां नराधिप॥
अपत्नीनां महाबाहो विदे शरामनादिभिः॥ सदा चैव तु शूद्राणामामश्राद्धं विदुर्मुधाः॥
उवाचाः॥ आपद्यन्तौ तार्थे च चंद्रसूर्यग्रहे तथा॥ आमश्राद्धं द्विजो दद्यात्तु शूद्रो दद्यात्सः
दैवद्वि॥ स्त्रीशूद्रः स्वपचये वजातकमणिचाप्यथ॥ आमश्राद्धं तथा कुर्याद्विधिना पा
वणेन त्विति स्वपच॥ स्वपचतीत्यपत्नीक इत्यर्थः॥ आमश्राद्धं पक्वान्तस्तु नैव आमयात्र

२३७

विशेषः॥ व्यासः॥ सिद्धान्ते तु विधियः स्यादां मश्राद्धे पचविधिः॥ आवाहनादि सर्वं स्यात्पि
ददानं च नारत॥ दद्याच्च द्विजजातिभ्यः शृतं यायदि वा शृतं॥ तेनाग्नौ करणं कुर्यात्पिंडांस्तेनै
व तिविधं जमदग्निः॥ आमश्राद्धं यदा कुर्याद्विस्तेमौग्नौ करणं न वेत्॥ हस्तेनौ करणं निर
ग्निकं विषयं॥ आमं ददतु कौतये दद्यादा मंचतुर्गुणमिति पुरुषाद्वारोपेक्षया॥ व्यासः॥ द्वि
गुणं तु अशक्तविषयं समंति मरीचिः॥ आवाहयेत्स्वधाकारैर्मंत्राज्जत्या विसर्जने॥ अ
त्यकर्मणि मंत्रास्फुरामश्राद्धविधिः स्मृतः॥ गालवाः॥ आनश्राद्धं पूर्वक्रियुमंतुः॥ न प
क्वन्नो जयेद्विप्रात्मछूद्रोपिकादाचन॥ भोजनमन्त्रत्यवायी स्यान्न च तस्या फलं लभेत्॥ म
ध्यात्वा त्पारितोयास्तु कृतपुः ससु उदाहृत॥ आमश्राद्धं त्रैतत्रैव पितृणां दत्तमक्षयमि
ति शूद्रविषयः॥ आमश्राद्धं तु पूर्वकुर्यात्तर्द्धं न विषयः॥ इति आमश्राद्धनिर्णयः॥ अथ
स्त्रीणां पृथक् श्राद्धं॥ स्त्रीणां क्षयाद्वा दिव्यतिरिक्तश्राद्धेषु पत्या सहैव क्षयात् कार्यात्

नि.दि.

२३५

हाह जातकण्ठः॥ क्षयाहं वक्तुं नैकं स्त्रीणां तास्ति एष कक्रिया॥ केचिदिच्छंति तारीणामन्य
त्रापि मर्षयः॥ अन्यत्राष्टकादिषुपि॥ तदुक्तं॥ अन्वष्टकं तथा वृद्धिमातुः श्राद्धं मृतं हति॥
राकोदिष्टं तथा मुक्तास्त्रीणां तापि एष सर्वत्र॥ वृद्धौ प्रत्यादि के श्राद्धगयाया मष्टका सुव
पितामह्यादिनिःश्राद्धं मातुः श्राद्धं समाचरेत्॥ शान्ता तपः॥ नादीमुखेष्ट के श्राद्धगयाया
मष्टका सुव॥ पितामह्यादिनिःश्राद्धं मातुः श्राद्धं समाचरेत्॥ काष्ठा
जितिः॥ अन्वष्टका सुवृद्धौ च गयाया च क्षये हति॥ मातुः श्राद्धं एष कक्रियति तत्र पदि
नासद॥ — रिति स्त्रीणां मुपलक्षणं॥ मातृपितामहीप्रपितामहीनामित्यर्थः॥ मृताहं
तु मातुरितास्मृतं तरा॥ अन्वयः — न वनिः पिंडः श्राद्ध उदांरुतं॥ पित्रादिमातृमध्य
स्थं ततो मातामहोतिकं॥ न वनिः पिंडैरिति न वपिंडं प्राधान्यामिप्रापपरं॥ अत्र मातृपि
डादृष्टादिवन्तात्त्व कधर्मेण न वंति किंतु प्राधान्येन॥ मातृणां प्रत्येक पिंडं हाने तु न व

२३५

संख्याधिक पिंडं तेन अन्वष्टकं न गति॥ रातृष्टादिवृष्ट पिंडिका विधातवं मूलं व्य
ख्यातं॥ तच्छिष्टाचार विरुद्धं॥ शिष्टे सत्रा सापत्नमातुः एष गेकोदिष्टः पिंडश्चक्रियते॥
किंच॥ मातृप्राधान्येन वृष्टका श्राद्धं मातामात्यादेः पिंडातामपि निषेधात्ति धातमसमं
न सापिंडात्पश्चिमेन तत्पत्नीनामिति शोखापनेनोक्तं एतत्स्मृति विरुद्धत्वात्॥ अपि
च न वदैवत्यश्राद्धोपलक्षणार्थं पिंडं वाद प्रवृत्तेः सामान्य विशेषन्याये पिरितिरस्तः॥
अत्र सापत्नमातुरेकोदिष्टं॥ तदाह जातकण्ठः॥ सापत्नमातुः क्वचित्तिराकोदिष्टं न पा
र्वणमिति॥ तथा महाजयेमात्तृणां श्राद्धं पितृभिः सह एष कक्रियति॥ तदुक्तं मयराके
गया महाजयादौ तु एष कक्रियति सह सा स्वमर्त निरिति॥ स्मृत्यसिारे॥ तत्र मातृश्राद्धं एष
कक्रियति मातामहानां सपत्नीकमेव॥ अन्यत्राष्टकं मातृमध्यमहालयं॥ तथा वृद्धा
वादी गये चांते मध्ये तैव वृष्टका सुव॥ मातृश्राद्धं एष कक्रियति न्यत्र पतिता सहेति॥ अन्व

नि. दि. काश्चादमातृणां सदैव तं ॥ तदुक्तं ॥ पित्र्येण मष्ट काश्चादंतस्त्रीणां च सदैव तं ॥ वद्वद्वदैव तं ता
 सां पित्र्येण च सदैव तं ॥ अन्वष्टकावपितृपार्वणं विनोदैव पूर्वमेव ॥ मात्रेपितामत्ये च ब्रा
 २ मणात्मो जयेदिति ॥ अत्र मात्रादित्रयग्रहापादन्वष्टकावपितृपार्वणं ॥ विना केव
 जेमातृपार्वणमित्युक्तं ॥ तथा स्मृतं मंजयं ॥ मान्दया मेव तद्यस्मात्मातृश्चादंतदुच्यते इति
 तद्वैकंपार्वणं जीवत्यित्युक्तं ॥ शाकेनापरयक्षमिति क्रामेद्वितीवचनादपरयक्ष
 कायोश्चादंतं निरग्रेरपि नियतं ॥ अन्यास्व नियते ॥ मात्रेः पिंडपितृकस्य यत्तोत्तरविधातास्त
 वसु नियते ॥ अन्वष्टकं पिंडपितृयज्ञवतेति जीवत्यित्युक्तं ॥ एकाश्चाष्टाधिकाराना
 वेपि अस्मिन्मातृश्चाद्विकारः ॥ अन्वष्टकायोमातृश्चादप्यष्टकक्रयादिति त्रिमातृणां
 यकश्चादतिर्गण्यः ॥ अयं जीवत्यित्युक्तं ॥ अष्टकालाः ॥ तत्र सपितुः पितृकृत्येषु अधिका
 रो न विद्यते ॥ न जीवंतमतिक्रम्य किंचिद्दद्यादिति कतिरितिकात्यायनवचनेन जीवत्यि

२३९

त्रकस्यश्चाधिकारेनापिर्षदैपि गत्यपरिशिष्टे तदपवाद उक्तः ॥ मया उद्धाहे पुनर्जनने पित्र्ये
 षां सौ किं मिमेरेव तीर्थेऽस्नाया आयातेषु ते जीवतः पितुः ॥ पित्र्येष्टापितृयज्ञे च तथा मातुर्म
 ते ह नि ॥ विप्रसपदि तीर्थेषु सोपिश्चादंसमाचारितः ॥ मैत्रेय गत्यपरिशिष्टे ॥ महानदीषु स
 र्वसु तीर्थेषु गयामते ॥ जीवत्यितातु कर्तव्यं ॥ मातुःश्चादंसुतः कुर्यात्पितृयज्ञं पिजीव
 ति ॥ तथा पितरि पातित्यादि दोषयुक्ते सत्यस्ते वा उक्ता कालातिरिक्तकाले वपिश्चादंसुतः कुर्यात् ॥
 स्मृत्यर्थमात्रे ॥ ब्राह्मणादि हते ताते संगवर्जिते ॥ येन्य एव पिता दद्यात्तेन्य एव स्वयं सुतः ॥ सुमे
 तु ॥ न जीवत्यित्युक्तं ॥ कुर्याच्छ्राद्धमग्निमृते द्वाज ॥ येन्य एव पिता दद्यात्तेन्यः कुर्यात्सामिकाः
 सामिका आहिताग्निरनाहिताग्निरपि ॥ अनग्नि कोपि अर्वातवजन्मा दोषदिकामीणि ॥
 येन्य एव पिता दद्यात्तानेवोद्विष्यापार्वणं ॥ मनुना विशेषयुक्तं ॥ ध्रियमायोतु पितुरिष्ट
 वेष्टामेव न वपेत् ॥ विप्रवदपितृश्राद्धं स्वकंपितरिमाशयेत् ॥ पिताय स्यतु वत्तः स्यात्तजी

ति० हि०

२४०

वेदापि पितामहः॥ पितुः सनामसंकार्यकार्त्तव्येति पितामहः॥ पितामहो वातं श्राद्धं नुं जातेत्यत्र
वीक्षन्तु॥ तथा मायिकं मृतं कुर्वीत जावति प्रथितं महे इति सुमेतु वचनेन पितृ पिता पितामहः
हयो धियो जीवसीतो पूर्वोक्तो बुनिमित्रेषु श्राद्धं कार्यमित्येगा कृतं॥ तथा पितुर्वा देवताः ओ
क्तास्तारा वापि देवता॥ तथा चान्न विशेषस्मृत्यंतरे॥ कुरुते तु यादा पुत्रः श्राद्धं पितरि जावती
पितामहं समारभ्य यजेन्मातामहान् स्वकान्॥ इति जीवत्यितुः श्राद्धकालः॥ अथ जीवत्यि
तुः श्राद्धनिषिद्धाः॥ लोणाक्षिः॥ आमश्राद्धं चापरयाक्षिकं॥ न जावतित्येकं कुर्यात्त्रिलैः क
र्माक्षि तपणि॥ क्रतुरपि॥ अशंका मुच संक्रांतो मन्वादिषु युगादिषु॥ चंद्रसूर्यग्रहे पाते स्रष्ट
संज्योगतः॥ जीवत्यितानैव कुर्यात् श्राद्धं काम्यं तथा खिलं॥ आमश्राद्धं गयश्राद्धं मितितुः श्रा
द्धो देवान् गत्वा तत्र श्राद्धं न कार्त्तव्यमित्येव परं॥ अथायं प्रतिपत् श्राद्धं जीवत्यितकं॥ शु
क्लाक्षि प्रतिपदि मातामहश्राद्धं कुर्यात्॥ तदुक्तं॥ प्रतिपद्याक्षि तेषु क्लेदो हि त्रैलोक्ये क पार्वणि

२४०

श्राद्धं मातामहं कुर्यात्पितामहं वै सदा॥ अन्यच्च॥ जलमात्रे तु दोहित्रे जाविते मातुर्न पि
च॥ प्रातः संगवयोर्मध्ये आर्यस्य प्रतिपन्नवेत्॥ तथा॥ गम्यन्तोऽपि दोहित्रः कुर्यात्पितरि
जीवति॥ श्राद्धं मातामहानां च यक्षांतादपरं हति॥ तथा॥ मातुः पितरमारभ्या त्रयो माताम
हास्मृताः॥ तेषां पितृवश्चाद्धं कुर्याद्दोहितं न वदति॥ आर्यप्रतिपत्त्या श्राद्धं॥ अथ श्राद्धदिने
व्याभावे तु पिंडमात्रं प्रदातव्यं मनावेदव्यविप्रयोः॥ श्राद्धाह नितु संप्राप्ते भवेन्निश्चयानेपि
वा॥ स्मृत्यंतरे तु॥ पात्राणां वैतु कृतं वै पितृपत्तौ विधिं नरः॥ निदिश्यन्मम मुह्यत्यत्र पात्रं
नोनयेत्॥ पितृयसविधिः श्राद्धविधिः अन्यत्रापि सर्वाभावे सिद्धे दग्रावेदघातया शुवा॥
न तु प्रातः स्यलोपो स्तिष्ठेत्कस्य विशेषतः॥ अतिप्रसूतपत्नी तिलाघमावेतु॥ हृद्वा वसि
ष्ठः॥ अग्निना वा दहेत्कक्षं श्राद्धकाल उपस्थिते॥ तस्मिन्लोपत सैदग्निजपेद्वा श्राद्धं सैदो
तां॥ कक्षं तृणसंमुहं॥ विल्लुरागो॥ सर्वाभावे वगत्वा कक्षा मूलप्रदशकि॥ सूर्यादिलो

ति.दि.

२४१

कपालानामिदमुच्चैःपविष्यति॥नमेस्तिवित्तंनधनेनान्यच्छादययोगिस्वपितन्ततोस्मि
तप्यनुमन्त्रयापितरोमयौतौमुजोरुतोवस्मतेमारुतस्य॥इत्येतत्पितृनिगतिनाव्यंनावप्रयो
जके।यःकरोतिकृतं॥तेनश्राद्धनवेतिभारत॥इतिप्रव्याप्तावेश्रादनिर्णयः॥आशौचाति।
क्रांतेश्राद्धाकालाः॥परीचि॥श्राद्धविघ्नेसमुत्पन्नेअविज्ञातेहनि॥अयदिन्ननरुक्ष्माथामेद
श्याविधुक्षये॥आशौचेतुव्यतितिक्रांतेश्राद्धंप्रतीयति॥आशौचानंतरंकारणसेनेवे
दशौवाकुर्यात्॥तदाहगोमिजः॥देधेप्रत्यादिकेश्राद्धेअंतरामृतसूतके॥आशौचानंत
रंकुर्यात्तस्मासेदुक्षयेपिवा॥त्रयोदशोक्तिमृतकेजन्मन्येकादशेतथा॥रजस्वलायदामया
श्राद्धंकुर्यात्त्रिपंचमे॥त्रयोदशानंतरंसेबंधिमृतविषयं॥विघ्नरुष्टेतुस्मृत्यतरात्॥जन्म
न्येकादशोक्तिस्मामृतकेद्वादशोहति॥आशौचांतरहितंकुर्यादितिद्वितंकुर्यादिकंमनु
रब्रवीत्॥तथा॥एकादशोक्तिं कर्त्तव्यमादिकंजातसूतके॥मृतकेद्वादशाहेतुविधि

२४१

रेषःसन्नातनइति॥यत्तुवचने॥स्वर्गहेजातकैजातैद्वादशोहतिकारयेतके॥वदंतिशुद्धौत
त्कार्यदेशेविपिविशेषत॥तथाश्राद्धेविघ्नेसमुत्पन्नेमृतेरजसिसूतके॥तस्यांतेवैवकर्त्तव्यं
मित्येवंमनुरब्रवीत्॥आसःश्राद्धविघ्नेसमुत्पन्नेअंतरामृतसूतके॥अहत्यहतिचयछादं
तल्लित्यमितिकान्त्रितेविश्वदेवविहीनंतदशक्तावुदकेनत्विति॥तथास्मृतिसारे॥एकमप्य
शयेदिप्रपितृयंपंचयतके॥नचैवआशयेत्किंचिद्वैश्वदेवप्रतिद्विजंतचैवेति॥वैश्वदेवर
हितमित्यर्थः॥चंदुनिबंधेनित्यश्राद्धेमदैवस्यात्॥तथास्मृत्यंतरे॥नित्यश्राद्धेअदैवंअ
ब्रह्मचर्यं॥अपिंडश्राद्धकाव्ये॥नामंत्रणंनहोमंचनाकानंतविसर्जनं॥नपिंडदानंवि
कारंनदद्यादन्नदक्षिणां॥पर्युषितंतदातव्यंश्राद्धेनैमित्तिकेकचित्॥नित्येनदास्यनुज्ञा
तंशाकमक्षादिकंचयेत्॥गाक्षीश्राद्धेत्यानित्येनोजनंबालिपूर्वकं॥इतरेषुचसर्वेषु
नबलिनैवचाहुति॥अतकंन्येत्यश्राद्धेद्विजमभ्यर्चशक्तिः॥सर्वान्निषिदगणान्स

नि० दि०

२४२

न्यकमहैवौदिरफनोजयेत॥आवाहन स्वधाकारं पिंडाग्नौ करणादिकं॥ब्रह्मचर्यादिनियमा
विश्वे देवास्तथैवाच॥नित्यश्राद्धे त्यजेदेतावन्नो ज्ये चान्नं प्रकल्पयेत्॥स्मृत्यर्थसारे॥नित्यश्रा
द्धमद्वेषदपुरुषं च भवति॥तत्र अन्नदेशकालकलानियमाः॥कर्तृमोक्षनियमाश्च न संति
तमस्कारेण विसर्जनमिति॥तथा ऊयदि हरदः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वाशा के मूलफलै
वापि पित्राणां तस्मिमाहरत्॥चमत्कारखंडेनित्यश्राद्धं न कुर्वीत प्रसंगाच्च न सिध्यतीति॥श्री
शामायणे॥इमं गृहाणाराजनेद्रं गुदीपिंडमुन्नमं॥यदन्नः पुरुषो लोके तदन्नास्तस्य देवता
इति नित्यश्राद्धं॥अथ संकल्पश्राद्धं॥पुंदिंशक्तते॥अशत्रुपावणश्राद्धं यथावत्कर्तुमक्षमा
पिंडाद्यादिविद्वानंत संकल्पश्राद्धमाचरेत्॥स्मृतिसंग्रहे॥अंगानि नित्यतस्म्यपदाकर्तुं
तत्राक्रुयति॥संकल्पश्राद्धमेवासौ ऊयदि घादि वज्जिति॥आदिशब्दादावाहनादि आप
स्तंबः॥संकल्पश्राद्धे आवाहनाद्यग्नौ करणा स्वधावाचनातिवर्जयेदिति॥तथा आवा

३४२

हनाग्नौ करणं विकरं पात्रपूरणं॥पिंडं हानेन कर्तव्यमेतच्छास्त्रे चतुष्टयं॥पात्रपूरणं॥
अथ पूरणं॥तथा स्मृतिः॥संकल्पं च यदा कुर्यात्तु कुर्यात्पात्रपूरणं॥नाचाहनाग्नौ करणे
पिंडाश्च वनतिवर्जयेदिति॥व्यासः॥त्यक्तग्रेः पात्रेण नैव नैकोदिष्टं मपिंडं तं॥अत्यक्ताग्रे
सपिंडोक्तिस्तस्मात्संकल्पं नो जयेत्॥नास्तिक्यात् तस्याक्ताग्रेः॥इति संकल्पश्राद्धं अथ तीर्थ
श्राद्धं॥अक्षय्यमग्नौ कारणं स्वधावाच॥तथा वने जतं पिंडदानं प्रत्यवने जने॥अन्नसंक
ल्पनं चैव तीर्थश्राद्धं मुदा कृतं मिति तीर्थखंडात्॥मन्त्रः॥स्तात्वानदीषु सवसि पित्रा दे
वाश्च न तर्पयेत्॥अकाव्ये जेष्यथा काले तीर्थश्राद्धं तद्यानरैः॥प्राप्तेरेव सदा कार्यं कर्तुं
व्यपि तर्पणं॥तीर्थेषु ब्राह्मणेनैव परीक्षितं कथंचनं॥सक्रुमिः पिंडदानं स्यात्संयुतैः पाप
मेतवा॥गोधूमानां च पिष्टेन पिष्टेनैव पाकेन गुडेन वा॥श्राद्धं तत्र तु कर्तव्यमघाविहृत
वज्जिति॥अथ मोवाहनं चैव हिजागुष्टानि वेशनं विकरं तस्मिन्नश्च तीर्थश्राद्धे विवर्जये

नि.दि.

२४३

दितिस्मृत्यंतरं॥ तथा॥ अथ ध्यांस्यध्रुवाकाकावाघ्रतिदधेनतेक्तिया॥ चंडाला अपिषदिशत्मने
आमश्रादयदाक्रयापिंडदानं कथं भवेत्॥ गृहपाकासमृद्धत्यसुक्रुतिः पापसेनवाते
नामौककरणं क्रयापिंडांस्तेनैव निर्वपेत्॥ अथ नमस्कृतं वा॥ तथा॥ मुंडनं चोपावासवर्तार्यं
व्ययं विधिः॥ वज्रयिताक्रुरुक्षेत्रनैमिषं पुकरं गयातेनेति॥ इति तीर्थश्राद्धनिर्णयः॥ अ
थ जीवतश्राद्धं॥ स्मृत्यंतरं असति आत्मनः जीवाय स्वयं श्राद्धं दद्यात्॥ तदुक्तं ब्रह्मपुराणे॥
देकांशं लघनश्राद्धाव्यवसायसमुच्छिता॥ जीविते सति जीवाय दद्याद्वा स्वयं नरः॥ त
द्विधिपुराणांतरात्॥ कृतोपावासः सुसौस्नातस्त्रयोदशपंसमाहितः॥ कृत्तरि मधुमो
कारं विष्णुं सर्वधिरं येन त्वा॥ शक्तिश्च लघनं दद्यात्तत्र विधानतः॥ अथ ये कन्यायाद
नाय सोमाय पितृमते यमायांगिरस्वते पितृमते इति त्रयोदेवान धेनुत्रयदाने॥ धेनु
त्रिकमध्ये वसुरुद्रादित्यानामेक पार्षणे न श्राद्धं॥ ततो धेनुत्रये दद्यात्॥ अथेयी

२४३

तु सौम्या च याम्या च याम्या धेनुयथाक्रमं॥ विश्वेषां चैव देवानां तिलपात्रे ददेत्ततः॥ विसर्ज
येत् स्मरन् विष्णुं देवं त्राष्टाक्षरं विभुं॥ चतुर्दशपांतो गच्छेद्यथा प्राप्तां सरिदरां॥ मार्गय
वलो हवस्त्रविकिरणं॥ जिते ते पुंडरीकाक्षतमस्ते विश्वं भवन्तः॥ नमस्ते सुहृषीकेशम
हापुरुषपूर्वजेत्यादिविष्णुस्तोत्रं जपेत्॥ जपानंतरं दक्षिणानि मुखं वक्त्रिकालयेत्त
त्र च स्वयं॥ पंचाशताकुशौ प्रक्षीकृत्वा प्रतिदधेत्॥ यथोक्ताग्निषु वैभुसिंघमं रुद्रं
संस्मरन्॥ कृत्वा प्राधानिके स्थाने पश्चात्प्रतिकृतिदहेत्॥ यथोक्ता निरातदष्टमहाहा
नानि भूमि शयनादीनि कृत्वा कुपयित्वा क्रव्यादवहितं सौम्यं नमस्कृत्य स्मरन्॥ क्षीरा
क्तं जलं कुंभं तु विकरेत्तत्र अंगानयेत्॥ नानि मावंततस्तोत्रं विष्णुयमदिदुस्तुवः॥ यमाय ध
र्मराजाय मृत्यवे चांतकाय च॥ वैवस्वता मकालाय सर्वभूतक्षयाय चेति सप्तो जलयेत्॥ त
त ऊर्ध्वं नमस्कृत्य रुद्राय ब्रह्मज्ञानयतये इति लाजोदकाभ्यो पूजं किंमेति क्षिपेत्तद्विधिः॥ जी

१६

नि०दि०

२४४

वृद्धाङ्गाविधिः॥अथस्तस्यसपिंडनोर्ध्वश्चाद्विशेषमाह॥मृतोद्देशेनसंवत्सरपर्यन्तं
दुकुम्भं॥आदशादत्रियक्षादौकृतंमस्यसपिंडनं॥कवतिपार्वणंश्राद्धंमौदकुम्भं
मधर्मकं॥संकल्प्यतुनियमंप्रत्यहंत्वाविकावधि॥अधर्मकंआवाहनादिधर्मरदि
तं॥संकल्पश्चाद्विधिना॥विधिरुक्तं॥संकल्पश्चाद्धं॥आविकावधिसपिणोर्ध्वक्रियति
संवत्सरेष्टेविहितामादिकंत्ययति॥तदपिबैश्वदेवरदितंकुयन्निदाहगौतम॥अदे
वंपार्वणंश्राद्धंमौदकुम्भमधर्मकं॥कुयन्नित्याविकंश्राद्धंसंकल्पविधिनात्वहमिति
अधर्मकंकर्तृभोक्तुनियमरदितं॥आविकमितिमयादौक्तिः॥यासवन्त्यः॥अर्वाक्यं
वत्सराधस्यसपिंडीकरणंनर्वेत्॥तस्याप्यन्तंमौदकुम्भंरघासंवत्सरंदिजे॥तथा॥यस्यसं
वत्सरादवाककसपिंडीकरणंकृतं॥उद्दिश्यतंसौदकुम्भंरघादन्तंदिजेत्वहं॥अत्र
यस्यतस्यतमुद्दिश्येत्येकवचनानिर्देशादेकस्यैवदेवतात्वमितिबदंती॥तथासपिंडी

२४४

करणेष्टकस्यैवतुदापयेष्टर्षेयावदितिगुरुडपुराणमुदाहरंति॥पुरस्तत्रैवाग्नेतेनग्रंथे
सौदकुम्भमासिकयोःसंपातेमासिकंकुयति॥तेनसौदकुम्भंमसिध्यतीत्युक्तं॥अतःसौदं
कुम्भंश्राद्धेष्टकस्यदेवतात्वमित्यंगंकृतं॥कालादशादौपितृपितामहप्रपितामहानुदि
ष्टैकपार्वणाविधिनोक्तधर्मकमित्युक्तं॥तथारातदुदकुम्भान्वितं॥श्राद्धवर्षेयाविन्मातु
रपिक्रियति॥तदुक्तंपितृयथामासीकानिप्रतिमासमरतेहति॥मातुःकुयन्निष्टदेवात्क
दकुम्भंतथैवहति॥एतेनाब्दपर्यन्तंश्राद्धविधानेनक्रियादिरावर्त्यतेइतिसिद्धं॥क
य॥अन्तंचैवयथाह्यस्मरंत्वाविककस्यच॥दातव्यंभ्रातृणोस्केदद्यदौतिश्रूयच
यदितिसपिंडनात्पूर्वदेत्वाततःसपिंडनमित्युक्तंअथमाविकेष्टयोःसर्गःकार्येइत्यस्ति
करणेष्टक॥तथाभ्रातृणोऽन्येषांप्येहोतव्यमनलेयवा॥पुनश्चनोऽन्येषांदिष्टेष्टिरा
वर्त्तिर्नविदिति॥तथाअवाकसंवत्सराधस्यसपिंडीकरणंकृतं॥षोडशानांदिशवर्त्ति

ति. दि.

२४५

ऊयादित्याह गौतमः ॥ तथा ॥ सापिंडे द्वादधस्ता नित्यक्रिया लोके पुनरिति गाहनवगोमिज
गौतमवचनमासिकामपि द्वादधस्ता नित्यक्रिया ॥ रावृषोऽसर्गोपि द्वादधस्ता नित्यवतीति ॥ तदुध्यात्र
यमादिकात्पूर्वकरणासंभवे आदिके कार्ये ॥ तत्रामलमासादि संभवे निषेधः काम्यविषयः
यदुक्तं व्यासादिभिः ॥ आश्रमस्वीकृतिः काम्यवृषोऽसर्गश्चैव ॥ व्याख्यातं च काम्यवृषो
असर्गो न तु नैमित्रकः ॥ तदाह षोडशयनः ॥ अथ वृषेति संतिद्धिः ॥ तत्र माकाम्याने नैमित्रकः
काम्यः कात्रिक्यादौ नैमित्रकः राकादशाद्वा दो ॥ अतः प्रथमादिके निषिद्धकाले सति य
वमिह तश्च दिवाह विवाहविधि विहाय दिराह त्रिबुध्मातनागस्त्योक्तो वृषोऽसर्गः कार्ये
ति ॥ इति आह विशेषनिर्णयप्रकरणं ॥ छते चलदिवे हेतुं ये निर्णयदीर्घे ॥ नानाविधे
पुश्चादेषु निर्णयितुं च कानिचित् ॥ अथ महालयश्चाह निर्णयः ॥ माद्रपदस्यापरपक्षो
महालयः गजछायाकृपश्चेति ॥ तदुक्तं कालादशः ॥ नमस्यास्यापरः पक्षो यत्र कन्या

२४५

त्रजेद्वि ॥ समहालयसंतस्यात्र जछाया कयति स्तथा ॥ यमोपि ॥ आषाढीमवधि कृत्यायः
पक्षः पंचमो नवेत ॥ तत्राश्चाह प्रकुर्वति कन्यास्ते को न वेत्त वेति ॥ यदाश्चावयामाद्रपदयो
रन्यमन्तरे मजमासो भवति तदा सप्तमः पितृपक्षः ॥ तदुक्तं कालनिर्णयः ॥ नभोवाय नमस्यो
वामजमासो यदा भवेत् ॥ सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्त्यत्रैव तु पंचमः ॥ पितृपक्षो महालयः ॥
सौरवायनिः ॥ कन्यास्ते के सति पक्षस्य प्राशस्त्यमभिधाने ॥ पुण्यः कन्यागतः सूर्यः पुण्यः
पक्षश्च येन च ॥ कन्यास्ते काचित् पक्षः सौत्यतं पुण्यमुच्यते ॥ जन्मालि ॥ कन्याकानि
वेपि प्रशस्ततामाचरे ॥ अत्रासेपिरवौ कन्याश्चाह कुर्वति सर्वदि ॥ आषाढाः पंचमः पक्षः
प्रशस्तः आह कर्मणि ॥ अत्राह स्तुतिना मुकन्यायां न स्वति स्तीति ॥ छमपक्षो गजछा
यासमानः पितृकर्मसु ॥ पक्षस्यादौ मध्ये प्राप्ते वा कन्यागते रवौ पक्षस्य कन्यागतत्वमाह
कन्याजितः ॥ आदौ मध्ये वा साने वा ॥ यत्र कन्या व्रजेद्वि ॥ सप्तमः सकलः पूज्यः आह

नि०दि०

२४६

षोडशकं प्रति॥ अत्र षोडशदिनानि श्राद्धेषु प्यतमानाति॥ ब्रह्मांडपुराणमाह कान्यागते
सवितरियान्याहाति षोडश॥ क्रतुस्तिस्तीति तुल्याति चिह्नां दत्तमक्षयं॥ माश्विनशु
क्लप्रतिपदासह षोडशसंख्यापुराणमाह देवज॥ अहः षोडशकं पस्तुक्लप्रतीपदास
ह॥ चेन्नक्षयोविशेषेण सापिदशान्तिकास्मृतेति सा प्रतिपत्॥ केचनतिथिहृदिसंज्ञावन
याप्रतिपदादिश्रुतिपक्षेऽहः षोऽहकं ब्रूवते॥ अन्ये तु श्रोत्रपदपोषमिसीमन्तिदशान्तिम
हः॥ षोडशकं च षोषमिसीमन्तिविधिं पिडया तन॥ वक्तृमित्राश्रोत्रपदीयया दशस्ति
थो वसेति स्मृत्यंतरवचनात्॥ अपरपक्षाहः षोडशान्तिधने कालेति ण्यदिपिकापि॥ अ
त्र षोडशदिनान्यन्यद्वितीतीति पत् श्रोत्रं तत्रिथिहृदितो धिनेप्येतत्क्रियाप्राप्तौ योनाप्रिप
र्वसिते गृहीतुमथवादशान्तिरापक्षति॥ एषोडशदिनानां विवेकः राघवहं श्राद्धं कृत्यति
दुक्तं॥ ब्रह्मांडपुराणे॥ आश्वयुक्लक्षपक्षे तु श्राद्धं कृत्यादिनेदिने॥ विनागहीने पक्षे वा

२४६

विनागे वा दमेव वा॥ अश्वयुगिति हस्तप्रतिपदादिमासानि प्रायेण॥ प्रतिदिनश्राद्धा
क्रौत्रिनागहीने पक्षे च म्याजध्वं॥ विनागे दशम्याजध्वं॥ अहं अहम्यादित्याशक्तिवि
षयाश्चमेयक्षाः॥ एवेदीपिकापि॥ तदधिको नाप्रस्यपक्षोसित॥ पंचम्याः परतस्ततोधिक
तमोप्यध्वं देशम्यास्तत इति॥ तथा निस्वस्तश्राद्धे रतिपि॥ एकत्राक्षिमहाजयेपित
यजि कृत्यादिति॥ समर्थस्तु च तस्मिन्त्यहमिति॥ अतमहाजयपक्षे त्वश्राद्धाप्रत्यहं
द्विविधा ताशानवे श्राद्धे रप्यै कस्मिन्तदतिश्राद्धाकरणे दोषः श्रोत्रो नागरखंडे॥ आश्राः पं
चमे पक्षे श्राद्धं यो न करिष्यति॥ श्राद्धे रपि दशैः पिसोत्पत्तत्त्वमुपैष्यति॥ अतश्चाय
रपक्षे श्राद्धमवश्यं कर्त्तव्यं सपिडमिति॥ चतुर्दशी वर्जयित्वा॥ मया ह मनु॥ हस्तपक्षे द
शम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशी॥ श्राद्धे प्रशस्ततिया मोयधैतानतयेतरेति॥ अत्र आदिश्रा
त्तयं च म्यादियक्षोपसंहारैः॥ प्रतिपदादि तिथिषु श्राद्धं कृत्याच्चतुर्दशी वर्जयित्वेति याज्ञव

न

नि०दि०

२४७

ल्लोप्याह॥ प्रतिपत्न्यतिवेकां वत्तयित्वा चतुर्दशीं॥ शास्त्रेण प्रहता ये वै ते न्यस्तत्र प्रदियान्।
तत्र चतुर्दशीं शास्त्रहता नो मे वै को हि विधानेनेति॥ एवं सकलः पक्षः आहर्हति॥ येन गा
र्ग्येण तिथ्यादि विशेषेषु आह विशेषो नापि॥ यथा॥ नंदायां मार्गवेदिने त्रयोदश्या त्रिजन्मसु॥
राघुश्चादने कवगिहीतुषु त्रधक्षयात्॥ त्रिजन्मसु॥ जन्मतस्तत्रे जन्मदिवसे जन्मतायां च॥
तथा स्मृत्यंतरवचने न मघादौ पिंडनिषेधो न्यथापि॥ मघा युगादौ नरण्यांश्चादं कुर्यात्त्रिय
त्नतः॥ पिंडदो नं न कवति यदा छेत्तावतः सुतान्॥ यथा मघा युगादौ नरण्यां संक्रांतौ प्रहणेन
या॥ अघपिंडं विनाश्चादं यथा हे पि॥ इमादि श्रोत॥ पिंडं प्रधाने आदौ प्रधानादा नो कर्मव्या
हर्त्रिकता प्रधानस्या क्रियायत्रसंगतक्रियते पुनरिति वचने ततः कथं आह सिद्धिरिति श्रु
यु॥ अघरपक्षश्चादं पक्षद्वयमस्ति प्रतिपदादिति थिषु एकमेव आह मावत्तति इति कपक्षे
प्रतिदिने निन्ता निश्चादानीति द्वितीयः पक्षः॥ आह त्रिपक्षे त एव प्रहणा जाद्विः यजमानस्य

२४६

चनस्तकं॥ प्रतिपद्युपक्रम्यामावास्यायां समाप्तिः॥ समाप्तिदिवसे सकृदक्षिणा देयेति॥ ए
वमेवेकद्विपिकायां॥ आह क्रियैकात्वहं॥ आह वत्ता क्रियाते समाप्तिदिवसे देयात्तदादक्षिणे
ति॥ तस्मिन्त्यक्षे नंदा त्रयोदशी त्रिजन्मादि नवर्ज्यं॥ एतदस्मिन् प्रायेणाह कात्यायनिति॥ नम
स्य स्या परे पक्षे आदं कुर्यादिति नंदिने॥ नैव नंदादिवर्ज्यं स्यात्तौ वक्तव्यचितुर्दशीति॥ अस्मिन्त्य
क्षे यथा॥ तथेमां वत्तरे प्रेतपितृयक्षेशाक्षि क्षये॥ पिंडदाने प्रकवति युगादौ नरण्यां मघे॥ पि
रपक्षमहालय॥ युगादिस्त्रयोदशी॥ तथा॥ दशश्राद्धे गवाश्चादं चाघरमाक्षिकं॥ पिंडदो
नं प्रकवति नरण्यां न प्रदुष्यतीति॥ यद्यपि नरण्यादौ पृथगनुष्ठीयमाने आदौ पिंडदानेन
पिंडं॥ परंतु षोडशश्राद्धं तपाति त्वेन त्याय प्राप्ते॥ यथा॥ चातुर्मास्येषु गृहे मेधीया पृथ
गनुष्ठीयमाना आवाहनादि जन्मते॥ एकादिकचातुर्मास्येषु आवाहनादि निपमा घ्न
ते॥ समुदायातः पातित्वादिति द्वात्॥ पृथक्के नियमाभावात्॥ समुदायात्तगतापि निग

निर्दि०

२४८

मान्नलनते॥ एवं येन दंतिनेमाप्यभिप्रायमनमिताउपेक्षणाया इति॥ तथा॥ एकाहः संघा॥
तमापद्यमानो जेततायमानरूपाणाति संख्यायनसूत्रन्यायाधानवतिषोडशाश्चाद्वृत्तिपक्षे
भरणीमघात्रयोदश्यादिषु पिंडदानमिति॥ द्वितीयपक्षे तिन्नादिश्चादति॥ प्रतिदिने द
क्षिणादाने॥ कर्मसिमाप्तित्रियते॥ तदुक्तं दीपिकायां॥ अतीदिने नानेति पक्षः सदाकायकि
र्मसिमाप्तिरत्वहमिति॥ अस्मिन् प्रतिदिने तिन्नादिपरणीमघादिषु पिंडदाननिषेधवा
क्यानामवकाशः॥ एवं विधितिषेधवाक्यानां विषयः कल्प्यते॥ तथा चोक्तं॥ स्मृतिर्द्वैधेतुय
त्रस्यात्र त्रधर्माविनोस्मृतौ॥ स्मृतिर्द्वैधेतुवियः कल्पनीयः एयकपृथक् इति॥ आद्वृत्ति
पक्षे पिंडं विधायकवाक्यानां विषयः॥ प्रतिदिने तिन्नादिपक्षे पिंडदाननिषेधवचने
चेत्येवं विषये व्यवस्थितानां मुनयविषयवाक्यानां सार्थकता न वेति दिशि॥ अथपक्षः
आद्विधानासमर्थः मिदालयनिमित्तमेकं आदं करोति तदापि तस्मादेकमिति तदुक्तं

२४८

नो गच्छेदं॥ आषाढाः पंचमे पक्षे कन्या संस्ते दिवा करे॥ मृताह निपितये विस्मादं दास्यति
मानवः॥ तस्य संवत्सराः पितरो भूवे॥ तस्मात्तत्र प्रकृतिव्यं आदं आदाय रैर्नरै इति॥ अच
मृताह नीविशेषोपादानात्तत्र नंदान्गुवाशदिवचनोत्तरोक्तनिषेधानवकाशः॥ किंच म
नाहलक्षणाविशेषमवलम्ब्य सपिंडं आदं कर्तव्यं परिसंख्यायात्तत्र भरण्यामपि याक्षिकीश्च
हाम्यनुत्तमवेत्॥ आदं कर्तव्यमिति॥ एतदवाजवनस्य सर्वपिंडानुज्यतेपि विशेषवचनेन
षेधातिशयद्वयति॥ लोकविद्विष्टत्वाच्च तस्य मघासुत्रयोदश्यांचनमवतिसपिंडे
आदमिति निषेधवचनेषु तावत्तनुः॥ अस्वर्गं लोकविद्विष्टधर्ममप्याचरेत्तनुः॥ बह
त्रिशत्सन्तात्तुपवा सौवसक्रांतौ ग्रहणे चंद्रसूर्ययो॥ मघात्रयोदशाश्चादं न कुर्यात्पि
त्रवात्ताह॥ यदा ह काष्ठाजिनि॥ संक्रातावुपवा सेतपारणे तचभारत॥ मघायापिंडदा
ने न ज्येष्ठपुत्रो वितरयति॥ ज्योतिर्बहति स्ये॥ कृत्स्नपक्षे त्रयोदशांते य आदं कुरुते नरः

ति० हि०

२४९

पंचतन्त्रस्य ज्ञानी ज्येष्ठ पुत्र सन्निश्चितमिति स्मृत्यन्तरं ॥ मघात्रयो दश्याद्दं स्तिष्ठायामसा
श्रितं ॥ दुःकरं तन्महापुण्यं तं कृत्यं पुत्रवौ कदं ॥ कात्यायनेनायकं ॥ पुत्रान् सन्निमित्तं
त्यादिवचने निषेधे सति तदा चरणे त्वमदमे प्राप्तिरिति ॥ यतः ॥ सत्कामचरणे त्वमदमे
प्राप्तिः ॥ अतः पुत्रविषयनिर्लक्षणदुर्योदकत्वात् ॥ मघात्रयो दश्या च सपिंडिंश्चादं न का
मं ॥ यानि तु मघात्रयो दश्या च श्राद्धं विभायं केति वाक्यानि मेवादि ॥ यत्किंचित्मधुना मि
श्रप्रदघातुत्रयो दश्या ॥ तदप्यक्षयमेव स्यादघातुत्रयो दश्या च सपिंडिंश्चादं न का
मं ॥ वेप्रपितामहः ॥ जाते पुत्रे मुदीक्षंते पिः पले शक्तता इति ॥ मधुसासेन खड्गेन पयसा पायसेन
च ॥ एकं तो दास्यति श्राद्धवर्षा मुचमघातुचेति तत्ते च मादीनि च श्राद्धविधिपराणि वाक्यानि
पिंडश्चादपराणि प्रतियादितानि महर्षिर्नि ॥ तस्मात्पितुर्नति अहृत्यपि मघात्रयो दश्या
महालयनिमित्तं सपिंडिंश्चादं न कायं मिति ॥ वचनमप्यस्ति ॥ मघात्रयो दश्या मुक्ता परं श्रा

२४९

दं मघादत्तलमिति ॥ चतुर्दश्यां विषयशस्त्रादिमृता नामैवैको हि हिंसादं मुक्तं एतामुक्ता
परं श्राद्धादिनिमित्तं श्राद्धं कृत्यात् ॥ नरणपुत्रमृतादा बलं वने तपाक्षिकामनुत्ताया प्र
शस्त्रावचने काजा दश्यात् ॥ नरणा पितृपक्षे तु महर्षिर्कीर्तिता ॥ अस्यां श्राद्धं कृतं येन स
मया श्राद्धं कृतं वेदिति नित्यं ॥ अथ श्राद्धप्रकारमाह देवता ॥ देवाद्यं नैव कुरुर्विद्वत् ॥ दे
वाद्यं नैव कुरुर्विद्वत् न देवांतं नैव कुरुर्विद्वत् ॥ देवाद्यं नैव कुरुर्विद्वत् न देवांतं नैव कुरुर्विद्वत्
आदौ देवा विश्वे देवा अंतं देवा विश्वे देवा उपवेद्ये ते पश्चादुच्छ्राप्यते
एवं देवाद्यं नैव कुरुर्विद्वत् ॥ तथा ॥ पितरो यन्न पुज्यंते तन्न मातामुद्रा अपि ॥ अविशेषा कर्तुं
व्यविशेषा न्नरकं न जेत ॥ महालये मातृश्राद्धं पृथक् शस्त्रमातामाहातां सपत्तिकमेव
तिस्मृत्यर्थमात्रात् ॥ चतुर्विंशतिमतेपि ॥ केचिद्दिष्टं तिताराणां पृथक् श्राद्धं महर्षिर्
ति ॥ तथैको हि हिंसादं मुक्तं एतामुक्ता ॥ एको हि हिंसादं मुक्तं एतामुक्ता

नि० दि०

२५०

नायुत्रपितृव्यकतत्यलीमातुलादयअपुत्रवतः॥तथाचतुर्विंशतिमते॥आचार्यगरुनिष्यम्यः
सरिवत्तातिम्यएवच॥तत्यलीम्यश्चसर्वम्योदघाद्रापदेतर॥तथाअत्येषामपिसंबंधिताम
पुत्राणांविशेषेणकार्यं॥अथवाएयकवेदेकोदिष्टानांतत्यहैकादशपांकार्यं॥तदन्तपुराणस
मुच्चये॥एकादश्याप्रकुर्वतिराकोदिष्टानिसर्वतः॥तस्याधिदेवताविष्णुपितृवर्गस्यैकस्रवाः
सर्वतःसर्वण्येकोदिष्टानितत्त्वबंधानुक्रमेणश्राद्धंक्रुयात्॥तथामहालयैदत्तमक्षयंस्यात्
दुक्तं॥नैकयोगिकोविधिर्नतपक्षेवैपंचमोस्मृतः॥तस्मिन्तदन्तद्वित्तनेपिन्दणाम
क्षयंनवेदिति॥यवद्वचने॥एकस्मिन्ब्राह्मणेसर्वानाचार्यदीन्प्रपूजयेत्॥पिंडोश्चब्रान
धातेम्योदघादकरणंतनु॥अत्रएकस्मिन्ब्राह्मणेआचार्यदीन्सर्वान्निजयेदित्यक्तंतदन्त
क्तविषयः॥ब्राह्मणासंभवेविषयंवा॥अथतेरेकदंडुनस्त्रिदंडिनोतत्यक्षदाद्वयमवपाव
णंश्राद्धंक्रुयात्॥तदुक्तंवायुपुराणे॥संन्यासितोप्यादिकादिपुत्रकुर्याद्यथातिथिः॥महा

२५०

येतुयच्छादंघादव्यापार्योतनितिअपुत्रपदंअधिकायुपलक्षणं॥अथान्नमहालयेतव
मीचनष्टका॥तत्रतवदैवतंश्राद्धं॥तदुक्तं॥अन्वष्टकामुनवसिःपिंडैसमुदाहृतं॥पित्रादि
मातृमस्तंततोमातामहांतिकमिति॥एतच्छ्राद्धविधिरूपान्स्त्रीणांएयकश्राद्धतिर्णय
प्रकरणे॥अत्राष्टम्यविशेषः॥ब्रह्मांडे॥आषाढःपंचमेपक्षेगयामध्याह्नीस्मृता॥अ
योदशीगजछायागयातुज्याचपैरने॥अत्रश्राद्धंरायाश्राद्धंघामघायोरोनयोदशीगज
छायेतिदीपिका॥अनंगःसोपिमघान्वितःशुभतरइति॥अत्रपितृगाया॥अपिपिजाये
तसोस्माकंकुजेकश्चिन्नरोक्षमः॥प्राहृदकालेसितेपक्षेत्रयोदश्यासमाहितः॥मधुक्त
देतयःश्राद्धेपायसेतसमाचरेत्॥तथा॥मघासुकुर्वन्तश्राद्धानिसवाप्नुयात्॥अथक्षम
र्वितास्तेननवेनिपितरःमदेतिमनुस्मरणे॥अपरपक्षोपक्रमेदेवीपुराणे॥तत्रापिमह
तिजाकर्तव्यापितृदैवतुज्येष्टपुत्रीविवक्तयित्॥यमस्मृतौ॥अपितःसकृन्नेन्यौघोतो

नि.दि.

२५२

स्मृत्यः स्मादयमस्मृत्यापिवा॥ उपसर्गस्मृतानां च विषमस्मृत्यमुपेयुषो॥ संप्रव्याघ्रह-
नानां च स्मृत्यैवं धनैरपि॥ स्मादंतेषां प्रकर्तव्यं चतुर्दशानराधिप॥ तेषां तस्मिन् कृतं त-
स्मिन् तत्पक्षज्ञानवेत्ता॥ तस्य स्मृता तस्मिन् परपक्षे स्मादकरणो यावती तस्मिन् तावतीत्यय॥
सोयैवत्क्य॥ प्रतिपत्तमस्मृतिष्वेकां वर्जयिचतुर्दशी॥ रास्त्रेण तु हतायेवे तेन्येस्तत्र प्रदीयते
इति॥ प्रचेना अपि॥ वृक्षारोहणलौहाद्यैर्विधुक्काजाविष्मादिभिः॥ नखिदंष्ट्रिविषमनानाते
षां रास्त्रा चतुर्दशी॥ क्रमा उपराणे॥ प्रायेना रास्त्राग्निविशेषो द्विधिना तथा॥ चतुर्दशी तु
कर्तव्यं तस्य मिति निश्चयः॥ अत्र चतुर्दशी मवेच्छादं येषां स्मृत्य विरहिते इति वचनात्
विहितमारेण अनशतमिषमवेच्छातादिति स्मृतानां रास्त्रादतंचतुर्दशी स्मादमिति॥ वै-
धेपिसंग्रामरपोमनुवचयनात् नवस्तित्रीपंतेपितरश्चानयेवेच्छादतारणे॥ अत्र चतुर्द-
शी रागाप्यः एको द्विष्टं ब्रवीती॥ चतुर्दशी च यत्स्मादं सपिडी करणात्परं॥ एको द्विष्टं वि-

२५२

धनेन तत्कार्यं रास्त्राघातिनां॥ रास्त्राघातिनामिति इतरेषां मयस्मृत्य हतानां मुपलक्षणा-
यद्यपि अनेन रास्त्रादतंचतुर्दशी स्मादेन रास्त्रादिभिर्दुस्तेपितु स्तस्मिन् जयितेतयापि पि-
तामहादीनां च तस्य मद्दालयनिमित्तं पार्वणमन्यस्मिन् तियो कार्यं॥ उक्तं काजनि-
ययि॥ कोक्षंतिपुत्रयो मेन्यः पापसंमधुसंपुतं॥ तस्मान्नातत्र विधिना तपयेत्यायसेन-
तु॥ मध्वात्पसदितेनात्र पितृदेतव इति॥ अत्र मद्दालयेपिताचेष्टस्मृतं॥ पितु एव ए-
को द्विष्टं पितामहश्च स्मृतं॥ पितामहस्यैवैको द्विष्टं॥ वचनमस्याचारतिलके॥ स्मृत्य-
तस्त्वं॥ एकस्मिन् द्वयोर्वैको द्विष्टं विधिरिति॥ इयोरैको द्विष्टं हेतुतेपितरस्यार्थेयवै-
त्यार्वणकार्यमिति ज्ञेयं॥ पित्रादित्रिष्वध्याधेदंतेषु चतुर्दशी पार्वणं॥ तदुक्तं स्मृत्य-
तरे॥ पित्रादयस्त्रयो यस्य रास्त्राघातास्वनुक्रमा तु सन्ते पार्वणं कुर्यादिकानि प-
यकपयक॥ पार्वणे कृतं पितामहादीनां तस्य मद्दालयककार्यं॥ आथ नात्र य-

नि.दि.

२५३

हापरयक्ष अस्मिन्नास्मिन्नाह तस्मादेमघास्वपिपिंडदानं स्यात्तदुक्तं॥ प्रतपेक्षे चतुर्दश्यां
मघायुक्ते दितं यदि॥ पिंडदानं प्रकुर्वीत मस्य शास्त्राह तः पितापिते मित्रास्त्रादिह तोपलक्ष
णं॥ मघचतुर्दश्यां पार्वणि निषेधः॥ सचतुर्दशी निमित्तस्य श्राद्धस्य न मताह निमित्तस्य
मताह निमित्तं पार्वणं न वेत्॥ अथ एतच्चतुर्दश्यामेव शास्त्रादिह तः॥ तस्यादिके नैव चतुर्द
शी श्राद्धः॥ तदाह दीपिका॥ अमुतो नात्यज्ञ वेत्त त्रतः सिद्धेरिति॥ अमुतः पादिकाद
न्यच्चतुर्दशी मिनित्रे न स्यात्॥ नैक श्राद्ध इयं कुर्यादिति निषेधान्न त्रतः सिद्धेरित्यर्थः॥ अ
थ वा निमित्तमेवाह दयं वा कार्यमिति॥ अथ महालयं चतुर्दश्यां शास्त्राह तस्यैव श्राद्धेना
न्यस्येति नियमः॥ तत्र श्राद्धे कृते शास्त्रादिह तस्यापरयक्षमा इह सिद्धयित इत्युक्तं ना
गरखंडे॥ तथा सति चतुर्दश्यां विघ्नसंभावनाया श्राद्धाकरणे निषेधे सति तदा तत्पक्ष
मध्ये महालयमध्ये चतुर्दश्याः पूर्वकस्मिंस्त्रिदिवसे शास्त्रादिह स्यावश्यं पार्वणि श्राद्ध

२५३

कुर्यादित्याशयेन दीपिकाकार आह मयो न महालयं स्मृतं चतुर्दश्यां कथं विज्ञवेत्॥ विघ्न
हरपि संभावयदितदा तत्पक्षमध्येन रोवश्यां कुत्र विदक्षि शास्त्रादिह तस्माच्चरं त्यावणं
चतुर्दश्यां क्रियामाणस्य शास्त्राह तस्मादस्यैकोदिष्टत्वे विधानादिनांतरे पार्वणि मिति नावः
इति दीपिका विवरणे व्याख्यातं॥ इदं पार्वणि विधानं॥ मातापित्राद्यपेक्षया युक्तं॥ अन्येषां
पितृव्यन्ना तपुत्रादिनां पार्वणि निषिद्धं॥ निमित्तं वशात्काजातिक्रांतत्वे च मातां शास्त्राह
तस्मादयथा प्राप्तामेकादिष्ट कुर्यात्॥ तथा वचने॥ चतुर्दश्यां यदा श्राद्धं किं पुनः पितृप
क्षजं॥ षट्दैवतं न कुर्वीत दद्याच्छास्त्राह तस्य चेति॥ एवमन्यानि श्रादानि॥ कालानि
क्रांतानि यथा प्राप्ता निकायणि ति देयं॥ तथा मुख्यकाले त्वत्त तं श्राद्धादिकं कालांतरे
कुर्यात्॥ तदुक्तं स्मृत्यपसारं मुख्यकाले यदा वक्ष्यं कं कर्म कर्तुं निशंक्यते॥ गौणका
लेपि कर्तव्यं गौणेप्येव दत्तं न वेत्॥ स्वाकालादुत्तरो गौणः कालः सर्वस्य कर्मस्य॥

ति०दि०

२५४

सर्वत्रगोण काक्षेषुक मनीदितमारेत्॥ अत्रमुख्यदिने निमित्तवशादत्र तं श्राद्धादिकर्म
दिनान्तरे कार्यमिति ज्ञात्वा॥ तत्रापि कृतं फलं प्रदं स्यात्॥ तदुक्तं मुख्यकाले हि मुख्यवेत्ताध
नं नौवलभ्यते॥ मुख्यकाल उपाधेयं गौ मय्यस्तु साधनमिति चतुर्दशी श्राद्धं॥ अथपर
यक्षे श्राद्धविधानासंभवे दर्शक्यति॥ तथा च निगमः॥ अथपरयक्षेयदहः संपद्येत॥ अ
मावास्यायां विशेषेणेति॥ तथा॥ दीपिका॥ एकत्राक्षि युगात्परेपितयजिदशैष्यकूवाचूरे
त्॥ युगात्तचतुर्थ्यापरेकालेति णकारैर्दर्शनात्पदिनं विकल्पितं॥ माघास्यमावास्यायापि
उदानं भवेत्तदुक्तं॥ ततः सावसरं श्राद्धं तादिमुखे तथा॥ अमावास्यासु सवसुमघायापि उदो
मवेत्॥ तथा॥ दशश्राद्धे गयामादे श्राद्धे चापरपाक्षिके॥ पिंडदानं प्रकुर्वन्ति नरणान्त
दुःस्यतीति गयेति गंगादितीयेपि जक्षणं॥ अथैतदापरपाक्षिकं श्राद्धं यदि महजयेन क
तं॥ तथा आश्विन शुक्लपंचम्या॥ पूर्वक्रियति॥ तदुक्तं यमस्मृतौ॥ हंसेव षोडश्यां स्तेनाके

२५४

तापि गृहदेवसु॥ पंचम्योदन्तरे दद्यात्पक्षयो रुमयेरपि॥ हंसेसूये॥ अथविशेषे सुमं
तुः कन्यारात्रौ मदारजयावन्निष्टे हि नावसु॥ तस्मात्कालात्तन्वेदेयं दक्षिकं यावगतइ
ति॥ तथा येयदीमान्विताराज नरव्याता पंचदशीनुवि॥ तस्मादद्यात्तदन्नं स्यात्पित॥
णां माहाजये॥ तावत्सैनपुरीशून्ययावद्विश्वकद्वनि॥ ततः स्वन्नवनेयांतिशापंदत्वा
मुदारुणां॥ इत्यरपक्ष्याद्वनिणये॥ अथ एक एव यादा विश्रोद्धि तीये तैवलभ्यतेपि
तश्चादेनियोज्ये सौदैवेव क्रियोज्येत्॥ अथवा स्मृतिसारात्॥ अन्तर्पात्रे सैमुहृत्य
सर्वस्य प्रकृतस्य च॥ देवतायने कृत्वा ततः श्राद्धं समापयेत्॥ आस्येदश्रौतदन्तं वादद्यात्
ब्रह्मचारिणो॥ एवं राकेनैव तु॥ विश्रेणाषडर्घ्यं श्राद्धमाचरेदिति॥ षण्णां तत्तिप्रकार आ
चारतिजके॥ पितामुं क्रेदि जकरे मुखे मुं क्रेपि तामदा॥ प्रतिताम इस्ता लु देवो कं वेमा
ताम इस्तया॥ अमाताम इश्च दपेतामौ ददः प्रकीर्त्तित॥ एवं पावपाश्चाद्वेकवि

नि०दि०

२५५

प्रेपिमुंजते॥ विशेषागरुडपुराणे॥ त्रयः पिंडमुजोत्तेयास्त्यजकाश्च त्रयः स्मृताः॥ त्रयपि
उज्जुलेयाश्च दशमः पिंडमन्तिषोयजमानो न वेदे को दश पूर्वोत्तरदशा परात्॥ उदरे
तस्मात्तस्त्वेवमेकविंशतिपुरुषात्॥ इति निर्णयः॥ श्रीरामायनमो नमः॥ श्रीहरि॥
श्रीकृतेचलदिवेदेतमं येनिर्णयिदीपके॥ नमस्यापरपक्षस्यजातश्रीद्विनिर्णयः॥
अथाष्टकानिर्णयः॥ चतस्रस्तुष्टाष्टम्य॥ अष्टकाग्रहायण्यतिक्रमेतिस्त्रः॥ नाद्र
केचेति॥ तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तिरे॥ आग्रहायण्यतिक्रांतौ हस्तस्तिस्त्रोष्टकाः स्मृताः॥ अ
ष्टम्यस्तुतवम्यासांतिथिरत्वष्टका इति॥ आग्रहायणीमाग्रशीर्षयोपमासी॥ शंखाय
न॥ ऊर्ध्वमाग्रहायण्यास्तिस्त्रोष्टकापरपक्षेषु॥ अष्टम्यइतिशेषः॥ मध्यावधेर्वेतिथि
तुवचन॥ यौषादित्रिषुमाद्रकेचवकुलाष्टम्योष्टकाख्या इति तत्तुल्यस्तुष्टात्तुष्टमिमा
साभिप्रायेणः॥ तथाकर्मपुराणे॥ अमावास्याष्टकास्तिस्त्रः यौषमासादिषुत्रिषु॥ ति

२५५

तमश्चात्विष्टकाः पुण्यामाधीपंचदशीतथेति॥ कतथा॥ अग्निधात्रापितृकत्यापित्राशसा
पुनरनुगृहीतासा॥ नाद्रयदापरपक्षाष्टका इति॥ राकाश्चेत्तौत्यन्निर्दक्षिता॥ प्रौष्टयधं
घष्टकान्त्यः पितृलोकेनविष्यति॥ आयुरारोग्यपुत्रादिसर्वकामफलप्रदेति॥ आ
सांतवम्यत्वष्टका इति॥ अनुपसप्तवतित्यत्वष्टका॥ अनेन अनेन अन्वर्थितास्त्राये
षुममासेषु अष्टकानवतितेष्टत्वष्टका इतिभावः॥ द्वेपित्र्याष्टके द्वे अन्येष्टाकाष्टका
इतिभावैः॥ द्वेपित्र्याष्टके द्वे अन्येष्टाकाष्टकाष्टपाष्टकेच॥ आसुस्वर्गयोक्तकर्मकपे
साग्निनिःश्रावच॥ श्रोत्वष्टकंपितृपिंडयत्तावृतेति॥ अष्टकास्त्वष्टकासुचश्चाष्टका
यै॥ तदुक्तं संग्रहे॥ अष्टकासुचकात्रव्यंशष्टद्वैमंतिकादिषु॥ अत्वष्टकासुमेध्ये
विहितं॥ अतोत्वष्टकायामविद्यमानपितृकः क्रमशः पितृक्रमेण श्राव्यं कुर्यात्॥
जीवत्येतकस्तुमादत्तया पूर्वकुर्यात्॥ तथाचोक्तं विष्णुना॥ अपरापक्षान्वष्टक

नि०दि०

२५६

मुपक्रस्यमात्रपितामहोप्रपितामहौदद्या॥केवलंमात्रपार्वणंजीवत्यितकयंयुक्तकैश्चनु
ग्रामिवसर्वदेति॥एवकारेणतुयमिपर्यक्षात्तृकायांमवेष्टादित्यते॥अन्वा
स्वनिमतं॥जीवत्यितकस्याष्टकादिश्राद्धधिकाराभावेयस्मिन्मात्रश्राद्धेऽधिकारःश्राके
नापरपक्षमतिक्रामेदितिवचनात्॥माद्योक्तं॥अष्टकासुदेवपूर्ववांश्राद्धकृत्वाऽन्वष्ट
कासुच॥अन्वष्टकादेवपूर्वमेव॥शृणु॥अस्मिन्श्राद्धेहोमपूर्वकत्वेनित्यते॥अष्टका
याहोमःपिंडपितृयज्ञोविहितः॥श्राव्यायनगृहे॥श्रान्त्वष्टकापिंडपितृयज्ञावृत्तेति॥
पिंडपितृयज्ञोजीवत्यितकस्यनिषिद्धः॥नजीवत्यितुरस्तीति॥ततोहोमस्यपूर्वतुष्टा
नार्थमितुवादः॥श्राद्धस्यतत्र॥ततोहोमवितानिरग्निनाप्यनुष्ठेयं॥अपरपक्षान्त्वष्ट
काश्राद्धनिमतत्वात्॥श्रात्रेष्टकांत्वष्टकाश्राद्धचहोमपूर्वमेवेत्॥अष्टम्यामष्टका
श्राद्धं॥तत्रनवम्यायेत्क्रियतेतद्वत्त्वष्टकं॥सप्तम्यांक्रियमाणंपूर्वधुरित्यष्टकप्रक

२५६

रणोमिताक्षरायामुक्तानिश्राद्धानि॥अन्वष्टकाश्राद्धगतोविशेषोतिरूपितस्त्राणोष्ट
यकश्राद्धनिर्णयः॥अत्रविशेषः॥एतन्मात्रप्रधातमेत्वष्टकाश्राद्धजीवन्मात्रकोतकृयात्
यतःस्मृतिमंजयां॥मात्रणामेवतदस्मात्मात्रश्राद्धंतदुच्यतेइति॥मात्रप्रधातमिसि
ति॥तथापिअस्मिन्त्वष्टकाश्राद्धेपितृःपूर्वप्रदीयते॥तदुक्तंस्मृत्यंतरे॥अन्वष्टकासुत
वनिःपिंडैःश्राद्धमुदाहृतं॥पित्रादिमात्रमध्यस्ततोमातोमहंतिकं॥तदेयं॥वृद्धावा
होगयेचात्येमध्येत्वांत्वष्टकासुचेत्यादिनिरत्वष्टकायांमात्रपार्वणंमध्येविहितं॥अ
थजीवन्मात्रकोतकृयादित्यत्रनअःपयुष्टिसोतसंबोभवतीति॥पयुष्टिसौहिमात्रश्रा
द्धातिरिक्तश्राद्धकृयादितिप्राप्नोति॥अन्वष्टकासुजीवन्मात्रकस्यअमावास्याष्टकावृ
द्धिरित्यादिवत्सामान्यतःश्राद्धप्राप्तिर्नास्ति॥अन्वष्टकासुवृद्धोचत्यादिकाहत्याजिते
यादिवचनेषुमात्रश्राद्धेष्टकंविनेतात्पार्यं॥तस्माजीवन्मात्रकंप्रत्यत्वष्टकाश्राद्धेन

नि.दि.

२५३

अ॥ प्रतिषेधाद्यतिति॥ जीवन्मातृकः अन्वष्टकातिमित्रश्चादन्तकृयादित्यर्थः॥ अत्रासम्य
पिप्रतिषेधोदहः॥ यथा॥ अग्राधेयेवारवन्तीयादिसमागानेविधायश्रयते॥ तत्रास्मासौ
मीतिगायेत्॥ अत्रासंसागैमीनेत्रस्नाणप्रतिषिध्यातइति॥ यतया॥ अन्वष्टकासुक्र
मत्रोमात्पूर्वतेदिष्यते॥ मात्पूर्वमात्प्रधानंश्चादः॥ अस्तिपूर्वरादःप्रधानवार्त्ता॥ य
थापूर्वपिविष्टब्राह्मणेश्चादकत्रव्य॥ प्रधानब्राह्मण्याग्रेइतिगम्यते॥ अतएवक्रमाद्येइत्य
व्यायेशस॥ क्रमोत्पीयान्प्रधानंमात्श्चादमिति॥ अथवामात्सिरितिहेतोरतीयामा
त्सिःपूर्वमिति॥ पूर्वमदशसमो नार्थेतिरतीयासमासः॥ स्मृतिरपि॥ गर्भधारणयोषा
म्यतेत्योमातागरीयसितिर्त्तुमिति॥ पूर्वमदशसमासः॥ अतश्चात्वाष्टकाश्चादेमात्श्चा
दप्रधानताविशेषा॥ कत्रव्योन्यस्माच्छादकर्मपाइतिपुनर्विशेषः॥ इदमन्वष्टकाश्चादंस्म
तमात्निमित्तंनैमित्तिकंनजुप्येतमुत्तंकनित्यलोपनात्॥ तैमित्तिकमात्त्वष्टकं॥ ति

२५३

त्पदशिकि॥ दारिकान्वष्टकयोः पिंडान्वादायकत्वेपिनित्यतैमित्तिकमेदाशमत्वंत
न्नवति॥ तदुक्तं॥ आन्वष्टकमादिकवत्तथादनिमित्तिकंमत्तं॥ पिंडान्वादायकत्वेपिक
यंदिशसिमानता॥ इद्विदितिश्रिदस्यस्तकेआशौचेनित्यंदारिकिलुप्यते॥ तैमि
त्रिकंतुवचनादाशौचांतेस्यात्॥ पिंडपितृयज्ञस्तकेपिनवेदितिच॥ तदाहजातकण्ठ
स्तकेतसमुत्पन्नेस्मात्तंकर्मकथंनिवेत्त॥ पिंडयज्ञैचरुहोममसगोत्रेणकारयेत्॥ क्र
य्यश्रुगं॥ आशौकेचैवसंश्राप्यसेआशौचेतुव्यतिक्रांतेतस्यश्चादंप्रतीयतइति॥ किंच
शाखायनगृह्यस्तौ॥ मध्यमायामध्यावर्षेचति॥ समातकामानिधानात्॥ मध्याव
र्षनुत्यामध्याइतिसूचितं॥ अष्टकान्वष्टकाश्चादितिणयिस्तमहाजयस्यपक्षस्यम
कामानामपिस्मृतइतिकाळादशेर्शेदेस्यनिषेधितैवतिणयिइत्युक्तं॥ इतिनिषेध
किंच॥ मात्प्रधानमिदमन्वष्टकाश्चादंजीवन्मात्मातृका॥ स्मृद्वशात्पीतामहा

ति.दि.

२५८

प्रसूतिनकुयति॥ तदस्ति प्रायपरं वचनं यथा॥ जनन्यां विद्यामानायां यजेद्यश्च पितामहं॥
मातृघ्नः स तु विज्ञेयो मातृघ्नादेतु पावणे॥ अत्र हृदि श्राद्धे पावण्यां आदिक्रमे कोटिं दत्तेन जीव
न्मातृकस्येति वचनमस्ति॥ पितृवंशमातृवंशतर्पणं॥ आमावास्यादावन्वकपिंडदानं च
पिंडात्पश्चिमेन तत्पत्नीनामिति श्रावयन् गत्युच्यते॥ अतः पितामही गयान्ति
वेधोन्वष्टकायामवतिष्ठते॥ तुलाद्याय मर्षः सूचितः तपश्च विशेषः॥ एकैकमंजलिद्वे
वादौ द्वौ तु सतकदयः॥ अहंति पितरस्त्रास्त्रायश्चैकैकमंजलिमिति॥ स्त्रिय इति जनने
व्यतिरिक्ताः पितृन्मत्स्वमाहणां तु त्रींस्त्रीनां जलान् दद्यात्॥ तदुक्तं स्मृतिसारे॥ मातृमर्या
स्तया स्तिस्त्रासां दद्यात्जलान् तलीनां॥ अन्त्यासां पितृपत्नीनां दद्यादेकैकमंजलिं॥ अन्त्या
सां समा मातृव्यतिरिक्तपितृपत्नीनां सायत्नमातुः कवीन एकोटिदत्तेन पावण्यांमि सूचितं॥ ति
स्त्र इति पावणोपलक्षणं॥ तेन मातामहीनास्वमातृतुल्यत्वमेव॥ उरिसौधर्मपत्नीजस्त

२५८

अमः पुत्रिकासुत इति॥ तथा॥ द्वौ द्वित्रैव नित्यं श्रेष्ठकायस्तिन्नतयै यथा इत्यादि वचनपुपु
त्रिकासुतस्य द्वौ द्वित्रस्य उरिसपुत्रसमत्वानिधानात्॥ तर्पणोपक्रमे स्मृत्यर्थं सारचंद्र
निबंधादिषु त्रींस्त्रीनां जलान् वत्कामाहणां माताहीनां च नैदोनामिहितः॥ पितरो य
त्र पूज्येते तत्र माता महा अपि॥ अविशेषेण कर्तव्यं विशेषान्तरकं त्रजेदिति॥ कृष्य
श्रेणस्य वचनं॥ इति अष्टकानि ययि॥ अथ हृदि श्राद्धं॥ तत्र तादी मरुव्याख्यातपितृदत्तयु
जेत्॥ तेन हृदि मातृस्यान्नदुक्तं॥ द्वौ द्वौ श्राद्धं ततः कवीनित्यं हृदि मुपाश्रुतो॥ द्वौ द्वौ समर्च
येद्विद्वान्नित्यं तादी मरुव्याख्यातपितृदत्त॥ श्राद्धं हृदि श्राद्धं निमित्तान्यनिधायते॥ तावत्तर्पणं
पुत्रोत्पत्तिप्रतिष्ठासुतन्मौजीत्यागबंधने॥ चूडायां च विवाहपुष्टि श्राद्धविधायत इति
प्रतिष्ठासुदेवताविषयं पंच प्रतिष्ठसु॥ तथा॥ वायं कृत्यतडागाराम प्रतिष्ठसु च॥ का
हत्याजिनि॥ कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशेन च वेशेन च वेस्मनः॥ नामकर्मणि बालानां

नि० दि०

२५९

रूडीकमादिके ॥ आदिशब्देन मौजावधेतन्मोक्षेच ॥ पुत्रादिमुखेति आदिशब्दात्पुत्रासु
खदशनीयसंग्रहः ॥ वृद्धगार्यः ॥ अग्न्याधानातिषेकादावित्यत्र दंडांतेऽप्यमप्यथा आदिशब्दः
अकममिसंबन्धतेनेताग्न्याधानादौ ॥ आदिशब्देन यत्तत्र तातामुपसंग्रहः ॥ यतः दश
पौर्णमासज्योतिषोमादि ॥ त्रतातिप्राजायत्याग्नेयवैश्वदेवासौम्यगोदानतत्रतातिअमि
षेकादौ ॥ अमिषेकोराज्यामिषेकः ॥ आदिशब्देन गृहप्रवेशमहादानाति ॥ इष्टापूर्वदेवि
प्रासादप्रतिष्ठावाप्यदेशस्त्रिपामायायिक्तुः प्रथमस्तुः प्रदुर्भावस्तत्र ॥ आश्रमग्रहणा
वानप्रस्थयत्याश्रमः तस्वीकरे ॥ एषु निमित्तेषु तादीमुखं कुर्यात् ॥ तथा ॥ अन्नप्रादानेषु
सर्वेनेच ॥ तदाह लोकादि ॥ तामान्तचो लोकादानमोपनयनपुंसवनस्तानदानवि
वाहेषु तादीमुखं श्राद्धविधायत इति ॥ गोदानशब्दः प्राजाप्याधुक्चतुर्व्रतोपलक्षकः ॥
सोमोयतः ॥ उपनयनपर्वतः ॥ स्नानं समावर्तनं ॥ रातातिनिमित्तात्पुक्तानिकाजाद

२५९

श्रीसीमंतव्रतचौलनामकरणान्तशः नोपायन धानविवाहयत्ततनयोत्यन्निप्रतिष्ठासु
च ॥ पुंसाववावसायप्रवेशनमुताद्यास्यावलोकामस्वीकारस्तिनयामिषेकादपितामह
त्रौचतादीमुखं श्राद्धं कुर्यादिति शेषः ॥ वृद्धिश्चादनेमित्रिकं तदिध्यानार्थे कालमादा ॥
नैमित्रिकतुपद्यादनेमित्रितातारं न वेत् ॥ तादीमुखं कुर्यात्प्रातराग्निकं वपराहृतं ॥ न तु
नैमित्रिकस्यापि वृद्धिश्चाद्यस्य पुत्राजन्मनिमित्तं यदुपानिमित्तादिर्देविधानात् ॥ यथा
विवाहोपनयनादिनिमित्तात्पुर्वविधानात् ॥ अतो निमित्तानंतरं नैमित्रिकमिति वक्तुं
न युक्तं ॥ सत्यं निमित्तं अनियतनिमित्तं च ॥ विवाहादेत्येतिः शास्त्रोक्तं तु मासपक्षे
यिनक्षत्रजग्रूपनियतकालनयानियातनिमित्तं त्वपुत्रजन्मनस्तु शास्त्रोक्तं तिथि
नक्षत्रव्यमिचारादनियतकालतया अनियतत्वं ॥ अतो नियते निमित्तं प्रातरनियत
निमित्तं निमित्तानंतरमिति निश्चयः ॥ तदाह लोकादि ॥ नियतेषु निमित्तेषु प्रतर्हि

नि० दि०

२६०

निमित्तकं॥ तेषामनियति॥ त्वेतुतदा नंतयमिष्यत इति काव्याजिति॥ प्रादुर्भवविषय्योर्ग्र
हणे चंद्रसूर्ययोः॥ स्तात्वा तंतरमात्मायात्पितृत्वा देनतययेदिति॥ अत्रि॥ पूर्वक्लि
चैन्नवे हृदिविनाजत्मनिमित्तकं॥ पुत्रजन्मनि कवीतया देतात्कालिकं बुध॥ तात्का
लिकं पुत्रजन्मानंतरे॥ पूर्वी क्लेशदिनवेत्ता॥ नादी मुख्या कथं प्रातः पूर्वक्लि च वेत्ता॥ नादी
मुख्या दार्थिका जामा च हेगा र्ग्य॥ ललाट संमिते मानौ प्रथमः प्रहरस्मृत॥ सरावा
ध्यवसें पुत्रः प्रातरित्यभिधायते॥ अर्द्धप्रहरा त्वितः प्रहरमुख्य॥ ननु संगवात्पूर्वा प्रा
तरिति संगौणा॥ तथा अग्निकं त्व परा क्लृप्त॥ आग्निकं मग्न्युत्पत्तिनिमित्तकं तद परा क्लृ
प्तं वेत्ता॥ अपरा क्लृप्त इति समस्ययेत सित्॥ तदा हगालव॥ आसमादंतु पूर्वी क्लृप्ति सिद्धा
न्तेन तु मध्यम॥ पार्वणे चापरा क्लृप्ति च हृदिया देतयाग्निक मिति॥ सिद्धान्तेन मध्येन इति
एको दिष्ट विषये॥ इदमाप्नुदयिकं आदं मातृ एवं के काये॥ तदुक्तं मध्यपुराणे॥ उक्तवा

२६०

तंदमतानयतोऽष्टादिमंगले मातर॥ प्रथमं पूज्याः पितरस्तदंतं तरे॥ ततो मामौ तो
दातां च विश्वे देवास्तथैव चेति॥ मातर इति मातृपितामहा प्रपितामह्य॥ अन्नविशेषे म
हागा र्ग्य॥ मातृ आदंतु पूर्वेषुः कामादित्येव पैतृकं॥ मातामहानां चोत्तरे द्युर्द्वौ आदन्त
यं स्मृतं॥ अथ चाशुभकर्मदिवसात्पूर्वस्मिन्नहनि आदत्रय प्रकृत्यति तदुक्तं शातातपे
न॥ पृथग्दिने प्यशक्त्ये देकस्मित् पूर्ववा सरे॥ आदत्रय प्रकृवीत वैश्वदेवं तु तां त्रे
कं॥ शुभकर्मदिवसे वा कायी॥ तथा शारवायत॥ पुण्या हे मातृयागे कृत्वेत्यादि॥ महा
भारते तु॥ इष्टा पुत्रादि पूर्वेषुः सद्य एकरग्रहे॥ द्वितीये वा चतुर्थे वा अन्यत्रेव यथा रुचि
करग्रहे कन्यादाने॥ सद्य इति संनवा मिप्राये॥ असेन वेषु तृतीयं नवमं सद्यं नादावकि
दिने शुभमिति सामान्य वाचनात् शुभदिने कार्ये मातृ आदमिति पित्रादित्रयपत्नी
नां नौ ज्या मातुः प्रतिदिनाः॥ अत्रयत्नी प्रहणा जन्तव्या सत्या सपत्न्या मातुरप्यत्नदये

नि० दि०
२६९

तदुक्तं ॥ सायत्तमातुः कुर्वीत एको हि हंत पावणं ॥ जनन्यां विधमाता यां हृदि श्राद्धे तु पाव
णमिति ॥ अत्यत्र तु पावणं न विधाने तश्चादंतु क्षेत्तनोरसौ ॥ कुरुतो न्यसदा कुरि को हि
हंत पावणमिति जातकण्विचना घृथा कृत्वा चारं कामे ॥ हृदि श्राद्धे च त्वारः पावणं इ
त्यनिहितं ॥ चतुर्विंशतिमते ॥ मातृ पूर्वतः पित्र तृप्यत तो मातामाहानपि ॥ माताम्
होस्ततः केचिद्यगमासो न्यादि जायः ॥ मातृ श्राद्धे तु विघ्राणा मन्नावेतु कृत्वा त्विता ॥ पति
पुत्रा त्विता ॥ पतिपुत्रा त्विता साध्यो योपिनो एव दारुता इति गारुडवचनादिमावेच्छि
योपिनो जनीया इति ॥ तथापुन्ती त्रिकस्य इति हृदि श्राद्धं निषयिः ॥ अथ हृदि श्राद्धाधिक
यमिधा यते ॥ जातकमादि विवाहपयेति मपत्य संस्कारकामस्ति पिता हृदि श्राद्धकृपा
तस्वपितृस्य इति ॥ तदुक्तं ॥ स्वपितृस्यः पिता दद्यात् पुत्रसंस्कारकर्मसु पिंडांतो इह नान्ते
पौतस्मात्मावेतु पक्रमात् ॥ तेषां सुतातां आज इह नादिवाह मन्निव्याय मजातकमा

२६९

दिसंस्कारकर्मसु तां दी श्राद्धविहिता न्यिंडा न्यिता दद्यात् ॥ पिंडा निति पिंडो पञ्चक्षितं हृ
दि श्राद्धकृपादित्यर्थः ॥ तस्य पिता तुरन्ता वेत दपत्या न संस्कारकमापित क्रमात् पितृ क्र
मादद्यादत्यः संस्काराधिकारी ॥ असंस्कृतां स्तु संस्कृतं संस्काराभिन्ना तमिः पूर्वसंस्कृ
ते ॥ भ्रातरो न गिन्यन्तो त्याघुक्तः स इति सिद्धं स्मृत्यंतरे च ॥ इति मिताक्षरायां ॥ त्रिषिन्नेस्तु
जीवतोः पुत्रः कुरुते दारसंग्रहः ॥ पितुन्तां दीमुखं प्रोक्तं नापुत्रस्य कदाचनेति ॥ एत
त्तथमविवाहविवाविषयः ॥ यन्यां विधमाता यामविधमाता यां वाक्षिता यविवाहे स
यना दीमुखं श्राद्धं कुर्यात् ॥ चतुर्कं स्मृत्यंतरे ॥ तां दी श्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे बु
धः ॥ अत ऊर्ध्वं प्रोक्तं वीत स्वयमेव तु नादिकं ॥ ननु सपितुः पितृकृत्येषु अधिकारेन वा
द्यते ॥ न जीवंतमतिक्रम्य किंचिदद्यादिति स्मृतेरिति जीवत्यित्येकस्य निषेधात् कथं श्रा
द्धं कुर्यातेति ॥ न ॥ ऊर्ध्वं पुत्रां जनेत्यादि जीवत्यितुः श्राद्धं विधाननिषेधस्तु विधा

नि.दि.

२६२

वतमतिक्रम्यतदघादित्युच्यते॥ तच्चनमध्येदृष्टिश्चादपराभावादिति संतोषव्यविधानजिव
नव्यतिरिक्ताष्टकमावास्यादि विमयः॥ यच्च कैश्चिद्दृष्टिश्चादेजीवैत्येकस्याप्रकारणे विला
कनीये॥ तथा हृदिश्चादकरणे दुदोषवचने॥ हृदौ नतर्पतीयोद्योवैदताग्रहमेधिमिः॥ तदा
नमफलं सर्वमातुरो विधिरेवम॥ देवतायाद्देवता॥ मातृपितामह्यादयः॥ तथा धितरै
जीवति प्रतियदोषयुक्तेयतौवा॥ यदा तु तमन्यः संस्कारेति जातकर्मादिता तदा तस्य ज
नकस्यैव पितृभ्यां दातव्यं॥ यथोक्तं॥ पितरौ जनकस्येन्यायाच द्रुतमताहितः यस्मात्स्वा
त्यजेत पितामहानिति॥ विष्णुः॥ पितामहे जीवति पितुरभावे पितृपिंडं निधाय पितामहा
त्यराभ्यां दाभ्यां दद्यात्॥ मनुः॥ पिताय स्यतु वृत्तः स्याज्जीवेशापि पितामहा॥ पितुः सनाम
संकीर्त्यकीर्तयिष्यति पितामहं॥ तथा॥ यस्य पितामहो नितृप्तो॥ प्रपितामहो जीवति सति
पिंडं दयं निधाय प्रपितामहात् पराय दद्यात्॥ यस्य पिता नितृप्तः पितामहा प्रपितामहो
जावतः स पिंडं निधाय प्रपितामहात् पराभ्यां दद्यात्॥ एवं मात्रादिषु कनीये॥ जीवतमा

२६३

तामहामतिक्रम्य न दद्यात्॥ वचनाभावात्॥ तथा पितृपितामहे प्रपितामहे च जीवति नैव कु
र्यात् एवमात्रादिषु॥ तथा च सुमंतु॥ सग्निर्कोपितः कुर्वति जीवति प्रपितामहे इति॥ तत्राके
वलं मातरात्तत्पुत्रं न्यत इति सिद्धं॥ आरुत्वा मातृपाशं तु वैदिके यः समाचरेत्॥ तस्य क्रोध
समाविष्टा हिंसा मिच्छति ति ययि॥ अथ हृदिश्चाद विधिः॥ तत्र शोखाय न गृह्णात्य॥ अथा
तस्मान्मुदैकमापूर्यमाणपक्षे पुण्यादे मात्रया गच्छत्वा युष्मान्वेद उपेत्तु पूर्वस्ति प्रहृष्टि
णमुपचारः॥ पितृमंत्रवक्तृजयं कृज बोधयिष्वे स्मिन्नायेदिधि वदराक्षतमिष्टाः पिंडा
नां दीमखात् पितृतावाहयिष्य इत्यावाहने नां दीमखाः पितरः प्रीयेतामित्यक्षय्यं स्नाने
नां दीमखात् पितृत्वाचयिष्य इति वाचने संपन्नमिति तस्मिन् प्रभूः समानमन्यद्विरुद्धमे
ति॥ याज्ञवल्क्यः॥ राव प्रदक्षिणा वृद्धौ नां दीमखान्विन्दत्॥ यत्ते जेतदधिकं कंधुमिश्रा
त् पिंडात्पवैः क्रिया॥ प्रदक्षिणा वृत्त इति प्रदिक्षिणा आवृत्तः॥ कात्यायनः॥ वृद्धौ समं च

नि.दि.

२६३

येदिप्रान्तिव्यंतोदीमुखात्पिन्दत्॥संपादितोविशेषस्तुशेषेपार्षणवद्भवत्॥प्रचेताःप्रा
ड्मुखोदेवतीयेति॥आश्वजायनरिपेन्निरे॥प्राड्मुखेन्यजदड्मुखोदघादुदड्मुखेन्यजद
रवोदोदसौपिवित्रे॥नविष्यत्युराणे॥मधुरंमोजनेदघान्तवान्तपरिवेषयेत्॥रक्तपुष्प
तिजांश्वैवज्यसव्यंचवर्जयेत्॥कात्यायनः॥यवोसीत्यरुःपुष्टेतिचनिध्वधाग्रंयुजी
त॥सदीपरिचरत्तनक्रापिन्दनप्यन्तदेवत्॥नियतोहनिमव्यस्यप्रागमेपुङ्गवोषुच॥
इत्वापिंडान्तकुर्वीतपितृपात्रमधोमुखं॥स्मृत्यंतरे॥पितृजिगेतमंत्रेणयत्कर्ममुने
मिस्मृतं॥तेनैवतद्विधातव्यममंत्रमक्रतेयत॥कात्यायनः॥ज्येष्ठोत्तरकारान्तयुग्मन्त
कराग्राग्रपवित्रका॥कृत्वर्धिमंत्रदातव्यममंत्रमक्रतैकैक॥स्याग्रदीयते॥आवाहताय
पिङ्गवराव॥अतोदेवाअवंतुतइत्यंगुष्टग्रहणं॥मधुमध्वेतिपुस्तत्रत्रिजपोशित
मिष्टतो॥गायत्र्यानेतरंसोत्रमधुमंत्रंविबर्जितं॥मोजनैस्वस्त्ययनजाप॥मधुवा

२६३

ताकचस्थानेवपासैगायातेतिपंचमधुमतीःआवयेत्॥अक्षन्तमीमंदनेतिषष्ठीमिति॥प
रिशिष्टे॥कात्यायनः॥यस्तत्रप्रकरोन्तस्यतिलवधववरत्रया॥उष्ट्रिष्टमन्त्रिधोत्रतमेधुवे
परीतका॥अथाग्निर्मिमासिचैसुसंप्रोक्षितमस्त्विति॥शिवाआपःसित्वितिचयुग्मा
नेवोदकोनदि॥सौमनस्यमस्त्वितिचपुष्पदानमनंतरं॥अक्षतंचारिष्टंचास्त्वित्यक्षता
क्षत्रतिपादयेत्॥युग्मानेवस्त्वित्वाच्य॥प्रस्ता॥त्यमूषुवाजितंदेतिपवंस्तात्विमर्जयेत्
अत्रश्राद्धेनोजनामाहुः॥ब्राह्मणेन्यस्रदंतोदघान्तमधुरंमोजनंरवग॥गुडमिश्रयवपिष्टं
सवर्जयेदनेपरं॥कर्मप्रदीये॥वसिष्ठोक्तोविधिः॥कृत्वोदघान्तमधुरंमोजनंरवग॥गुडमिश्रयवपिष्टं
मिषंपायस्रंवर्जयेदान्पुदयिकेइति॥नविष्योत्तरे॥पिंडंतिर्वपिणाकृमालिवाकृयन्ति
राधिपावृद्धिश्चाद्धेमहाबाहोःकुलधर्मानेर्वक्ष्यत्विति॥कृत्वाचारप्राप्तंचेत्कुपादिति॥
वृद्धिश्चादनिर्णीयः॥अयसंघातमृतानांअत्यधिकश्चादविषयोविशेषः॥प्रसुराते॥

ति.दि.

२६४

नरुनां द्योवरिकस्मिन्दिने मरणे संघातमरणे ॥ तत्र मरणक्रमाद्वा दं कयति तदुक्तं
पत्नी ज्ञातादीनां सपिंडांतां यदि क्रमात् ॥ संघातमरणं यत्र तत्र क्रमाद्वा दमाचरेत् ॥ क
यं शृंगोपि ॥ कृत्वा पूर्वमेतस्यादौ द्वितीयस्य ततः पुनः ॥ तृतीयस्य ततः कयति संतिपा
ते त्वयं क्रमः ॥ यदानुवृत्तिजलाद्युपश्रवणसंघातमृतानामरणक्रमो तसायते तदा
कयमित्याशंक्य संबंधक्रमेण आदं क्रम इति कृष्याशृंगः पुनराहः ॥ न वेद्यं सपिंडांतां
युगपत्तमरणं तदा ॥ संबंधासन्निमालोच्य तत्र आदं माचरेत् ॥ तथाप्यस्यादीनां सपिंडा
नां युगपत्तमरणं यदि ॥ तत्रासंबंधसन्नियोगत इति कालादत्रेति त्रसन्नियोगतः ॥ अ
सन्निवशात् क्रमेण आदं कयति ॥ पत्नीपतित्वलक्षणा संबंधस्यान्तत्वात् ॥ अथ सं
श्रादं कयति ॥ अनंतरमुत्तयः प्रतियोगिकं पुत्रत्वलक्ष संबंधज्ञातः पुत्रस्य अनंतरं
पुत्रव्यवृद्धित संबंधज्ञातः ॥ एवं तस्युत्तादिष्वयूहनीयं ॥ तथा बहूनि श्रादानि ए

२६४

कया कविधानां संभवे एकपाकेन कयति तदुक्तं मरणे ॥ एककाले गतास्ततो वरु
नामयवाद्योः ॥ तत्रेण मयणं कयति श्रादं चैव एकपृथगिति ॥ तथा देवहूतिवाश्रा
दानि कृतवाद्युक्तकाले पृथक् पृथक् विधातुं मशक्यत्वे सति तत्रेण कयति द्विषे
षोक्तौ गुरुदपुराणे ॥ एकै नैव तपाकेन श्रादानि कुरुते बहु ॥ विकरे चैकतः कुर्या
त्पिंडान् दद्यात् पृथक् पृथक् ॥ तीर्थे चापरपक्षे च चंद्रसूर्यप्रदे तथा ॥ तथेत्येकपाके
नेत्यर्थः ॥ एतदेकपाकविधानं समानधर्मश्रादविषयसमासिकप्रत्यादिकादि
जित्तधर्मेषु पृथगिति ॥ अत्र विशेषः ॥ पित्रोः श्रादे युगपदुपस्थिते पितुः पूर्वकृता
पश्चात्मातुः कयति दातृकाव्याजिनिः ॥ पित्रोः श्रादे समं प्राप्ते न वेद्युचिते पिवापित
पूर्वसुतः कयति न्यत्रासन्नि योगतः ॥ पर्युषिते चिरंतते ॥ अन्यत्र मातृविषितव्यति
रिक्तश्रादे ॥ मृत्युसारे ॥ पित्रोः श्रादे कया हेतुपितृश्रादे च एककाले एकपाकेन

ति.दि.
२६५

क्रमेण समापयेत्॥ तनुमा तस्माद्दिने आशौचादिति मित्रादत्याका लादागते पितर
आदे पितुः पूर्वश्चादंभवतुः॥ कृतः स्नानप्रमाणात्॥ यथावपेन पागे सह पशुना जन्ते
इति पशुनां सहा जन्ते विहिते पि स्नानां बाधाय सवनीयः अथ ममा जन्म ते पश्चाद
ग्रीष्मो मायः॥ स्नानाद्यो त्वत्ति संयोगादिति सूत्रेण॥ तद्वत्सत्यं प्राप्नोति परं तु वदाहृत
कास्त्याजिति वचनात्॥ तथा मित्रोक्त पितृ पूर्वत्वं सर्वत्रे आह कर्मणा तिका लादर्श
वचनात्॥ अत्रापि पूर्व पितृ आहं कार्यं॥ अत्रैव विशेषः॥ अतश्चाना पित्रोर्मध्ये पार्वणे
कोदिष्टयोः सन्ति याते अन्येषां पार्वणे कोदिष्टयोः पार्वणे पूर्वमाचरेत्॥ तदा हजावा
लिः॥ यद्येकत्र न वेयाता दे कोदिष्टं तु पार्वणे॥ पार्वणे त्वत्ति निर्वृत्त्यै कोदिष्टं समाचरे
त्॥ तथा न्ये आ पार्वणे कोदिष्टः पार्वणे पूर्वमाचरेदिति॥ अन्येषां पार्वणा पेक्षया माता
पित्रोरे कोदिष्टमपि पूर्वमेव संबन्धाधिकात्प्रात्॥ पुनर्विशेषः॥ मा मित्रात्यादिक

२६५

दशैदि पार्वणे कोदिष्टमनुष्ठेयश्च नियतनिमित्तत्वात्॥ तदुक्तं कालादशै॥ निमित्ता
नियतिश्चात्र सर्वानुष्ठानकरणमिति॥ नियताः निमित्ते दशदिश्यादं पश्चादिति॥ उ
ति॥ इति सघातश्चाद निणयः॥ पुनः आह निमित्तानि॥ एकदिने एकः कलत्रापि निमि
त्रे दे मे दे नश्चाद युग्मं कुर्यादिति तदुक्तं कालादशै॥ नित्यं स्ये चोद कुं मस्यदावपि मासि
कयोरपि॥ युगाद्यादिका योश्चापि मत्वाद्यादिक योरपि॥ प्रत्यादिकेषु चान्ययो
गेषु विहितस्य च॥ संपाते देवता मेदात्तश्चादे युग्मे समाचरेदिति॥ अत्र मासिकोद
कं भाद्यनियतनिमित्तं कृत्वा पश्चान्ति तदा दारिकिदि कं कुर्यात्॥ ये पुनि मित्रेषु एय
कृतकार्यं प्रसंगा सिध्यति तदुच्यते॥ रातदपि कालादर्शान्ति तदा दारिके यो सो द कुं
ममासिकयोरपि॥ दारिकि स्य युगादेश्च दारिकालन्ययोगयोः॥ दारिकि स्य च म
त्वादेः संपाते आह कर्मणः प्रसंगादितरस्यापि सिद्धे रमाचरेदिति॥ नित्य दारिकि

नि०दि०

२६१

योः संपाते दार्शिकं कुरुयति ॥ सपिंडेनोदप्रतिदिवसविहितसोदकुंभ ॥ मासिकं च तयोमासी
कंकुयति ॥ माघा मावास्यायुगादि ॥ फाल्गुना मावास्यामत्वादि ॥ अलस्यै योगशब्द नचंद्र
सूर्यग्रहणसंक्रांत्यद्दिवादीनामुपसंग्रह ॥ अथ एकं कर्त्तरि एकदिने एकमुद्दिश्य
रुद्रयं न कुरुयति हाहदक्षः नैकश्चाद्दस्यद्दिवादीनामुपसंग्रह ॥ अथैकयोस्मिमाते
हनिकस्य चित् ॥ नयत्तं नवलिनैव देवर्षिपितृतर्पणमिति ॥ निमित्तं नैदेकत्र व्यंतद
हानावाजि ॥ आर्द्रं कृत्वा तु तस्यैव पुनः आर्द्रं तु कारयेत् ॥ नैमित्तिकं तु कर्त्तव्यं निमित्ता
नुक्रममादिति ॥ आर्द्रं कृत्वा पुनः आर्द्रं न कुरुयति कवासरे ॥ यदि नैमित्तिकं न स्यादेतद्दे
वतां वेदिति ॥ तथा ॥ नैकः आर्द्रं यं कुरुयति कवासरे ॥ नैमित्तिकत्वेनेकेषां नि
मित्तानां च संकरे ॥ नैमित्तिकानि तु ज्येष्ठादेव तैको तु कुरुयति ॥ अनेकेषां निमित्ता
नेकेषां निमित्तानां संकरे नैमित्तिकश्चादनि देवतैकोपि उद्देवैकोपि कुरुयति ॥

२६३

कुरुयति ॥ निमित्तानां तु ज्येष्ठादेव तैको तु कुरुयति ॥ अनेकेषां निमित्ता
नेकेषां निमित्तानां संकरे नैमित्तिकश्चादनि देवतैकोपि उद्देवैकोपि कुरुयति ॥
रन्ते कवासरे ॥ नैमित्तिकानि कायाणि निमित्तास्त्यनुक्रममादिति ॥ नित्यकाम्यविष
ये विशेषः ॥ यत्र देवतैकोपुत्रकामानुशान्तिस्य च आर्द्रं प्रसंगात् सिध्यति ॥ तदुक्तं स्म
ति संग्रह ॥ काम्यतन्त्रेणानित्यस्य तन्त्रश्चादस्य सिध्यति ॥ स्यादेकत्वं तु देवादे देवतैकोप
नबंधादिति ॥ आर्द्रशब्दकालेस्य ॥ इति आर्द्रतत्त्वावृत्तिविषयो विचारनिर्णयः ॥ अ
थ संघातमरणोर्द्धदेहिकतिर्णयः ॥ पत्न्यादीनां पित्रोश्च संघातमरणे विशेषमाह
मातापत्याः पुत्रस्य तत्पुत्रश्चोस्तत्तनयस्य च ॥ स्नुषा स्वस्नोश्च संघातमरणं यदि ॥ त
था ॥ मातापत्यात्तत्तत्पुत्रः पत्नीपुत्रः स्नुषा तथा ॥ एषां मृतौ चरेच्छादं मृत्युपुनः पुनः पि
तुरिति ॥ पत्न्याद्यन्तरं मातापितृमृतौ मरणक्रमेण आर्द्रं प्रसक्तौ तन्निवृत्त्यर्थमाह पि
तृपूर्वकुर्यादिति ॥ पितुरिति अंतरापितुर्मृतेपि पूर्वकं ॥ यत्र देववचनं ॥ पितरौ हि म

नि०दि०

२६७

तौयस्यदेहसस्यासुचिर्नवेत्॥ नदैवंनापिपित्रं च चयावत्सुवेनिवसर॥ स्नातं चैवम
हादानं साध्यायश्चाग्नितर्पणं॥ अथमादेनकत्रयमहागुरुनिपातनइति॥ तत्पत्न्यादि
सपिंडनक्रियाविषयं॥ यन्नुजाबालिवचनं॥ पत्नीचैवसुतो ज्ञातास्तुषाचैवविपद्य
ते॥ तत्रश्चाहानि कुर्वतित पित्रोर्मतिपोरपीति॥ तत्पितृः सपिंडनामावेमत्मादीनां
दादृशाहादिक्रियानिषोध्यपरं॥ यदाहदेवन॥ पित्रोरुपरमेपुत्राः क्रियांकुर्युस्त
योरपि॥ अनिष्टत्रचनान्येषां संघातमरणोत्पत्त्याल्लोकाक्षिः॥ यत्पीपुत्रः सुषापोत्रन्ता
रतत्पुत्रका अपि॥ पितरौवायदैकस्मिन्त्रियेरत्वासरेतया॥ आद्यमेकादशो कुर्या
न्त्रिपक्षेच सपिंडनमिति॥ पित्रोः सपिंडनानंतरं त्रिपक्षइति॥ यत्पत्न्यादीनां पित्रोश्च सं
घातमरणोदहनादिकमाद्याश्चाहपुमंते कृत्वा तत ऊपति॥ तदाहदेवजः॥ महागुरु
रुतिपातेतुपितृकर्मयथाविधि॥ कुर्यात्सिरादवकिर्नैको हि दंनपार्वणं॥ तनुनैका

२६७

दिष्टं सिति सामान्यनिधादाद्यश्चाहं कृत्वेति व्याख्यातं कथा॥ उत्तरं॥ आद्यंश्चाहमश्रुदो
पिकुर्यादिकादशोहनीति विशेषवचनान्ता नुमुक्तिः॥ लोकाक्षिरपि॥ अन्येषां प्रेतका
यापिमहागुरुनिपातने॥ कुर्यात्सिं वसरादवकिश्चाहमेकंतुवर्जयेत्॥ आद्यश्चाह
वर्जयित्वा न्यसंवसरादवकिपिंडनोदं कुर्यात्॥ यन्नुलोकाक्षिवचनं॥ पितर्युपरते
पुत्रोमातुःश्चाहानिवर्तते॥ मातर्यपि च वृत्तायापितुःश्चाहानिवर्तते॥ इत्यस्यकागति
रिति॥ निष्टुत्रिवचनं यत्र दसंघातमृतौ न वेत्॥ मातुर्दशोहमध्ये पितरिमृते मातुः
सपिंडनान्तिवर्तते रावं मातरिमृते दशोहपितुः सपिंडनश्चाहानिष्टुत्रिरिति॥ त
दाहदेवजः॥ एकाहमरणो पित्रोरन्यस्यान्यदि नैमृतौ॥ सपिंडनं त्रिपक्षे स्यादनुयात
मृतिविना॥ अनुयातमरणो अनुगमनमरणो दशोह एव न त्रिपक्षे सपिंडनमि
ति निर्णयः॥ अथ प्रासंगिकं क्रियामेदेनाह॥ परा मर॥ पूर्वाः क्रियासध्यमाश्च

नि०दि०

२६८

तथैवोत्तर संस्क्रियाः॥ त्रिः प्रकाराः क्रियास्तस्मात्सोऽत्यंतं शृणुष्व मे॥ आद्यादशा
हमध्येयादाद्याश्चक्रियाः स्मृताः॥ ताः पूर्वमिधमा मासिमास्येकोदिष्ट संज्ञिताः॥ अ
त्रे पितृत्वमापन्ते सपिंडाकरणादनु॥ क्रियेतेयाः क्रियापित्र्याः प्रोच्येतेतानयोत्तरा
पितृमातृ सपिंडैस्तु समान सलिले स्यात्॥ ततः संबंधिनिर्वापिराजावधनहारिणा॥
आद्यादयः क्रियाः मुत्रादौ रेवचोत्तराः॥ दोहि त्रिः वृत्तिरस्तेष्ट कायस्त्रितनयौ यथिति॥
आयदौहित्रविषयो विशेषः॥ पितृणां यत्र दशादौ विहितं स्यादमत्र च॥ मातामहा
तांदौहित्रमात्रेण तत्पदे तुतः॥ अवश्यमेव कर्त्तव्यमत्र ते वै न सः श्रुतेः॥ कृष्यशृंग
पि॥ पितरौ यत्र पूज्येते तत्र मातामहा अपि॥ अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषोत्तर कर्त्तव्ये
तिदि॥ व्यासोपि॥ पितृमातामहांश्चैव विजः श्रोतुं समर्चयेत्॥ अन्तः स्यात्पितृणां तु
ब्राह्मणोऽं सगच्छति॥ स्कंदपुराणे॥ पार्वणी कुरुते यस्मै केवलं पितुरग्रतः॥ माताम

२६८

हानां न कुरुते पितृदा चोपजायत इति॥ अविशेषेण सर्वत्र प्राप्तौ विशेषमाह॥ सापि
त्रोत्तं च दाहादिपितुः प्रत्यादिके विनाऽन्यत्र कर्त्तव्यं॥ कात्यायन॥ कर्त्तुमिच्छितं मुक्ता
तथाश्चादतिषोडश॥ प्रत्यादिकं च शेषे षिंडाः स्युषडिति स्मृतिः॥ कर्त्तुं स मात्तितं स
पिंडाकरणादौ हि त्रेमातामहस्य धनं ददादिक्रियां कुर्यात्किं स्कंदपुराणे॥ आह माता
महानां तु अवश्यं धनहारिणा॥ दोहि त्रोणा यत्किं त्रैक कर्त्तव्यं पूर्वमत्र मिति॥ पू
र्वदाहादिचत्तरं दशादि॥ दोहि त्रोदिविधः एको हि सामान्यं तेन ददादितुः पुत्रो दोहि
त्रः स तु पूर्वपितृश्चाहं पश्चात्मातामहाश्चाहं कुर्यात्॥ अपरः पुत्रिका पुत्र इत्यभिधी
यते॥ तद्वक्ष्ये मुक्तं वसिष्ठेन॥ अन्नात्कां प्रदास्यामितुस्य कल्याणं लक्ष्मणं॥ अस्या
योजातः पुत्रः समे पुत्रो न वेदितुं काया दत्ता तस्याः पुत्रको पुत्रः पुत्रिका पुत्रः स च
वैमातामहश्चाहं कुर्यात्तिदाह कृष्यशृंगः॥ यः स्यादुभयसंबंधः पुत्रिकायाः सुतोऽथ

नि० हि०
२६९

सौ ॥ पूर्वमातामह आदं यश्चात्यैरकमाचरेत् ॥ तथा पुत्रिका सुतो मातामादौ प्रमाताम
हानु दिश्या आदं कृ यति तदाह सुमेतु ॥ मातुः प्रथमतः पिंडं निर्वपेत् पुत्रिका सुतः ॥ दि
तीयानु पितुः सस्या स्तृतीयं तु पितुः पितुरिति ॥ तथा पुत्रिका सुत स्यात् मातुः सपिंडं न
मातामहे नैवेत्युक्तं ॥ मातामाह स्य प्रत्या बिकमपि पितृ आदं चतियमेन कृ यति त
दुक्तं ॥ कृ यन्मातामह आदं द्वि यमा तु त्रिका सुतः ॥ जनयोरपि संबंधः कृ यस्मिन्
नयोरपीति ॥ तथा पितरि जीवपि मातामहस्य पुत्रं संतानात्तावेदौ द्वित्रेणानित्यतप
णं कर्त्तव्यं ॥ अत्र कर्मपुराणवचनं ॥ उपस्य रूपाय नावेन तीर्थे च पादव ॥ चकार
देवकी सुतुर्देवकी पितृ तर्पणं ॥ इतिकेवलमातामहा स्य तर्पणं दर्शनात् ॥ इति
केमातुः स्तृतावेतदेव नित्यं ॥ आत्रादीनां स्मृता तांच पुत्रात्तावेतेषां पावणा ननुरो
धेन प्रवृत्तेः ॥ मातुः पितरमारम्यत्र यो मातामहाः स्मृताः तया ॥ देवस्य श्वदद्यात्तिल

२६९

यवोदकं ॥ न कदाचिन्निषेधोऽस्ततस्य वारादि संभवः ॥ एवं तिलानां निषेधेऽपि यवमि
श्रितानां निषेधः ॥ इति दौ द्वित्रकृत्यतिथिः ॥ अथ का म्यश्वादानि ॥ तत्र त्रिविधेषु
लविशेषमाह याज्ञवल्क्यः ॥ प्रतियत्स्मृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दश ॥ कन्यादिकमि
नः कृ युश्चादं पावणधर्मवेदिति ॥ कन्यां कन्यावेदिनश्च पशून् व्यसुतानपि ॥ द्यु
तं कृ षिचवा णिज्यं द्विशर्कं कशां स्तथा ॥ ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रास्वर्णरूप्ये सकुप्ये
के ॥ तातिश्चैधं सर्वकामानाप्नोतिश्चाददः सदा ॥ कन्यावेदिनो नामानरः द्विशर्का
गवा दयः ॥ एकशर्का आश्वदयः ॥ कृ प्यकन्नपुमीसादि ॥ अकृ प्यं रूप्यं हेमरव्यं ॥
कृ प्यमन्य दधनं वेदिति ॥ शेषं मुखंगमं ॥ शस्त्रेण नुहता ये वै ते स्य स्तत्र प्रदीयत
इति ॥ तत्र चतुर्दश्या ॥ एतानि का म्यश्वादानि कृ ष्णपक्षे प्रतिपत्स्मृतिष्वमावा
स्या पर्येता सुतिथिषु ॥ येश्च श्रद्धतास्तेषां तु समवमागतस्यापि पितुः शस्त्ररुतस्य

निदि.

२७०

वै॥ एकोदिष्टं मुनेः कार्यं चतुर्दशैर्माहालय इति स्मरणात्॥ समन्वमागतस्य सपिंडी
कृतस्य महालयेनात्र पदकृत्तपक्षे॥ चतुर्दशैर्माहालय इति स्मरणात्॥ समन्वमागतस्य सपिंडी
न पुनः शास्त्रावृतस्यैव चतुर्दशैर्माहालय इति स्मरणात्॥ अतश्च स्यादाद्येयया प्राप्तमेव श्राद्धं॥ पित्रादिषु
त्रिपुत्रास्त्रादिह तेषु तत्र पावणिमुक्ते स्मरतिषु॥ न च नात्र पदकृत्तपक्षे एवायं काम्य
श्राद्धविधिः॥ श्रोत्रपथामपरपक्षे मासिमासिचेति शौनकस्मरणात्॥ काम्यांतरमा
ह याज्ञवल्क्यः॥ कृतिकादिषु धिष्ठेयुर्न रण्यं तेषु पावणिः॥ कथं श्राद्धं श्रद्धा धाताः सु
गदिफलहेतवो॥ स्वर्गं हि पत्यमो नश्च शौचं न वलंतया॥ पुत्रान् श्रेष्ठं च सौभाग्यं
समृद्धिमुख्यतां शुभा॥ अथ च वक्तव्यं चैव वाणिज्यं प्रवृत्तिं न पि॥ अरागित्वं यशो वा त
शोकता परमां गति॥ धनं वेदा न निषकं सिद्धिं कृप्यं गामयजीविकं॥ अश्वानां युद्धा
विधिवत्तयो वा श्राद्धं त्रयच्छति कृत्तिकादि स्मरणं तं सकामातां पुत्रादिमानिति प्र

२३०

इत्तचक्रता प्रतिदत्ताता॥ न क्षत्रश्राद्धं निषेधः॥ अथ काम्यांतरमाह मारुचिः॥ कृत्त
कादिषु कृत्तेषु श्राद्धेयत्वं लभ्यते॥ विष्णुनादिषु योगेषु तदेव फलमश्नुते इति॥ त
थारव्यादि वारेषु ब्रह्मस्यति॥ आरोग्यं चैव सौभाग्यं शत्रूणां च पराजयं॥ सवन्तिकां
न प्रियां विद्यां धनमापुयथाक्रमं॥ सूर्यादिदिवसेषु तच्छ्रेष्ठं कृत्तमते फले॥ बवादि
करणेषु तच्छ्राद्धकृत्तमते फलमिति॥ काम्यश्राद्धानि॥ यत्रुदत्तैः श्राद्धेः पितृणां त
स्मिन् वितीत्युक्तं तदनुपपन्नं॥ स्वकायशुभाशुनकर्मविशेषं स्वर्गनिरकादिकगतानां
मनुष्याणां पुत्रादिनिर्दत्तैरन्तादिभिः तस्य संनवात्॥ संनवे चारव्यं कर्मफलं न प्रयु
छंतीति वसुधादिसुताः पितरः श्राद्धं दत्वा॥ प्राणयान्ति मनुष्याणां पितृ तश्चाद्ध
नर्हति इति॥ नद्युत्तदेव तादृशदय एव श्राद्धकर्मणि संप्रदानं नृताः॥ पित्रादिश्राद्धे
रुच्यते॥ किंतु अधिष्टान् वस्वादिदेव सहितारव॥ यथा देवदत्तौ दिशः केन वारी

नि.दि.

२७१

रमानेनात्मात्ममात्रं किंतु शरीरमात्रं विशिष्टात्मा न उच्यते ॥ एवमधिष्ठातृदेवतासः
हिताएव देवदत्तादयः पित्रादिना दैरुच्यंते ॥ ततश्चाधिष्ठातृदेवता वस्वादयः पुत्रादि
निदत्तेनादिनात्त ॥ संतस्तान् देवदत्तादीन् तर्पयंतिकर्तुं पुत्रादीन् फलेन योजयति
याथा मातागर्भापोषणायात्पदनेनात्तयादिना स्वयंशुपनुक्तेन तस्मात्तस्मिन् स्वर्ग
रगतमपत्यं तर्पयति ॥ दोहदालादिप्रदायितश्च प्रत्युपकारफलेन संयोजयति तद्व
त् ॥ वसावोरुद्रा अदिति सुता आदित्या एते पितरः पित्र पितामह प्रपितामह शब्द वा
व्यातके वजे देवदत्तादय एव आददेवताः आदकर्मणि संप्रदानस्तुताः किमतोम
नुष्पाणो पितृ देवदत्तादीन् स्वयं आदेत तर्पितास्तर्पयंति तान् शत्रुपतिशाययोगेन
किंच ॥ न के वजे पितृस्तर्पयति अपितु आदकारित्य ॥ आयुः प्रजाधनं विद्यां स्वर्ग
मोक्षं सुखातिच ॥ चकारात्तत्र तत्र शास्त्रोक्तमन्यदपि फलं स्वयं प्रीताः पितामहा

२७१

वस्वादयः प्रयच्छंतीति ॥ तथा ॥ अयतद्वितये आदं विषुवद्वितये तथा ॥ मन्वादौ च यु
गादौ च पिंडनिर्वयणादते ॥ सर्वसंक्रांतिवृषि ॥ तथा न्ये पित्रा आदकालाः स्मृतिपुराणा
दिन्यो वरांतव्यात्यश्निहृदि आदादि आदनिर्णयं ॥ कृते च लूदि वेदे न ग्रथेति निर्णयदी
यके ॥ सवृद्धीनां सकाम्यानां मादता मेघनिर्णयि ॥ श्रीहरे वायनमः ॥ अथैवा
नां पुनराचोचनिर्णयः प्रस्तुयते ॥ तदा शौचं द्विविधं स्मृतं के मते के चेति ॥ स्मृतिर्जन
नंतलि मित्रं स्मृतं मरणानि मित्रं स्मृतं केशावमित्यनयंतिरे ॥ तत्र गन्धधारणादा
रन्योपनयनपयंतिर्जनयोर्विधं निर्णीते प्रातक ॥ अधुना वयं नया दूधं मरणविषये
आशौचं नीमित्रं कालनियमं संपिंडिना मासानां दकानां वा निधीयते ॥ दंशाहंशा
वमाशौचं संपिंडेषु विधियते ॥ जननेष्वेवमेव स्यान्ति पुष्पेणाशुद्धि मिच्छतां ॥ जन्म
न्येकोदकानां च त्रिरात्रा लुद्धिरिष्यते ॥ रावस्पृशो विशुध्यंति अक्षरं दकादायित

१५५

नि.दि.

२७२

इति। तथा ब्राह्मणस्य मोक्षो जीवन्धनानंतरणे क्षत्रियस्य धनुर्ग्रहणानंतरं वैश्यस्य प्रतोदग्रह
णानंतरं मरणे संसृणाश्च॥ तदहाहारात्॥ आमोक्षो जीवन्धनादित्रः क्षत्रियश्चाधनुर्ग्रा
ह॥ आप्रतोदग्रहादौश्यः शूद्रो वस्त्रद्वयग्रहादिति॥ तथा उपनयनाद्धर्मस्ते माया
च केदशरात्रमिति दशकं॥ अतश्च ब्राह्मणादीनामोक्षो जीवन्धनादनेतरं दोषपिंडोदक
दानादि संस्काराः संसृणाश्चोचकत्रयमिति॥ ब्राह्मणादीनामाशौचकालवधिमा
दयत॥ सूतके स्तनके विप्रोदशरात्रेण श्रुयति॥ वैश्यो विंशतिरात्रेण त्रिपंचाहेन त्रिपे
चाहेन मृमिप॥ तथा शूद्रः समग्रेण नित्यं मासेन श्रुयति॥ शौचशौचं प्रकुर्वीरन्
प्रवर्षणं संकरा॥ वर्णसंकराश्च वरयकारादयः॥ अथाशौचवादेन जननं मरणं
चोच्यते॥ तच्च जननं मरणं मृत्युन्तं तातमेव तिमित्रं॥ तिदं शिंताति मरणं कृत्वा
पुत्रस्य जन्म चेत्यादितिलिङ्गस्य दर्शितात्॥ तथा विगतं तु विदेरास्ते शृणुयाद्यतिदं

२७२

वं॥ यद्येषेदशरात्रस्य तावदेवाश्रुचिर्न वैदिवाकारं न सामर्थ्याच्च॥ उत्पत्तिमात्रायेक्ष
त्वेत्याशौचस्य दशाहाशौचकालनियमाश्च तत्प्रवृत्तिकारावेति॥ अतिदेशितातिम
रणश्रुणावणेदशरात्रशेषमेवाशौचमयामिध्यताति यद्येषेदशरात्रस्येत्याद्यतारं
नणीयं स्यात्तस्यात्तातमेव जननं मरणं च तिमित्रं॥ तच्चोच्यते तिमित्रमप्याशौचं त्रि
रात्रंदशरात्रं चेष्यते मत्वा दिति॥ अथा॥ त्रिरात्रंदशरात्रं वाशावमाशौचमिष्यते इ
ति॥ शावतिमित्रं शावं॥ अत्र त्रिरात्रंदशरात्रयोः समावोदकसपिंडविषयत्वेन व्य
वस्था॥ सपिंडता तु सप्तमपुरुषावधिका॥ ऊर्ध्वं समावोदका इति॥ यत्र॥ चतुर्थेदशरा
त्रस्यावस्था मन्त्रिणाः पुंसि पंचमे॥ मष्टे च मेतुरहाष्टुद्विः सप्तमे तु हेवतु॥ तदिगीतत्वा
न्नादरणीयं॥ अथ विगीतं तथापि सधुपकेण पश्चालनं न वदन्ना कविद्विष्टत्वात्तानुष्ट
पं॥ अस्वर्गलो कविद्विष्टधर्ममप्याचलितिमनुस्मरणात्॥ न च सप्तमे प्रत्यासात्

नि० दि०

२७३

पिंडे एकाहः॥ विप्रकृष्ट एवमादि समानोदकेषु न्यदमिति युक्तं॥ तथा॥ क्षत्रस्य द्वाद
शाहानि विराः पंचदशौ वतुः॥ त्रिंशदिना निशुद्रस्य तद्वित्यायवर्त्तिनः॥ न्यायवर्त्तिनो
विजशुद्रादिरतस्य तद्वित्यादि योगीश्वरादिवाक्यैः॥ क्षत्रियदि
सूतकविषयप्रकारविशेषदशनिर्वाहः॥ त्रिरात्रं दशरात्रं वेत्येतदाशौचं पारिवर्ष्यात्
व्रतणविषये व्यवतिष्ठते॥ अतः सपिंडानां दशाहं समानोदकानां दशहं शवस्य शौ
विशुध्यति त्र्यहान् दशकदायिन इति वचनात्॥ एवं च॥ दृष्टः शौचक्रिया लुप्तः प्रसारव्या
तनिषक्रियः॥ आत्मानं घातयेद्यस्तु नृग्वृक्षनशानां बुद्धिः॥ तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्विती
ये त्वस्ति संवय इत्यादि शान्तातपीयादिवाक्ये न्यायैधानादि मरणविषयसपिंडे स्त्रीदशौचं
क्रियमाणे समानोदकानामेकाहः॥ एतच्च स्मृतिवाक्यसंमतं तिरूपितं प्राक् समानो
दकाशौचं निर्णयैः॥ स्येदिमाने तरे रजोदशनि शौचयोः प्रवृत्तौ तत्प्रवृत्तिगणनाका

२७३

याः॥ तदाह कात्यायनः॥ उदिते तु यदा स्येतीराणां दश्यते रजः॥ जननं वा विपत्तिविषया
हसस्य शर्वरी॥ तथा॥ रात्रिक्रिया निमाणां तु दौर्भागो पूर्व एव तु॥ उन्नमांशः प्रमातेत यु
ज्यते कृतुस्तके॥ आदौ नागद्वये चैव सर्वदिने॥ अंतिमे चैव रदितमिति॥ वदेती॥ रात्रावे
व समुत्पन्ते मते रजसि सूतके॥ पूर्वमेव दितं ग्राह्यं यावन्नाभ्युदितो रविरिति॥ अत्र
देशाचारतो व्यावृत्ताः॥ अथ क्षमादीनामाशौचं तेषां स्मृत्यंतरेषु दशाहं दशौचं वाक्वा
चौचकल्यादिति॥ एकादशौहा प्राजप्यो वैश्याद्वादशानि स्तथा॥ शूद्रो विरातिरात्रे
पाशुधते मृतसूतके॥ पारसरा॥ क्षत्रियस्तदशाहेन सूकर्मनिरतः शुचिः॥ तथैव द्वा
दशाहेन वैश्यः शुद्धिमवाप्नुयात्॥ वसिष्ठः॥ पंचदशरात्रेण राजन्यो विंशतिरात्रेण वै
श्य इति॥ तथा॥ कृष्यशृंगः॥ त्रिरात्रां यत्र विप्राणां माशौचं संप्रै त्रिरात्रावृत्तपते॥ तत्र
शूद्रे द्वादशाहः षट्पदं वक्षत्रवैश्ययोः॥ क्षत्रेषु द्वैश्यपर्वे नति॥ तथा॥ निवृत्तचूड

नि०दि०

२७४

केविधेनिरात्रास्तुदिरिष्यते॥ निवृत्तेक्षत्रियेषादिः वैशेषतवमिरुच्यते॥ ऊर्ध्वं विवर्षादि
त्रेपिद्वादशाहो विधीय इति मिताक्षरात्॥ वर्षद्वयमतीतो यः शूद्रः संस्त्रियते तपदि॥ मा
सिके चमवेष्टो च मित्त्वं बहति चोगिराः॥ एतानि तूनाधिककालविधायकानि वाक्य
निदेशाचारतः कुलाचारतो वा परंपरा प्रवृत्तत्वेन वा गुणवदप्यावद्विषयत्वेन वा व्यक्त
पत्नीयानीति॥ अंगिरसा तु क्षत्रियादीनां शुद्धावचपक्षाननिधमापि सर्वविधाशौचवि
षये साधारणो दशाहपक्षो निहितः॥ यथा॥ सर्वेषामेव वर्णानां स्मृतं केतया॥ दशाहास्तु
द्विरयवा इति द्वातातपो ब्रवीत्॥ विज्ञाने मरुविश्वरूपमेधातिथि प्रवृत्तिरिगीकृतं
ति॥ एवं सति वैशाखं परंपरानुसर्तव्येति॥ क्षत्रियादीनामाशौचं निर्णयि॥ अथानुपत्ती
तमृताशौचे सति सपिंडा नाम स्मृत्पक्षे कालनियमा माह देवजः॥ स्वाशौचकालदि
तेयं स्मृतिं तु त्रिमासाः॥ मृत्तुविदूक्षत्रविघ्राणा यथा शास्त्रप्रणोदितमिति॥ उ

२७५

पत्नीतविषयेयि॥ दशाहादि त्रिमासेन कृते संचये ते क्रमान्॥ अंगस्मृतिमिच्छेति वै
र्णानां तद्वदिति॥ त्रिचतुःष्वेव दशानिः स्मृत्पावणाः क्रमेण तु॥ नो ज्ञानो दशानि विघ्रा
शेषादि त्रिषु दुर्नरैरिति॥ दशाहादि त्रियादयो नो ज्ञाना इति॥ एतच्च क्षत्रियादेर्मादशा
हधिकशौचपक्षविषयं॥ अयमेति याताशौचमुच्यते॥ आशौचमध्यपुनराशौचात्
रामः संनिपातः॥ आशौचमध्यपुनः प्राप्तं जननिमित्तं॥ मरणानि मित्तमाशौचं पृथ
कं नकार्यं॥ किंतु पूर्वाशौचशेषे पातस्यापि शुद्धिः स्यात्तदुक्तपातावल्केन॥ अंतरा
जन्ममरणोद्देशाहोतिविशुध्यतीति॥ अत्र चांतुराजन्ममरणो इति पक्षस्य विवक्षा
निहितो तथापि स्मृतकेन जनननिमित्तेन स्मृतकेन जननं शुध्यति॥ स्मृतकेन त्वमयं
ननमरणं च शुध्यतीति॥ तत्र तावद्दशकं॥ मृतजन्मनो मृतवशा छुदिरिति॥ अंगि
रा अपि॥ स्मृतकेन त्वमयं स्मृतकेन त्वमयं स्मृतकेन त्वमयं स्मृतकेन त्वमयं स्मृतकेन त्वमयं

ति.दि.

२७५

नस्तकमिति॥अत्रैवविशेषः॥शाबौतःशबमायातंएवविशेषेनशुध्यति॥गुरुणाल
शुध्येतलघुतानैवतदुरु॥चंदुनिबंधात्॥स्मृत्यंतरे॥स्तकेस्तकेनमोयुधपिप्यात
कथंचन॥तच्छेषेणैवशुध्यतिस्तकेस्तकेतथा॥तपोतिस्तकमपिशुध्येतस्तकेने
ति॥शाबाशौचमध्येजननाशौचेसतिजननाशौचमध्येशाबाशौचेचोत्पन्नेवाशाबा
शौचाशुद्धिःकायतिदुक्कंषडिशात्मते॥शाबाशौचेसमुत्पन्नेस्तकेतुयादामवेत
शाबेनशुध्यतेस्तकिन्तस्तिःशावशौचितीति॥शावमपिस्वसमानकालस्यजाताशौ
चस्पृष्टजितकं॥नाधिककाजस्या॥एवंचमिताःक्षुरयो॥यहापुनर्वर्त्तिमानाशौचा
दीर्घकालमाशौचेअंतरायतिते॥तदादीर्घाशौचेनैवशुद्धिरिति॥यथाहोशाताः॥
स्वल्पाशौचस्यमध्येतुदीर्घाशौचेनवेद्यदि॥तद्वेणविशुद्धिःस्यास्वकालेनैवशु
ध्यतीति॥तद्वेणस्वल्पकालसंबंधिनाशौचेनैवय॥स्मृत्यंतरेपि॥जन्ममरण

२७५

तिमित्रस्वल्पकालाशौचमध्येदीर्घकालाशौचेसतिदीर्घकालाशौचेनैवसुधः॥स्मृत्यंत
रेपिदी॥नस्वल्पकालाशौचेनस्य॥अत्राशौचस्यस्वल्पत्वेदीर्घत्वंचकालकृतमेवने
य॥नजननमरणनिमित्तकृतं॥ततःस्तकेजन्मनिमित्तेदीर्घकालेसतिस्वल्पकाल
माशौचमरणनिमित्तति॥एतदतिश्रेयहारीतेनाप्युक्तं॥जातकेतकेवास्यान्मृतके
जातकेतथा॥जातकेनमृतेशुध्येतनमृतनतुजातके॥यत्रु॥आघातापौगपद्यंतुगरी
योमरणंनवेदित्युच्यते॥तज्जननमरणयोराशौचयोःसामानकायावेवेदितव्यम
रणंगरीयेति॥अतश्चत्रिरात्रेसंबंधिनामरणाशौचेनद्वारात्रंजातकेननिवर्त्ते
तइतिरहस्ययतजननेमरणचेस्यान्मरणेजननेनैव॥तच्छेषेणैवशुद्धिःस्यान्म
मंन्युनेनबाधिकमितिचेदुनिबंधात्॥तथा॥तूनकालेमृताशौचजननाशौचेनशु
ध्यतीति॥अयमजातीयतःपातित्वेपिश्रावस्यकेचित्तद्वेणशुद्धेरपवादः॥य

२७५

नि.दि.

२७६

धाह विज्ञानेश्वरः॥ शुद्धिः पूर्वसमाप्तिः सदृशयो योगेन्द्रिदं स्तुतिकोदित्वेति॥ अग्निदं ये
न प्रेतस्य अग्निदं त्रिस्तविना॥ अग्निदः पुत्र इति केचदाहुः॥ तद युक्तं॥ यतः पुत्रस्य पित्रो
राशौ च ताराशौ चो तरेण न निवर्तते॥ इति स्मृतियुक्तं॥ तस्मादग्निदः पुत्रो न्यगोत्रो वा॥ त
था च अन्यगोत्रो न्यगोत्रस्याचायदि रंते हि कर्त्तुं तददा दशरात्र मुक्तमिताक्षराया॥
गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृ मेधं समाचरेत्॥ प्रेतादाराः तौ प्रेतद्वारैः समंतत्स्य दश
रात्रेण शुद्धतिनि॥ मनुस्मृत्या त॥ अत्र शिष्यग्रहणात् पुत्रानावराधाधिक्रियते स
यदि अने हि कर्त्तुं तददा दशरात्रा मिति चंदुतिव धे विशेषव्याख्यातं॥ तदथा दश
कनाथेपि॥ गोत्रान् अग्निदाता स यव प्रेत संस्यन्ति दशरात्रमेवाशौचवात्॥ य
द्यपि पूर्वशौचे तपश्चिमाशौचमुपरंतं॥ तथापि पश्चिमाशौचादग्निः स्तुतकाधव
दशरात्रमेवाशौचवात् न वतीति॥ तथा॥ अन्यगोत्रो न्यगोत्रस्य प्रेतस्याग्निददा

२७६

तियु॥ उदके पिड्डा न च सदृशाहं समापयेदिति॥ करंडिकायां तथा पुत्रासंनिधा
ने येनासगोत्रो दिना संदाह संस्कारः कृतस्ते नो वा दशाहान् प्रेतकर्म कर्त्तव्यमिति मि
ताक्षराया॥ एतदग्निप्रेतस्य शिष्यो ब्राह्मणस्य दशरात्रे आशौचमिति शंखस्मरणमा
तापित्रोराशौचं सान्निपाते त्वे गिरसा विशेषकं॥ मातयत्रिप्रमातायामशुद्धौ म्रियते
पिता॥ पितुः शौचपाशुद्धिः स्यान्मातुः कुयन्निपक्षिणीति॥ अपमयी॥ मातरि पूर्वमाता
यां तस्मिन्मिताशौचमध्ये यदि पितुर्मरणं स्यात्तदा पित्राशौचे नैव शुद्धिः कार्या नमात्रा
शौचेन॥ पितृमृताशौचमध्ये यदि मानुर्मरणं दापितुराशौचं समाप्यधिकं मातुः पो
क्षिण्याशौचं कुर्यात्॥ न पित्राशौचे न शुद्धिरिति॥ इदं मातुः पक्षिण्याशौचे म्रतिमित्रा
पिंडुक्रियाद्यं ते हि इति मित्तां न वेत्॥ पूणमाशौचं॥ अन्यथा वाक्यं॥ तरित्वरोध इति॥
रावे सन्निपाताशौचवशात् शुध्यति धाते पिणो तमेन विशेषकं॥ रात्रिरोषे स पिते

नि.दि.

२३३

संज्ञा प्रभातेति स्मिरिति ॥ अथ मय ॥ पूर्वशौचे रात्रिमात्रशेषे यद्यशौचांतरं निषेते ततर्ह
पूर्वशौचं समाप्यान्तरं द्वाभ्यां रात्रिभ्यां शुद्धिः प्रभाते तस्य रात्रेः पश्चिमेयामेव योजन
ताद्याशौचांतरं संनिपाते सति तिस्रः रात्रिभिः शुद्धिः लघुतः पूर्वशौचशेषेण ॥ रा
त्रानयोप्येवमाह ॥ रात्रिशेषे द्वाष्टुर्द्विर्धमशेषे तु चिस्त्रहात् ॥ अत्राशौचप्रकारणे
रात्रिग्रहे अदृग्गणवाहो रात्रो यज क्षणार्थ ॥ तथा ॥ आघृणा गदयेयावत्सूतस्य सूत
के ॥ द्वितीये सूतके चाघातसूतकाष्टुर्द्विरिष्यते ॥ अत ऊर्ध्वं द्वितीयां सूतकां ताष्टुचिः सू
त ॥ इति क्रमपुराणं ॥ इमानि पूर्वशौचं समाप्यान्तरं अधिकशौचानि धाय कानि ॥ त
थापि देशाचारपतो न स त्रिव्याति ॥ अथ प्रेतानुमते निदरे षोडशमनुताविशेष उक्तः
असं पिंडं द्विजं प्रेतं विप्रो नित्यं वत् ॥ विशुध्यति त्रिरात्रेण स विप्रो ननु द्वेयदि ॥ अ
सं पिंडमिति अन्यगोत्रजं मातृसं पिंडादिकं ॥ पितृसं पिंडानां तु विहितत्वात् निदरे

२३३

णस्य निदरे यास्मिन्नानं प्रतिवदने ॥ बंधुवदति स्म हे नमदितु दे संविशेति ऐत्रदात्रि
रात्रमाशौचं ॥ तथा स्मृत्यर्थसरे ॥ स्मृदादिना सजाति प्रेतं नित्यं तद्दे स्थितौ त्रिरात्रा
शौचं ॥ पुनरपि मनु ॥ यद्यन्तमन्त्रितेषां तु दशांते वशुध्याति ॥ अत दन्तमन्त्रे वचे तस्मि
न्गृहे वसेत् ॥ यदि तद्दे तव से त्वदा राका इति ॥ रावं स्मृत्यर्थसरे प्रतिपादितम
स्ति ॥ अत एव दशकं ॥ निदरि मृतवत्तरान्तरं द्विते त्रीण्यन्यत्रासेदितमिति ॥ एतन्न
जातीयं प्रेतं निदरेण विषयं ॥ विजातीयं निदरेण तु यजातीयं प्रेतं निदरिति तज्जातीय
माशौचमुक्तं गौतमेन ॥ अधश्चत्यरो वणः पूर्ववर्णमुषस्त्रोत् ॥ पूर्ववर्णमुषसस्तत्रा
वोक्ता शौचमाचरेत् ॥ तथा ब्राह्मणश्चैव मधुध्मा अनाय ब्राह्मणं प्रेतं निदरिति तत्रा
वमात्रमाह परास्मरः ॥ अनाय ब्राह्मणं प्रेतं येव हं ति द्विजो त्रमा ॥ यदेयदेयस्य फलमन्त
पूयंति मेति ते ॥ न तेषामशुभं किंचित्पापं चाशुभं कर्मणं ॥ जलावगाहतां तेषां सद्यः

नि० दि०

२७८

शौचं विधिमत इति ॥ तथा ब्रह्मणेन सन्नियादीनां संस्कारेन कर्तव्यं ॥ तदुक्तं ब्रह्मपुराणे
ब्राह्मणस्वतन्त्रवर्णानां तद्वदेति कदाचन ॥ कामान्मोहाद्व्याध्वोना कृत्वा तज्जातिनां
व्रजेदिति ॥ अथानुगमनमात्रविषयमनु ॥ अनुगम्येष्टया प्रेतजातिमजातिमजाति
मेव च ॥ स्नात्वा सर्वे लः स्पृष्ट्वा शिष्टं तं प्राश्य विशुध्यतीति ॥ ज्ञातिः पितृपक्षः ॥ अजातिरस्य
पिंडः ॥ तथा ॥ ब्राह्मणेनानुगतव्योन्युद्रोतद्विनः क्वचित् ॥ अनुगम्यामसि स्नात्वा स्पृष्ट्वा शि
ष्टं तनुकाशुचिः ॥ दिन इति वैश्वस्य ॥ यदि स्नेहादिनानुगच्छति तदा तडागादिस्थे जले स्ना
त्वा शिष्टं स्पृष्ट्वा तं प्राश्य शुचिर्नवेत् ॥ एतद्धूतप्राशं प्रायश्चित्तमपिंडदिजानुगमनवि
षयं ॥ सपिंडानां तु विहितत्वात्तदोषः ॥ घृतप्राशनं शुध्यमेव तन्नोजनखानेस्पृष्टानु
गमनेनिरात्रं वक्ष्यते ॥ तद्वादि कर्मच ॥ एतद्यत्नादिवृत्तं सर्वे लस्तानाकारणे वेदात्
व्यं ॥ यतः शौचे स्नानं इति विज्ञानेश्वरः ॥ अतस्त्वबोधवैः सदा श्रमात्तं कृत्वा अकृते अस्ति

२७९

संचयने सर्वे लस्तानेन शुद्धिरिति विदुः ॥ कृते संचयने स्नानमथवाचमंतं चेति ॥ शौ
चः तथा ॥ पादकृच्छ्रः सपिंडस्य प्रेतालेकारणो कृते ॥ अज्ञानादुपवासः स्यादवाक्रौस्ता
नमिष्यत इति शौचं नोक्तं ॥ स्मृत्यर्थं ब्राह्मणं श्रवति हरिणं स्नानं कारवदतददत्ता
दिके कृते सर्वे लस्तानां सद्यः शुद्धिः ॥ सर्वे लस्तानप्राणायामैः शुद्धिरिति वा ॥ ब्रह्म
णविषयः ॥ श्रद्धानुगमनेन ॥ प्रेतीकृतं तु यः श्रद्धा ब्राह्मणो ज्ञातुर्बलिः ॥ अनुगच्छेन्ती
यमानं सन्निरात्रेण शुध्यतीति ॥ निरात्रेतु तत्स्तीर्णेति दीतं वा सशुद्धानां ॥ प्राणाभ्याम
वा तं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यतीति परस्मै ॥ सन्नियानुगमैर्वैश्वानुगमने च ॥ मानुषा
स्ति स्तिग्धं स्पृष्ट्वा निरात्रमात्रं चैव स्तिग्धं तदोरात्रमिति वसिष्ठः ॥ तथा सन्नियस्य वै
श्वानुगमने वै कादं ॥ श्रद्धानुगमने पक्षिणा ॥ वैश्वस्य श्रद्धानुगमने वै कादमिति स्प
त्यर्थमाशदित्यनुगमनादौ च तिष्ठति ॥ सापिंडेदिपिंडरात्राभावः ॥ सौत्रजादि

नि.दि.

२७९

पुत्रेषु मृतेषु होरात्राशौचमाह मनु॥ अतोरसेषु पुत्रेषु नायस्वित्यगतासु च॥ मृतासु अ
होराशौचं मात्रि मनुवर्त्तते॥ एतद्विषये सपिंडातामाशौचना वे प्रजापतिराह॥ अन्त्या
श्रितेषु दारेषु परेष्वन्ती मृतेषु च॥ सोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्मृत्स्त्रिरात्रेणैव तत्पितृतेत्येति
॥ विष्णुः॥ अतोरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च॥ पूरं पूरं मुनाय मुनाय मुच त्रिरात्रा
परपूर्वयो॥ राकाहस्त सपिंडाता त्रिरात्रं यत्र वै पितुरिति॥ यदा पुनर्ब्रह्मिणस्य सत्रं
यादयोः सपिंडाता वेति तदा बोद्धव्यं न धृक्कल्योनुसरणीयो यथा॥ सत्रविदं शूद्रं
जातीया ये स्मृतिं विप्रस्य बाधवाः॥ तेषामाशौचे विप्रस्य दशाष्टद्विरिष्यते॥ दारिणीये
। दशाष्टं धत्ते विप्रो जन्मदातो स्वयं निषु॥ यद्विस्त्रिंशिर्योकेन सत्रविदं शूद्रयो
निष्वतो विष्णुः॥ सत्रस्य विदं शूद्रेषु सपिंडेषु सपिंडेषु दूरात्र त्रिरात्रात्प्रायश्चित्तं
शूद्रे सपिंडेषु दूरात्रेण शुद्धिः॥ इति तवर्णनात्कृतेषु सपिंडेषु जातेषु मृतेषु वा तदा

२७९

शाचव्यपगमेशुद्धिः॥ तथा निन्तजातीया येन्नातरः॥ धर्मेत्येतदुपरते स्वकीयं स्वकीयं
स्वकीयमाशौचं कुर्यात्॥ तदाह वासु॥ असपुण्यास्ति मे पुत्रादिजातीनां प्रकीर्तिता॥ ए
थ कथमस्मिन् चाराः पृथक् शौचादिते स्मृताः॥ कथं प॥ चातुर्वर्ण्यमेकवेत्तमिति
तो॥ सर्वेषां पैरकशौचं विमक्राता स्वकं न वेत्त॥ स्वकीयमात्रं वर्णनासिति॥ एकपि
डाः पृथक् शौचाः पिंडस्तावत्तत्रिविदि॥ पृथक् जानाति न्तजातीयाः॥ प्रतिजोमाता
नुतास्ये वाशौचमिति॥ प्रतिजोमा धर्महीनाः पापेण्डमाश्रितास्तेनास्तेना नैष्यः काम
गास्तथा॥ मुराया आत्मघातिन्यो नाशौचेदकमाजधर्महीना तादति एतेषामपि वि
विधिवद्दहने सत्याशौचं निरूपितं॥ आकचडालादिह तसंस्कारप्रकरणे॥ इति तत्र
यकजातीयसपिंडाशौचं निर्णयः॥ अथासगोत्राशौचं॥ असगोत्रेषु पिमातामहा
चार्यमातुलादिष्वतिदृष्टे प्राप्तामाशौचमुच्यते॥ इह स्पृतिः॥ अहं मातामहाचार्य

नि.दि.

२८०

श्रोत्रियेषु चिन्तयेत् ॥ अहंविदितं ॥ मातामहोमातुः पिता ॥ उपनयनपूर्वकं वेदाध्या-
यक आर्यः ॥ तस्य पुत्रे पत्यावाहोरात्रे ॥ तदाह मनुः ॥ त्रिरात्रमाहुरावौ च माचार्ये चैव
संस्थिते ॥ तस्य पुत्रे च पत्न्यं च दिवा रात्रि मिति स्थितिः ॥ एकं रात्रा स्वाध्यायी श्रोत्रियः ॥ श्रो-
त्रिये त्रयसं पत्ने त्रिरात्रमशुचिर्न वेदिति ॥ मनुः ॥ उपसं पत्ने गुणायुक्ते ॥ एकाहं स ब्रह्म-
चारिणिसमा नग्राभीषो श्रोत्रिये इत्याश्वलायनः ॥ एकाचार्ये पितीतः स ब्रह्मचारी ॥ ए-
तन्ना संनिधाते एकाहः संनिधानं त्र्यहमिति ॥ तथा याज्ञवल्क्यः ॥ गुर्वेते वा स्यत्त चानमा-
तुल श्रोत्रियेषु चेति वेदाध्यायकः सन्नेता तो षडेवाकश्च गुरुः ॥ आते वासां शिष्यः ॥ अ-
तश्चानो वेदांगानां वक्ता ॥ एतेषु संनिधातेषु परतश्च होरात्र ॥ यस्तु मुख्या गुरुः पि-
ता तदुपरमेधा दशात्र दध्यपने वर्जनीय इत्याश्वलायनः ॥ तथा प्रचेताः ॥ मृतं च वि-
जिघांसे च त्रिरात्रेण विशुध्यतीति ॥ स्मृत्यर्थं सारेपि ॥ मातामहं गवचाय दीदितं

२८०

सस्त्रीयबंधि श्रोत्रियव ऊयत क्रतुकर्म क्रतिगायेषु गुणी बंधे कप्रा मे षु मृतेषु त्रिरात्रं
ग्रामांतरे पक्षिणी ॥ अगुणी पुरा कग्राम पक्षिणी ॥ ग्रामांतरे त्वेकाहमिति ॥ तथा मातु-
लादौ पक्षिणी माह मनुः ॥ मातुले पक्षिणी रात्रि शिष्य विर्वांधवे मुच ॥ पक्षिणी लक्षणी
मनयतो पि अहं न पक्षौ इव पस्या रात्रेः सा पक्षिणी ॥ तथा स्वमुख्योः श्वन गित्या च
मातुलान्या च मातुले ॥ पित्रोः स्वसरित द्वाष्ट पक्षिप ये त्ति वा ॥ स्वमुख्योः ॥ पित्रोश्च
कशेषः ॥ तथा ॥ मातुले स्वमुख्ये मित्रे गुरौ वै गता मुच ॥ आशौ च पक्षिणी रात्रि मृता
मातामहीय इति ॥ मातुल इति मातृ बांधव ग्रहणे तात्सं बांधवाः ॥ पितृ बांधवाश्च यो-
ति संबंधा उपलक्ष्यंते ॥ तथा च गौतमः ॥ पक्षिणी मस्यि देयोति संबंधे सहाध्यापिते
चेति ॥ योति संबंधा मातुले यमातृ वस्ते ययेत वस्ते या दया इति मिताक्षरायां ॥ त-
था ॥ आत्मपितृषु पुत्रा आत्ममातृषु सुपुता ॥ आत्ममातुलपुत्राश्च विनेया आ

ति.दि.

२८२

यजकः॥ आशौचं यस्य संसर्गादिपतेः हमेधिनः॥ क्रियास्य सतलुप्येते गृह्णिचन
तद्वेत्॥ इति॥ तदाशौचे केवलं गृहमेधिन एव॥ न पुनस्तद्वेत्तवानां नायादीनां तत्र
व्याघाचं न वेदित्यर्थः॥ तद्यामासत्रये निरात्रे स्यात्परमासौ चैव पक्षिणी॥ अहस्तन
वमादौ किं पुणेदितो दकं युचिरित्यनेन निरात्राघटिकांताशौचेऽपि अयमेवायः स्म
त्येनरेदिति॥ अतिक्रांते दशाहेतु घश्चाजानातिचेहृद्॥ निरात्रे सतकं तस्य न
द्रव्यस्य न तद्रव्यस्य कदिचिदिति॥ अतस्तेन व्येणपंचमहायसादिका यंपुत्रादिना
अविशेषो गुरु उपुराणात्॥ गुरुस्ते प्रोषिते यत्र क्वचिदिष्टिष्वेति पते गृहे॥ आशौ
चौचायगमे यत्र प्रारब्धे श्वद्वकर्मणि॥ प्रत्यागतश्च जानाति ते दृष्टं न गृहीतं दातव्यं
दृष्टमाशौचं॥ आशौचा गृहिणस्ते च न द्रव्यादेस्तदा न वेत्॥ पुत्रादिना हि सादार
णं श्राद्धं तत्वेन चारिवर्त्तं॥ समापनीयं च तेनैव गृहीतिष्टेन हत इति॥ अत्र श्राद्धं

२८२

विषये त्वारब्धपादोपादानात्॥ गृहिणोधिकारि विषयं॥ श्राद्धं मारब्धचेत पुत्रादिः क
यति॥ अनारब्धतु शुद्धो ध्यनेतरं सत्यं गृहाही प्रकयति॥ संसर्गाशौचेति क्रांताशौ
चेति निर्णयः॥ अयाशौचे कर्म निर्णयः॥ सतकं कर्मणां त्यागासे ध्यादीनां च विधे
यते॥ दानं प्रतिग्रहो मः साध्यायश्च निवर्त्ततेत्यादिना सर्वकर्मधिकारेति वृत्तौ प्र
सक्ताया के पुचिदप्यनुता प्रदक्ष्यते॥ अत्रे सतकेन वा बमव्यपलक्ष्यते॥ अयु
चित्वस्येन योस्तल्यत्वा दुनयमाशौचं॥ पुत्रजन्म निमित्राशौचेऽपि श्राद्धं विहितं॥
उद्देहे पुत्रजन्तने पुत्रेणां सोमिके मरवे॥ इत्यादिना॥ वतः तदवसः पुण्यं पित
णां वंशवर्द्धने इति॥ अहर्गणारात्र्युपलक्षणार्थः॥ पुत्रजन्म निरात्रावपि श्राद्धं दा
तादिकं कार्यं॥ तदाशौचं चोत्तरं निपातेऽपि कार्यमेव॥ यथा ह प्रजापतिः अ
शौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा न वेत्॥ कतुस्त कालीका शुद्धिः एवाशौचे तु

नि.दि.

२८२

मुध्यति॥ सतकमिति विशेषः॥ तथा व्यासः॥ सतिकावासनिजये जन्मदानां मदेवता
तदा मागति मित्तु दुर्दुर्जन्मनिका त्रिता॥ अथ मे दिवसेषु दशमै चैव सर्वदा॥ त्रिवि
तेषु न कुर्वन्ति सतकं पुत्रजन्मनाति॥ माकं दुर्ग्यापि रक्षणी या तथा षष्ठी तिशा तत्र वि
शेषतः॥ रात्रौ जागरणं कामं जन्मदानं तथा बलि॥ पुरुषाः ब्राह्मणस्त्रहस्त्राश्च तस्य गी
तौ श्रयो धितः॥ रात्रौ जागरणं कामं नैव सतकमिति॥ तथा पुत्रजन्मनि हिरण्यादि
प्रतिग्रहे पितृदोषस्तदुक्तं यास्तव लोके॥ ता कुमारजन्मदि वसे विप्रकार्यः प्रतिग्रह
पुत्रगवाश्वाजवा मः श्रय्या मनादिषु॥ तथा पुत्रजन्मा शौचे सिद्धान्तनक्षत्रो दोषः
स्तेनैवोक्तं तत्र सर्वं प्रतिश्रुत्या कृतान्ते तु न नृक्षयेत्॥ नक्षत्रेषु वा तु तन्मादा जित
श्च॥ प्रायश्चरेत्॥ कृतान्ते सिद्धान्ते॥ न नत निमित्ते मरण निमित्ते वा आशौ चैव
तिस्तुत कान्तनोजनतिषेधस्तयमेताप्युक्तः॥ उक्तं यत्र दशाहानि कुलस्यान्तेन

२८३

मुन्यत इति॥ उक्तं यत्र न नत मरणयो॥ कर्मणि स्यात् सतकि कुलस्या दशाहानीति आशौ
च शौचकाजौ पलक्षणं॥ यत्र ब्राह्मणा शौचे यो न्तमस्माति तस्या तावदाशौचं यावत्तेषा
मिति विस्तु॥ मनु रपि॥ यद्यन्तमन्त्रितेषां तु दशाहे नैव मुध्यतीति॥ रात्रि दुर्दि पूर्व विष
ये यद्यदुदि॥ ताता पूर्वमाशौचितो गृहे नृक्षे तस्य यावदन्ते जीयति तावदाशौचमुक्तं
गिरसा॥ अंतदशाहे नृक्षान्ते सतकं मृतकं पिवा॥ असे स्य शौचि वेत्तावद्यावदन्ते म
जस्य धइति॥ सतकान्तनोजने दोषा निधानमसकृत् विषयः॥ सकृत्प्यानां पुनर्न
दोषः॥ सतके तु कुलस्यान्तमदोषं मनु रब्रवीत्॥ स्मृत्युपसारेपि॥ सतकान्तनोज
नमकृत्प्यानां न कार्यं॥ सकृत्प्यानां न दोष इति॥ दातृनोक्तमो अविज्ञात सतके दो
यजनकं न स्यात्तदुक्तं षट् त्रिंशत्तते॥ उक्तान्यामपरिज्ञाते सतके नो दोष इति॥
एके तापि परिज्ञाते नोक्तदुर्दिषु मुदा वदेत्॥ दातृनोक्तो रन्यतरेण ताते सतकान्त

नि.दि.
२८४

नोजनदोषो नोक्रुरेव॥ सूतकान्ता नोजयित्वे दोषो दातुर्न नोजनदोष इति गरुडपुराणे
दोत्रानोक्राचतज्ञातं सूतकं मृतं केतया॥ जमयोरपि तदोषे नारोपयति कर्हिचिदिति त्रा
स्य पुराणे॥ अपि दातुर्गृहीतोश्च सूतकं मृतं केतया॥ अविज्ञातेन दोषः स्याद्वादिषु
कथंचनेति॥ तथा युद्धिवात्मने विशेषः॥ मुंजानेषु तु विप्रेषु अंतरामृतं सूतकं॥ अन्त्य
गोहोदकाचोनाः सर्वे ते शुचयः स्मृता इति॥ तथा सूतकिता केषु विप्रव्येष्टाश्चोचदो
षानावात॥ आत्य त्वमुक्ते मरीचिता॥ ज्वरपे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च॥ रा
ककाष्ठरपोष्पुदधिसर्पिः पयः सुच॥ तिजोषधाजितो वैपक्वापके स्वयं ग्रहः॥ पु
ष्पेषु चैव सुर्वेषु नोचं मृतं सूतकं इति॥ पक्वे न क्षयजातं॥ अपक्वं तु दुलादि॥ स्वयं
सह इति स्वाम्य मृतुजातः स्वाम्य नुजातः स्वयं मेवर स्त्रीया इति॥ तदपक्वान्तादिग्रह
णामन्तमत्र प्रवृत्तं देवाश्चोचवतो ग्राह्यो॥ तात्पस्मात्॥ तदाहा गिरं॥ अन्तमत्र प्र

२८५

वृत्तानामाममन्तमगदिति॥ मुक्तापक्वान्तमेतेषां त्रिरात्रं तु पयः पिबेदिति॥ अत्र
पक्वशब्दः सिद्धान्तविषयः॥ एवंधर्मश्चोचैः न्तमत्रिणामपि न ग्राह्यं सिद्धान्ताद्
ककिमुतो न्येया॥ तमिति॥ तथा आपूरुतः संप्ररक्तं मुंजानोपियतः सूतनिलिप्यते
तसाविप्रो हृदना कसिमोदिस इति॥ अथ जन्माश्चोचैः सिद्धान्तनोजननिषेधुत्र
सक्तानुप्रसक्तमनिधाय पुनः कर्माभ्यनुसंधियते॥ यद्योक्तं स्मृत्यदिषु॥ सूतकं क
र्मणां त्यागः संध्यादीनां च विधीयते इति॥ तथा॥ सर्वे कोलमुपासीत संधयोः पार्थि
वेष्यते॥ अन्यत्र सुतकाश्चोचैः विज्ञातामुरमीतित इति आदिना दोषोचैः संधोपासन
दीनानि वैधानि धातं॥ तत्कुत्रालग्रहणादिविधिपूर्वकं नोपासीतेत्यभिप्रायपरः॥
यतेः सूतके मृतके च वरोगात्यत्रोत्पाद्यति॥ मानं सानुजये संध्यां कृत्वा वारिविजि
तामित्यनेन स्मृतिवचनेन कृत्वा दिवर्जितं संधोपासनं विधीयते॥ नच विहितं

नि.टि.
२८५

निषिद्धत्वादतिरात्रे षोडशग्रहणावदिकल्यग्रं काकायां॥ संध्यास्तानपरित्यागात्तस्मा
द्वाधुनताव्रजेत्॥ तस्मात्स्तानच संध्याचरत के द्विपिते त्पुनैदिति स्मृतिसारवचनेन
संध्यापासने विनाश्रुत्वं प्राप्स्यति धातात्॥ अतः संध्यातया जेदिति॥ अमुमेवार्थ
पुलस्त्य एवाह॥ सूतके मृतके चैव संध्या कर्म समाचरेत्॥ मनसो वाच्चारयेत्तन्वात्प्रा
णाभ्याममृते संध्यापासने हि जइति॥ यद्यपि दर्शनवारि निषिद्धं तथापि गायत्री मुखा
यं निजि प्रक्षेयादिकं कार्यमिति पैंवीनसिराह॥ सूतके सासा विन्याचां जलिप्रक्षि
प्यप्रवक्षिणां॥ कृत्वा सूतयं ध्यायेत्तमस्कुयादिति॥ अत्र विशेषः स्मृत्यर्थसारात्॥
स्नातृविषि संध्यायां गायत्र्या जलिदानं कार्यं॥ मूर्जनं कार्यं न वा॥ यद्वा प्राणा नाय
स्य शक्त्या मनसा मंत्रसाच्चारयमा जतं कृत्वा वा वागा यत्री मुखायं निजि दद्यदिति॥
संध्या त्यागे पुलस्त्यः॥ संध्यामष्टि च होमं च होमं च यविर्ज विं समाचरेत्॥ तत्पुनै

२८५

सूतके वापि सज्जतगच्छेदधोरतिं॥ तथा सूतके अग्निहोत्रहोमादिकं कार्यं॥ तदुक्तं
मिताक्षरायां॥ चैतानोपासना कार्या क्रियाश्च कृतिचोदयात्॥ वितानो ग्रीतां विस्म
रस्तत्र न वा वैतानास्त्रे प्रिमा ध्या अग्निहोत्रद्वयं पिमि साधाः क्रियाः प्रतिदित मु
पास्यते इत्युपासेनो गत्याग्निस्तत्र न वा॥ तुपासनाः सायं प्रातर्होमि क्रिया उच्यंते॥ वैता
नोपासना वैदिक्यः क्रियाः कार्य एव मौपासना होमो पि श्रौत इति प्रतियादितं तच्चैव॥
अतएव स्मृत्यर्थसिरा॥ उपासना प्रिमा ध्याः सायं प्रातर्होमि पावणस्तानीया कार्यानि
त्यनै मित्रिकाः कृतिनो दितत्वात् कार्या एव॥ श्रौतानां च कार्यत्वा नि ध्यानं त्यनै मित्रि
कानि प्रायेण॥ यथा ह्यपैंवीनसि॥ नित्यानि निवर्त्तेरन्वैतानवर्जं शालाग्रौ चैक
इति॥ वैतानस्त्रे ताग्निस्तसंबंधा नीवर्जं पित्वा त्यानि नित्यं दृष्ट्या निमवेद्यु॥ शाला
ग्रौ चैक इति शालाग्रि श्रुत्याग्निः तत्र न वा नि निवर्त्तः सरलित्ये के आहुः॥ आत

नि० दि० स्तोत्राशौचं नास्तीति तित्याग्निहोत्रादीनि स्वयमेव कुर्यादिति ॥ अतएव वैष्णवाप्रपाद
 स्मात्रकर्मपरित्यागो राह्यरत्यनसूतके ॥ श्रौतेकर्मणितत्काजं स्नात ॥ शुद्धिर्वा प्रयु
 त् ॥ श्रौतत्वविशेषोपादानात् ॥ स्मात्रकियाणि दानादीनामनुष्ठानं गम्यते ॥ सर्वक
 म्येव कर्तव्यमेवेति ॥ स्मात्रतोपि पिंडयज्ञादिकमासगोत्रेपाकारयेत् स्वयं कुर्यात् ॥
 दानेह जातकर्म ॥ सूतके तु समुत्पन्ने स्मात्रकर्म निवेत् ॥ पिंडयज्ञं च रुद्रो मम स
 गोत्रेपाकारयेत् ॥ पिंडयज्ञं पिंडयितृ यज्ञं ॥ अथवा कर्मसिद्धयुक्त्यादिकं स्नात्वा पाका
 श्वेत्येतान्यन्येन कारयितव्यानि ॥ श्रौतमपि पिंडयज्ञादिकमन्येन कारयितव्यं ॥ अ
 न्यएतानि कुर्यादिति पौनसि ॥ बृहस्पतिना युक्तं ॥ सूतके सूतके चैव अत्राक्तौ
 आहमोजने ॥ अत्रासादिनिमित्तैषु हावयेत्तच्छापयेत् ॥ अन्यकर्तृत्वेपि स्वप्नव्य
 त्यागात्मकं प्रधानं इह विषये याजमानं च स्वयं कुर्यात् ॥ तस्यानन्या निष्पाद्य

२८६

२८६

त्वात् ॥ यत्पुनर्दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च तिवर्त्तत इति होमप्रतिषेधः सकाम्य
 मिप्रायो वैश्वदेवा मिप्रायो वा ॥ अतएव संवत् ॥ विप्रो दशाहमासीत् वैश्वदेव विवर्त्त
 त ॥ पंचयज्ञविधानं तु न कुर्यात्स्वयं जन्मतो रित्याशौचं पंचमहायज्ञानां वर्त्तन
 मतिहितवार्त्तं तित्यहोमविषये होमं न प्रकुर्यात् शुक्लात्तेन फलतवेति तेनैवोक्तं ॥ आ
 शौचे दानादिप्रतिषेधं तदुक्तं स्मृत्ययसिरे ॥ दानं प्रतिग्रहं पंचमहायज्ञं तित्यश्चाह स्वा
 ध्यायादीनां स्मात्राभिनात्यागरव नित्यश्चाह दिकं स्नात्वा दिकं कार्यमित्युक्ता तत्रैव
 नित्यस्नातशौचाच्चमनमोजनं नियमात् ॥ अस्य श्रमिश्चिस्तानं च कुर्यादेव ॥ आशौचं
 क्रियामापो नित्यस्नातं गतं वर्णनं कार्यं ॥ अस्य श्रमिश्चिस्तानादावदृष्टे न तस्या
 तियतागत्वात् ॥ आशौचविषये ॥ अग्निहोत्रादीं कर्मणि स्वल्पकालेषु शुद्धिरुक्ता स्मृत्य
 तरे ॥ एकाहा द्वास्त्रिणः शुद्धेष्टौ ॥ शिवेदसमन्वितः ॥ अहाके वज्रवेदस्तु विहितो दश

ति० दि०
२८७

निर्दिनैः॥ ननु इत्यादि तावच्चेताध्ययतिज्ञानानुशातपोगितांशदाभिः सर्वाभिनामु
दिरित्येवंकास्मन्नेष्यते॥ उच्यते॥ दशादशावमाशौचमिति सामान्यप्राप्तापुरःसरमेवत्य
कादादशादवाधपुरःसरमेवत्येकादोष्टास्नणाः सुध्यदित्यादिविधायकमेवत्येव॥ बाध
स्यवानुपपत्तिनिबन्धनत्वाद्यावत्तवाधिते अनुपपत्तिप्रवामोत्तवतितावदाधनीये॥
अतः किमुदनेन बाध्यमित्यपेक्षाया विशेषण समयविशेषमस्माद्विवेकसंभूतित
इतिवाक्यशेषस्यदृष्टान्तादप्रिवेदविषयेअग्निहोत्रादौकर्मणिस्वाध्यायेव्यवतिष्ठते॥ न
पुनरितिप्रतिप्रहादौ॥ एवंवाप्रिवेदयदायोः कार्याः कायत्वयिकत्वंभवति॥ तच्चेदमा
शौचसंकोचविधाने सर्वसंयवहारगोचरमित्येवं॥ तथा॥ जन्ममरणाशौचेविध
मानेचंद्रसूर्यग्रहणंचेस्मात्तत्रस्तानतर्पणश्चाद्वेदानादिकं कुर्यात्॥ अस्नानेदोष
माहृदस्यति॥ ग्रहणेक्रमेवापिस्नायाद्यदि नमानवः॥ सप्तजन्मानिकुर्यात्

२८७

दुःखमाशौचजायते॥ इदमिष्टं॥ चंद्रसूर्यग्रहेस्नायास्तकेस्तकेपिवा॥ अस्नाया
मेत्युतदति॥ अगिराअपि॥ सर्वविधैः स्तकेपिस्तकेराहुदृष्टान्ते॥ स्नात्वाअक्षकुर्वी
रनृदानंवाव्यविवर्जितइति॥ शास्त्राच्चित्रविषयं॥ ब्रह्मांडपुराणे॥ आशौचजायतेन
णाग्रहणेचंद्रसूर्ययोः ग्राहस्यरेतियोः स्नात्वादातादौकल्प्यतेनरः॥ कल्पः कल्प
योग्योभवति॥ यथाज्ञातमरणेनबाध्यते॥ तथा मरणजन्मनीदिव्येनग्रहणास्ते
केनबाध्यते॥ एतदतिप्रत्यक्षिगपुराणे॥ स्तकेस्तकेचैवतदोषोराहुदृष्टान्ते॥ ता
वदेवमवेयचिन्मुक्तिर्नद्वयपतइति॥ षड्विंशन्मते॥ सर्वेषामेववर्णानां स्तकेराहु
दृष्टान्ते॥ स्नात्वाकर्मप्रकुर्वीतमनंविजयेदिति॥ नृत्तमन्तसिद्धान्तं॥ सिद्धान्तवि
शेषः स्मृत्यंतरात्॥ उपरागोषितंचान्तनमोक्तव्यकदाचन॥ ग्रहणावकिस्तिमैदनेन
तेमुक्तंनदुप्यतीति॥ ग्रहणेकर्मनिर्णयः॥ तथा॥ विवाहादिषुस्तकोत्पत्तेः प्राक्प्रा

ति००६०

२८८

सणां येषु यककृतमन्तं नोक्ता व्यमेव ॥ तदा ह दृढमिति ॥ विवाहो न्नवयसेषु त्वंतरा स्त
सूतके ॥ पूर्वसंकल्पिता येषु न दोषः परिकल्पित इति ॥ तथा यरो विशेषः ॥ द्विजान्मते दर्श
विवाहो न्नवयसेषु त्वंतरा स्त सूतके ॥ परैरन्तं प्रदातव्यं नोक्तं व्यन्वदि जातमैः ॥ परैः सूतके
रहितैः तथा विवाहं पुनः क्रम्य ॥ शेषमन्तं परैर्देयं दातव्यं नोक्तं श्वनसूत्रे ॥ सूतकमिति
शेष इति मिताक्षरा ॥ तथा पैर्वीनमिना यि शुद्धीरुक्ता ॥ विवाहं दृढयित्तेषु पात्रायां तीर्थके
र्मणिनी तत्र सूतके तद्वत्कर्मयिता इति ॥ तथा ॥ प्रारब्धं व्रतं तादिकर्मतरा सूतकायाने
पिकर्तव्यं ॥ तदा विष्णुः ॥ व्रतयता विवाहेषु श्राद्धे दोमे चर्मैर्नैजपे ॥ प्रारब्धे सूतके न स्प
दनारब्धे तु सूतसंकेति ॥ सूतकस्याप्युपलक्षणं ॥ व्रतादितिषये प्रारंभस्तेनैवोक्तेः ॥ प्रा
रंभो मूहं पायरोकल्यो वतसन्नयोः ॥ नादीमुखं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रियेति तथा ॥
राक विना त्यहयति विवाहे द्वावा सरात् ॥ चूडोपनयने त्रीणि श्राद्धे पाकप्रवेष्टानमिति ॥

२८८

स्मृत्यंतरे ॥ तथा ॥ अत्यंगादि विवाहे द्वावा सरात् ॥ पुनश्चोचमिति च ॥ अनारब्धे प्यवश्यं
कर्तव्ये विवाहो कर्मत्तिपि धारा च वा तस्या तदा कर्मांडमंत्रैराज्यं कृत्वा हृदि श्राद्धादिविवा
हमंगं जं कुयति दाहविष्णुः ॥ अनारब्धं विष्णुधर्मं कर्मांडं जं कुया हृतं ॥ ग्राह्यात्वे च ग
व्याशीततः शुध्यति सूतकी ॥ कुमांडमंत्राय देवादेव देवतमित्यादियजुर्वेदे प्रसिद्धा ॥ इदं
विधानं हृदि श्राद्धधिकारसूतकिनः नादीमुखं विवाहादावीत्युक्तं ॥ तदकारणो अ
नारंभः ॥ करस्य कन्यायाश्च वरपकलक्षणा न्यागादिविधानेन आरब्धत्वात् ॥ वरपक
लक्षणा न्यागाद्यकरणं विवाहानुष्ठानं लोकविरुद्धं ॥ अतः हृदि श्राद्धधिकारी सूतकचि
तः ॥ दुदं कृत्वा हृदि श्राद्धं कुर्यात् ॥ यच्च केचित् प्रारंभानां वीपिकन्याविवाहविषय एव इदं वि
धानमुक्तां तदयुक्तं वाचनमध्ये विशेषादश्नति ॥ तथा ॥ निमंत्रितेषु प्रारब्धश्राद्धक
र्मणि ॥ निमंत्रितस्य विघ्नस्य स्नाध्यायादिरतस्य च ॥ देहे पितृषु तिष्ठन्मुनाशे च विघ्न

नि० दि०

२८२

ते कचिदिति॥ यद्यपि निमंत्रितविशेषाशौचात्ताव॥ प्रतियादितः तथापि शिष्टं परंपरा
नुसर्त्तव्या॥ तथा॥ दाने च पूर्वसंकल्पितद्रव्यस्य ताशौचं॥ दीयमानं न दृश्यतीति॥ क्रतु
स्मरणात्॥ तथा॥ विवाहाद्यनुवसाने वाशौचं न स्यात्॥ तदुक्तं स्मृत्यर्थसारे॥ विवाहोऽस्य
वयसोऽन्तरजन्ममरणाशौचं पूर्वसंकल्पितद्रव्यं पूर्ववत्तद्वयोऽस्य गार्हपत्यकयस्तेषु च यु
द्घेषु युद्ध्यविदितशान्तिकर्मसु च॥ स्फोटकादितिरुपसर्गसिजनयेन वा देशविवाहो
ऽवदुर्गयता यात्रा तीर्थयुद्धकर्मसु च सद्यःशौचं॥ तत्तदर्थे शान्तिकर्मणि च सद्यःशौचं
व्याधौ दिना मुष्णविस्थायां तदुपशमनार्थं दाने च सद्यःशौचं मिति मिताक्षराया अपि
आपद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयत इत्यादि मुरव्याशौचकल्याणुष्टानां संभवे न
सद्यःशौचात्तु कल्प्यः प्रोक्त इति॥ कष्टायां व्याध्याघनिभवेन मरणावस्थायां तथा॥ क
विजादीक्षितानां च यत्तिये कर्म कुर्वतां॥ सन्निवृत्तिस्तच्चारिदा तत्कर्मविदांतया॥ दा

२८२

ने विवाहे यस्ते च संग्रामे देशविप्रवे॥ आपद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयत इति॥ क
विजो वरणसंस्तुताः कर्तृविशेषाः॥ दीक्षणीयसंस्तुता दीक्षिता॥ तेषां यत्तिये यस्ते भवे क
र्म कुर्वतां सद्यःशौचं॥ सन्निवृत्तिनां च सन्नेव ते वशुद्धिर्न कर्ममित्रे संव्यवहारे वा॥ तथा
नित्यमन्तर्गदस्यापि कृच्छ्रां प्रायणादिषु॥ निवृत्ते कृच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु नो जने
ति वृत्ते प्रवृत्ते इत्यादि॥ गृहीतनियमस्यापि न स्य दत्तस्य चित्॥ तथा॥ ब्रह्मचारी वा न
ब्रह्मचरिभ्यः॥ एषां त्रयाणां सामान्यां सर्वत्र शुद्धिः॥ विशेषप्रमाणान्नावात्॥ एत
दपि स्मृत्यर्थसारे॥ ब्रह्मचर्यादि व्रतिनां यत्किंचित् नित्यमस्त्वानं॥ नित्यदान्दणामेतेषां
यवदुपाधिस्तावता स्तेव॥ कृत्वा दीनां तदानीं स्नानमस्ति॥ यजमानस्तस्नात्वा च
स्य जह्वं वा त्यागं कुर्यात्॥ तथा त्यंत क्षुधया पीड्यमानां क्षुधान्नीधायक एव च॥ अहं
कादिको वापि स्यादश्वस्तनिक एव च॥ अस्मार्थः॥ कृत्वा लघ्वस्य दद्यात्॥ कुंभी

ति० हि० धान्यस्याचतुरहः॥ अहं संचितधनधान्यस्य॥ अहं॥ एकाहसंचितधनस्येकाहः॥ अ
 २९० स्तनिकस्य सद्यः शौचं॥ अयमाशौचसंकोचो यस्य प्रतिशदं विनीक्षु धनतिवर्त्तते॥ त
 द्विष्योनसर्वत्रित्यवगतव्यं॥ आशौचातंतरं सर्वविधाः स्तनियस्य यावत्कालमाशौचं वि
 हितं तस्यानंतरं स्नानं॥ अत्रैव विशेषमाह मतुः॥ विप्रः शुध्यत्ययः स्पृष्टाक्षत्रियो वाह
 हन्यायुधं॥ वैश्यः प्रतेदरस्मिंश्चाश्वमेव कृत्तियः॥ कृतक्रिय इति प्रत्येकमति संबंध्य
 ते॥ कृतस्तान इत्यर्थः॥ अथ राज्याव्यापारे राजा माशौचं नास्ति दुःकमतुः॥ रासोमाहा
 त्तिके स्नाने सद्यः शौचं विधीयते॥ प्रजातोपरि क्षार्प्यमासानं च व्रकारणमिति॥ पंचमहा
 यज्ञादौ भवत्येवाशौचं राजा॥ तथा प्रवेता॥ कारवः त्विनश्चित्रकारश्चैजनिणेजिकाद
 युः॥ एतेषां स्वकीयकर्मणि नाशौचं शौचातपः॥ मृत्युकर्मकराः शूद्राः दासीदास्तास्तथै
 व च॥ स्नानेशरसंस्कारैर्ग्रहकर्मणि पदूषिता इति॥ चिकित्सको यत्कुरुते न तदप्येन श

शि
 २९०

क्यते॥ तस्माच्चिकित्सकः स्यरेषु दोषवति नित्यं शस्ति॥ एतैः साधमातकर्मणि अमी
 स्यान्नति योग्याः तद्युतदमिदिविति॥ इति उपनयानोद्दिष्टत्यधिकारे नादास्तकति
 र्पायः॥ अथारजस्वलाशुद्धिरतिधीयते॥ द्विवास्जः स्नावेजतनमरणोवातदिनादिक
 मशुचित्वं स्यात्तदाहाकात्यायनः॥ उदिते तु यदा सूर्येति राणीदृश्यते रजः॥ ततनं वापि
 त्रिवयिदहस्तस्य शर्विरी॥ रात्रिक्रमांश्चिभागानुदौभागौ पूर्वपुवणवतु॥ उन्नमात्राः प्रम
 तेन युज्यते कुरुस्तके॥ इत्येस्मिन्पक्षातरे विद्यमाने पिके चत॥ रात्रावेवे समुत्पन्ति
 मृते रजसिस्तके॥ पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावत्ताम्युदितोरविरित्युदाहरंति संव्यवहार
 ति च॥ तथापि देशाचारतो व्यवस्था॥ रजस्वलात्रिरात्रमशुचिः स्यात्तचतुर्थेदतिस्वा
 नाष्ठु ध्येत॥ तदुक्तं वृद्धमतुः॥ चतुर्थेदिति संशुद्धा न वेति व्यावहारिकीति॥ व्यावहा
 रोपिनर्तुः स्पर्शनविषये देवपितृकर्मणि तु पंचमैह नित्योपेति॥ तथा स्मृत्यंतरे॥ शु

ति. दि.

२९१

कामनुश्रुतुर्थे किं स्नानेन स्नानस्वजादौ वैकर्मणिपित्र्ये च पंचमेह निशुध्यतीति ॥ पं
चमेहनीतिरजोनिवृत्तिका लोपलक्षणा मिति मिताक्षरोक्तस्यायमस्ति प्रायः ॥ रजोनिवृत्त्य
भावे तु ॥ सप्ताहा त्विरदेवातो न वेधो भ्यात्र ता चने ॥ इति गारुडवचनात् ॥ इष्टव्यमिति ।
स्याध्याचरो न ता वस्या प्रजो या वत्सवत्तते ॥ इत्येरेजसिगम्या स्यात्तर्ह्यकर्मणि चेद्वि
येति ॥ इत्येति इत्येति ॥ अत्र विशेषः स्मृत्यर्थसारात् ॥ अताते रजः स्नावे चतुर्दिनेषु ताते तु
रजः स्नावादिका मशुचित्वं स्यात् ॥ जननादौ तु तातादिक मशुचित्वं स्यात् ॥ आतो ताता
त्वं चिरस्वला स्पृष्टं दुष्टमेव ॥ एवं सर्वेषां पतिमित्रं स्वत्तादि या पादकं ॥ स्तकं तु ताता
दिकमेव ॥ सर्वथा अतातं चेत्तु शुचित्वमेव तथा ॥ रजस्वालायाः स्नातायाः पुनरपि रजो
दृष्टौ अष्टादशादिना दवर्गि शुच्यतास्ति ॥ अष्टादशादिने रजो दृष्टौ एक रात्र मशुचित्वं
नवदशादिने द्विरात्रं ॥ यथाहा त्रि ॥ रजस्वलायादा स्नाता पुनरेव रजस्वला ॥ अष्टा

२९१

दशादिना दवर्गि शुचित्वं न विद्यते ॥ एको न विद्यते रवर्गिकादं स्यात्ततो ह्यहं ॥ विंशत्तु
त्युत्तरं पुनिरात्र मशुचित्वं विदिति ॥ यत्तु चतुर्दशादिना दवर्गि शुचित्वं न विद्यत इति स्मृ
त्यतरे ॥ तस्नातप्रतित्वमस्ति तत्रेतमतो न विरोधश्च ॥ मिताक्षरायां ॥ यस्या विंशतिदि
नोत्तरकालमेव प्रायशो रजो दृष्टान्ति ॥ तद्विषये विंशतितमे दिने त्रिरात्रं ॥ यस्या पुन
रारुह्य यो वतायाः प्रागेवाष्टादशादिना प्राचयेण रजो निगमस्तस्या रजो दृष्टान्ति त्रिरा
त्रमेव ॥ स्मृत्यर्थसारे तु विशेषः ॥ त्रयोदशादिना दृष्टं प्रायशो रजः स्नाविणीनामेका
दशादिना दवर्गि शुचित्वं तास्ति ॥ एकादशादिने रजो दृष्टौ एक रात्र मशुचित्वं ॥ द्वादशे
द्विरात्रं ॥ त्रयोदशादिषु त्रिरात्रमेव तथा च त्रिरात्रं स्नानादिरहितया स्नातव्यं ॥ त
थादि ॥ प्रथमेह निचां डा चं जिदिती ये न स्मृता इति ॥ तृतीये रजकोत्ते या चतुर्थे ह निशु
ध्यतीति स्मृत्यं तर्ह्यदेवं विज्ञेयो ॥ तथा गिरसो विशेषः ॥ इत्ये श्रीया न्न न्नये वाह विमुक्त

ति० हि०

२९२

क्षितिशायिनी॥ रजस्वलाचतुर्थेक्षिस्तात्वाशुद्धिमवाप्नुयादिति॥ स्मृत्यर्थसारात्॥ रजः
स्वलाचतुर्थेक्षिषष्टिमृत्तिकामिः शौचं कृत्वा क्षत्रादिस्त्रीपदपात्यनमृत्तिकामिर्विधि
वादिगुणमृत्तिकामिः शौचं कृत्वा मले प्रक्षाल्य देत धावनपूर्वसंगवे सचैल स्तायात्॥
अथ रजस्वलाधर्मपरासरः॥ स्नानेनैमिर्त्तिके प्राप्ते तारीयदिरजस्वलायानंतरित
तोयेन स्नानं कृत्वा वने चरेत्॥ जामिक्क रात्रा नवे दक्षिणो गोपांगा कथंचन॥ नवस्त्रप
दनं कथयन्ति त्वदा सश्च धारयेदिति॥ अतः रजस्वला वने॥ तत्र स्मृत्यर्थसारे॥ रजस्वला
ले जनास्येन स्नानं प्रवास देत धावनं न सति कृतं न रज्जुस्य वा व्यापारतो बलमध
मो संगंध॥ पुष्पदिवा स्वापन्नं हन क्षत्रनिरीक्षणादि वर्जयत्॥ वसिष्ठः॥ रजस्वलान
हसेन्न किंचिदाचरेत्॥ अतः न सेन खर्वेण पात्रोणा यः पिबेदं ज जिनावापात्रेण लोहि
ताय सेन खर्वेण पात्रेति धर्मी॥ उवाच साय्यत्र वि शेषो दक्षिणः॥ दशान्तिरुतायात्॥

२९२

रजसाच परीक्षुता॥ कथं तस्या भवे शौचं शुद्धिः स्यात्केन कर्मणा॥ इत्याशंकोक्तं॥ च
तुथेदिति सं प्राप्ते स्मृशो दत्ता तुतां स्त्रियां॥ सा सचैला वगोत्या यः स्तना स्तात्वा पुनः स्म
शोत्॥ दश दश कृत्वो वा आच॥ मेनु पुन पुनः॥ अतः च वासा सात्यागस्ततः शुभान
वेनुमा॥ दधाच्छ्रुत्वा ततो दाने पुण्याह न विशुध्यतीति॥ अथेचातुरमात्रे सान प्रका
रोनुसरणी य इति परासर आह॥ आनुस्तारेन मुत्यन्ते दश कृत्वोत्यनातुरः॥ स्ना
त्वा स्तात्वा स्मृशो देन ततः शुध्येन्न अनुर॥ इति रजस्वलाशुद्धिनिर्णयः॥ अथ रजस्वला
नारजस्वलादिस्य श्रेणि प्रायश्चित्तमुच्यते॥ तावद्दश वसिष्ठः॥ स्मृष्टे रजस्वलान्योत्पे
स्वगोत्रेत्येकमर्त्तकै॥ कामाद कामतो वापि सद्यः स्नानेन शुध्यत॥ असपत्नोः स
वपयिो निगोत्र संबद्धयोरत्र द्विष्ट्वस्य श्रेस्तिनमात्रं॥ तत्राह माकंडेय॥ उदक्या
नुमणो वयाः स्मृष्टा चेत्तस्या दुदक्यया॥ तस्मिन्नेवाह नि स्नाता शुद्धिमाप्नोत्य संशो

ति० दि०

२९३

ये॥ बुद्धिपूर्वस्मरणं करहरत्वं॥ यो निगोत्रासंबन्धयोः सर्वणयोर्बुद्धिपूर्वस्मरणे स्तितावाक्यं
रात्रिनिराहारत्वं तदादकत्रयप॥ रजस्वला तु संस्पृष्टा ब्रह्मणी यदि॥ एक रात्रिनिराहारायं
च गव्येन शुध्यतीति॥ पंचगव्यप्राशानं शुध्युत्तरकाले॥ अशुद्धौ तन्निषिद्धं॥ बुद्धिपूर्वस्मरणं
नेत्वा शुद्धेन श्रियायात्॥ इति स्मृत्यर्थसारे उक्तं॥ असर्वणयोर्भ्रातृभ्यां स्मरणे तु द्वे द्वे सिद्धेः॥
स्पृष्टारजस्वलान्येत्यं ब्रह्मणी क्षत्रिया तथा॥ कृच्छ्रद्विष्यते पूर्वोत्तरा तु तदद्वयेति॥
स्पृष्टारजस्वलान्येत्यं ब्रह्मणी क्षत्रिया तथा॥ पादद्वये च रेत्पूर्वद्विष्यते तथोत्तरा॥ स्पृष्टा
रजस्वलान्येत्यं ब्रह्मणी क्षत्रिया तथा॥ कृच्छ्रेणा शुध्यते पूर्वोत्तरा तु तदद्वयेति॥ दा
नेन पादद्वयं प्रत्यास्नायति क्वचतुर्थेति॥ क्षत्रियादिस्त्रीविषये तु॥ स्पृष्टारज
स्वलान्येत्यं क्षत्रिया वैश्यजा तथा॥ त्रिरात्रा शुध्यते पूर्वाह्नादोरात्रेण चोत्तरा॥ तथा॥ क्षा
त्रियाशुभ्राः स्मरे क्षत्रियायाः॥ त्रिरात्रं शुभ्रा अहोरात्रं इति॥ तथाहीनवर्णाः स्पृष्टा आ

२९३

शुद्धेन श्रियायात्॥ यदि नुक्तपश्चात्प्रतिजो न सुपवास॥ तावदानं चेति स्मृत्यर्थसारे॥ रज
स्वला तु नाश्रिता तस्माच्च दत्तवर्णया॥ यावन्तशुद्धिमाप्नोति शुद्धास्तानेन शुध्यतीति॥ प्र
चेना॥ तथापि तच्चाडालादिस्पृष्टविशेषजकोटद्वयसिद्धेन॥ पतितोत्पत्त्युपाकेन स्पृ
ष्टा च स्मृत्प्राप्तस्वला॥ तात्पर्यं हानिव्यतिक्रमप्रायश्चित्तं समाचरेत्॥ तात्पर्यं हानिव्यतिक्र
मप्रायश्चित्तं केनेति॥ माकंडेयोपि॥ अंत्यजातिशुद्ध्या केन स्पृष्टा च स्मृत्प्राप्तस्वला॥ चतुर्थे
निशुद्धायाः प्रायश्चित्तं स्मृतं बुद्धेः॥ प्रायश्चित्तमुक्तं ब्रह्मस्मृतिना॥ प्रथमे हि त्रिरात्रं स्पृष्टि
तीये द्वयमेव च॥ अहोरात्रं तृतीये क्रियते न क्रमाचरेत्॥ एतत्तु बुद्धिपूर्वस्मरणं निषिद्धं
अबुद्धिपूर्वस्मरणं तु वैश्यानां॥ बौद्धायतः॥ रजस्वला तु संस्पृष्टा चाडालात्पश्चाद्यसौ
तावन्निष्ठेति राहारायावत्कालेन शुध्यतीति॥ अंत्यशब्दः शूद्रवाची सन्नपि अंत्यजातु
पक्षेऽपि॥ ते चोक्ता मनुना॥ रजकश्चर्मकारश्च तदोवरउ एव च॥ कौवर्त्तमेद निष्ठा

नि.दि.

२९४

असौते अंत्यजाः सताः ॥ अयवकारश्चर्मकारस्तक्षापाषाणवदकी ॥ कांस्यताम्रकारंसे
तुवायाः अधजिनोत्यजा इति ॥ चत्रादे नवकश्च शृगालावातरखरोष्ट्रविहृगहादयः ॥ वाय
सत्रादे नकाकककुंदरध्रयेतादयः ॥ एतेषां स्पष्टनिशुद्धिपयंते निराहारत्वं ॥ एवं च स्मृत्य
सारे ॥ अमत्याचंडालरजकादिस्यरे अतिदीना मेध्यादिमलोच्छिष्टस्य रतिरेवैवतदा
द्यदात्यामुं जानैव कालेने शुध्येत् ॥ अत्र प्रथमादिदिने मुक्तौ कायापादपादसूते कुर्या
त् ॥ प्रत्यास्नातया ॥ मत्या स्पष्टनि तु तदा त्वनुं जानाति क्रम्य ॥ प्रथमे क्रिन्निरात्रमित्या
दि ॥ प्रायश्चित्तं कुर्यान्निमित्तं नुसरेणेति ॥ यत्पुनस्तस्य वचने ॥ रजस्वला तु संस्पृष्टा
ग्राम्यकुकुटवायुसैः ॥ श्वनिः स्तात्वाक्षिपेत्तावधावधेद्रस्य रतिमिति ॥ ग्राम्यरावे नश्य
द्रक्षकादिग्रहणं ॥ कुकुंदादेः पृथगग्निधानात् ॥ एतद्वशात्क्रिविषयं ॥ बालाफस्याविष
यंवा ॥ यत्र न सत्यर्थसारे ॥ सर्वत्र स्पष्टे बालापत्याया अनिषेके कृते नुक्तिः स्यात् ॥

२९४

यश्चादनश्चानप्रत्यास्यायः ॥ इतरस्यामादे शुरनोजने ॥ मुक्तौ प्रतिनोजनमुवासः प्रत्या
स्नायोवा ॥ तथा ॥ चंडालरजकादि संस्पृष्टस्य रतिपितहा धमुक्तै च क्रिरादि तथा ॥ अत्र
क्तौ कांचने दद्यादि प्रेत्येवापि नोजनमिति सर्वत्र संबध्यत इति ॥ अयोच्छिष्टा योः परस्पर
स्पष्टनि अनिराह ॥ नुच्छिष्टोच्छिष्ट संस्पृष्टा कदाचित् स्त्री रजस्वला ॥ कृच्छ्रेण शुध्यते पूर्वा
श्रुता दानैरुपोषिता ॥ पूर्वान्निक्षणं नुं जानायाः श्वदिस्य रतिविशेषः ॥ स्मृत्यंतरे ॥ जरे
स्वला तु मुं जानाश्च त्वजादी तस्य शोधदि ॥ गोमूत्रयावका हारा षड्रात्रेणैव शुध्यत इति ॥
इदं गोमूत्रादिविधानं शुध्युत्तरकाले दृष्टव्यं ॥ उच्छिष्टद्विजादिस्य रतिमाकंडीय ॥ द्वि
जान कयचिदुच्छिष्टा त्रजः स्त्रीयादि संस्पृष्टा ॥ अथोच्छिष्टे तद्विषयं रजः शुद्धौ छिष्टे न्ये
दे क्षिपेदिति ॥ उच्छिष्टस्य नात्मणस्प रजस्वला स्पष्टनि प्रायश्चित्तं तदेवोच्छिष्टाताममत्या
स्पष्टनिति ॥ मत्याच्छिष्टाया स्या रति तत्र द्विगुणे ॥ तथा रजस्वलाया विशेषः पुनस्त्येन द

नि० दि०

२९५

त्रितः॥ रजस्वलायादादृष्टाशुतांजबुकवायसैः॥ पंचरात्रंतिराहारायंचगवेन शुध्यति
ऊर्ध्वंनुदिगुणंनार्त्तंविक्केतुत्रिगुणतथा॥ चतुर्गुणंस्मृतंमृद्धिदिष्टेनत्राश्रुतिमवित॥ अ
न्यत्ररजस्वलायाइति॥ अथअशुचिरजस्वलादिमृष्टेरजोदृष्टौविशेषः॥ स्मृत्यर्थसारे
॥ सपत्नीसमृजोदृष्टौसद्यःस्नात्वाशुध्येत॥ असपत्नीसवर्णमिधिकवर्णाविमृष्टा
रजोदृष्टौएकरात्रंतिराहारत्वां॥ हीनवर्णोरिजस्वलासमृष्टास्जोदृष्टौआशुदेरनुक्ता
पंचरात्राव्यातं॥ चंडालसूतिकाशवतत्यरिचारकास्जादिश्चविहाराहादिस्यत्रोरि
रजोदृष्टौआशुदेरनुक्ता॥ पश्चात्त्रिरात्रादिप्रायश्चित्तंअत्यासृष्टोपद्रुतोरजोदृ
ष्टावुपवासः॥ तथा॥ जाताशौचेमृताशौचेवामध्येकतुद्वयितुस्तात्वाभोजनेशुधा
वुपवासः॥ आर्तवमध्येजातमृताशौचेतुस्तात्वानोजनं॥ अथप्रारब्धव्रतेरजोदृष्टौस
त्यव्रतः॥ प्रारब्धदीर्घतपसांनारीणांयज्ञजोनवेत्॥ नतत्रास्यव्रतस्यस्यादुपरोधक

२९५

दाचेनेति॥ स्मृत्यर्थसारे॥ प्रारब्धव्रतेरजोदृष्टौव्रतलोपोनास्ति॥ देवार्चनादिकंकारयेत्
कृच्छ्रादिव्रतस्नादुविष्यभोजनादिक्रियांजोदृष्टा॥ पतिंवात्यंतियोजयेदितिकालाद
राति॥ अत्रविशेषः॥ रजस्वलाश्चादिदृष्टा॥ पंचरात्रंतिराहारायंचगवेन शुध्येत॥
नार्त्तंरुध्वंविक्केमस्तकेचुद्धिचतुर्गुणमिति स्मृत्यर्थसारे॥ अथरजस्वलांगमनेप्राय
श्चित्तं॥ योरजस्वलानांयगिष्ठतिसन्निरात्रमुपोष्यातेघृतंप्राप्याशुध्येतातदाहमनु॥ त्रि
रात्रांतेघृतेप्रायपगत्वोदकांविशुध्यतीति॥ उदकपारस्वला॥ इदमबुद्धिपूर्वमकुरुम
नविषय॥ तत्रौवास्यासेसप्तरात्रंवातातपेतोक्तं॥ मतिपूर्वमकुरुत्वापिसप्तरात्रं॥ अ
स्यासेतिकृच्छ्रः॥ तदाहसंवर्त्तः॥ रजस्वलांचयोगछेदनिर्णीयितितान्तथा॥ तस्यपापर
विशुध्यर्थमतिकृच्छ्रंविशोधनमिति॥ अत्यंतानाछिन्नाभ्यासेत्रौवार्षिकमिति स्मृत्य
र्थसारात्॥ मत्यासकुरुमनेसप्तरात्रं॥ तथा॥ रोगेणयज्ञस्त्रीणामत्यर्थंचप्रवर्त्त

नि०दि०

२९६

ते॥ अशुद्धातौ वतेन स्याद्यतो वैकारिकं दिति स्मृत्यंतरं ॥ इति रजस्वला विषयो निषेधः
कृते चलदिवेदेन ग्रंथे निषेधो दीयके ॥ रजस्वला विशुध्यति निषेधो त्रिनिषेधो नतिरूपि
तः ॥ अथ ग्रहण निषेधः ॥ राहुणो चंद्रस्य सूर्यस्य च सत ग्रहाणामिति ॥ राहुः पूषि
मा प्रतिपदोः संधौ चंद्रमसते ॥ दशमिति पदोः संधौः सूर्ये च ॥ तदा ह दृष्टगाग्यः ॥ पूषिमा
मा प्रतिपदं संधौ राहुः संपूषमिंदल ॥ ग्रसते चंद्रमकंचा दशमिति पदं तरे ॥ यावद्दृष्टिका
त्साकं ग्रहणे पर्वण्यकालः स्युराकालं ॥ प्रतिपदादिना गोमोक्षकालः संपुण्य ॥ तदुक्तं
वत् ॥ सिद्धांते ॥ यावान्कालः पर्वण्योत्पत्त्या वा प्रतिपदादिपारं वा दुसदणो नेह संपुण्यमि
श्रणाद्भवेत् ॥ पर्वण्ये तात्रा मावास्या पौर्णमासी चेति ॥ अनेहा कालासर्वस्य ग्रहणा
कालस्य तमाहामस्य ॥ तात्रा च दशपर्वण्यसंक्रांतेस्तु परे णच ॥ तदोक्तं दशमिति
यावत्सुकाल उदाहृत इति ॥ अथ ग्रहणात्पूर्वमोजनकालानि धातवचनेषु ॥ तावन्म

२९६

हामारते ॥ अवर्णयामन्नयादिदोऽग्रहिणे नुतिमाचरेत् ॥ वतुममादधधैकराहुग्रस्ते दिवा
करे ॥ चंद्रग्रहादधः यामन्नयातरातनुजीत ॥ सूर्यग्रहादधधैकराहुग्रस्ते दिवा क
रे ॥ चंद्रग्रहादधः यामन्नयातरातनुजीत ॥ सूर्यग्रहादधः यामन्नयातरातनुजी
तेत्यर्थः ॥ बालदृष्टातुरेषु विशेषः कालादश्रुति ॥ चंद्रग्रहादधो यामन्नया यामन्नया चतुष्ट
ये ॥ सूर्यग्रहान्तनुजीत बालादि प्रहरदये इति ॥ दृष्टवसि ह्येपि ॥ सूर्यग्रहे तु नास्ती
यात्पूर्वयामन्नया चतुष्टये ॥ चंद्रग्रहे तु यामास्त्रीत् बालदृष्टातुरे विति ॥ बालदृष्टातुराग्र
हरात्तनुजीरन्ति त्वस्मिन्त्यर्थे मस्य वचनप्रदश्रुतिर्येपि च धादिनवितागमाह ॥ म
स्तुत्रं त्रितयं प्रातस्त्वावाते वतुसंगव ॥ मध्याह्ने स्त्रिमुहूर्तः स्यादपरान्ते पितादश ॥ सा
याह्ने स्त्रिमुहूर्तः स्यात्तवर्धमवधिः कृता इति ॥ वचनंतु ॥ सायाह्ने ग्रहणे चेत्स्यादय
रास्तेन मोजने ॥ अपरास्तेन मध्याह्ने न तु संगवे ॥ नुजीत संगवे चेत्स्यात्तत्पूर्वमोज

ति०दि०

२९७

नक्रिया॥ एतद्बालवादातरविषयं दीपिकापि॥ वृद्धातुरस्मर्तका॥ आङ्गाद्युग्रहयामतः॥
प्रहरति॥ अथरात्रौ प्रथमप्रथमप्रहरादुपरिग्रहणं चेत्॥ महीध्याक्तात्पूर्वमुंजीतरा
त्रिपश्चिमप्रहरे चैव द्वयं रात्रिपश्चिमप्रथमप्रहरादधोमुंजीत॥ तदा ह वसिष्ठः॥ प्र
हणेतुमवेदिदो॥ प्रथमादधियामतः॥ मुंजीतावर्तनात्पूर्वपश्चिमप्रथमादधः॥ आवृत्त
नं मध्याह्न्यामः प्रहरः॥ अत्र विशेषः॥ चंद्रस्य प्रसोदये दिवे वग्रहाणामिति पूर्वमे
हर्षजितं नाचरेत्तदुक्तं कालादशे॥ प्रसोदये विधोः पूर्वनाहर्षजितमाचरेत्॥ दृष्टेरा
त्रितिमुंजीतं यदि न स्यात्तदा निशा॥ अहरितिकालादहर्षजितं रिति द्वितीया॥ यदा राहु
णाग्रस्तारविरस्तमियात्तदा पूर्वदिवा तमुंजीत॥ प्रस्तास्मानंतरं रात्रौ च॥ तथा चंद्रमा
यदा प्रस्तोस्तराद्येतमदाग्रदास्मानंतरं दिवा तमुंजीत॥ किंतु परस्मिन् यौ तयो रुदये सु
तिस्त्वात्तामुंजीतेत्यत्र कालादशोयवचनं॥ प्रस्तावे वा समाप्तुन त्वं रवींद्राप्नुतोयदे

२९७

तदा परे घुरुदये स्नात्वा म्यवहरेत्तरः॥ नुरइति सर्वविधेषु लक्षणं॥ मनुरपि॥ अमुक्तयो
रस्तागतयो ह स्नात्वा परं हरति॥ मुंजीतेति शेषः॥ अमुमेवायं भाकंडियोप्याचष्टे॥ च
ंद्रस्य यदिवा भानोयस्मिन्नहर्षजितं रात्रौ॥ प्रहणेतुमवेत्तस्मिन्नहर्षजितं तत्पूर्वजितं नंतरः॥
नाचरेत्तदहर्षजितं चैव तयैवास्तमुपागते॥ यावत्तयोन्तेदियः स्नात्वा श्रीयात्तावदेव तु॥ मु
क्तिं दद्यात्तुंजीतस्मानहर्षजितं तापरमिति॥ तथा गार्ग्यः॥ मध्याह्नाकाले पदाराह्णं मत
रात्रिमास्करौ॥ तदहर्षजितं मुंजीतरात्रावपि कदाचनेति॥ रात्रिनि प्रस्तास्मिति अहर्ष
तमुंजीत॥ मास्कारे प्रस्तास्मिति अहर्षजितं मुंजीतं॥ मास्कारे प्रस्तास्मिति रात्रौ न मुंजी
तेत्यर्थः॥ कादाचनेति धारणाधारणावतस्तस्य यो यस्मिन्स्यादिति यिनक्षत्रनिमित्तका
म्योपवासव्रतस्तस्य च निषेधः॥ इति कालादशे व्यातं॥ साग्निकस्य तु पत्नी यजमाना व्र
त्यमश्रीयाता॥ तथा॥ नदवा अव्रतस्य देवाहविरश्नेति त्यादिक्रतिमिः प्राप्ते॥ श्रुतिस्म

ति.दि.

२९८

त्योविरोधेऽकृतेऽत्रावत्येपिग्रहणाजोननेतावनिहादिदशभिःनाकथमिति॥उत्तरं॥संध्यंयंयम
तेरादुरविचराशिनयदा॥तदादिवातमोक्तव्यमातुरस्त्रा॥शिशुनविनेतिस्मृतिवचनेनययातुरा
णोऽनोजनमस्तथासाग्निकेरयिप्रतिबलास्त्वल्पकिंचिदतसिद्धिकन्मात्रमशितव्ययुक्तोअ
थवात्रतसमपिग्रहणाकालजपस्थितेननुजिकार्येभ्योश्रान्तिनननसिद्धिर्नयितुमितिचेचिदा
कुत्तिरि॥सूर्येग्रस्तास्तमेग्रहणात्पूर्वस्मिन्तदतिपरस्यारात्रौ॥चंद्रेग्रस्तास्तमितेपरमिते
परस्मिन्तदतिपूर्वरात्रौचरावमहोरात्रेनमुज्जीते॥तदुक्तंविष्णुधर्मे॥अहोत्ररात्रेनमोक्त
व्यंग्रस्तावेवास्तगोदुतौ॥मुक्तिं दृष्टानमोक्तव्यंस्तानेकत्वाततपरमिति॥रवोग्रस्तास्तगो
ग्रहणात्पूर्वमोजनं वक्ष्याम॥तनुमेघादर्शनं वशाद्विंदरादुविमुक्तोदृष्टं नपार्यततदामो
जनं न स्यात्॥शृणु॥नात्रदशोश्चक्षुष्यपारत्वं॥किंतु दृष्टं तत्र विनातोपलक्षणं॥तदाह
वृद्धगोतमः॥चंद्रस्यभिदेनाद्यात्रस्मिन्तदतिपूर्वतः॥राहोविमुक्तेविनायस्वावाक्य

२९८

वीतमोजनमिति॥नचेवेग्रस्तास्तमेनास्ततोविमुक्तपुनरमेवमोजनंनस्यातमेव॥अहोरात्रे
नमोक्तव्यं॥तथा॥यावत्तयोतेदियस्यादिति॥वचनदयादुदयातंतरमेवमोजनंनविमुक्तपुन
तरमिति॥रविग्रहणेविशेषः॥रवोग्रस्तास्तमितोपावासस्तदुक्तं सूर्यतरे॥सायाक्तसंगवे
श्रीयाछारदेसंगवादध॥मध्याह्नेपरतोश्रीयान्तोपावासोरविग्रहे॥शारदोऽपरास्तः॥यदा
परास्तेशरदितिश्रुतः॥दितशेषेग्रहणानिहत्रौतदानंतरंमुज्जीतनपूर्वमितिउपवासनिये
धःपुत्रहृदिविषयः॥तदाहजैमिनिः॥आदित्येदतिमंक्रांतोग्रहणेचंद्रसूर्ययो॥पारणाचो
पावासचनक्रयत्पुत्रवान्ग्रही॥अथवास्त्रावगतोपिरात्रौसूर्यग्रहोदिवाचंद्रग्रहश्चदेना
तरस्त्वत्वादिफलइतितत्रस्तादिकंनकार्यं॥तदुक्तंषड्विंशतमे॥सूर्यग्रहोयदारात्रौदिवाच
ंद्रग्रहस्तथा॥तत्रास्ताननक्रवतिदृष्टादानेचनक्वचिदिति॥अत्ररात्रौदिवेत्युपादानात्
तद्विपरीतेदिवाकासूर्यग्रहोरात्रौचंद्रग्रहज्योतिःशास्त्रान्तिश्चपावगमेमतिमेघछाद

ति. दि.

२९९

नादिवशादृष्टेपि स्नानादिकं कायमिति गम्यते ॥ यच्च ॥ चंद्रे च यदि वा सूर्ये दृष्टे सौमहाग्रहे
अक्षयं कथितं पुण्यं तत्रा केन विरोधत इति अक्षस्मिन्मा केन विरोधते दृष्ट इति च सुषारादु
दृष्टिरेव स्नानादिविधानं ॥ ननु शास्त्रादितो वगतेरिति केन विनिर्मुक्तं ॥ तन्तिरस्नादि
केन मसि योपेक्ष्य दृष्टि विषयो ॥ शास्त्रतः संहि ग्यविषयं चेति नाव ॥ तस्माद्वावतिकोले चंद्र
सूर्ये पिरागः शास्त्रप्रतीतस्नावत्काले पुण्यकाल इत्यर्थः ॥ अथ ग्रहणकाले तु नाश्रयात् स्ना
त्वाश्रयात् पुनर्मुक्तयोः ॥ स्नात्वा दृष्ट्या परे चंद्रा मितयोरिति अप्यग्रहणा कालमोजने तु
शातातप आह ॥ नवश्राद्धं मया न कालं तत्र ग्रहणमोजने ॥ ताराणां भाजापत्येन मुध्यति ॥ त
स्मिन्नेवेदिने मुक्ता निरात्रेणो वमुध्यति ॥ प्राजापत्यत्रिपात्रेणोः शुण्डणसन्ति कृष्टवि
प्रकृष्टकालाद्यवस्था ॥ पुनर्वसु हिव्यतिरिक्तस्य ग्रहणात् पूर्वजपवासं गालव ॥ यस्मिन्नात्र
पुंमुपेक्षेव ग्रहणे चंद्रसूर्या ॥ स्नात्वा दृष्ट्या च विधिवन्मोदते क्रमणा सह एकारात्रा मुपेक्षे

२९९

वस्नादृष्ट्या च शक्तितः ॥ कंचुकादिनमपस्यति ॥ कृतिः पापकोशत इति ॥ ग्रहणे विरोधमाह व्या
स ॥ सूर्यवारिवैरंशः सोमवारे विधोः ॥ चूडामणिरिति ख्यातस्नात्रा नंत फलेन वेत्त ॥ वारे
वृत्तेषु यत्पुण्यं तत्र ग्रहणे चंद्रसूर्या ॥ तत्पुण्यं कोटिगुणितं शाहे चूडामणो स्मृतं ॥ अथान्यवि
रोधमाह ॥ दृष्ट्या दं आदिकं च सिद्धान्तेन प्राप्तं ॥ तत्र ग्रहणं संभवेनोक्तं दिना नावेगो निल
दं त्रेरिविग्रहे पित्रोः प्रत्याब्धिकं पश्चिंतं ॥ अन्तेना संभवे देस्ना कृयदि मेत वा मुत ॥ दिना
संभवे तु नोक्तं देषो वातुरस्युदय इति मितक्षरायां ॥ दृष्ट इति पृष्णमिष्युपलक्षक इति ग्रह
णान्ते जने निर्णयः ॥ आयकत्रयमुच्यते ॥ ग्रहणे आदौ पूर्वस्नानं कुर्यात्तु कं वस्नवैवत्रे
स्नाने स्यादुपरान्तादौ मध्ये दोमं मुराचनं ॥ तथा वचनं तरे ॥ ग्रास्यमानेन वेवस्नाने म्नास्ते दो
मो विधीयते ॥ मुख्यमातेना वेदाने मुक्ते स्नाने विधीयते ॥ अस्नाने दोषा ॥ यदा वदवसिष्ट
ग्रहणे संक्रामेनाः पितस्नायाद्यदि मातव ॥ सप्तजन्मा निकृष्टी स्यादुःखनागी च जाय

३००

३००

नि० दि०

३००

ते॥ स्नाने स्य शकाले श्रेष्ठ मध्यकाले मध्यमः मोक्षकाल स्वधामस्तदा इव्यासः॥ त्रिदशाः स्य
त्रिसप्तत्येव्यंति पितरस्तथा॥ मनुष्या मध्यकाले तु मोक्षकाले च राक्षसाः॥ सर्वस्य प्रहणकाल
स्य पुण्यत्वे पि स्नानादौ स्य शकाले श्रेष्ठ इति भावः॥ प्रहणे गंगादिमहानदीषु स्नानं कुर्यात्तत
दाहवृद्धस्यतिः॥ इंदोर्लक्षगुणं प्रोक्ते रवेर्दशगुणं स्मृतं॥ गंगा तोये तु संप्राप्ते इंदोः कोटीर
वेदत्रिः॥ गंगां कोटिप्रादानेन सम्यक् दत्तं त्रिंशत्पुण्यं॥ गंगा स्नानेन देवस्य प्रादुर्गम्येति
शाकरे॥ दिकरे पुनस्तद्वद्वासे रम्यमुदाहृतमिति॥ कोटिः कोटिगुणं॥ दशरथ्ये दशकोटि
गुणं॥ तथा मत्स्यपुराणे॥ गंगा कतरवले पुण्यं त्रयांगमुक्ते तया॥ कुरुक्षेत्रे तथा पुण्यं रा
हुमं स्नेदिवाकरे॥ वत्सपुराणे॥ तिस्रो तद्या मदा पुण्या गंगा द्वागोदा च जाह्नवी॥ गंगोदरी गंगा
गतः प्राप्ता गंगा इति हि काव्रिता॥ तदसंभवे मदानदीषु पुण्या सुतीर्थेषु पि महोदधौ
तदसंभवे वाप्यदौ॥ तदा ह शंखः॥ वार्या कुपतडा गमु गिरी प्रस्रवणे पि वा॥ तद्यो न देदे

३००

वशाने सरसी हृदतो बुनि॥ उद्गोदकेन वा स्नायाद्गुह्ये चंद्रसूर्ययोः॥ उद्गोदकमानुरवालविषयं
तदाह व्यासः॥ आदित्यं किरणैः पूतं पुनः पूतं च वक्रिता॥ अतो व्याधातुरः स्नायाद्गुह्ये पुस्तवा
रिणा॥ प्रहणे यत्र कुत्रचि स्नानं गंगा स्नानं समा॥ तदाह व्यासः॥ सर्वगंगा समंतो ये सर्वविषु
समादिताः॥ सर्वस्मिं समं दानं प्रहणे चंद्रसूर्ययोः॥ स्नात्वा स्नानं कुर्यात्॥ तदुक्तं लिङ्गपुरा
णे॥ व्यतीपातक्षणीया वा श्रेष्ठसूर्यप्रहक्षणाः॥ गजछाया नुसप्राक्कापित्वा दत्तमक्षयं॥ म
दानारते॥ सर्वदेवापि कर्तव्यं श्राद्धं वैराहुदशति॥ अक्रवीणस्तता स्त्रिकया तं के गो रिव सि
दति॥ कृष्णशृंगोऽपि॥ चंद्रसूर्यप्रहक्षयस्तथा श्राद्धं कुर्यात्॥ स्नतके स्नतके चैव न दोषो राहुद
शति॥ तावदेव न वेष्टुं श्रियं विन्मुक्तिं च भुञ्जति॥ जन्ममरणस्ततः के सत्यपि प्रहणे श्रा
द्धं दानं च कुर्यादिति निरूपितं प्राकस्तकेषु कर्मधिकारप्रकरणे॥ प्रहणे संध्याकाले रा
त्रौ च श्राद्धं कुर्यात्तिदाहविष्णुः॥ संध्या रात्रौ न कर्तव्यं श्राद्धं खलु विचक्षणैः॥ इयोरपि च क

नि० दि०

309

त्रयं यदि स्याद्वाद्दृशतिमिति॥ देवलोपि॥ यथास्तान्च दानं च सूर्यस्य ग्रहणो दिवा॥ सोमस्यपि
तथा रात्रौ स्नानं दानं विधीयते इति॥ सूर्यग्रहणं कुरुक्षेत्रे कृतं श्राद्धं दानं चानंतवृद्धिमत्॥ त
दाहं सूर्यमतिप्रतिमा कंडीयः॥ सूर्यग्रहणं मोगे कुरुक्षेत्रे तु योनरा॥ स्नात्वा श्राद्धां सिद्धिं कंक
र्षात्ति दानं त्वार्यकं ज्योतिष्यतः स्युक्ता पुनः प्रातः किमद्य यदि चेत्तसि चित्रमादं मादंति मर्त्यगिहने
हि धनं त्वार्यमर्त्याः॥ पात्राय तत्र रणि संनिहत्या पृच्छ कणिकामपि कांचनस्य॥ पात्रयेति विध
तयो वृत्तं संपन्नो विप्रः पात्रं॥ तदा ह याता वल्काः॥ न विद्याया केवलया तसापि पात्रता॥ य
त्र वृत्तमिमे चो मेतद्विपात्रं प्रकीर्तितं॥ पंचविधाय त्रास्मिन्नायसूत्रयस्य कणिकामपि देहे सु
क्ता पुनः सरावाह॥ यदीयते तरणि पर्वणि संनिहत्या तीर्य दिजायमनुजैर्विषये कुरुणां॥ या
वन्न योदनादि तानि दिने तद्दानं त्रयोदशगुणं समुपैति वृद्धिमिति॥ तथा ग्रहणं भूम्न्या
दि कंदयात्तदुक्तं महाभारते॥ अयने विषुवे चैव ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः॥ पात्रं मृताय वि

309

प्रायश्चित्तसिद्धिद्वयसिद्धिः ॥ सुवर्णवाधान्येवायद्यदिति ॥ तत्सर्वं तद्वद
यथात्मनः श्रेयश्छेत्ता ॥ दानपात्राणां त्रयस्य दक्षेणोक्तं ॥ सममत्रास्योदानं द्विगुणं ब्रह्माण्ड
वे ॥ श्रोत्रियैश्चातमाह संयात्रे चानंत्यमश्नुते ॥ लक्षणातिचतुर्विंशतिमते ॥ ब्रह्मवीर्यसिमुत्प
न्नो मंत्रसंस्कारवर्जितः ॥ जातिमात्रोपविता च यो सावब्राह्मणः स्मृतः ॥ तथा अनधीतवेदो
प्राप्स्येति ॥ गान्धातादि संस्कारवेदोपनयनैर्युतः ॥ नाध्यापयति नाधीते स भवेद्ब्राह्मण
वुवइति ॥ ऋग्यजुः सामायवर्षाणां राखानां सत्यतमचारवाध्यायी श्रोत्रियः ॥ एकात्रारवाम
धीत्यश्रोत्रिय इति बोधायनः ॥ गृहीतगायत्री मात्रो वेदाध्ययनरहितो नामधारकः ॥ तदु
क्तं ॥ गायत्रीमारमात्राये संध्यामात्रा मुपासकाः ॥ आज्ञानाः कृषिकर्मणि ब्राह्मणा नामध्या
रकाः ॥ यात्रा संभवतु ॥ अश्रोत्रियः श्रोत्रियो वा अपात्रं पात्रमेव वा ॥ विप्रोपि वाप्यविप्रो वा
यद्वदोदानमदति ॥ इति दाने नृस्यपेक्षया गोमुवणादित्युत्तमं लिंगपुराणे ॥ अग्रेरपत्यप्र

नि. दि.
३०२

यमंधरित्रीगावः सुवर्णचरमंचतान्य॥ श्रेष्ठक्रमादत्रवतालिमानिजोकादिदत्तानदि
संशयोत्रेति॥ सर्वविर्णः स्रदणस्ततकोम्यात्रदुक्तं वृद्धवमिहेन॥ सर्वेषामेववृणानां स्रतं
राहुदत्तने॥ सचैलंचमवेस्ता नेश्रुतमन्त्रविजयित॥ श्रुतं पक्वं॥ तत्रान्ते स्रदणोदवाकिक्ष
पेइनांस्ततो नदुष्यतीति॥ स्रदणोस्तानदा तस्या दिकत्रव्यतेति॥ मार्गादिमासेषुविशेष
देवीयुराणात्॥ मार्गे तु स्रदणोपुष्पं वेदिकायां माहामुने॥ पौषे तु नर्मदापुष्पमाघे सन्ति
द्विताशुत॥ फाल्गुने वरुणा पुष्पा चैत्रे पुष्पा सरस्वती॥ वैशाखे चंद्रमागा च ज्येष्ठे पुष्पा तु को
शिकी॥ भाद्रपदे तापिका पुष्पा मिधुः स्याच्छ्रावणे तथा॥ भाद्रपदे वरुणा पुष्पा शेष आश्विने सरस्व
ती॥ कार्तिके स्रदणो श्रेष्ठं गायमनुसंगं मे इति॥ अथ नक्षत्रविशेषेषु ताशुतत्वाद्गर्ग
ज्येष्ठे ब्रह्म ब्राह्मं तथा मंत्रे प्राग्ब्रह्मं वा संवत्तया॥ वैष्णवं वैश्वदेवं वैश्वदेवं च पुरुस्ततस्य मे
डलं॥ मेडले स्मिन्समुत्पन्ते स्रदणे जगतां शुभं॥ आनंदः सर्वस्रतानां विरोधत इति॥

303

अथ गग॥ तिष्यमार्जपदं चैव याम्यं नार्यं च पैतृकं ॥ एकाग्रमग्निदेवं च समैतात्या नलोगणः
आनले मंडले दोषग्रहणं वि सोमयोः ॥ रातो मयं करं विधात्वा जनां वदु दोषकृता ॥ नृ॥ म
हिर्बुध्नं तस्या यो हन मूलमाप्यं च शंकरं ॥ वारुणं मयं देवत्यं वारुणं मंडले स्मृतं ॥ एतस्मिन्नु
परागं स्यात् मंडले सोमसूर्ययोः ॥ दुर्निक्षायं मंता वस्तु प्रजाना मिति निश्चयः ॥ रुक्षाणि अ
यमादीनि च त्वारिच पुनर्वसु ॥ सौम्यं चैवाश्विदैवत्यं वायव्यं मंडले स्मृतं ॥ समरं मयं चैव दु
र्निक्षं कुरुतेऽचिरात् ॥ व्याधिशास्त्रादिको यः स्यात् मंडले स्मिन्नुपलवति ॥ छ ॥ राघु मंड
लेषु ग्रहणो मतिराजांतिः कार्या ॥ तथा च कश्चापः ॥ आग्नेयं कारयेच्छांतिं शान्तिं कृषावा
रुणे ॥ वायव्यं शान्तिकं कृषात्मा देवेन तु कारयेत् ॥ तथा ॥ यस्य जन्म राशौ जन्म नक्षत्रे ग्र
हणं न वतिते न शान्तिः कार्या ॥ तथा चोक्तं ॥ दारायां गृह्यते यस्य तक्षत्रे वातिरा कश ॥ प्राण
संदेसा शोतिस वामरणं मृच्छति ॥ दोगलं प्रतया ॥ यस्यां जन्म नक्षत्रे ग्रस्यते शशिना

नि.दि.

३०३

न

स्करौ॥ तज्जातानो न वेत्याडायेनराः चोतिवर्जिता इति॥ तत्र रांति कर्मणि मन्त्रपुराणात्॥ पूजये
इन्द्रागोदानेन मिणा ततिराक्रित॥ दोमंवेव प्रकुर्वीत तिलेव्यदिति निस्रया॥ दानं च रांति तोद
घाघदीछे हात्मनो हितं॥ सूर्यदिसूर्यमित्रे सोमंवेव प्रकुर्वीत सोममंत्रे न पडति॥ तथा चंद्र
रविप्रदे सति मांगल्ये कर्मणि दिना तानवकं वृज्यं॥ यथाहुः॥ न सोदश्यादितो वृज्यं दिना तान
वकं ध्रुवं॥ मांगल्येषु च सर्वेषु प्रदणे चंद्र सूर्या गरिति॥ प्रकारं तरं स्मृतिवचनं॥ दादश्या
दितयोतायां तोवे पडु प्रदे स्मृतः॥ एकादश्यादिकः सोरे चतुर्थ्यतेः प्रकाशित इति॥ रवदश्या
हेतुत्वं प्राकपश्चाच्च दिनं प्रददिनं प्रददिनं चेति निर्णयः॥ मंदरवदश्यादेतयो रिति वचनात्
त्यनेमिन्निकादो प्रदवेधो न वेति॥ तथा वचनं॥ तिलेनेमिन्निके जायेदो मेयजक्तिया मुच॥ व
पाकमणिचो मंगे प्रदवेधो न विद्यत इति॥ अयपाकमनिर्णयः॥ इति प्रदणनिर्णयः॥ कतेच
लदिवेदे तं प्रयेति निर्णयः॥ इच्छेनाग्य वतेयेन कृतो प्रदे ण निर्णयः॥ अयप्राकमिति

३०३

णयिः॥ वेदध्ययनवतो दिशुं ह साय॥ तथा॥ -- दोषनिवृत्तयश्चावणे मास्योषधिप्रादुना व
ण्यादिविहितकालेषु पाकमक्रियुः॥ कालमहाया नवल्कः॥ अध्यायानामुपाकमश्चावण्या
श्चावणे नवा॥ दसंतोषधिना वेवापंचम्यास्याश्चावणस्य तिति॥ अध्यायानामिति शारवनि
प्रायवकुवचने॥ अत्र सर्वे शारवीनामे पुकालेषु विशेषेणोपाकमश्चापे विशेषमाह॥ अतो
ध्यायोपाकं मोषधीना प्रादुना वि श्रणे वेतश्चावण्यापेधिमास्या॥ आवणस्य पुंचमीह स्तेनवे
ति पारस्करः॥ ब्रह्मचाः आवणसि तु हे स संसामवेदि न इति गोमिलस्मरणं॥ तुशब्दात् व
कचा दसतक्षत्रेः पिक्रयुः॥ अयोपाकरणमोषधीना प्रादुना विदसे नश्चावणे न वेति शाखा
यनगत्या कचात्॥ सामगाः दसतक्षत्रावक्रयुः॥ उषधिप्रादुना विः सर्वेषां तुल्यं॥ आव
णशुक्लपक्षे दसतक्षत्राधुक्कालेषु पाकमकार्यं॥ तदुक्तं निगमे॥ आवण्याश्चावणीक
मयि विधि समाचरेत्॥ उपाकमनुकर्वन्ककटिस्ते दिवा करे॥ दसंतक्षुक्लपंचम्या

नि. दि.
३०४

श्रावणं श्रावणेन वेति ॥ उपाकर्मकालः पूर्वाह्णः ॥ तथा च श्रावणेन ॥ श्रावणेन कालः पूर्णिमा यो पूर्वा
ह्णवेति विधिर्विदितः ॥ अथ श्रावणेन उपाकर्ममिति ॥ वक्ष्यमाणं सामग्यं विषयं ॥ विष्णुपुराणे ॥ श्राव
णं श्रावणेन हस्तपंचम्या वेदवादिनः ॥ वेदोपाकर्मक्रियुः ॥ पूर्वाह्णेन ॥ उन्मर्गस्य कालोत्तरमाह
न कल्पः ॥ योषमासस्य रोहिण्या मष्टकायामपि वा ॥ जलांते छंदसोऽक्रियुः रुक्मर्गविधिर्वि
दिरिति ॥ तथा ॥ माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमे दनीति मनुः ॥ माघशुक्लप्रतिपद्युः श्रावणं मवा
दीति ॥ एतदुन्मर्गनमुपाकर्मदिने विकल्पेन क्रियति दुर्गं वा दिग्गं वा ॥ एतदुन्मर्गनं क्रियति
उपाकर्मदिने न्यदेति ॥ तथा एतदुपाक्रियामुन्मर्गनं क्रिया विधिदिने उपाकर्मदिने विकल्पेन
क्रियादित्याशयेन ॥ दीपिकायां ॥ क्रयादितदुपक्रिया विधिदिने इति ॥ आतरोन्मर्गक्रिया
विधिमिति गोमिषवचनादप्युन्मर्गस्य कालः पूर्वाह्णः ॥ अथ निष्पत्तिः ॥ हस्तश्रावणं योषमा
सीनादिनद्वयेषु कालव्यापित्वे परविषेषु क्रियति याचोक्तं निगमे ॥ तयोहस्तुत्तराषाढा

३०४

उपाकर्मणि वै हस्तवे ॥ धनिष्ठा मिश्रिते कार्यमुपाकरणं संज्ञितमिति ॥ व्यासोपि ॥ श्रावणेन तु यत्र
कर्म उत्तराषाढा संज्ञितं ॥ संवत्सरकृता ध्यायस्तस्मात्तदा देवन इत्यति ॥ धनिष्ठा संयुते क्रयादिव
र्णं मर्के पद्मवेत ॥ तत्कर्मसि फलं विधादुपाकरणं संज्ञितमिति ॥ तथा हस्तस्य द्वे धेचित्रायुक्ते क
यत्रिदुर्गं परिशिष्टे ॥ धनिष्ठा प्रतिपद्युक्तं वा द्वादशसमन्वितं ॥ श्रावणं मर्कमर्कविरत्नगुप्त
साम्पावकाशनि ॥ द्वादशसमन्वितं चित्रा संयुक्तं हस्तमित्यर्थः ॥ धनिष्ठा युक्तं श्रावणं य
यपि प्रतिपद्युक्तं पर्वत्युक्तं तथापि योषमासीदिनद्वयेन काले व्याप्नोति तदा तैत्तिरीयाणां प
राइतरेषां पूर्वाति तदा द्वागामिजः ॥ पर्वण्यो दयिके क्रयुः श्रावणं तैत्तिरीयकाः ॥ वक्ष्यमाणं
वर्णं हस्तक्षेत्रे हस्तक्षेत्रे सामवेदिनः ॥ तथा रागर्षः ॥ पर्वण्यो दयिके क्रयुः श्रावणं तैत्तिरीयकाः ॥ व
क्ष्यमाणं श्रावणेनैव न हस्तं क्रान्तिवर्जित इति ॥ अत्र तैत्तिरीयकापदमन्तेषामपि यजुःशास्त्रि
नामुपलक्षक इति केदुक्तं तदुक्तं यतो दीपिकाकारेण कालनिर्णयकाराणि प्रायमव

निदि०
३०५

ध्वेवासाविणि॥ अहगा तु कर्मसमये वा भेति॥ सा चेन्न वा घटं कायपि ति त्रिरिवा विनि॥ परदि
ने पूर्वतारो यजुषे॥ सा पृणिमा इतरे यजुषेः यजुर्वेदि सिद्धी कायेति नाव॥ एतेन च तु दृशी युक्त
स्य पर्वणो निषेधा निधायैकं निर्णयामते उदाहृतैकाजिका पुराणवचनमपि॥ तैत्तिरीयक
शाखा विनायमिति सूचितं॥ अथ बान्धवतु वा कालिका पुराणवचनं सर्वयजुः शाखा परं वि
हितं प्रातिषिद्धं च विकल्पितं नवतीति न्यायादिकल्पेन तैत्तिरीयव्यतिरिक्तयजुः शाखा विना च
तु दृशी वेध प्राप्तमुपाकरणं॥ तथा पिश्रवणं नु सत्रविहितमुपाकर्म क्विर्वतो न च तु दृशी वे
धशं कायति॥ पार्वणो वेध निधाना तु॥ अथ हस्तश्रवणपर्वसु ग्रहण संक्रांतियुक्तेषु हस्त
श्रवणपर्वसु॥ अथ चेदोष संयुक्तेषां पृणि स्यादुपक्रिया॥ दुःखशो कामयग्रस्ताराष्ट्रेतस्मिन्
दिजातय इति॥ उपक्रिया उपकर्म पर्वणि हस्तश्रवणा योरप्युपलक्षणं॥ दोष युक्तकाले
न कुपुं कालांतरे कुपु रिति नाव॥ अथ शाखानेदेनोक्तस्योपाकर्मणिः कालेन ह संक्रांती

३०५

न वेयांतदा कालांतरमादा॥ यदि स्याच्छ्रवणपर्वग्रहक्रांतिदूषितं॥ स्यादुपाकरणं शुक्लपंचम्यं
श्रवणस्य तु॥ संक्रांतिर्ग्रहणं वापि यदि पर्वणी जायते॥ तस्मात्से हस्तपुक्रायां पंचतद्विष्यते॥
एतच्च यजुः शाखा विषुवा मनेषा मिश्रायं॥ यत उक्तं सूरति महाएवि॥ संक्रांतिर्ग्रहणं वापि योर्वा
मा स्यायदौ न वेत्॥ उपाकृतिस्तु पंचम्यां कायविज सने पित्तिरिति॥ अत्र कचोपलक्षणार्थ
स्तत्रा न्द॥ श्रावणशुक्लपंचम्यावकचा अपि कुर्युः तथा चोक्तं दीपिकायां नमो मासः सिताप
चमी॥ अथावा जसने पिबकचमुरेवेह स्तान्ति ता केवला वा त्याह सपुताति धिरिति॥ हस्तेन यु
क्तेन स्मिन्तद्विचेति नाव॥ अत्र केचिदाहुः॥ हस्तेनोषधिना वेवायै च म्यां श्रावणस्य तिते
सर्वशाखासु ३ न० अहस्तपातवल्कवचनात्॥ सर्वेषां शुक्लश्रावणशुक्लपंचम्यां श्रावण
शुक्लपंचम्यां ३ न० एवं चेन्नाह पदे विधाय कानि कृषिवाक्यानि अनर्थकानि स्युः कि
च॥ श्रावणपंचमी तैत्तिरीयायां निषिद्धेति॥ तदुक्तं॥ श्रावणशुक्लपंचम्यां न कुपु स्तैत्तिरी

नि०दि०

३०६

यका॥ आवणपादुषायांतेतिरीयकैः प्रौष्टपद्यामुपाकर्मकार्यमिति॥ काजनिषयिह दुक्तिरसि
अतः श्रावणोक्तकालेन संप्रकांतिदुषितेन करणा संभववासर्वेनाप्रपदेक्यु॥ तदुक्तं व
वक्तव्यपरिशिष्टे॥ आष्टपद्याधयस्मिन्काले ननु संभवति चेत् ॥ तदाभाप्रपदेमासि श्रावणे
नतदिष्यते॥ अत्रौषध्यानावः संक्रात्यादिदोषाणामुपलक्षक॥ अथातः स्वाध्यायोपाकर्मश्राव
णोष्टपद्याचेतिवसिष्टः॥ अतथाचकाजनिषयिकारैरुपसंहरते॥ तस्माद्भूतसंक्रातिदुषिता
यां श्रावणोष्टपद्यामुपाकर्मकार्यमिति॥ मनुस्मृत्या श्रावणोष्टपद्यावाप्युपाकर्मपद्या
विधिः॥ युक्तं मृदां स्पृधीयातविश्रामोसादपंचमाति॥ अर्द्धपंचमासापेयांते अर्द्धपंचमा
उपाकर्मप्रवृत्तिसाधश्चतुरो मासाश्चाध्यायदिनवधीयतेत्यर्थः॥ अपित्राभाप्राप्रपदसंबंधि
हस्तश्रावणपंचमीनामुपसंहरते॥ एषु काजेषु कुर्यात्तथाचोक्तं॥ निमित्ताच्छ्रावणे मासिनरुता
चेदुपाकृतिः॥ स्वाशारवाविहितकाले माद्वैक्युपाकृतिः॥ उपाकृतिमुपाकर्मनाद्वैक्यप

३०६

दे॥ अतः स्वशारवाविहितकाले करणा संभवश्रावणमाप्रपदयोः कस्मिंश्चिदनेन दणसंक्रा
तिवर्जिते अन्यशारवाक्रेपिकायापारक्यमविरोधियदिति न्यायात्कामणो नलोयः कार्यइति॥
संभवेदिषुपाकर्मद्वस्तनसत्रेनावेत्युक्तं प्राक्॥ अत्र विशेषमाह॥ अध्यायानां माप्रपदमिति
श्रावणे तथा॥ कुर्यात्तत्तदुपाकर्मद्वस्तनसत्रेनावेत्युक्तं प्राक्॥ अत्र विशेषमाह॥ अध्यायानां माप्रपदमिति
या नासारं संक्रयुः॥ अतः पूर्वपुष्यनक्षत्रे क्रयुः॥ श्रावणमाप्रपदयोः प्रकृतत्वात्तदाह गोमि
जः॥ छंदोगामिजिताः क्रयुः प्रातरोत्तरिकीक्रियाः॥ अपराह्नेपुयाकर्मपुष्यदक्षयिर्दिने
द्वस्तनक्षत्रे पाकर्मपुष्यपुष्यक्षयिर्दिने क्रयुः॥ अतथाचपरिशिष्टे॥ मासि प्रौष्टपदे दस्तापुष्यः
वैश्वदेवदा॥ तदा तु श्रावणे क्रयुर्दिग्गंडं सामिति॥ प्रौष्टपदो प्राप्यद्वस्तनोपाकारणमिति
गोमिजः॥ उपाकर्मपिराह्ने स्यादुत्तरः प्रातरेव तु॥ तदाह गोमिजः॥ अध्यायानामुपाकर्म
क्रयुः काले पराह्ने के॥ एवमेतत्तु विमर्गस्यादिति वेदविदो विदुः॥ कालहृद्वावपितेषां

नि. दि.

३९

छंदोगांतांमिहैरवावेवोअज्जनेरुत्तोपाकमहिसेस्यात्॥ तदाह गगः॥ सिद्धैरवोरवौचपुष्पसैपि
वस्तिविचरेद्विः॥ छंदोगामिलिताः कुर्युस्मसंमिस्वछंदसं॥ शुक्लपसेतुहसेनउपाकमपि
राहकमिति॥ अत्रकालवदोनात्कर्षइति॥ अतः दत्तादरायुतोत्कर्षश्चतुर्विधयुगादिषु॥ उपा
कममिहा षष्ठ्यतदिष्टव्यादितइतिदं कृष्यश्रमवचनमुपाकर्मानुत्कर्षविधायकं॥ छंदोगा
विषयं॥ तेषां कालवदवापिगर्गवाकेनसिद्धकेरिवोस्मगविधानादितिजावाः॥ छंदो क व्यति
रिक्तविषयेत्कर्षस्यात्रदाह कात्यायनः॥ उत्कर्षः कालवदोस्यादुपाकर्मादिकर्मणि॥ अति
र्वेकादिष्टदीनानुत्कर्षयुगादिषु॥ इदं युगादिषु अनुत्कर्षमिधानतक्षत्रवारादिति॥ सं
पादितालस्ययोगविषयं॥ तत्रालेभ्ययोगात्कत्रतदा नादिक्रपति॥ आह मय्येवमेवमेव॥
मन्वादेचयुगादोवतन्मासोरुमयोरपितिवचनात्॥ यत्रुश्चावण्यापौर्णमास्यामाषाढा चो
षाहस्यछंदोस्यधीयतिनिबोदायनवचनेनछावण्यांशो हपद्यांचंद्रदृगादिदुष्टायांसं

३९

बोदायनशाखाध्यायिनिरायाद्याकर्तव्यमित्येवंमेयेपरं॥ केचिदुक्तं॥ शाखाधिकरणन्याये
नेयजुः शाखिनामाषाढाविधानमित्यलं॥ अत्रविशेषः॥ सूर्यग्रहेदिनचतुष्टयेपूर्वपश्चाद
रावेनवदितानिवेधः॥ अहंखंडग्रहवेधइतिनिरूपितंभद्रेणानिर्णयि॥ तथासतिचतुर्दश्यं
वणक्षेत्रद्वेधदुषितत्वात्बकचैरुपाकर्मनिकायमिचेत्॥ न॥ उपाकर्मणिवेधदोषोन्म
वति॥ तदुक्तं॥ तित्येनेमितिकेजाप्येहोमेयत्क्रियासुच॥ उपाकर्मणिचोत्सर्गसिद्धवेधोन
विद्यते॥ इत्युपाकर्मनेत्रकत्रयि॥ उपाकर्मणिचोत्सर्गसिद्धादर्ममिदपर्यः॥ दर्मकृतामद
र्षयः पूज्याः॥ तदाह कात्याजिनि॥ उपाकर्मणिचोत्सर्गसिद्धात्कालसमेत्यचा॥ कृषीत्तद
नीमयान्तरकृता पूजयेत्तर्पयेत्तइति॥ बोदायानेपि॥ गौतमादीनकृषीत्तसप्तकृतादर्ममि
यान्तरपुनः॥ पूजयित्वा यथाकृत्वाकितर्पयेद्द्वामुद्धरत्॥ अत्रगौतमादीनितिस्वस्वशा
खोक्तमर्षाणामुपलक्षणं॥ नवीप्योत्ररे॥ संप्राप्तेश्चावण्याम्यांते पूजिमिमांसादिनोदायेत्ता

वि.दि.
३०८

नेकुर्वतिमतिमातृकृतिस्मृतिविधानतः॥ इत्याद्युपाकर्मरक्षाबंधननिर्णयः॥ श्रावण्याः पौ
र्णमास्यानिर्णयितरुषितः॥ अथोसर्जनकालः॥ पौषमासस्य रौहिण्यामृकायामथापिवा॥
जलांते छंदसां कुरुकुरुगं विधिवददिरितियाजवल्गुः॥ प्रकाशंतरं॥ पुष्ये तु छंदसां कुरुयद्विदि
श्रितियाजर्जरेदिनः॥ माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाक्षे प्रथमे दिति मिनुः॥ माघशुक्लप्रतिपद्यपर
जितायां दिशि वक्ष्यधिके देवा इति शारदायनः॥ अत्रौपाकर्मकालमेवाहुः सर्जनस्य कालमे
दयुक्तः छंदस्य धामातविश्रामासादपंचमातित्यपेक्षया इति॥ अथवा उपाकर्मदिने एवोस
र्जनं त्वोपाकर्मकार्यमित्युक्तं प्राकः॥ कात्यायनः॥ प्रत्यक्षं यदुपाकर्मसोमसंगं विधिवदिजे॥
क्रियते छंदसां तेन पुनराप्यप्यनं भवेत्॥ इत्युपाकर्मसिर्जननिर्णयः॥ अथ चातुर्मास्यव्रतं
तस्याप्रारंभकालो मदाभारतात्॥ आषाढे तु सिते पक्षे एकादश्यामुपैषितः॥ चातुर्मास्यव्रत
कुर्यात्किंचिन्तिपयतो नर इति॥ यत्किंचिदिति एकसक्तनकायाचितयर्णनोजनकिंचित्

३०८

क्षयव्यवर्जितादिना व्रतारंभे मेने णकुयति॥ मेनमाहसनकुमारः॥ इदं व्रतं सयादेव गृही
तं पुरतस्मव॥ निर्विघ्नसिद्धिमायातु प्रसन्ने त्वयि केशव॥ गृहीते स्मिन् व्रते देवयैधर्मेण मिया
म्यह॥ तन्मेनवतु संयुक्तं त्विन्द्रसादाज्जना इति॥ तयारंभे कालविशेषमाहसनकुमारः॥
श्रावणे वृत्तये छाकंदधीना प्रपदे तथा॥ दुग्धसाश्वयुजे मासिका त्रिके दिदं जत्यजे॥ कार्ति
कद्रपा तु गृहीया संक्रांतौ कर्कटपिवा॥ आषाढा वानरो मन्त्रपाचा तु मास्योदिते व्रतं॥ राघुका
र्तिक्षरं नाभं नवेतुला के कार्ति के कुर्यात्॥ तदुक्तं मदाभारते॥ वार्षिकं श्वतुरे मासान्नतं के
चिन्माचरेत्॥ असेनवेतुला के पिकत्रयं तत्प्रयत्नत॥ वार्षिकं श्वतुरे मासौ त्वादयेत्क
नचिन्तरः॥ व्रतेन ताशमाप्नोति कल्मषं वस्त्रं राज्ञवे॥ वाराहपुराणे॥ चातुर्मास्यव्रतं कुर्या
न्नरः किंचित्सदापते॥ तात्पर्यादिकं प्राप्तं विदितं प्रयत्नत इति॥ तथा चतुर्दशित्यवैच
णं चातुर्मास्यव्रतं नरः॥ कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तस्माच्चरेत्॥ चतुर्दशित्यपुचतु

ति.दि.

३०२

कालेषु पक्षांतं तद्वत्तं सुवर्णनिमित्तवर्जितद्रव्यगोचरतिरानेन मंत्रवत्समापयेत् ॥ मंत्रश्च
इदं व्रतं मेयादेव कृतं प्रीत्यैतद्व्रतं ॥ नृत्तं संवर्णनां यातु वत्समादाकृता इति ॥ तथा ॥ गुरो शुके
चास्तगोपिबालेष्टे च खंडे तिथावपि च चातुर्मास्यव्रतं प्रारंभे च कुर्यात् ॥ तदा हृदयार्पणं ॥ न
शौचावनामौद्यं च मुक्तगुर्वेति वादके ॥ खंडे न चिंतयेत् चातुर्मास्यव्रतविधौ नरः ॥ नन्वग्राधेयं
प्रतिष्ठां चेति माकंडे येन व्रतनिषेधात्कथंचातुर्मास्यव्रतारंभः ॥ उत्तरं विशेषवचनवलात्तस्या
मान्यवचनानामितरव्रतविषयमितितेयं ॥ विशेषो मस्य पुराणे ॥ शोते विस्तुः सदा पाठेनादे
च परिवर्तते ॥ कान्तिके च प्रबुध्येत शुक्लपक्षे हरेर्दिने इति ॥ चातुर्मास्यव्रतनिर्णयः ॥ अयत्न
हीनारजो दोषनिर्णयः ॥ ककटि सरितः सवन्निवंती हरज स्वला ॥ अप्रशस्तं ततः स्नानं वर्षा
क्षेत्रे वा वाणिज्ये ॥ ततस्तस्मात्सुमाकंडे योपि ॥ ततो नमस्योर्मध्ये सूर्वा नद्यो रज स्वला ॥ तामु
स्नानं न कुर्वीत देवर्षिषित्तपणी मिति ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ स्नोदुष्टं नमिस्तानेवर्ज्यं नद्या

३०९

दिषु द्विजैः ॥ कदयितेरजस्तेषां संधोपास्ति स्मृतपयं कदयितिकुस्मिते गार्यः ॥ वर्षाक्षौ स
रितः सवन्निवंती हरज स्वला ॥ तामुस्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा तु गौतमी ॥ गौतमीति समुद्र
गामिनो पलक्षया ॥ अतस्तस्मात्सुरजो दोषो नास्ति ॥ तदा हृदयार्पणं ॥ मिह ककटि योर्मध्ये स
र्ववस्त्रस्वला ॥ तामुस्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगा इति ॥ समुद्रगा व्यतिरिक्ता स्वदि
विशेषेण रजः शौ नदी विशेषेणा कालविशेषानि ध्यातुं मुच्यते ॥ तावत्सत्ययसिरे ॥ शु
ष्यंतिया ॥ कुसरितौ शीतकाले न बोदके ॥ पूयति चैव वर्षा सुदृशा हंतारज स्वला ॥ तथा ॥ रा
कयो जन्मगादिषु दयोजनगोता सरितः कुल्या ॥ ततो द्वादशयोजनगता अत्युत्तमः ॥ तद
धिकं योजनगता न घटति ॥ कुल्या व्यनद्यो नद्यश्च समा हंतार स्वला ॥ पक्षमासं चेत्यन्य
आहुः ॥ महानदी समारवाता यश्चिताश्च महानदी मिति ॥ महानदीषु विशेषो महात्मारतः
महानद्यो वेदिका च कावेरी वंजरा तथा ॥ रजसा च प्रदुष्टाः सुककटो दोस्तं हंत पेति ॥

ति.दि.
३१०

महानद्यस्त्रदे। त्रीणिदिनानिरजस्वलाः स्युः॥ तथा चतुर्विंशत्युराणे॥ आदौ कर्कटके देविमहा
नद्यो रजस्वला॥ त्रिदिनंतु ये क्रिमुदाः स्युः क्रिबीययेति॥ जन्मविगंगा॥ ननु मुदा चतुर्विंशत्युदाः
स्युः यथा जाक्रवीति अस्मापच तात गंगाया रजोदोषः प्रतियतो मेवे॥ शुद्धमाने दृष्टानोये॥ ननु
रजोदोषेपि॥ अत्र सर्वमिहानदीषु प्रमक्ता वपि गंगा हि महानदीषु रजोदोषो न भवति॥ तदाह
निरामः॥ गंगाधर्मप्रवीणा च यमुना च सरस्वती॥ अंत सरजोदोषा सौरभेया इवामला॥ मा
कंधिदे योपि॥ कालिंदी गौतमी गंगा वेणिका च सरस्वती॥ सामयादिनिजायाश्च रजोतामि नव
त्यम्॥ आनिजात्यं देवसंस्तुतत्वं॥ मराचि॥ आदित्यदुहितारंगालक्षजाता सरस्वती॥ रज
सानासिन्धुं नेवेणाचनद संतिता॥ आदित्यदुहिता यमुना॥ अक्षजाता गौतमी॥ नद संति
ता इति तदाः पुमांसः इति रजोदोषो नास्तीत्यर्थः॥ एवं प्रस्नवणादिषु॥ नदीनां नाना चैव पि
स्वत्यत्वाद् रजोदोषो न भवति॥ अत एव स्मृत्यर्थसारे॥ क्षुद्र नद्यः सविरिज्वस्वला इति का

३१०

दर्शयेपि॥ आसिंहं कर्कटान्तघः सविरिजस्वला॥ त्रिदिनंतु महीनद्यो गोदां वेणां सरस्वती
भागीरथी च कालिंदी नवान्नोणादिका निना॥ कात्यायन॥ जाक्रव्यादित्यमंस्तान् अक्षजाता
सरस्वती॥ रजमाने वदुष्यंते तदाः कृष्णा च वेणिकेति॥ तस्मापुराणे॥ गोदा वरुणी मरथा दुर्गा प्रवि
वेणिका॥ नापी पयोध्या विध्यस्य दक्षिणे तु प्रकाशिताः॥ नागीरथी नर्मदा च यमुना च सरस्व
ती॥ विशेका च वितास्ता च विध्यस्योत्तरतः स्थिता॥ हिंदूनां महानद्यो देवर्षिस्तत्र संनवा॥
यात्रास्तातादियोगेन पापिनः पावायंतिता इति॥ स्मृत्यर्थसारे तु विशेषः॥ स्मृतिपुराणादीषु
पञ्चगंगा यमुना सरस्वती वादोस्ति॥ तत्रापि रजोदोषो नास्तीत्याहुः॥ अत एव निवासिनामपि
तीरनिवासिनां तु रजोदुष्टेपि नतिषेध इति व्याघ्रपादः॥ अत एव कृपवापीनामनपापि पयोत्त
नां भजादुष्टेपि यमिनामनो गोतदुष्यतीति॥ रजोदुष्टमपि तोयं युष्यतदी संगतमदुष्टं न भवति
तदुक्तं मत्स्यपुराणे॥ युष्मत्तस्मात्समागो गादुष्टमप्यवुषावनमिति॥ महान्तरते॥ आपविक्म

नि. दि.
३११

पिप्राप्यगंगायातिपवित्रतामिति॥ काजादशे॥ रजोदुष्टेनदीतोयगोतमाद्ये बुभुक्षुते॥ नदुषयति वा
र्यत्यस्वमदुष्टा हि सागतं॥ अत्यन्तं दीप्तं गतं स्वं अदुष्टं न वतिनात्यन्तदीवारिदुषयतीति ताव॥ र
जसादुष्टेन घादिवारिवणि संधोपासनं स्नानं देवर्षिपितृतर्पणं च न कुर्वति॥ तदुक्तं॥ ता सुस्ना
नं न कुर्वति देवर्षिपितृतर्पणमिति॥ नदी रजो दोषप्रसंगात्तडागादिषु च्यते॥ वर्षा काले न बोद
कं त्रिदितमशुचि॥ अकाले दशाहमशुचि॥ तदुक्तं स्मृतिसंग्रहे॥ काले न बोदकं शुद्धं नपि वैश्व
त्र्यहं तु तत॥ अकाले तु दशाहं च पीत्वा नाद्यादहं तिष्ठति॥ तथा कालदशे॥ तडागादि स्थिते तोयं प्र
संगमशुचि त्र्यहं॥ काले च काले दशाहमभिप्रायपूर्ववारिणेति॥ समेतमदं तावा पूर्ववारिणामि
शुचेत्तबोदकं शुद्धं॥ तदुक्तं सविष्यत्पुराणे॥ मददं बुभुक्षुते घापियदिति हेत्युरातनं॥ न वा
बुभुक्षुते तेन तदुष्टमिति सुरयइति॥ रजोदुष्टे वारिणि संधोपासनं देवर्षिपितृतर्पणं तत्र
र्पमिति शेषः॥ अत्र विशेषः व्याघ्रपादः॥ उपाकर्मणि चोत्सर्गं तस्नाने तथैव च॥ चंद्रस्व

३११

यमिहे चैव रजो दोषं न विद्यते॥ तथा॥ आजीवने वाप्यगतौ रजो दोषो न विद्यते॥ आजीवने ग्रामो
पनोगः॥ अगतौ गत्यंतरा नावे आजीवने च रजो दोषो नास्ति॥ इति नदीनारजो दोषनिर्णयः॥ अ
थागस्त्या धविधिः॥ मत्स्यपुराणात्॥ अगस्त्यः सनायो विप्रैः सह तोमलपात्रं च लस्यैकदेशे तप
स्तेये॥ मुद्रं च पीतवान्॥ ततः संतुष्टैः शंकर ब्रह्मादि निर्वृणो चेत्युक्तोः गस्त्यववाच॥ याव
द्रसमं हस्त्राणां पंच विंशतिको दय॥ वैमानिकान विध्यामि दक्षिणा॥ पयवर्त्मनि॥ मद्धिमानो
दये कुपयिः कश्चिन् पूजने मम॥ मम मलोकाधिपतिः पययिण न विष्यति॥ एवमस्त्विति तेषु
क्ता जग्मु देवा इति॥ मय्युपाधः प्रदातव्यो ह्यगस्त्या यदा बुधैः॥ उदयास्तपरात्रौ ईकत्या संक्रांति
तः पुरा॥ अगस्त्या धः प्रदातव्यः पूजा कृत्वा सदा बुधैः॥ पूजा विधिस्तु॥ प्रत्यक्ष समये विधानं क
र्पादस्योदये निशि॥ स्नातं शुक्ल तिजैः कृपाशुक्ल माल्यां वरोरुही॥ स्थापयेद्दक्षणां कुंभं माल्य
वस्त्रविभूषितं॥ पंचरत्न समा युक्तं धृतपात्रं समन्वितं॥ नानाज ह्यफलैः पुक्तिं दुतपश्च वसेयुते

ति.दि.
३१२

अंगुष्ठमात्रे पुरुषे तथैव सौवर्णमित्याद्यत बाहुदंडः॥ चतुर्भुजं कुंभमुखे निधाय धान्याति सत्तां कु
र संयुतानि॥ कृत्वा प्रत्यक्षं समये घटे तात्वा जलावाये॥ अगस्त्यार्घ्यं प्रदातव्यं रात्रौ संयुक्तं प्रकृ
तः॥ सकाशात् पुष्पास्तशुक्रियुक्तं मंत्रेण दद्याद्विजयं गवाय॥ उन्मिष्य लंबोदरं दीर्घबाहुं मे
तन्यचेतायमदिभुखः सत्॥ अर्घ्यमंत्रः॥ काशां पुष्पप्रतिकां शक्तिमास्तु स मे भव॥ मित्रावरु
णयोः पुत्रं कुंभयोर्नतमोस्तु॥ वातापि नक्षितो येन मुद्रः शोषितः पुरा॥ लोषामुद्रायुतिः श्रीमा
न्यो सोतस्मे तमो तमः॥ विध्वंसि ह्ययं करमेघतोयविषापह॥ रत्नवस्त्रनदेवर्षेण कावास
नमोस्तु ते॥ अनेन विधिना यस्तु पुमानर्थनिवेदयेत्॥ सप्तैव लोकानां सोतिसमाधत्तियः प्रयच्छ
ति॥ यावदायुश्च यः कुर्यात्स परं ब्रह्म गच्छतीति॥ श्रावपात्रं यत्किं गोदानं होत्रं मे संपन्नो जतं मे
ति॥ इत्यगस्त्यं विदुते चलदेन ग्रथे निषयिः॥ उपाकर्म दिव्यत्वारो निणीतानिर्णयशुभाः पु
ण्येदिताईस्तानदानयोः अयमर्थः॥ मध्याह्नं रात्रौ संक्रमणे तु पूर्वोक्तः॥ उत्तराईस्तानदा

३१२

तादिकं कार्यं॥ श्राद्धारात्राकालसंक्रमणे तु तत्रादिव स्यमः ध्यात्वा तत्पर्यं तिस्तानादिक्रिये॥ यत्र
वचने विस्तुपद्योः॥ धनुर्मीनन्युकत्या तु वेयदा॥ पूर्वोत्तरागतौ रात्रौ मातोः संक्रमणं सवत्॥ ए
व क्लिपेव नास्ति पुष्पाः प्रोक्ता मनीषिभिः॥ अयं रास्ते तु पंचैव श्रौते स्मार्ते च कर्मणि॥ तमु
क्तमियुन रात्रिः रात्रेः पूर्वोत्तरागतौ संक्रमणे पूर्वोत्तरयोर्दिवसयोः पंच दृष्टिका निधातं तत्र
पुष्पत्वातिशयपरं॥ रात्रे च सवसि संक्रांतिषु अतिता नागतं त्वावा नादत्ययत्रदिताई आदि नलि
न्यं त्यभोगिनी वा संक्रांतिः संनिहितानवति॥ तत्र स्तानदानादिकमिति सिद्धं॥ इति दानरं डे
यदानिशिष्ये अर्द्धरात्रे संक्रांतिस्तदावसिद्धः॥ संक्रमस्तु निशीथे स्यात्पदयामाः पूर्वपश्चिमाः॥
संक्रांतिकाले वित्तं यास्तनः स्तानादिकं चरेत् इति स्पष्टार्थः॥ वृद्धवसिष्ठोऽपि॥ पूणे चैवार्द्धरात्रे तु
यदा संक्रमते रात्रिः॥ प्राहुर्दिने द्वयं पुष्पं मुक्तमकरकटाविति॥ अत्र यद्यपि निशीथे मध्य
रात्रि संक्रमध्या रात्रि संक्रमं तु दिन द्वयं पुष्पं स्तानादिकमर्णानि प्राप्तं॥ तथापि संक्रांतिका

नि०दि०
३३

लेखति धिक्से सुवर्दिनं पुण्यं सिन्तायां तियो परदिनं तथा चोक्तः ॥ आदौ पुण्यं विजानीयात् य
द्यसिन्ताति धिक्से वित् ॥ अदरात्रे व्यतिने तु विज्ञेयमपरे हति ॥ अदरात्रे व्यतीते परदिनमेव
रात्रौ संक्रमणे पुण्यदिन इयमिति ॥ निश्चयो मकर क कटव्यतिरिक्त संक्रांतिविषयः ॥ मकर
क कटयोर्विशेषः ॥ तावत्कालादशति ॥ प्रत्यये वा निशये वा मकरः संक्रमः परे ॥ अद्रात्येव
नेतर इति सर्वविषये लक्षणं ॥ न विष्यो नरे ॥ मिथुनात्कर्मसंक्रांतिर्यदि स्यादं मां शुलिनः ॥ प्र
भाते वा निशये वा कुर्यादिति पूर्वतः पूर्वत्र ॥ दृढगर्भेऽपि ॥ अदरात्रे तद्वन्वा संक्रांतो दक्षि
णायने ॥ पूर्वमिव दिनं प्रात्ययावन्तो दयते रविरिति ॥ मकर संक्रमणे स एवाह यद्यस्मै यवे
लायां मकरयातिना स्कर ॥ प्रदोषे चादरात्रे वा स्त तदा तं परे हति ॥ प्रदोषे रजनी मुरवे ॥
रावपुराणेऽपि ॥ कामुर्कितु परित्यज्य रुषं संक्रांते रविः ॥ प्रदोषे चादरात्रे वा स्तानं दानं परे ह
ति ॥ कामुर्कं धनुर्गर्भं मकरं ॥ अत्रोच्यते ॥ अदरात्रे मकर क कटं संक्रमेव सिक घटीये

३१३

विंशतित्रिंशद्दृष्टिकानां विधमातत्वात् ॥ नवतु परास्वयोदिवि सयोः पुण्यत्वेऽपि प्रत्यक्षं क
र्मसंक्रमः प्रदोषे मकर संक्रमः ॥ स्तदा मकर क कटीक विंशतित्रिंशद्दृष्टिकातिरिक्तयोः प्र
वपरयो रद्वाः कथं पुण्यत्वं णु मिथुनात्कर्मसंक्रांतिरित्यादिना वाक्येन पुण्यत्वं विधीयते सा
मात्यविशेषत्वायेत ॥ आसन्नसंक्रमं पुण्यमित्यादि सर्वसंक्रांतिसामान्यं ॥ मिथुनात्कर्म
संक्रांतिरित्ययने मात्रविषयत्वादिशेषशास्त्रं ॥ मैवं ॥ त्यागादिप्रकृष्टयोरक्तोः पुण्या कालताम
वेत् ॥ पुरंतु संल्लिख्यताग पुण्यकालातामिधाय कैवक्ष्यमाप्येतत्तदीयादिवचने विरोधः
अयने संक्रमे संल्लिख्यतागस्त्वेव पुण्यत्वमुक्तं काजादशेषि पातयाति णियामते विच ॥ क
र्मकर यो रान्नि संक्रमणे सति विप्रकृष्टयोरपि पूर्वपरयो रकोरुक्ते पुण्यत्वं सन्ति ह्यरात्रिना
गस्य पुण्यत्वं कैमुत्युत्पायेन सिद्धं ॥ अयने रात्रावपि स्तानादिति पारिजातपुष्पक ॥ अंगीचरु
तं दानं रवदोषया लिरितं ॥ रात्रौ स्तानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषत इति रात्रौ स्तानं दानादि

नि० दि०

३१४

प्रतिषेधात्यसंक्रान्तिविषयः॥ यत्तु श्रूयते॥ संक्रान्त्यादिषु रात्रावपि स्नानदानादिकं कुर्यादिति
तद्वक्षिणोत्तरायनययं॥ अतएवाकं॥ मुक्तामकरक कटिविति॥ ततश्चमकरक कटियोर
त्रावपि स्नानदानानुमदेयमा॥ संनिहितानाद्रुत्यवधेयमिति॥ दानखंडे॥ अतश्चायन
संक्रमणाश्रितरात्रिभागजुह्वक्षणायासंनिहितयोः परंपरदिक्कोः पुण्यत्वं॥ एवं च द
नखंडाकं मिथुनात्कर्मसंक्रान्तिरित्यादितस्त्वमनुग्रहीतं भवति॥ अतश्च विशेषः॥
अयनसंक्रामणसंनिहितरात्रिभागे स्नानादिविधानां संभवसंनिहितदिने कार्यं तदुक्तं
कालनिर्णयदीपिकायां॥ अथाव्ययनमधःपश्चात्तिरात्रादिवेद्यं सत्तादिने शुभं तद्वत्
यचेति॥ इहमयनद्वयसाधारणं॥ अतस्तमदेषु विशेषः॥ धनुर्मासावतिक्रम्य कन्याचमिन
तथा॥ पूर्वोत्तरविभागे तरावो संक्रमते रविः॥ अपराक्षेपे च नाद्रुः पुण्याः प्रोक्तामनीषिभिः॥ उद्दि
ते तु तथाप्येवं वैपित्र्ये च कर्मणि॥ अस्पायं॥ धनुर्मासावतिक्रमं च मकरमी॥ संक्रमसंभव

३१४

ति॥ कन्यामिथुनातिक्रमे तु जाक कटयोः संक्रमणमिति॥ अत्र द्वे अयनसंक्रान्ते विषयसंक्र
केच॥ आसारात्रोः पूर्वभागसंक्रमणे अपराक्षेपे च नाद्रुः उत्तरभागसंक्रमणे उद्दिते पंचना
द्रुः पुण्या इति॥ अत्र ये चेति नूयः पुण्यकालामिप्रायेण॥ तत्त्वे वसंति हितदि वसपुण्या त्वे स
ति मिथुनात्कर्मसंक्रान्तिः॥ तथाप्यद्यस्तथा मया वेलयां मित्यादि वाक्यान्त्यतर्कानि नितिमाजीनी
ही॥ एवं वाक्यानामयनविषये रात्रावपि स्नानदानादिविधायकत्वेन सामर्थ्यत्वे मिति नू
मं॥ अत्र दानखंडे कालादर्शयारिज्ञाननिर्णयि॥ मृतादिभ्ये कत्तमि मिथुनात्कर्मसंक्रान्ति
रित्यादिवचनगणाय लोचनयात्रोरौ वैप्ययने पुण्यकालाता प्रतिपादितास्तान् आद्यादिषु
वचनानि संमुखकारेण लिखितानि तानि व्याख्यातानि रौत्रौ पुण्यतारूपो यै र्हीत इति॥
एषु ग्रंथेषु अयनविषये रात्रिभाग पुण्यत्वातिधायकानां विशेषवाक्यानां मदर्शनात्॥ चेद
त्यत्रास्तिकादा निरिति॥ एतद्वचनगणेत्रिथे व्याख्यातः प्राक्॥ एवं च मुक्तामकरक क

नि. दि.

३१५

टावित्स्यायमर्थः॥ मकरक कटयोरात्रो दिवा च स्नानादः दिकं कार्यं॥ अन्यसंक्रांतो दिवैव न
रात्राविति॥ संक्रांतिविषये रात्रौ स्नानादिविधायकानि वचनान्यपनविषयाणां तिसरे॥ तथा त्रि
शल्ककटके ताड्यो मकरे विंशतिः परा॥ वत्रमाने तुलामेषनाद्यस्तु यतो दशोति वैदि सिष्टका
वाक्पवात्रमाने उभयतः इति तस्मादयतस्मरात्रि संक्रमणे मतिरात्रावपि स्नानादः दिकं मि
ति विशेषः॥ अत्ये संतिहितदिनपुण्यत्वादयो धर्मः सर्वसंक्रांतिधारणाः॥ अधरात्रादयस्त
स्मिन्मध्याह्नस्योपरिक्रियाः॥ ऊर्ध्व संक्रमणे पुण्यमुदयात्तद्वदयमित्यादिकाः अतः अत्ये
प्रत्यूषादिकालविशेषसंक्रमणे प्रदणवदयत इति वचनात्॥ रात्रावपि संक्रमसे निधानका
लमतपहाय संतिहितदिनमागयोः पुण्यत्वं॥ संतिहितदिनमागयोः पुण्यत्वं॥ संतिहितदि
नमागे स्नानादः दिकमिति च योयः संतिहिता ताडयत संक्रमे त्रजह ह्यक्षणा मित्राये
ण न विष्णोत्ररेधिकः पुण्यकालो तिहितः॥ यथा प्रत्यूषे क कटं वापि प्रदोषे मकरं यदि॥ सं

३१५

क्रमे षष्टिः ताड्यः पुण्याः पूर्वेत्राः स्मृता इत्ययनविषयो विशेषः॥ अत्र त्रिशल्ककटे इ
त्यादिवचनान्मात्रा विंशति संक्रमानुद्विषा स्नानादिकालं विदधाति॥ अधरात्रादयस्त्यादि
नं वचने तु कालो विंशतिः अनुद्विषा स्नानादिकालं विदधाति॥ अयसंक्रांतिसाधारणं पुरा
णे॥ अतस्तत्त्वबलत्वादनयोर्वचनयोरेतद्विहितकालयोर्विकल्पः स्वीकार्यः॥ याया संतिहि
तानाडाः स्नाः स्नापुण्यतमाः स्मृताः॥ संक्रांतो पुण्यकालस्तपोऽश्वमेधतः कालः॥ चंद्रसूर्यो
परमेतु यो बहवति गोचर इति॥ यत्रुवचने॥ अक्षि चैत्रात्रिपुष्पस्यात्रात्रौ चैत्रासरदपे॥ सं
क्रांति॥ यक्षिणी ते यादाता ध्यायन कर्मसिति॥ अयत्र वाकोति वं धांतरे वेदाध्ययनारवे दाने
अध्ययन कर्मणि च दितं यं मकरक कटयोः पुण्य इत्यभिधाय तदपि न युक्तिः सहमित्क
क्रं॥ यत अयने विषुवे वै वशा यने बोधने तथा॥ चातुर्मास्य द्वितीया सुवेदाध्यायं विवर्जयित॥
नित्यविहितेन ध्यायानमवति॥ तदुक्तं स्मृत्यन्तरे॥ वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्रिके॥ ना

नि.दि.

३१६

तुरोधोस्तनध्यायेदोममंत्रेषुचैवदाति॥इतिनिर्णयः॥अत्रकर्तव्यमुच्यते॥स्नानेष्ट्राद्वेदाने
चग्रहणेसग्रमेधपिक्रयति॥याजवल्का॥राहुदशनिसेक्रांतिविवात्यपवृद्धिषु॥स्नानदानादे
कंकुपोनिशिकाम्यत्रतेषुवेति॥आदिशब्दादेवर्चनतपदेमादि॥वसिष्ठः॥उपोष्यैवतुसंक्रा
त्यास्नातोयोन्यचयैदरि॥प्रातःपंचोपचोपचारेणसकाम्यफलश्चते॥अयनेविषुवेचैवनिशत्रो
पोषितोत्तरः॥स्नात्वाचपूजयेद्दीशमवलिकामाश्रमश्चवइति॥स्नानादेःफलमाहवृद्धवसिष्ठः॥
अयनेकोटिगुणंस्यान्नसंचविषुवेफले॥षडशीत्यासदस्रंतुफलेविष्णुपदीषुवेति॥तारदाज
षडशीत्यांतुयदानयदानेविषुवदये॥द्वयपतेसारस्योतस्तस्यातोवैवदश्यते॥ज्ञातानपः॥क्रुधा
मदायनमध्येविष्णुपद्याविष्वति॥षडशीस्तस्तस्यातोवैवदश्यते॥मंत्यनागैस्नानादिविधिरा
हतइति॥नकेवलमादित्यस्यैवसंक्रमणसमयेपुण्यकालः॥किंतुसर्वेषामपिप्रदणंन
क्षत्रराशिसंक्रमणोपुण्यकालोभवतिति॥तदुक्तंज्योःशास्त्रे॥तदत्रार्थतोनिधायते॥आ

३१७

दित्यास्यावाकपरतश्चषोडशनाद्यःपुण्याः॥तथाचंद्रस्यापिरात्रिनक्षत्रगमनेघटिकैकापलनि
त्रयोदश॥अवकिपरतश्चषोडपुण्यकालः॥एवमगस्यघटिकाश्चतस्रःपलमेकंपुण्यकालोते
या॥बुधस्यतिस्त्राघटिकाश्चतुर्दशपलानि॥वृहस्यतेरपि॥साईचतस्रोघटिकाःसप्तपला
नि॥शुक्रस्यचतस्राघटिकापलमेकं॥शानैश्चरस्यापिषोडशघटिकाःपलानिसप्तपुण्यका
लइति॥एषुकालोषुआद्यंतमध्येजपदानदामकुर्वन्तवोप्तेतिमुरेधधामेति॥इतिसेक्रांति
निर्णयः॥कृतेचलिदिवेदेनग्रंथेतिर्णयदीपके॥स्नानादिकालज्ञानायज्ञातःसंक्रांतिनिर्ण
यः॥अयेदानीमधिमासोनिर्णयिते॥तत्रातावन्नेमासाश्चतुर्विधाइतिनदुक्तं॥दशविधिमा
समुदातिचांद्रमोरंतयाज्ञास्करराशिचारव॥नक्षत्रमिहोर्नगणप्रचारान्निशदिनंसावनं
वदेति॥एतेषांप्रमाणान्कत्तानिब्रह्मसिद्धांतेचांद्रःशुक्लादिदशतिःसावनःस्त्रिंशतादिनैः॥
राकारागौरवियवित्कालंमसमज्ञास्कर॥सर्वक्षपिरिवर्तैस्तुक्षेत्रोमासव्यतइति॥शु

ति० दि०
३१७

लक्ष्मपक्षप्रारंभेन देवांश्चाम्नापि देविध्यं वदेति॥ तदा ह त्रिकांड मंडनः॥ चांद्रोपि शुक्लपक्ष
दिः कृष्णदिर्वेति च धिधा॥ कृष्णपक्षादिकं मासं तारा कुर्वति केचनेति॥ केचन विध्यादक्षिण
तो वासिनः॥ तैः शुक्लप्रतिपदादिमासौ गक्रियते न कृष्णप्रतिपदादिः॥ शुक्लप्रतिपदादेर
मावास्या तश्चांद्रो मासः॥ सयहारविक्रमंति रदितो भवेति तदा अधिमासः स्रयोदशो मास
इति कथ्यते॥ न तु द्वादशैव मासाः सवर्गं रश्ति श्रुते॥ काम्ये त्रयोदशे मास इति सत्यं॥ अस्मि
त्रयोदशो मास इति श्रुतावपि त्रयोदशे मास्यसि धानमुक्रं॥ तस्मै एवात्र सोधिमासम
ज्जपासो मलिमुच्यति यथैवैरुच्यते॥ अयमधिमासागमे कालनियमो ज्योतिः सगरात्
त्रिंशत्षड्विंशमासान्तरं रश्त्यर्थः॥ वासिष्ठसिद्धान्ते तु विशेषः॥ द्वात्रिंशद्दिगतिमसिदिने यो
उवाच स ह॥ घटिकानां चतुर्केणावपत्यधिमासिक इति॥ अधिमासाहारम्येत्यर्थः॥ एवं स
तिपक्ष इयैकै संक्रांतियदा तस्यास्मितासिते॥ अधिमासस्तदा ते योतिरहितः सर्वकर्मसु

३१७

अत्र वचनोत्तरं॥ आमावास्यामहोरात्रे यदा संक्रमते रविः॥ स तु मासः पवित्रः स्यादतीत्य
धिकं भवेदिति॥ अस्यार्थः आमावास्यां प्राप्य यदा अहनि वारात्रौ वारविः संक्रामति तदा स चा
ंद्रो मासः पवित्रः स्यात्॥ यदा पुनरमावास्यां प्राप्य यदा अहनि वारात्रौ वारविः संक्रामति त
दा स चांद्रो मासः पवित्रः स्यात्॥ यदा पुनरमावास्यां प्राप्ते अतिते सति प्रतिपदि संक्रामते
तदा चांद्रो मासो धिमासः स्यादिति व्याख्यातं अतंतमुद्देपि॥ अधिमासो धिको मासस्त्रयो
दशो मासः सर्वकर्मविधिः कृतस्तदा ह पेठी न सिः॥ अतस्मात्त्रिक्रियाः सर्वा द्वादशे मासि
कीर्तिता॥ त्रयोदशे तु सवस्तिनिः फला इति कीर्तिताः॥ तस्मात्त्रयोदशे मासि कुर्यात्त्रिक
थंचन॥ कुर्वते न यमिवाशुक्रयजिन्मविनाशनमिति॥ नृगुणा फक्तं॥ राकराशि स्थिते
येपि द्वादशे दिप न वेत्त॥ हव्यकव्यक्रियां हंता तदनेयो धिमासिक इति॥ सरवायमलिक्र
वः मलमासोपि च॥ तदुक्तं त्वपरिशिष्टे॥ मलिमुच्यते मासौ मलिकः पापसंतवः॥ ग

नि.दि.

३१८

दितः पितृदेवेभ्यः सकर्मसु संयजेत ॥ सोपिचांद्र एव ॥ तदुक्तं ज्योतिःशास्त्रेति धिष्यतावेकवारः
यस्मिन्मस्यादि नक्षयः ॥ चांद्रो मासोप्य संक्रांतो मलमासः प्रकीर्तित इति तथा ॥ चंद्रः स्याद्रवि-
संक्रमेण रदितो मासः सितादिः क्रिया इति दीपिका ॥ गार्ग्यः ॥ आमावास्या द्वयं यत्र रवि संक्रा-
तिवर्जितः ॥ मलमासः स विज्ञेयो मासः स विज्ञेयो मासः शुद्धाख्य उन्नरः ॥ मैत्रेयस्मृत्यपि ॥ अमावा-
स्या द्वये यद्यप्येकरात्रि संक्रमेण तादित्यः तत्राद्यो मलिस्तु च शुद्धोऽप्य इति ॥ व्यासः ॥ सितीवालिम-
तकस्य मदा संक्रमति रविः ॥ पूर्वमाते परित्यज्य काल सत्रोत्तरः स्मृतः ॥ उन्नरो धिमासः ॥ अत्र
सितीवालिति समग्रदशोपलक्षणा ॥ यतदशम्य कलामात्रा वशेषे रवि संक्रमणे सति असंक्रा-
तो न भवति ॥ तदुक्तं ॥ दशो कलान्त्रोपेतु यदा संक्रमते मेरुः ॥ तदा संक्रांतमासोपविद्वद्भिः परि-
गण्यते ॥ इति ॥ अनंतोक्तं ॥ रविणा लंघितो मासश्चांद्रः स्यादव्यातो मलिस्तु च ॥ तत्र यदि हितं
कर्मजित्तरे मासि कारयेत् ॥ एवं षष्टिदितो मासस्तद्वदं तु मलिस्तु च ॥ तत्रात्तदुत्तरे कुर्यात्

३१८

पितृदेवादिकाः क्रियाः ॥ ज्योतिः पितृमहोपि ॥ षष्ठा तु दिवसै मासः कथितो वा दरायणे ॥ पूर्वा-
दनुपरित्यज्य कर्तव्या उन्नरे क्रिया ॥ तथा कृषि शृंगं ॥ संवत्सरातिरेको वै मासश्चैव न ददाः ॥ असु-
राणां तु मासो मासो तस्मादेव विगर्हितः ॥ तस्मान्न यो दशे ॥ आर्धेन कुर्यान्तोपतिष्ठते ॥ इत्यादि स्मरति
वाक्ये रधिमासैः सर्वकर्मकेणानि वृत्तिनामौ सत्याकेषु चिदस्यनुज्ञाप्रदवर्पते ॥ तावद्दृढस्यति ॥
नित्येनेमि त्रिके कुर्यान्म्रियतः समलिस्तु च ॥ नित्यमावश्यकं यन्मासविशेषनामतिरपेक्षमेव हि
दितं ॥ यथा अहरदः आर्धपंचमहायज्ञदेवा चर्तानि धिपूजादि ॥ संवत्सराणि पक्कं ॥ दशे विदुः
दशार्धदाने च प्रतिवासरं ॥ गोल्लतिलदिरण्यानां संध्यायासनयोः क्रिया ॥ पूर्वदो मश्चाग्रहणं
साग्रेरिष्टिश्च पर्वणोः ॥ नित्याग्निहोत्रहोमश्च देवतानि धिपूजते ॥ स्नानं च स्नानविधिनाप्यम-
क्षयपेयवर्जितं ॥ नपुणं च निमित्तस्य विहितत्वा नित्यत्वं ॥ तथा च गोमिलः ॥ नित्येनेमि त्रिदाने
नरः कुर्यान्मलिस्तु च ॥ तीर्थस्नाने गृहादौ च आर्धे देवतदिने च यैत ॥ आदिशब्दाद्यगादिम-

नि० दि०

320

दिप्रेतकार्येकार्येदाहादिप्रथमाब्दिकान्तमखिलं प्रेतस्य कार्यं तेनेति दीर्घाका॥ सत्यतया॥ म
जिम्बुचाक्येमासिविषयेतयदिदिनः॥ तस्मिन् पिचाकत्रव्याः पिचंडिशनोदकाः क्रियाः
ति॥ दिनइतिवर्णमात्रेपलक्षणं॥ कालद्वये॥ दिनइतिवर्णमात्रेमरणदारभ्यदहनअग्रा
छादनतिलोदकपिंडदानतवश्चाददशाहघोडशश्चादंसपिंडीकर्मकारणान्तं कर्मकार्यं
सत्यव्रत॥ अदमंबुधदं दद्यादन्तमाज्येन संयुतं॥ संवत्सरश्च दक्षिणप्रतिमासेचमासिकमिति॥
मासिकं नैमित्तिकं॥ अत्यदपिनैमित्तिकमलमासे कार्यं॥ तदक्रं गजस्मिन्॥ न कुयन्मलमा
सेपिकास्य कर्मकथंचनं॥ मुञ्चानैमित्तिकं श्राद्धंतद्वित्रैवकीर्त्तितं॥ प्रेतश्राद्धं तैमित्तिकं॥ अ
तश्च कवकगृहपरिशिष्टे॥ प्रेतैरत्यादिमारभ्य श्राद्धपिंडोदकक्रिया॥ सपिंडीकरणात्तद्वि
यया कालं प्रकीर्त्तिता इति॥ यथा कालमिति यदेव निमित्तं तदेवेति॥ तथा ही रीतः॥ असंक्र
मे तु कर्त्तव्यमाब्दिकं मासिकं तथा॥ श्रावं सपिंडतांतंच वत्सरौ दद्यादिकमिति॥ संवत्सरे

320

प्रह द्वे संवत्सरमध्यपतिते मलिस्तु वै एकं मासिकं कृत्वा द्वितीये मासि शुद्धे पिञ्जन्व दधिकं
 कुर्यात् ॥ तदा ह वसिष्ठः ॥ संवत्सरमध्ये यद्यपेधि मासो नावेत मासिका कार्थं दिनमेकं द
 दिनयेत् ॥ वृद्धवसिष्ठे ॥ आधी त्वं योनि संप्राप्ते अधि मासो न वेद्यदि ॥ आह्वय प्रकृवीति ए
 वं कृवं न दुष्यतीति ॥ आह्वय प्रकृवीति ए वं कृवं न दुष्यतीति ॥ आह्वय मिति प्रेत आह्वय
 पूर्व मासोत्तर मासयोरिति व्याख्यातमनंत नंदे ॥ अतः अद्य मासिकं तस्मिन् कृतमेव ॥ द्विती
 य मासिक त्रिपक्षादि क्रयो मज मास प्राप्या म्यानु रोधे नैत वतित्यर्थः ॥ न विष्यत्पु राणे ॥ अर्वाग
 दात्प्रमीतस्य यस्य मासात्त्रयोदश आहतस्यापि कर्तव्यं प्रति मासे तु वत्सरं ॥ चक्रवत्प्रविवर्त
 ते तस्यैः कालवशाद्यतः ॥ अतः संवत्सरं आह्वय कर्तव्यं मासवर्द्धितुं कर्तव्यं ॥ यौषमाधमे वृद्ध
 ति ॥ व्यासोपि ॥ अधिता सोपि न्तानां सौर मासं समाश्रयेत् ॥ स एव तस्य मासोपि आह्वयि डो
 द नैरिति ॥ यदा युत मृत मासात्त्रयोदशो एवाधि मासो नवति ॥ तदा तस्मिन्नेव मलिस्तु

नि० हि०

३२१

चे सवंप्रतिश्राद्धं समाप्य प्रयमादिकं कुर्यात् ॥ तदप्युक्तं वृद्धं तस्मिन् ॥ असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यम् ॥
मादिकं प्रयमं दिजे ॥ तथैव मासिकं श्राद्धं सपिंडाकरणं तथेति ॥ दादत्ता दादौ सपिंडाकरणं म
कृतं चेत्तमलमासे पितृत्वादिकं कार्यं विप्रमध्ये धिमासागमे अथ चितुर्दशमासे प्रयमादिकं
आदिकं प्रयमं यस्यात्तु कर्त्तव्यं तस्मिन् ॥ त्रयोदशे तु संप्राप्ते कर्त्तव्यं पुरादिकं ॥ तथ ॥
मलमास मृतानां पुनर्गच्छता कालेन मासे प्राप्ते पुनः प्रति संवत्सरं श्राद्धं मलमासे एव कार्यं
न शुद्धमासे ॥ तदा ह न गु ॥ मलमास मृतानां श्राद्धं यत्प्रति संवत्सरं ॥ मलमासेऽपि कर्त्तव्यं नान्ये
षां तु कादाच न तेति ॥ अन्येषां मलमासादप्यमलमासे एव न कार्यं किंतु उन्नयना पीतिवक्ष्य
ते ॥ मलमास मृतं प्रत्यादिका निप्रायेण ॥ ग्राता तथ ॥ एक संतो यदा मासौ स्यातां संवत्स
रे क्वचित् ॥ तत्राद्ये पितृकार्याणि देवकार्याणि चोत्तरे ॥ तथा सत्यतया ॥ वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं म
ता हेतु तस्मिन् ॥ कुर्यात्त्रिंशत्प्रतीता नान्येषां मृतं तत्र त्वि अन्येषां मिति मलमासादप्य

३२१

न मृतानां शुद्धमासे एव कार्यं मित्यर्थः ॥ अन्यान् अपि मलमासे प्रत्यादिकं विधाय कति मलमास
मृतविषयाणां तिसृषु ॥ मलमास मृतस्य प्रति संवत्सरं दौ मलमासात्ता वै शुद्धमासिकं यन्निदाद
व्यासः ॥ अधिमासे विपन्तानां सौरमासं समाश्रयेत् ॥ स एव तस्य दिवसः श्राद्धपिंडो देवकादिषु
तथा च स्मरणं ॥ मासयक्षतिश्चि स्य ह्येयस्मिन्को म्नि यते हति ॥ प्रत्यक्षं तु तया मृतक्षयात् तस्य त
स्य तं विदुः ॥ मलमास मृतव्यतिरिक्तानां प्रत्यादिकं मलमासे सति विशेषः ॥ सत्यं न तव च न ध
र्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रो मृते हति ॥ मलमासे न तत्कार्यं व्याघ्रस्य वचनं यथा ॥ एतद्वितीया
द्यादिकं परंप्रयमादिकं मलमासे कुर्यात्तिलमासे श्राद्धं मलमासे पितृस्मृता ॥ अपि वा दाद
यमर्थः ॥ न केवलं शुद्धमासे मलमासे पितृकार्यं मृता हलक्षणस्युति मित्रस्यो मय च विधमान
त्वेऽपि मलमास प्रतीतानां मलमासे एव नान्यमास प्रतीतानां मुनवेति कालादशे व्याख्यातं ॥
कात्यायनोऽपि ॥ गर्भे वा दुष्पिके घृते मृत्ये नित्ये तु मासिके आदिकं च तथा श्राद्धे नाधिमी संवि

ति ० दि०

३२२

वर्जयेत् ॥ व्यासः ॥ षष्ठा तु दिवसैर्मसिः कथितो वा दरायणिः ॥ उत्तरे देवकायाणि पितृकायाणि ।
चो न यो हि मि ॥ यद्यपि पितृकायां श्राद्धमुत्तरे कृतं ॥ तथापि पूर्वमासे प्रति संबंधिते नक्षयस्वदे
नस्पृश्यता दोषतिरायं त्रिमणान्मोजयित्वा शुद्धे मासे शुद्धे मासे श्राद्धं कियदित्यतस्तदाशुद्धं
कृतं ॥ तथा हृत्यारासरे ॥ पिंडवर्जमसंक्रांतौ संक्रांतौ संक्रांतौ पिंडसंयुतां ॥ प्रति संवत्सरं श्राद्ध
मेवं मासद्वये पितृ ॥ तथा क्षयादव्यतिरिक्तेष्वयुगादौ मासद्वये पितृश्राद्धं कृत्य त्रिदशं स्मृतिसंय
दे ॥ यौगादिकं मासिकं श्राद्धं चापरपाक्षिकं ॥ मन्वादि कं कृतैर्धिकं कृत्य तन्मासद्वये पितृचेति ॥ अ
त्र सर्वमासविषयो परपक्षो गृह्यते सर्वेष्वपरापक्षो गृह्यते सर्वेष्वपरापक्षस्याहः सुदत्रपे
नृन्प्राणातीति वचनेन ॥ नमहा जया परपक्षः ॥ महाजया ह्येवेति न कृत्य त्रिदशं पितृ
तिवचनात् ॥ यत्र त्वष्टकायाः कर्तव्यत्वमुक्तं ॥ तत्र तद्वा दशाष्टका इति वाक्यादिद्वादशाष्ट
कः कियंते तदा मजमासे कार्या नित्यदा मराचिः ॥ प्रति मासं मता देवयश्राद्धं प्रति वत्सरो

३२२

मन्वादे च युगादौ च तन्मासो रमयोरपीति ॥ पशुजावाजिवचने ॥ एकरात्रोऽस्मिन्नेत्येयदि ।
मासो धिको न वेत् ॥ एको दिष्टं तु पूर्वत्र न परत्र कदाचनेति ॥ तस्याप्ययमर्थः ॥ पूर्वमासनिमि
त्राधीनमेको दिष्टमन्यत्र न कृत्यदिति ॥ उत्तरे देवकायाणि पवित्रा रो यणदेवीतागपूजादिकु
लधमश्राप्तानियात्फत्ररे क्रियमाणानि न दृष्यति ॥ तमास्तु प्रविधिकानि भवन्ति ॥ गृह्यप
रिशिष्टात् ॥ मलवदंतिकालस्य मलमासविदो जनाः ॥ न हि तत्र विशेषेन्यामन्यत्रावश्यक
धिधेः ॥ आवश्यकं दृष्ट्वा पौर्णमासादिविधेरन्यत्र विशेषेन्यामलमासेनाचरेत् ॥ यस्य मुत्र
रमासिक्रियमाणानां नास्ति विधिलोपः ॥ यथा वसंते विहितस्य न्योतिशो मस्यदितिये वैरा
रेव क्रियमाणस्य वसंत एव कृतत्वात् नास्ति विधिलोपः ॥ तथा हीरतः ॥ उपाकर्मतयोऽसंगो
म्यमुक्तवमष्टकाः ॥ मासद्वयोपराः कायकिर्जपित्वा तु मेतकाः ॥ इति न स्य वलिविस्तोः शयनप
रिवर्तनात् ॥ दुर्गद्विस्वायनोऽस्मान्ने द्वजो यानं च वज्रिणः ॥ पूर्वच प्रतिषिद्धानि परत्रात्यनुदैवि

नि०दि०

३१३

कमिति॥ दमनापणं सपर्वलि॥ अवरोहकर्म आश्रयायणा इति॥ तथा वात्रवर्ज्यविनोक्तं नदुच्य
तेपरिशिष्टम्॥ सोमयागादिकर्माणि नित्यान्पि मलिमुच्ये॥ तथैवाश्रयणाधानेचातुमस्या
दिकात्यपि॥ मलिमुच्येवर्जयेदिति बोधः॥ तथा॥ उपाकर्मचिद्व्यंक्यं पर्वेतिवर्तयेत्॥ उक्त
रेनियतं कुर्याद्विर्तेति॥ फलं न वेत्ति॥ परासर॥ पक्षद्वयेकं संक्रांतियुक्तं न स्यात्सिद्धा मिते॥
तदा तन्मासिकं कार्यमुत्तरि मासिकारेयेत्॥ तन्मासिकाशब्देन यन्मासविशेषताम संबोधेन
विहितं यथा वैशाखे अक्षयात् तृतीयादि व्रतस्य तस्मिन्मलमासे वैशाखे आरभेत्॥ ज्येष्ठे सावि
त्री व्रतस्य आषाढे चातुमस्य व्रतानां श्रावण जन्माष्टी व्रतस्य त्यादिनामरेम॥ तथा ग्रंथांतरे
स्पष्टं मासविशेषो रव्यविहितं वर्जयेन्मलं इति॥ तथा आरध्वे काम्ये कर्मणि समाप्ति कालाद
वर्कमध्यपतिते धिमासेपि काम्यं कर्मकार्यं गीयथा चातुमस्य व्रतानां कार्तिकावधिकात्
संकल्पितानां मध्येपरित्यागस्य संकल्पविरोधेनाप्यप्यत्वादित्यनंतमदे॥ काम्यानामना

३२३

रं ममाप्तिं च मलमासो न कुर्यात्॥ तत्र पुराणस्मरणं॥ आशुयानामये मासान्तेषु मम सं
मताः॥ व्रतानां चैव यत्तानां मारं मश्च समाप्तयति॥ कालादशेषि॥ व्रतारं ममाप्तिं च क
र्मकाम्यं च पाप्मने॥ प्रायश्चित्तं यमवस्मिन्मलमासे विवर्जयेत्॥ पाप्मनः प्रायश्चित्तस्य वर्ज
नमति क्रान्तं कुर्यात्॥ तदानीं मुन्यन्तं कुर्यादेव ज्योतिः॥ परासर॥ अग्राधानं प्रतिष्ठानं च य
ज्जदात व्रतानि च॥ देवव्रतवृषोऽसर्गं चिदाकरणं मेखलाः मागल्यमपि यैकं मलमासे विवर्ज
येत्॥ प्रतिष्ठादेवी रामतडागवापीरूपादिकाः यजः॥ दानात्सिद्धा दानत्वेन याति शास्त्रे
प्रसिद्धानि षोडशा॥ तथा॥ जलघृतदधिक्षीरादिधेनवाः॥ यातगृहं उभयतो मुख्यादिग्रंथांत
रे॥ व्रतानि काम्यानि॥ तथा वेदव्रतानि च वृषोऽसर्गः काम्यान्तु नैमिषिका॥ तदा बोधायनः॥
अथ च यस्यां सज्जनतश्च द्विधं काम्यं नैमिषिकं च॥ एकादशादे नैमिषिकं॥ कार्तिक्यावे
शाखाग्रहाणो संक्रमेपि चक्रियमाणं काम्यं॥ एकमभिहितं॥ मेधखलामौजीबंधन

ति.दि.

३२४

अनिषेकोराज्यानिषेः प्रथमः एतानि वज्रयेत् ॥ वातायावसिह ॥ वापाकपतडादिप्रतिषेधयत्
कर्मचि ॥ नक्रयान्मलमासितुमहादानव्रतानिच ॥ गार्ग्यः ॥ नामान्तप्राप्तानं चोर्जविवाहं मेजि
बंधननि ॥ कर्मैजीतकमापिकास्यं हवविमर्जनः ॥ निकर्मवतुयेमसिकमारस्यामरीदि
गृहप्रवेशगोदानस्तानाश्रममहोसवान् ॥ नक्रयान्मलमासिपिगुरौशुकेतपास्त्रगे ॥ आ
श्रमोवानप्रसूयावस्यम ॥ देववरादतिक्रान्तमहोसवंमलमासेनक्रयति ॥ अतिपन्तद
वमहोसवमिति काजादविवचनात् ॥ मन्त्र्यः ॥ आधानं यत्तकमापि प्रायश्चित्तं तौनिच ॥ न
क्रयान्मलमासेपिमुक्रगुवेरुपपन्नवे ॥ उपपन्नवः ॥ अस्तमयः ॥ गार्ग्यः ॥ आतादिदेवतावह
द्वाशुचस्युनष्टिगार्ग्यः ॥ मलमासेप्यतादत्रतीर्थयात्राविवर्जयेत् ॥ नारदित्येतदुरोरप्युपलक्ष
णं ॥ तथाअस्तगुरौशुकेवालेमलिस्त्रुचे ॥ उद्यायतमुद्यारेनेव्रतानां नैवकारयेत् ॥ स्मृतिसे
प्रहे ॥ आरंभेदवर्षिणेष्टोरप्रिहोत्रस्यचादिमे ॥ प्रतिषेधः पंचरुमाधिमलमासेविवर्जये

३२४

त ॥ कुमन्त्रिजाप्रतिषेधाः पंचगार्ग्यः ॥ नामकर्मचिजातेष्टियाकालेसमाचरेत् ॥ एतियातेतुक्र
वतिप्रवास्तेमासिपुण्यदइति ॥ ग्रामाहानारते ॥ रातोनिषेक ॥ प्रथमः शुद्धकालेप्रतिक्ष्यते ॥
प्रत्यादिकतुनित्यत्वात्कालमात्रपिवाप्तवेत् ॥ अथकाम्यनिसनैमित्तिकेष्टविशेषमाह ॥ द
रातः ॥ अधिमासेनकर्तव्यंश्राद्धमाभ्युदयंतथा ॥ यथौक्यत्वात्काम्यकर्मवत्सरात्रयमाहते ॥ क
म्यंकर्ममलमासेनारंभेत् ॥ वत्सरात्रयमाहतेप्रथमसंवत्सरंविहायैवश्राद्धदयिकंश्राद्धम
लमासेनकर्तव्यंप्रथमेसंवत्सरमलमासेप्राप्तेसपिंडीकरणेविहितं ॥ तदुत्तरदिनेविहितमा
भ्युदयिकमलमासेपिकार्यतयाचोक्तं ॥ त्नातावात्तात्पुत्रोवाप्तपिंडः शिष्यएवच ॥ सद्विप
डकियांक्रताक्रयादिभ्युदयंतथा ॥ अभ्युदयमाभ्युदयिकंश्राद्धविश्वरूपितमिति ॥ तथास
पिंडीकारणाद्द्वयैकचिच्छादिकंनवेत् ॥ इष्टवाप्ययवापृत्रतन्तक्रयान्मलिस्त्रुचे ॥ त
थापिआमावास्याश्राद्धेमलमासेमृतस्याद्वाद्वगहेकृतसपिंडनेसतिमलमासेप्यमावा

ति०दि०

३२६

त्र॥ यस्मिन् वर्षे क्षयमासो भवेति तदा तस्मिन् वर्षे मध्ये क्षयमासात् पूर्वभागे च एको धिमासः॥ उ
त्तरभागे च॥ एक एव मधिमास इत्येतन्न वतित्यन्वयः॥ एवं त्रयोदशमासात्मके वर्षे अधिमास इ
दः क्षयमासाद् धर्मा विन्यसंक्रांतमासे प्रवर्तते तत्पूर्वभागेति॥ तदुक्तं तत्रैव॥ एकत्र मास इ
तये यदि स्यादधिकस्तत्र परो धिमासः॥ त्रयोदशान्श्रुतिराह वेचचतुर्दशः कापितचा
स्ति इति॥ यदा श्विनादिषु के एव क्षयमासात् पूर्वेष्वधिवर्षे मधिमास इत्यमिति चोक्तं॥ तदा
पधिमाससंज्ञोपर इति चैत्रादिषु के धिमास इत्येतन्न वत्येव॥ तस्य क्षयमासस्योत्तरपक्षापार्श्व
वृत्तितात्॥ क्षयमासवर्षमध्ये तु सवमंगलादिषु द्वावसंक्रांतं रूपावधिमासौ क्षय इति च त्रये
साज्यातदुक्तं ज्योतिःशास्त्रे॥ यद्वर्षमध्ये त्वाधिमास युग्मे तत्कार्तिकादि त्रितये क्षयाव्ये॥
मासत्रयत्वाज्यमिदं प्रयत्नादिवाहयसो सवमंगले धिति॥ एवं दीपिकापितत्र द्वावधिमास
को क्षय इति त्याज्या॥ त्रयेक मस्ति द्वाह पुनवेमंगलेषु चेति॥ तथा ग्रंथोत्तरं यस्मिन् मासे दि

३२६

संतोधिकं मास इत्येतदा॥ तद्धिमासत्रयं दुष्टं सर्वेषु शुभकर्मसु॥ यस्मिन् वर्षे दिसंक्रांतो मासस्त
स्मिन् तद्धिमास इत्येतन्न वति शेषं युगमं॥ तथा यस्मिन् वर्षे असंक्रांतो मास इत्येतन्न वति द्युयुक्त
एको मासस्तत्राद्य असंक्रांतः संसर्पसंतः दिसंक्रांत इत्यति संतो न्यो धिमास इति कालनिर्ण
यकं हि राशिधनपूर्वमिदं वि॥ वाहादिकर्मसु त्रयोपि निदिता इति॥ तथा च वृहस्पतिज्याति
ग्रंथेऽपि॥ यस्मिन् मासे तसंक्रांतिः संक्रातिद्वयमेव वा॥ संसर्पादिस्यतीमासावधिमास इति हि
ता इति संसर्पादिस्यति संज्ञेव च तात्॥ दशदिग्मेधिके यस्मिन् मासे॥ सोरे संसर्पको भवेत्॥ अहस्य
निर्यदेकस्मिन् मासे दो संक्रामो तदा॥ अहमजः तत्पतिरा॥ यत्र मास इत्येव मध्ये तु संक्रांतिर्न
यदा भवेत्॥ प्राकृतस्तत्र पूर्वस्यादधिमासे योत्तरः॥ यस्मिन् वर्षे द्वावसंतो भवतस्ते सयोः पूर्वः
प्राकृतः शुद्धः तथा॥ संसर्पादिस्यती चेति द्विविधावधिमासको॥ मासो पूर्वो परो दुष्टो परपूर्वो
शुभावहो॥ इति वृहस्पतेः पूर्वो विमासः शुभावह इति॥ अत्रोच्यते॥ अत्र च ग्रंथात्तरं पुनश्च

नि.दि.

३२७

यमासादिमस्यासंक्रांतस्य यत्पुनर्न तत्तद्वान्निवात्मासो ह्येताविमलमास कालादवा
गतावित्वेन तस्मिन्मजमासशब्दाप्रवृत्तिरित्येवंपरं ॥ स्वकालागतस्याधिमासस्य मजत्वनि
धानत्तथाचोक्तं परिशिष्टे ॥ मंजवंदतिकालस्य मासकालविदोधिकमिति ॥ एतदतिप्राये
षाजाबालि ॥ एकस्मिन्तपि वर्षे च दो मासावधिकौ यदि ॥ पूर्वमासाः प्राक्तनस्यादधिमासस्त
मौत्ररः ॥ अधिमासादारम्य द्वात्रिंशन्मासादुद्दयो संक्रांतस्ततो वृत्त्यो संक्रांतः स प्राक्तनः शु
द्धो नाधिमास इति कालतिथ्यधिकप्रावर्य ॥ तच्च ॥ यत्तु आचार्यवर्यैः छंदोविरोधात्पूर्वसंक्रां
ताधिमासशब्दः प्रयुक्तः सत्वसंक्रांतवचन एव न मजमासवचन इति दीपिकाविवरणे ॥ एव
शुभत्वबुद्ध्या द्वात्रिंशन्मासार्धकालजीवी संतपियः क्षयारम्यात्पूर्वसंक्रांतः संसृद्ध इति मूलमं
यद्वृत्तिदीपिकारेणाप्युक्ता ॥ बहुकालतोपि हि तव न्यवेधिमासः शुभः एवं पूर्वदिह
तैर्वचनैः शुभकर्ममुतिदिते पि पूर्वसंक्रांतेशुभशब्दप्रयुज्जानानां मयमाशयः ॥ क्षयस्या

३२७

त्ररधिमासाये क्षयापूर्वसंक्रांतस्याशुद्धत्वमिति ॥ सर्वकर्महिंशुद्धानिधाने तु मासत्रयेत्या
ज्यमिदं प्रयत्नादिवाहयतोऽवमंगलवित्यादिज्योतिःशास्त्रादुक्तं विरुद्धतः ॥ किंच ॥ मासक
न्यागतेमावसंक्रांतो भवेद्यदि ॥ देवपितृभ्यो नमः कर्मतुलास्तु कतुरक्षयमिति ॥ ज्योतिःपिताम
हस्मरणेनापि देवसितसंबधिकर्मत्तरत्र मास्यमिदितं ॥ कन्यागतेमातावसंक्रांतस्त्वि
तरावेति ॥ अश्विनस्य संक्रांतित्वं क्षयमासे भाविनि संभाव्यते ॥ तान्याया ॥ अतः उक्तं ज्योतिः
सिद्धांतौ ॥ अटकन्यागते सूर्ये दक्षिवाप्यधुनि विमंकोरे वायुं मेवानाधिमासो विधियत इति
कन्यादिराशिस्थिते सूर्ये स्वभावत आधिमासस्य निषेधात् ॥ अन्त्यात्यमंदिरगतौ खनुजीवना
तुः शुक्रोस्तगोमुरगुश्च तथा विवादे ॥ प्रारम्य ते ह त विधानं विधिनयात्रावेदाततिथ्यपिक
पानचमंत्रसिद्धिः ॥ अनंततनूनाप्याश्विनस्याधिमासतामनिधाय तत्र काम्यं न कुर्यादित्यं
क्रोमयसमापनसमये ॥ कार्तिकाघसंक्रांते प्येवं चोद्भवः ॥ तत्रासंक्रांते पि प्रतिपदिदितं

ति.दि.

३२८

दीपोऽसवारखं कर्मनिवति ॥ शुद्धे मासि प्रारंभं तत्प्रारंभान्ति यम इति कात्यायनः ॥ तथा ॥ संलग्न
मेतत्कर्तव्यं दीपोऽसवारखं कर्मनिवति ॥ शुद्धे मासि प्रादि तत्र ये ॥ विनेदं कुरु वेपस्क नर के सति
मज्जति तिदिन त्रयं चतुर्दश्यादीति दीपोऽसवति ण्ये ॥ इति तिथिः ॥ क्षयमासात्कवसिंक्रांत
विषयं ॥ विंचिदुक्ता क्षयविषयमया ति धाये ॥ द्विसंक्रांते पिमलमासवद्वयवर्ज्यविवेकः स्यात्
तदुक्तं मलमासे द्विसंक्रांतौ संक्रांतरे द्विते तथा ॥ कार्यवर्ज्यविवेकस्यादिति वगस्त्रविदो विदुः
संक्रांतिरहिते मासे यथा कार्यवर्ज्यविवेका ॥ तमेव द्विसंक्रांतौ संक्रांतिद्वयं युक्तं पिमासे स्यादे
ति धर्मशास्त्रविदो विदुः काव करधेयि ॥ रवि संक्रमदीनो यो वर्ज्यवर्ज्यविवेकः स्मृतः ॥ स एव
तु द्विसंक्रांतौ मलमासौ प्युदीरित इति ॥ आतो मलमासोक्तं कर्तव्यविधानं सर्वमेव त्राप्यत संघ
यमिति ॥ एवं कालादव्यक्तं ॥ अथ मासिकं मलमासवदत्रापि तावति ॥ द्वितीयादि कादौ वि
शेषः स्मृत्यंतरात् ॥ एक एव यादमा संक्रांतिद्वयं संयुतः ॥ मासद्वयगतस्त्राद्वमलमासेपि

३२८

शस्यत इति ॥ द्विसंक्रांति कृते अमुकैकत्वमासे इत्यसि धाय पश्चात्स्वमास संबंध प्रयोगः ॥ गा
लवोपि ॥ वर्षे वर्षे तु यच्छादं मासयात्मके क्षयमासे इत्यर्थः ॥ इति व्याख्यातं निबंधांतरे ॥ अत्रैव वि
शेषः ॥ क्षयमासमध्ये मरणे सति प्रति सावसरिकादौ मरणमासज्ञानोपायः ॥ क्षयमासस्य
तीथदिधा विनये पूर्वदिमिरणचेत्पूर्वमासः ॥ द्वितीयादेचिदुत्तरमासे सेयः ॥ तथा चोक्तं ॥ त
थादेचिदुत्तरमासे पूर्वदितीये देते दुत्तरा ॥ मासाविति ये देते दुत्तरा ॥ मासाविति बुद्धेऽप्येत्यो क्षय
मासस्य मध्यगाविति ॥ एवं पक्षः ॥ शुक्लेः शुक्लकृत्त इति ॥ तत्र नूतनाति प्रतिवर्षं जन्मदिना
अवेप्येवं ॥ एवं दीपिकापि ॥ न हानो क्षयमासागुसुति थिषु प्रागंत्योरर्धयोऽस्ति सति यय
क्षयाद्विधये मासस्त्वमासा स्थिता ॥ एवं तत्र वव इति पीति ॥ अत्र कास्य विधये विशेषः ॥ का
स्यस्य कर्मणः क्षयमासे प्रथममारंभं न कथयति ॥ द्वितीयां न कथयति ॥ आरंभं च समापये
त् ॥ तत्र कावके ॥ अत्र न मलमासात्कावकस्य सप्तमापि ॥ आतो यो मलमासेपि तत्र

नि०दि०

३२९

माय्यमसंशयमिति॥ अथ या कात्तिके स्य क्षयमासांतः पाते च तु मास्यवतानामसमाप्ति सज्येत
चौषस्य च क्षयमासांतः पाते पूर्वविषे पौषे चारध्वस्यमाघस्ता नवतस्य पुनरंरंमः प्रसज्येत॥ चार
नान्ति यमो होषश्चासमाप्तौ स्यादिति कात्यायन॥ इति क्षयमास निर्णयः॥ कृते च लोद्धि वेदे तयं
ये निणयि दीपके॥ निरूपितो निणयोत्र क्षयमासाधिमासयोः॥ अथ गुरुशुक्रयोर्मौद्यनिर्ण
या॥ मौद्यं नामास्तः सूर्यमंडल प्रवेशांतः॥ तयोरविमंडल प्रवेशो बाल्ये वृद्धत्वे च मासमाप्तौ व
ज्यत्वे नोक्तौ निका मण्यत्रापि वर्ज्यमिति॥ दामोदरीये पक्षे॥ पक्षारवे मंडले निका यो विनष्ट
ते जागु सप्यथैव॥ कालः सदीक्षा व्रत तीर्थयात्रा विवाह यज्ञोत्सव नाश हेतुः॥ विनष्ट ते जाइ
त्यनेन वृद्धत्वं बालत्वं च सूचितं॥ तथा च ब्रह्मसिद्धान्ते॥ रविणा सन्निरत्ये पांशु हाणा मस्तमुच्य
ते॥ ततो बर्गि वा दं किं मोड्या दध्वा ल्य प्रकाशितं॥ मोट्या त्वव विस्ता दिकं॥ उध्व विस्ता बाल्यमि
त्यर्थः॥ बाल्य वा दिके योः प्रमाणमुक्तं॥ ब्रह्मसिद्धान्ते॥ पक्षे प्राग्दिशि वृद्धत्वं पश्चात्वे च दिने

३२९

कवे॥ शौरावे प्राक् पंचाङ्ग पश्चाद्दशान्तिदिनं स्रते॥ प्राक्दिशि पूर्वस्यां पक्षं वृद्धत्वं॥ पश्चात्
वारुण्यां पंचदिनानि वृद्धत्वं॥ तथा प्राग्दिने पंचादशौरावे पश्चादुदिते दशान्तिदिने --- वे॥
एतत्कलास्थयपरां --- पश्चादायवलि --- च पक्षमिति॥ तदुक्तं तत्रैव॥ शौ
रावे वा दं किं पक्षं प्राक् पश्चाच्च वृद्धस्य तेरिति॥ अत्र पक्षांतं बाल्यस्येत्ये॥ प्राक् पश्चादुदितः शुक्र
पंचमसदिनं त्रिषुः दिपरीतं तु वृद्धत्वा तद्वदेव गुरोरयाति॥ दामोदरीयतु॥ प्राग्वा लोदिव
सत्रपदशान्तिनयश्चास्ति तो वृद्धतां पक्षे वासरपंचके वलनते पक्षे गुरुः सर्वतः॥ तस्य प्राग्
शुक्रयो विमजयोः क्रयद्विवाहं सिते कृष्णे वासरं पंचकं चं विशदं तस्याहम्भपर इति॥ एवं
रत्ना मालायां॥ प्रागुक्तः शिरः कृत्स्नितपंसितः स्यात्पश्चाद्दशमयपंचदिनानि वृद्धः॥ प्रा
च्यां तु पक्षममरैर्गुरुस्तं पक्षं॥ प्रागर्थवागपि वदंति वसिष्ठमुखाः इत्यादि वाक्येषु काः
काला स्त देवा मे देन आपृक्ष कालमे देने बाल्यु काला प्रा त्याः॥ तदुक्तं मिहिरेण॥ बाल्ये

नि० दि०

३३०

द्वितीयाः कालाये बाज्ये बाहुके वा ॥ श्राद्धास्तथाधिकाः शेषादेराभेदादुदापदेति देवाभेदेन विशेषमा
ह गार्ग्यः ॥ शुक्रो गुरुः प्राक् परा क्वालो विध्ये देवो वंतिषु सप्त रात्रं ॥ वेगेषु रुदासु वषट्पंशेष्वेव
त्रैत्रिदिनं वदंति ॥ दृष्टत्वं मध्ये तत्प्रमाणे ॥ अतो ये धिका कालास्ते देन व्यवस्थिता इति ॥ तथा तीर्थकी
लविशेषाभिप्रायेण सांतरं ज्योतिःशास्त्रे ॥ पंचदिनानि वसिष्ठः ॥ द्वाोनकारा कंदिनवयं गार्ग्यः ॥ य
वनमतेन च सुसूक्तानि मृगुसुत इत्याह ॥ एवमुक्तप्रमाणो गुरुशुक्रमौ बाहुकि शौचावेषु अ
प्याधानं प्रतिष्ठां चेति ॥ नामान्तप्राधानं चेति असंगे च गुरौ शुक्रे इति मलमास निषिद्धान्नात्रापि
वर्जयेत् ॥ तथा च दीपिका ॥ आध्यानाद्युदितं च नैव तनुयाच्छुक्रस्य बाज्यादिक इति ॥ एंगुरुशुक्र
स्नादिवसिंहस्तेजविधनुर्मनिस्रके च विवाहादिशुभकर्मन कुर्यात् ॥ तदुक्तं व्यवहारसारे ॥ र
विक्षेत्रगते जीवक्षेत्रगते रवा ॥ उग्रावौ धव्यमासौ तिवाक्रस्य दुहितायदिति ॥ रविक्षेत्रसिंहः ॥
जीवक्षेत्रं धनुर्मनौ ॥ न केवलं विवाहं तत्र चैव तत्र तेषां धादीन्यपि च न कुर्यात् ॥ तदुक्तं लक्ष्मेन ॥

३३०

सिंहस्थिते देवगुरौ न कुर्यात् ॥ बाहचैलन तदीक्षणादीत् ॥ यात्राप्रतिष्ठा क्रतुवास्तपूजाधनुः
स्थिते केहिषके च तत् ॥ तथा दृष्टगार्ग्यः ॥ मीने धनुषि सिंहस्थिते सप्ततुरंगमे ॥ क्षौरपन्तत कर्वा
तविवाहगृहे कर्मचेति ॥ इत्यादि वचनं मीनस्थिते के कर्मणो निषेधातिधाने पित्रौ नारव्य कालवि
शेषे तु पतयनस्यानुज्ञावचनानि ज्योतिःशास्त्रात् ॥ गोचराष्टकवर्गस्यां यस्य शुद्धिर्न जायते ॥
नस्योपनयनं कार्यं चेन्न मीनगते रवौ ॥ अत्र यस्य शुद्धिर्न जायते इत्यभिधानात् शुद्धौ सूर्यो गार्ग्ये
क्ते माघादिमासपंचके कार्यं ॥ ते बभूवुः इति ज्ञेयं ॥ अशुद्ध्या कालातिक्रमणे तु ॥ पुनस्तत्रैवो
क्ता ॥ चैत्रे मासे मास्करे मितमं सुकुर्यान्मौ जीवधनं वाडवानां ॥ शुक्रस्यासंवाक्यतेन विलो
क्यते वशात्वाच्च गुरुवैस्त्रिषु द्विरिति ज्ञेयं ॥ एतदभिप्रायत ॥ माघादिमासषट्केषु मेखला
बंधनं ॥ मतमिति दृष्टगार्ग्येण मासषट्केषु मुके क्ते ॥ तथा कुलाचारश्च ब्रूडाकमाप्येन कार्यं तं
दुक्तं रत्नमालायां ॥ क्षौरक्षेपुखक लविधे ताचौलमाहुः मुनीना इति ॥ आश्वनायनं ॥ रतीये

नि० दि०

३३१

वपेचौलंयथाकुलधर्मविचोपक्रमं मौजीबंधनंचौलंच सिद्धस्त्रिते देवगुरौ न कुर्यादिति वचनात् ॥ त
थामकरस्त्रेपि गुरौ विवाहादि न कार्यामित्युक्तं ज्योतिषि ॥ सिद्धं सं मकरस्त्रं च गुरुं यत्नेन वक्त
येत् विवाहादिविरोधः ॥ अत्र विरोधमाह यत्नुवराह लक्ष्मौ ॥ गेदावयुत्तरतो यावद्गौरी रथी
तं दंयाम्यं ॥ सिद्धस्त्रिते देवगुरौ न विदध्यादिवाहादि ॥ अदिशब्दाद्भवत्तं घचौलादीनां श्रद्धा
अतः ॥ गंगाया उत्तरे काले गोदा वयस्त्रिदक्षिणे ॥ गङ्गा कपाः पश्चिमे पारे मकरस्त्रे न दोषक
दिति ॥ यत्नुत्रिविक्रमवचनं ॥ स्त्रिसिद्धस्त्रेपि मघा संस्रं गुरुयत्नेन वक्तयेत् ॥ अत्र सिद्धं नागेन
विवाहादिविधीयत इति ॥ एतच्च परं मर्यादा न दत्तं ॥ सिद्धं मा त्रस्त्रिते गुरौ विवाहादि शुभकर्मसु
त्याज्या तानि धाय कानां बहूनां वचनात् न दत्तं ॥ गया विषे वायुपु राणे विरोधः ॥ गयायं सि
सर्वकालेषु पिंडात् दद्याद्विचक्षणः ॥ अधिमासे -- दिने अस्ते च गुरुशुक्रयोः ॥ रव्यकव्य
गयाश्चाद्विदिनमस्य बृहस्पतौ ॥ अत्र द्वा इत्यत्रा पूर्वकत्वात् ॥ गया प्रतिमात्रा अनिषिद्धे

३३१

त्यर्थः ॥ यत्नुवचनं ॥ नीचस्त्रे वक्रसंस्त्रे अतिचरणगते बाल वृद्धौ स्तरे वा संन्यासाय तयात्राव
त नियमधिर्विः कणविधोपि दीक्षामौजीबंधंगतानां परिणयनविधिवस्त्रिदेवप्रतिष्ठावज्यसिद्धि
प्रतिष्ठासिद्धिः प्रयत्नात्त्रिदशापतिगुरौ सिद्धराशिस्त्रिते च ॥ नीचस्त्रे मकरः ॥ अत्र सिद्धं स्त्रकं म
रस्त्रं बाल वृद्धास्तविषयेषु गुरुः शुभकर्मसु त्याज्या इत्युक्तं निरूपितं च प्राक् ॥ वक्रातिचारयो र्
दितां विप्रतिपत्तिः ॥ अत्र केनाहः ॥ सर्वे शिषु च क्रातिचारगते गुरौ शुभकर्मनिकाय ॥ अ
रे तु सिद्धराशिस्त्रिते च देवगुरौ विवाहादि प्रागुक्तं शुभकर्मनिकायमिति वदंति ॥ अत्र वि
रोधो ज्योतिः शास्त्रे ॥ नायाति पूर्वराशिचेदतिचारगतो गुरुः ॥ शुभकर्मनिकायं सर्वआहु
मनीषिणाः ॥ अतिचार इति वक्रस्याप्यलक्षणं ॥ तथा मृगाल वद्वमे ॥ यदा तैति पुनस्तस्मि
न्नुसमे वक्षरस्तुमः ॥ तत्रोदाहादिकर्माणि न कुर्याच्छुभबंधक ॥ स इति गुरुयदा वक्राति
चारगतः पूर्वराशिमेति आगच्छति तदा वक्रातिचारगते पिंडादादिकर्मक्रियादिति ॥

नि.दि०

३३२

नत्वेत्सिंहस्थिपिसमानमिति चेत्तैवेव वा ॥ सिंहस्थितेन विशुभकर्मणां कृत्यत्वानिधनादनस्ततेमि
दात् ॥ वक्रातिचारगतेपि गुरुविवादादिशुभकर्मणि न कायणीति चिरंतनात्योतिविदिमादुरिति ॥
पेरवंचजीवस्य वक्रातिचारयोः कर्मणां विधायकानि प्रतिषेधकानि च वा क्पान्युक्तविषये व्याव
स्थानीति ॥ यन्नुविचनं ॥ वक्रातिचारगाश्चैव नोमाद्याः पंचरेवरा ॥ पूर्वरात्रोः फलं दद्युर्वर्जयित्वाष्ट
हस्यतिमित्वादितत् ॥ गौचरगाशुभादिफलावेधो बोधपरं ॥ इति गुरुशुक्रास्तनिययि ॥ अथो
पनयनकालोत्तिणीयते ॥ गन्तव्यानां जन्मतो वा विघ्राणां वस्त्ररसमे ॥ रात्रामेकादशो विंशति
दशोत्तरयाकुलं ॥ आत्रमेधादिकामनया वृद्धगार्प्य ॥ कालान्तरमाहामेधाकामपि च म
यिकामाचसप्तमे ॥ धनं काम्यष्टमे कुर्यादिग्राहीनामुपायतं ॥ मेधाकामी ब्राह्मणपंचमे
वीर्यकामी क्षत्रियसप्तमे ॥ धनकामी वैश्योष्टमे इति ॥ तथा निबंधतरे ॥ पंचमे वस्त्ररेष
ब्राह्मणां विशेषतः ॥ सप्तमे चाष्टमे वापि क्षयाणां विनांतया ॥ त्रिगुणेष्वपि कुर्वीत विप्रदि

३३२

नामुपायतमिति ॥ त्रिगुणेष्वप्युत्कृतेन पंचत्रिगुणाः ॥ पंचदशाब्दे विप्रस्यगौणः कालः ॥ एवमे
कवित्यब्दः क्षत्रियस्य चतुर्विंशत्यब्दे विप्रमिति अतश्च धर्ममुपतयनादिकुर्यात् ॥ तदाहावसिष्ट
आषोडशा ब्रह्मणस्पततीतः आद्या विंशतिर्विंशद्वैश्यस्यातज्जपेति तसा वित्रिकामवतिने
मुपतयेयुरिति ॥ गार्प्येयगत्यात् ॥ उपतयने व्याख्यामोगर्भे हि मेषु ब्राह्मणमुपतमीतगर्भे
दशैषुराजत्यगर्भे कादशेषु वैश्ये वसंतोग्रास्यः शरदोक्ततवोवणानामानुपूर्व्येणेति ॥ तथा का
दशे ॥ वसंतोग्राह्यानां स्याद्वासां शीघ्रो विंशतिश्चरत् ॥ उपतयनकालः स्यात्सर्वेषां चोत्तराय
णे ॥ तथा विप्रस्य क्षत्रियस्यापि मोज्ञा स्यादुत्तरायणे ॥ दक्षिणोतु विंशतिरुक्तान्ता न ध्यायेन संक्र
मे ॥ तथा गार्प्यः ॥ विप्रवसंते क्षितिपेनियदाधे वैश्यं घृते व्रतिने विदधात् ॥ माघादिशुक्लादिपंच
चमासाः स्तसाधारणा वा सकलादि जानां ॥ वृद्धगार्प्यमाघादिमासाषट्पुमे खलावेधने मते
चूडाकारणमन्त्रं च श्रावणादौ विवर्जयेत् ॥ श्रावणादौ सिद्धधनुमीतेषु चोत्तान्ता व्रतानादिन

ति ० दि०

३३३

कार्ये मुक्तं काले पीति ॥ ननु उपनयने कृत्तरायणस्य स्वतंत्र कालत्वं न संभवति ॥ यथा अमावास्यायां
मिदृशां श्राद्धं कुर्यादियाराह्णे पितृणां श्राद्धं कुर्यादिति काल इय ॥ विधानेनैपि अमावास्या कालस्य
स्वावयववृत्तापह्लादारासाधनत्वे अमावास्याविधेः सार्थकत्वं तथैवोत्तरायणस्य स्वावयववृत्त-
तवसंतादिद्वारासाधनत्वे तु उत्तरायणविधेः सार्थकत्वमिति मिलितस्यैव साधनत्वं नवति मैवं अ-
पराह्णस्य वृत्तविधसंबंधित्वात् कर्मियापराह्ण इत्यपेक्षायाममावास्याविधिः ॥ अमावास्यासंब-
धविषयः सार्थको नवति मैवं संतादिकालस्य उत्तरायणानुत्तरायणसंबंधाभावात् न तथा मिलितस्य
साधनत्वं किंतु उदगयने विधिवत्त्वादेवोदगयनस्य स्वतंत्रास्यापि कालत्वं ॥ अतएव संतादिकालो
दगयनकालयोर्विकल्पः ॥ उदगयनस्य रूपान्तराविधिः ॥ ननु कुरुत्यपरिशिष्टे ॥ रूपान्तरादि-
धिरवमुदिच्याय न गोचरः ॥ अनयोः कालयोस्तस्मादि कल्पमुनयो विदुरिति ॥ सुयस्यो दृष्टव-
त्त्वप्रवर्तनमुदगयनस्य रूपमी नमेषयोः संक्रमणवसंतद्विगो आपवा वसंतश्चैव वैशाखो

३३३

अनौरूपान्तरं तस्मादि प्रादे वसंतदेरत्यत्र माघादिमासेषु उपनयनमिति सिद्धं ॥ तथापि ब्राह्मणादि-
नां वसंतादिषु मुख्यं ॥ वसंते ब्राह्मणामुपनयनं यदि त्यादि श्रुतं तत्रा संभवे माघादिमासे धितं त-
तोये ॥ तत्र बंधे मासफलमाह सुरेश्वरः ॥ माघे मासमाह धनो धनं धति ॥ प्रातो धनं फाल्गुने मे-
धाव्री नवति त्रतोपनयने चैत्रे च वेदान्वितं ॥ शो वैखे सुजगः सुखी पटुमतिर्ज्येष्ठवस्ति द्यो बुधाप्पाया-
नेपि महाविषयविजयी स्वातो महापंडितः ॥ अत्रोपनयनप्रकरणे मासश्चात्र इति कालाददो ॥
त्रिकंडिः ॥ चात्रो मासः श्रौतस्मात्त्रैकर्मणामजिकादि के विवाहस्य त्वष्ट्या विजयतरे परिकर्त्ति-
ता इति ॥ उपनयनं पूर्वस्ति कुर्यात्तदुक्तं शुक्लपक्षे च पूर्वस्ति सर्वे कुरुपायनं ॥ सर्वे शाखिनः
पूर्वस्ति उपध्यायनं विना उपनयनं कुर्यादित्युक्तं ॥ त्रयोतरे च कादशी द्वादशी गृह्णीता ॥ यथा ॥ त-
दीये कादशी मीत्यापेचमी द्वादशी तथा द्वितीयायां च मेधाव्योरिक्ता स्तिथयः स्तास्यनयानं न-
यति ॥ गजग्रहं पिच ॥ न कुयति ॥ त्रयोदश्यादि च तारि सप्तम्यादि दिनत्रयं ॥ चतुर्थी एकतः

नि० दि०

३३४

श्रोत्रा अष्टावेते गलप्रदा इति ॥ तथा ॥ न सप्तम्यां तथा द्वाभ्यां च यो हस्यांतयवर्णि ॥ रिक्ता मुनप्रतिप
दित्र्यहस्रक दिवसे तथा ॥ अथावा सारमाह गार्ग्यः ॥ बाह्वचोत्तुगुरो वरियजवेदजुषांकले ॥ साम
गानांदरा मुनोरथर्वविदुषां रवे ॥ कवि मुक्तः ॥ धरा मुनुर्मजि ॥ वराह मिहारोपि ॥ गुरो कवे लोदि
तस्य मिह रस्य च वासरा ॥ रुक्यजुः सामार्थविणिपव तास्य वृत्ते क्रमौत ॥ वृत्ते उपनयने ॥ लोदि
तो नौम ॥ मिहिरः सूर्यः ॥ तथा बध्नयंदु वाराणि वास्ता निव्रतबंधे इति गार्ग्यः ॥ नौमे नवारौ मुक्ता
न्ये वारा ग्रात्या ॥ उपायने ॥ एतः शतैश्चरः ॥ नौम शनिवारौ मुक्ता न्ये वारा ग्रात्या ॥ नौमोपि सामग
नो म्रशस्त इति ॥ अथ नक्षत्राणि ॥ मोंजी बंधन मोक्षे च रेवत्यां श्रवण इये ॥ हस्तादि त्रितये धिन्या
मृगे पुष्ये पुनर्वसौ ॥ तथा ॥ हस्तत्रयश्रवण सार्यश्चि विवक्षि वमिले षुवकच वरूप न प्रशस्त ॥
इत्यादि स्ववेद विषयो विशेषो योज्योतिरास्त्रात् ॥ तय इति ॥ पनुवृद्ध वसिष्ठ गार्ग्या मुक्ते ॥ अ
नध्यापि कुर्वीत यस्तनै मित्रि को न वेत् सप्तमी मुक्त पक्षे तु तृतीया वाक्षया तयेति ॥ तत्त्रायश्च

३३४

त्रायेपिनयविषयं ॥ यतस्तत्रैवोक्तं ॥ नैमित्रिकमनध्यायं कृत्वा प्रतिपदिने ॥ मेखलाबंध
ने प्रायश्चित्ताये मुने योविदुः ॥ वृद्धगार्ग्येपि ॥ स्वप्नयुजो यद्यस्ती कृत्वा प्रतिपदादयः ॥ प्राय
श्चित्त्रनिमित्ते नु मेखला बंधने मता ॥ एतान्मोंजी बंधन द्वितीयं तत्तदुक्तं ॥ तुयदेने जायं
ते द्वितीयं मोंजी बंधनात् क्षत्रियविवास्तस्मादेते द्विजास्मृत ॥ इति ॥ उपनयनात्तरं सरहस्यं
सागमयि बोधयंते वेदमंघीत्यसामावर्त्तनमाचरेत् ॥ तदपि उदगायने आपर्यमाणपक्षे
पुष्यनक्षत्रे कुर्यात् ॥ वेदमंघी स्तायादित्यापस्तंबः ॥ इत्कपयतो दि कालनिर्णयः ॥ अथ विवा
ह कालस्ता कजस्ता वह माजायो ॥ तावात प्रवृत्तिचतुर्दये विवाहो नोपैषे न च मधुसंज्ञितो
विधेयः ॥ नैवा स्तंगतवति नारवि न जीविवृद्धत्वा न खलु तयो न बलितावे ॥ मधुश्चैतः समीन
योगादज्यः ॥ यो योधनु योगादज्यः ॥ तथा वृद्धगार्ग्यः ॥ मीने धनुषि सिंहे च स्थिते सप्ततुरंगमे
क्षौ रमन्तं कुर्वीत विवाहं गृहमेकं चेति ॥ मकरे मेषे च मृगशिरसे च यौषस्यादं मिधोरदं वि

नि० दि०

३३५

वादादौ विवर्जयेत्॥ कर्कसंक्रान्त्यप्रवृत्तौ दशमी पयंतिमा घटेपिविवादादिः स्यात्॥ इ० दृष्टं वा
शुचैरपीति वचनात्॥ मकरं केसि त्रिषोषेपि स्यादिति॥ संपरित्यज्येति ज्योतिषिषदाह गामि
सोरोमा सो विवादादौ यज्ञादौ सावतः स्मृतं॥ अङ्कि केपित्कार्ये च चांद्रोमा सः प्रज्ञास्यते॥ पित
कार्येषां मासिकदौ॥ तथा दशाचारस्तु कार्तिकेनाप्रपदेविहोदव्यते॥ पुष्करे कार्तिके राव
तथा अङ्कि चेत्सर्वत्र निशिवेत्सर्वदेत्यादि शुभवार मरुत्तुर्दिज्योतिः शास्त्रावसेषमिति॥ ए
तत्कालपरीक्षणधर्मेष्वेव विवाहेषु नाधर्मेष्विति गत्यपरिनिश्चयात्॥ अधर्म्या विवादा आसु
रमदासपिशचगांधवासापकेलिकनिषिद्धाद्यानादि मासेषु न वेति॥ तेषां स्वरूपं तु॥ आसुरो
द्विषादानादांधर्वः समयात्मियः॥ राक्षसो युद्धहरणान्येवाचः कल्पकाद्यानात्॥ वात्सदे
व आर्षाज्यापत्याधमस्ति विवादा इति॥ तथा॥ ब्राह्मो विवाहमाहुयदियते वाक्पुंशुता॥ तज्ज
पुतात्कस्यतः पुरुषानेक विवराति॥ तथा॥ यजस्तु कृत्विजे देवः आदायार्षः स्तुमोदये॥ च

३३५

तुदशप्रथमजः पुतात्कस्यतः पुरुषानेक विवराति॥ अत्र विशेषः॥ आद्यगन्तव्योः सुतदुद्दित्रोः ज्येष्ठे मासि विवादादि न कुर्या
त्॥ तदुक्तरस्तमाजाया॥ आद्यगन्तदुद्दित्रोः सुतस्य वा ज्येष्ठे मासि न हि पाणिपिडने॥ तथा॥ ज्ये
ष्ठपुत्रदुद्दित्रोः स्तु ज्येष्ठे मासि न मिति ज्योतिः शास्त्रात्॥ अत्र प्रासंगिकं स्मृत्यर्थसारात्॥ वि
वादे वितते तन्नेहो मकाजउपस्थिते कन्या मृतुमती दृष्टा कथं कुर्वंतीत्याजिका॥ स्नापयित्वा तु
तां कन्यामर्चयित्वा यथाविधि॥ युजानमाहुतिं कृत्वा ततः कमप्रिवर्तयेत्॥ स्मृतिचंद्रिकाया
विवाहहोमे प्रकृतं यदि कन्यारजस्वला॥ त्रिरात्रे दंपती स्यातां पृथक् संध्यासवाश्रमौ॥ चतुर्थे
हैति संस्तौत स्मिन् ग्राययविधिः॥ विवाहहोमं कुर्यातां मित्यादि स्मृति संसहे इति॥ कृतु
काजादवाग्विवाहौ योग्या॥ तथाप्यष्टवषात्रिवा स्ना॥ तदाह संवत्तः॥ अष्टवर्षात्तवेहोदरि
दशवर्षात्तु कान्यका॥ प्राप्ते च द्वादशे वर्षे किमारात्यनिधीयते इति॥ कुचदीना तु तमिके

नि०दि०

३३६

संगिरः॥तत्रिकाविवाहयेत्तदुक्तंमविष्यत्युराणे॥दद्यादुणवतेकन्यांनम्रिकांधर्मचारिणी॥अपितो
गुणहीनोयतोपरुंध्याद्रजस्वलामिति॥तथा॥विवाहश्चाष्टवर्षायाःकन्यायाःशस्यतेवधैःचतुर्णा
मपिवर्षातोप्रत्येहिवहितात्॥अहितान्तुदरतिमति॥तथा॥त्रिंशद्वर्षेविदेदकन्याकन्यादाद
शवार्षिकामितिद्वदमनुःतदादांगिराः॥आप्राप्तारजसागौरीप्राप्तेरजसि-रोहिणी॥त
स्मादद्वादशैकन्यायावन्तक्रतुमतीमवेदिति॥यतर्जःपश्यतुमदोयातस्वामीब्राह्मण
वेदितिस्मृत्यंतरं॥इतिकन्यायाआदानेस्वामिनोदोषदशतिस्वामीकारीप्रदवर्षति॥यत्तवक्ष्यः
पितापितामहोन्नातासकुल्योजनतीतया॥कन्याप्रादःपूर्वनात्रोत्रकृतिस्वःघरःपरः॥नार
दः॥पितादद्यात्स्वयंकन्यान्नातावानुमनोपितु॥मातामहोमातुल्यमकल्याबाधवास्तथा॥माता
त्वन्नावेसर्वेषांप्रकृतिस्वामामदद्यःस्वजातयइति॥अत्रविशेषः॥पितरिप्रतेयघसंस्कृतो
ध्वारतोमगित्यश्मसंति॥तस्मिंस्कारकर्मणिन्नाताधिकारी॥तदुक्तंमिताक्षराया॥असंस्क

३३६

तासुसंस्काराभिज्ञातयोपितुल्याधिकारित्वं॥तथात्रसंस्कारायविद्विद्वाश्चैवकर्मणितस्यपितु
रभावेपितृक्रमादेयेइमतिनिरूपितेवविद्विद्वाधिकारिनिययो॥पितामहादेःकन्यादानाधि
कन्यारेपियौनादीनासंस्कारायविद्विद्वाधिकाराभावात्॥यच्चकान्यादानेवविद्विद्वाइमुक्तं
तत्कन्याजक्षणंलक्षणंसंप्रदेयंवद्विद्वाइनासंस्कृतंनदेयमितिज्ञेयं॥स्कंदपुराणे॥कृष्ण
शृंगः॥वरगोत्रसमुच्चयप्रसितामहापूर्वकं॥नामसंकीर्त्येद्विद्वान्कन्यायाश्चैवमेववर्द्धति
तथादेशेकालंचसंकीर्त्यप्रदानस्यचात्मनः॥संप्रयेप्रयेकंति॥कन्यादानेदुपुस्त्रयं॥इद
दानवाक्यं॥गौरीकन्यामिमांविप्रयथाशक्तिविभूषितां॥गोत्रान्नायवामपीतस्मैदत्ताविप्र
मसमाश्रयेतिदानंखंडात्॥अथविवादक्षत्राणि॥मूलमैत्रमृगरोहिणीकारैःपौष्ममारुत
मघोत्तरान्वितै॥विनिधमिदुमिम्हगीदशापापियोडनविधिर्विधीयते॥इतिजग्नादिकंतु
ज्योतिःशास्त्रावसेषं॥तथापरिणयार्थमनादोत्रनिशुक्लादिदोषोनास्ति॥तदुक्तंसुरेश्वरिण

नि.दि.

३३७

समुवनपुरप्रवेशदेशानां विप्रवेतयोदाहे॥ नवव ध्वारद्वगमनेप्रतिशुक्रविचारणनास्ति॥
तथाद्विरगमनेविशेषस्तेनौवोक्तः॥ माघफाल्गुनवैशाखशुक्लपक्षेभुनेदिने॥ गुवादित्यविशु
द्धीस्यान्तिसंपत्ताद्विरगम॥ अत्रविशुद्धिवचनत॥ मतुःशोभनेचंद्रशोभनेदिवसेदीपाव
ल्यादौवानेयेति॥ विवाहनिर्णयि॥ मासंनयहर्धमियुग्मवर्षेभुमेतुमासत्रयमेवयावत्॥ विवा
हशुद्धिप्रवदंतिसेत॥ वज्रदयःस्नाजनिमासतस्य॥ अथासौदरविषयोविवाहनिर्णयि॥
सहोदराणामेकवर्षविवाहनं कुर्यात्॥ तदुक्तंमिहिरैण॥ एकोदशप्रसूतामेकस्मिन्नेवम
रेविवाहो नैव कर्तव्यिगमस्यिवचनेयथा॥ लक्ष्मिनाप्युक्तं॥ सहोदराणां भ्रातृणां दशमासांत
रेणतु॥ विवाहो नैव कर्तव्यः श्रेयः कामेन जातुचिदि॥ अत्रवचनेपुंसां भ्रातृणां सप्तहतिषे
धेषिभ्रातृपुत्रीस्वसृदुहितस्याइत्येकशेषेण भ्रातृणामिति युजिगनिर्देशात्पुत्रयोश्चैरपि न
मवेदेकस्मिन्वर्षे तथापि पुत्रीपरिणायनादुर्ध्वतया॥ उदास्यपुत्रीनपिताविदध्यादित्यादे

३३७

नामध्वमाणेन पुत्र्यंतरस्य विवाहात्तद्विविधानां लुप्त्योरपि निषेधः प्रतिज्ञाति॥ द्वयोः पुत्र्योर्वि
षयेतेनैवविशेषवक्तुः॥ पुत्रीपरिणयादुर्ध्वयावदितचतुष्टये॥ पुत्र्यंतरस्य कुर्यात्ततोदाहमिति
पुत्र्याः परिणयादुर्ध्वयावदितचतुष्टयेचतुर्थदिनसमाप्तियंतेपुत्र्यंतरस्य अन्यस्यापु
त्र्याः विवाहकुर्यात्तैस्तरयो वदंतीति कालादशेव्याख्याते॥ तथात्रवराहमिहिरः॥ उदाह्या
पुत्रीनपिताविदध्यालुत्र्यंतरस्योदाहनं कन्याकदाचित्॥ यावच्चतुर्थदिनमंगलस्य समा
पनंतावदसौविदध्यादिति॥ तथापुत्रविवाहपुत्रीनविवाहयेत्॥ तथाचुडोपनयनविवा
हेपुत्ररमागल्येविहितेपूर्वनेकयादितिच॥ तदाहवराहमिहिरः॥ नपुंविवाहोर्ध्वमनुवर्षे
विवाहकायंदुहितुः प्रकल्पयेत्॥ नमंडनं चापिदिमंडनं स्यात्स्यान्मुंडनामंडनमत्वगेति॥
मुंडनंमंडनचूडोपयने॥ मंडनंविवाह॥ मुंडनादत्वकमंडनमेतिमंडनादत्वमुंडनैने
त्यर्थः॥ अथाग्निजैअपरिणतिअनुज्ञेयदिणयेअपरिवेत्ताइत्युच्यते॥ तदाहमनु॥ दाराग्ना

नि.दि.

३३६

होत्र संयो संयोगं यः करोत्यग्नौ स्तिते ॥ परिवेत्ते तन्नाम विवेकं यः परिविवेक्षितः ॥ परिविवेक्षितः
परिवेत्ता च यः यच्च यथा च परिविवेक्षितः ॥ स वेत्ते तत्तत्कं योतिदा तया च कथं च मा ॥ याज्ञवल्क्यः ॥
ताग्रायः परिविवेक्षितं तत्वेदान्तं योमिच ॥ तवश्चाह कतिपयं ये ते स्फः फलदा तवेति ॥ तथा ॥
यजेत्कीवादिदोषादिवाहादावनादावनधिकारिणी दोषात्ताव ॥ तदुक्ते लीवेदेशं तस्ते प्रव
जिते पतिते तथा ॥ वेदशास्त्रविवेचिनो दोषः परिवेद न तथा उत्तमः किं लिखी कृष्टी पतितः ॥
लीवकुज्वको ॥ राजयक्ष्मा मया वीचन दोषः परिवेद नः ॥ स्मृत्यर्थसारे पि ॥ षे हो धवधिरस्त
वृजद गद्गद यंगुषु ॥ कुज्वमन रोगात्ताशुष्कांगिविविकलं गिषु ॥ ध्वस्तयुस्वेव मन्त्रे च शयन
स्ते निरिद्रिये ॥ मन्त्रोत्तरत्रेषु सवेषु तदोषः परिवेद न तिस्रोदरधिकारिणि सति परिवेद न न
दोषः ॥ यथाहा परिवेद न दोषस्तु सोदयेण न वेदिति ॥ तथा ॥ पितृपुत्राः सपत्नी अन्यजाताः
सुताश्च ये ॥ दाराग्निहोत्रं संयोगो न दोषः परिवेद नः ॥ रावेच स्मृत्यर्थसारे ॥ पितृव्यपुत्रे सो

३३७

पत्ने परदारसुतादिषु ॥ विवादान यज्ञादौ परिवेद न घट्टदूषणं ॥ यत्र याते वल्के सदारग्रहणं
मात्राव परिवेद न मुक्तं ताग्निहोत्रादौ ॥ यथा ॥ अग्न्या तु मन्त्रे कथं यदि मिहो संयथा विधिदा
रंस्तु परिवेद नत ॥ मिहोत्रेण नैज्ययेति ते जेष्टानुमत्या नित्याग्निहोत्रविषयं ॥ यावज्जीवमग्नि
होत्रं नुद्रयादिति श्रुत्यनुसृतं ॥ अनुमत्याप्यधिकारिण्यग्नौ कथं अधिकारो नुजस्येति ॥
स्मृत्यर्थसारे ॥ अधिकारिणा पितुरनुत्ताने पितृकृत्यं त्युन्नति ॥ यदाह ॥ अग्निहोत्रविवाहं च
प्रयोगे प्रथमे स्तितं ॥ न कथं जितकेत्यो ह्ये सोदरे वायु कुर्वति ॥ अथाव सत्याधिवारी कालश्च
निरूप्यते ॥ शारवायनग्रन्थे ॥ यात्रायां समिधमन्यादध्यात्ममग्निमिधात ॥ अस्यां समिधं अ
ग्निमना अग्निमनः समावर्त्तन कर्मणीति ॥ तमग्निमिधातेति तस्याग्नेः दीपनमात्रं ताव सध्यं क
र्मा ॥ अपत्नीकत्वात् ॥ तथा ॥ दयाधकाले दयाधकाले विभागकाले पित्र्येष्टसत्यनुजो
नुकथयति ॥ अपत्नीकोपि न कथयति सध्यमिति ॥ तदुक्तं कारिकायां ॥ कुर्याद्विभागका

ति.दि.
३३९

लेवाविनागांतेप्रिधारणं॥रिखग्रहीययाज्येष्टसपत्नीकोधिकारयत॥तथा॥प्रेत्येवाग्रहपतौ
स्वयंज्यायानज्येष्टश्रेत्यित्सपिंडनानंतरमाधातंकुयति॥एतदप्यक्ततत्रैव॥प्रेतेपितरि
वाकुर्यतिज्येष्टःपुत्रोधिप्रिधारणं॥सपिंडपित्वापितरमविनकोनुजैरपि॥एतेनिमित्ततः
काजाः॥अमावादाचनिमित्ताअपि॥तदुक्तंकायो॥आमायामनिमित्तेपिकाजःस्यादधिक
लःस्यादधिकारिणः॥वेङ्गारव्यासगुणस्तत्रतिथिनक्षत्रयोगइती॥तथाशंखायनः॥वेङ्ग
रव्याममावास्यायामत्यस्यावाकामतोतक्षत्रके॥इत्यावस्यधिकारिणः॥आधाताकारणे
काजनिजितिः॥कृतदारेग्रहेश्चैषोनादध्यादुयामते॥चांद्रायणचरेक्षेत्रेतिमास
—इति॥अथपरिविन्मादीनां प्रायश्चित्तं॥कृच्छ्राति कृच्छ्राइतिवसिष्ठः॥हारीतोनाधि
कमुक्तं॥ज्येष्टसतिदारासिद्धोन्नादिकृवणि॥कनीयात्यरिवेत्ताभवति॥परिविर्त्रिज्येष्टः॥प
रिवेदिनीकत्यापरिदापीदाता॥परियथायतकः॥तेसर्वेपतिताः॥संवत्सरं प्राप्तापत्येन

३३९

कृच्छ्रेणयावयेपुरिरिति॥शोखोपि॥विपरिविन्निःपरिवेत्ताचसंवत्सरंवास्तवग्रहेषुनैक्ष्यं
रेयातामिति॥इदंतुबुद्धिस्वनिताविषयः॥प्रायश्चित्तंस्पर्शरुत्वात्॥यमोपि॥कृच्छ्रोदयोः
परिवेष्टकत्यायाःकृच्छ्राचरेक्षताहोताचांद्रायणचरिदिति॥एतेप्रायश्चित्तीरणेनपरिवि
न्नादयोग्यान्वेति॥अधमचिरणंस्थितमेव॥तथाज्येष्टायांपुत्र्यामपरिणीतायांअनुजा
याःपरिग्रहणोपिदोषः॥तदुक्तंस्मृत्यंतरे॥ज्येष्टायांयद्यनुठायांकत्यायांमुख्यतेनुजा॥यासा
ग्रेदिधिष्टैर्त्यापूर्वादिधिष्टःस्मृताः॥अत्रविषयेदिधिषुयतिदातयानकानांचगौतमेनसे
वत्सरं प्राकृतप्रायश्चित्तस्यैकत्वात्यरिविन्मादिवदोषइति॥वसिष्ठेनकृच्छ्रातिश्रुति कृच्छ्रा
नुक्तोयमोक्तोप्रायश्चित्तंचभवति॥इतिज्येष्टाधिकारिण्या॥नुजविषयोनिषधिःसमाप्तःक
तेचलदिवेदेनग्रेयेनिर्णयदिपकेव्रतबंधादिविषयेनिर्णयतिनिषधिःशुनः॥अथसर्वविनि
पुराणं॥प्रमादादीछायावापियोमर्त्यसपत्नीहातः॥तस्यशुद्धिकरंकर्मसंपन्नतमाचरे

नि. वि.
३४१

वतीयेषु येन सधिषु संस्थिताः नमो स्तुतेभ्यः सर्वेभ्यः सुप्रीताममसर्वदा ॥ ५ ॥ पृथिव्यां चैव ये सपथिः
सपथिः विशासनाः नमो स्तुतेभ्यः सर्वेभ्यः सुप्रीताममसर्वदा ॥ ६ ॥ ग्रामे वा ये दिवा रात्रौ ये सपथिः
रेपि च नमो स्तुतेभ्यः सर्वेभ्यः सुप्रीताममसर्वदा ॥ ७ ॥ समुद्रे चैव ये सपथिः सपथिः निलचारिणः न
मो ॥ नमो स्तुतेभ्यः सर्वेभ्यः सुप्रीताममसर्वदा ॥ ८ ॥ रसातले च ये सपथिः अनेता ग्रामदावजाः नमो
स्तुतेभ्यः सर्वेभ्यः सुप्रीताममसर्वदा ॥ ९ ॥ एतासां मादृतितां च सर्वेभ्यः स्मारा राव च ॥ वरोश्च सि
द्धं कृतं दुत्वा प्रायश्चित्तं ततः परं ॥ १० ॥ प्राजापत्यं च होतव्यं संस्वरं प्राशनं ततः ॥ एवं कृत्वा विधा
नेन ततः कामसमापयेत् ॥ ततः संवत्सरे पूणे चो वणं तिगं कृत्वा गंतिलु सद्धिं तां च दद्यात् ॥ स
पदिं शमृतस्य एकादशोदनि अनेन पक्षेण वक्ष्यमाण पक्षांतरेण वा सपथिः कृत्वा कृद्धं होदि
तां च दद्यात् ॥ सपदिं शमृतस्य एकादशोदनि अनेन पक्षेण वक्ष्यमाण पक्षांतरेण वा सपथिः कृत्वा कृद्धं होदि
कृत्वा कृद्धं होदि कां कृपति सपथिः काये ॥ अथ पक्षान्तरं पंचम्यां ज्ञेयं पक्षयोः नमो नागे

३४१

पिष्टेन विलिख्य वा दारुमये रत्नये वा पंचफलणं कृत्वा गंधैः राकवीरैश्च तपत्रैः जातीपुष्पैः धूपैः
सितते दुलैः अनेन वा सुकंशं खं पमं कंबल कक्केटिकं अश्वतरं धतरां दृशं स्वपालकालियं
संपूज्य गव्यक्षीरं मोदकं नमो निवेद्य पश्चात् ब्राह्मणा तदृतपायसमोदकैः संमोज्य च नमोस्तु
संपेभ्यः इत्यादि तां उपस्था य एवं वदेत् ॥ मुचमुचामु कंजामिति ॥ तदिने मधुरं मुजीत ॥ एवं अ
अदं संपूज्य पूणे संवत्सरे सो वणं तिगं गच्छेत् ॥ ततः कृद्धं होदि क मिति ॥ स्तुत्यर्थं सारात्
मागं बलिः ॥ पुराणात्मागं बलिः ॥ नमस्ये पंचमी शुक्लामारभ्यो नय पक्षयोः ॥ नारातां पूजनं का
यमन्यां वा शुक्ल पंचमी मिति ॥ दारुमये रत्नये वा पिष्टमथ मथापि वा नागं कृत्वा पंचफलणं
धपुष्पैः समर्चयेत् ॥ संपूज्य सो जयेद्विप्रान्तागं दत्वा तथा च ॥ उपस्थां वदो देवं मुचमुचामु
कंजनमिति ॥ अनेन तारी नमस्य चोपि स्नानं ततः परं ॥ नमोस्तु सर्वेभ्यो ये के व पृथिवीमनु
ये अंतरिक्षे ये दिवितेभ्यः सर्वेभ्यो नमः ॥ ततः अनेन वा सुकोशं खं पमं कंबल कालियं ॥ क को

ति.दि.

३४२

दकशोखपालाश्चतरधतराष्ट्रकसपाणिमधिपाष्टपुंकेवेविज्ञापनामतः पुष्पकजमुवायेनके
नापिस्पृष्टदिषितं॥अनुकंप्यामुकंततुस्तद्विस्मयलोभवे॥तन्मुखादिषसंस्पृष्टाक्रुलस्या
अपेर्वेतसःवैराजीवःपृथग्भूतोमुंचामुकंजतमिति॥तद्विन्नेमधुरमुंजोतसुमेतु॥सुवर्णतार
निष्पन्नगंदत्वातयोवरा॥विप्रापदत्वादत्वाविधिवत्पितरान्पुमाफयदिति॥पितुरितिसे
पदेशामृतस्योपलक्षणा॥नागजक्षणांतुममपुराणे॥तागाश्चैवप्रकर्तव्याखरुखेटकधार
णः॥अधःसपासिपक्षितिलेषांतामेरुध्वंतिपौरुषा॥फणाश्चमृद्धिकर्तव्यादिजिकाबाह
वोसमाःशातातपःसर्पदृष्टेतागैर्बलिदेयःसर्पसर्पश्चकांचन॥मिताक्षरायांतुपुराणोक्तवि
धिनागपूजाकृतानंतरविष्णुबलिक्रयादितिशेषःइतिसर्पबलिः॥अथविष्णुबलिरुच्यते
विष्णुबलिश्चंडाजहस्तादिनादमरिणेनमृतस्यघ्रेतस्यशुद्ध्यादनक्षरेणश्राद्धादिसंप्रदा
नत्वेयोग्यतांजयति॥सचेष्टं कर्तव्यः॥कस्याचिच्छुक्तेकादव्याविष्णुयमं चगंधपुष्पादिदि

३४२

संप्रज्यतदग्रेकादशविनारायणाधेकादशविष्णुनामसिरेकोद्विधातेनदेवश्रावतत्रा
त्मणपादक्षालनादिअपसिर्दितंरप्तिप्रश्नांतंआर्द्रकृत्वादक्षिणाग्रेपुर्नेषुदक्षिणासुरवो
मधुघृतम्लतान्तिलमिश्रानेकादशपिंडान्दत्वागध्यादित्तिरिभ्यचस्विधावचतस्रमय
जोनुभ्यामवनिगतोऽध्यातसंयुक्तःशंसेनतांमपात्रेणवासुदशीर्षेत्येकादशक्रान्तिःप्रत्यक
मेकादशपिंडेषुजलधारादत्वाविप्रातदक्षिणाया संतोष्यताघ्नमद्रकणैरितिपिंडान्विस
ज्यनघाद्यमसिप्रक्षिपेदिति॥ततस्तस्यांरात्रांउपोषितःश्वान्तेविष्णुराधानकृत्वापंचमु
कजशेषुपंचरत्नयत्तोपवीतमुद्रायनात्वितेषुब्रह्माणंविष्णुरुद्रसपरिवारंयमंघ्रेतवस्त्रापयि
त्वासंप्रज्यतदग्रेपंचदेवताकेरकोद्विधातेनदेवश्रावतत्रा
पंसंस्मरन्त्यार्द्रकृयात्॥ब्रह्माविष्णुस्तयारुद्रोयमःघ्रेतश्चपंचमइति॥अत्रब्रह्मणेवि
ष्णुवैरुद्राययामायपूर्वेक्तिविधिनाचतुरःपिंडान्दत्वानामगोत्रसंहितेघ्रेतंसंस्मरन्विष्णो

नि०दि०

३४३

नाम संकीर्त्तयिष्ये च मं पिंडं दद्यात् ॥ अत्रापि पूर्ववत् ब्राह्मणोऽस्य मुखमित्यादिना रुक् पंचकं न पि
डे पुनर्जलधारां दद्यात् ॥ पूर्ववत् द्विसर्जतं च ॥ विप्रान् दक्षिणां निस्तोषयित्वा तन्मध्ये एकं प्रोतवु
ध्मा संस्मरन् गोमूत्रं हिरण्पादि द्यात् ॥ नातिशयेनोपयेत् ॥ ततः स्वजनैः सादं भुंजीतेति ॥ एकाद
शाहं चेत्क्रयेत तत्रापि विधिरयमेव ॥ अत्र पुराणवचनाभिः ॥ एकदशी समासाद्य शुक्लपक्षे
काश्यपे ॥ विष्टेयमचसं पूज्यं गंधं वृषादि निस्तया ॥ कृत्वा मेकारये द्विषै विधिं नाराणां कये ॥ य
जमानवे तत्र शुचिर्वधुः समन्वितः ॥ मंत्रपातत्र प्रकुर्वति श्राद्धात् येकादशौ वतु ॥ यज्ञोपवीति स
तिजान् पिंडां त्वेदक्षिणां मुखः ॥ दद्यादिति शेषः ॥ ध्यानधारणं संयुक्तो जानुभ्यामवनिर्गतः ॥ वा
खेत्ता तान् पात्रेणालालेत्येतच्चित् ॥ कृत्वा वै दायं पैदं धिपिंडं चैव पृथक् पृथक् ॥ अर्धं नलधा
रं ॥ मंत्रं कपेतिरिति च कुर्यात्पिंडं विसर्जति ॥ उद्धृत्य पिंडान् पश्चात्तु तीर्थे धनसिनिक्षिपेत् ॥
कृत्वा कादशदैवतं श्राद्धं कुर्यात्पिरेह नि ॥ विप्रानां वादयेत्तत्र चतुर्थे दिवि शारदां पंचश्रा

३४३

धानिकृवीत देवता तां तया विधिः ॥ ब्रह्मा विष्णुस्तथा रुद्रो यमः श्वेतश्च पंचमः ॥ पृथक् कृत्वा सखा
प्यात दशैश्चाह माचरेत् ॥ विष्णुस्वर्गमयः कार्ये रुद्रास्तान्मम्यस्तथा ॥ ब्रह्मा रौप्यमयेस्तत्र य
मो ह्यंसो मयो न वेत्त रुद्रोऽप्युपराणः ॥ विष्णुबलिविधाने पूर्वविष्णुतर्पणमुक्ते ॥ तागो द्वादशानाडी
मिदिकं पंचदशानि स्तथा ॥ मृतो द्वादशानाडी मिदं पृथक् पृथक् त्रैलोक्ये मिदं त्रैलोक्ये मिदं त्रैलोक्ये
दशमीतया पंचदशधटिका विद्याया मेकादश्या विष्णुबलिप्रभृतिकर्मनिकायमिति निरूपे
तं शिष्टे ॥ इति गुरुडपुरुषपुराणां क्रेडति विष्णुबलिविधिः ॥ धनिष्ठादिनक्षत्रके मृतस्य संहति
प्रायकां विधिरुमते ॥ तत्र गुरुडपुराणं यतु नानि ॥ पंचकेषु मृतो यो सो नागक्षिप्तमवेत्त ॥ आ
दौ कृत्वा हं मेतन्मक्षत्रपंचकां रे वल्यं ते सदा रुद्रमशुभं सर्वदा भवेत् ॥ द्वादशक्षत्रं न कत्रन
कत्रव्यो विप्राधमर्जनातिषु ॥ दीयते न जलं तत्र अशुभं जाते यमत्रो ॥ लोकपात्रावकं त्रिधादः
खलः स्वजनोपदि ॥ पंचकानंतरं तस्य संतापोऽप्यपजायते ॥ पुराणं त्राणां गोत्रिणां तस्य कर्त्तव्यं

नि०दि०

३४४

त्यथा॥ गृहेहानिमवित्युष्टे रुक्षेवेषु मृतस्य यः॥ अथ वारुक्षमेधेतुदाद्यश्च विधिपूर्वकः॥
क्रियते मातुषाणां हि सद्य आहुतिकारणात्॥ सद्य आहुतिकारणेति॥ सद्यार्थेति दीपद्यमुत्र
मं॥ विप्रैर्नियमतः कार्ये मंत्रैश्च विधिपूर्वकं॥ शवस्य च समीपे तु क्षेमव्यापुत्रलासतः॥ द
र्ममयाश्च चत्वारः शिष्टा मंत्राणि मंत्रिताः॥ ततो दाधः प्रकर्तव्यं स्तेस्तु पुत्रलकैः सुदुः॥ स्त
कांते तदा पुत्रकृपांति कमुत्रमं विप्राणां दीयते दानं सर्वे पिबन्वाशने॥ सुतकांते च स
त्युत्रैः मंत्रतो त्यजते गतिं॥ तिजागाश्च द्विरुपचतस्योद्देशो घृतं ददेत्॥ नैज तोषान् द्वौ च त्र
है ममुत्राचवाससी॥ दक्षिणा दीयते विप्रैः सर्वपातकमोचितीति॥ बाजस्य वृद्धपतो वृद्ध
स्य पयकेषु मृतस्य हि॥ विधानेनो न कृतीति विधानं तस्य प्रजायत इति॥ विधानं न क्षत्राणां प्र
जपश्च॥ तत्क्षत्राणां पूजनं कृत्वा नोपक्रमे पूर्वदेवतं सर्वत्रैकं स्नातदेवता पूर्वकं पूजनं॥ ध
तिष्ठानिदिनक्षत्रदेवताद्येता एता न्नियन्ता कर्मणि रत्ना निः कनक्षत्राणां यजन कर्मणि

५

३४४

राता निः कर्मकार्यं॥ देवतापंचके त्वेतत्कार्त्तव्ये दे- मर्मिरे॥ ताम्रमयेषु कुंभेषु वस्त्र
प्रापतादिषु॥ स्तापयित्वा विधातेन पूजनीयं सरुक्षकं॥ जपेयुर्वास्तिपास्तत्र देवतातां
ममंत्रकान्॥ अश्वावयेत वविप्राग्ने सप्रायोगमिदं क्व॥ अमुकान्तिघस्य प्रेतस्य पंचके म
तिदोषतः॥ शंकितादुर्गतिस्तस्य त्यक्तुः स्याद्विजोत्रमा॥ जायांते दक्षिणा दद्यात्पुण्यादि
वाचयेन्नता॥ पुत्रादिपुजमानशतिशेषः॥ विधानं विमेतत्कृत्वा तु कुमदिका दशादिकं॥ क
र्मकृपादिति॥ अत्रायं कर्म॥ एका दशो द्वो यजमानो मृक्षो मयादितिः स्नातः॥ त्रास्त्रपात्रे
अद्येतिकाले दिशं च संतिर्यग् अमुकप्रेतस्य पंचकामरणा सूचितादुर्गत्कियशां त्यजेन्या
सपरिवारस्य मम हं करिष्ये इति संकोचानिष्ट निवृत्त्या म्कदया र्थां च पंचकविधानमहं क
रिष्ये इति संकल्प्य न दद्याद्विष्णुसंस्तुत्य दक्षिणां स्यादिति स्थापितेषु पंचकलशेषु जलपुष्पै
मुद्रपुनः पूजापात्रवस्त्रनालिकेरसवेशाधिपुते मुमुवर्णनिर्मितवस्त्रादि देवतापंचक

नि० दि०

३४५

सम्राज्ञा रणतिशेषपूर्वकं स्थापयि ब्राह्मणा सन्त देवता कर्मचैर्जपं कुर्युः॥ जपं ते याजमानो ब्रह्मणा
ब्रह्मक्षिणादितिः संतोष्य समुक्तं स्पष्टं च कर्म रणजनि तदोषनि इति रास्त्रिभिर्नार्थ्य पुण्यदं च
यति॥ तत् एकादशविधितं कर्म कुर्यात्॥ जपजदं शोभादोमयाक्षिक॥ येनः सपत्ना वरुणाश्चा
विता॥ शनो अज एकपात्॥ गतनो दिव्युष्मा॥ सुकृते अन्पव इति कृक शारिनामन्त्रः॥ इति
च कर्म रणविधिः॥ अथ नीलोद्वाह कालनिर्णयः॥ तावत्फलमाहामभ्यागस्येति॥ शृणु सा
धो भव क्षमामि यत्पृष्टो हत्व पातय॥ नीलोद्वाह विधि येन पितृ योनौ वेत्त॥ गद्याश्चा द्वाध्वमेधाभ्यां
नीलोद्वाहो धिको मेत॥ ये गतारौ रवेरौ द्वे कुंभी पाके च ये गताः॥॥ ते सर्वे मुक्तिमाप्नोति नीलो
द्वाहो कृते सति॥ कुला नात्रात मुद्गरे दित्यादि फलमुक्तं॥ तस्य काला अभिधीयते॥ कार्त्तिक्या
मय वैशाखा फाल्गुन्या मघाका मुच॥ आश्वयुज्यां तथा च वैशाखा ध्यामयपि वा॥ अथ नेव
षु वै वैवस्वतु पोचं च सूर्ययोः॥ वैधते च व्यतिपाते मत्वादिषु युगादिषु॥ दिन स्थिति त्रेषु संक्रां

३४५

नौ काति साम्ये तथैव च॥ माता पित्रोः क्षयाद्देतु विशेषेण प्रशस्यते॥ यदा चित्रं च वित्रं च तीर्थं पि
त्रे तथैव च॥ तदैव दात कालस्यान्त्यत्युक्ति चिदिचारये च॥ नास्तिका विकर्मणिः प्रेतयोनि च
य गताः॥ ते सर्वे मुक्तिमाप्नोति नीलोद्वाहो कृते सतीति॥ उन्नत स्कंधक ऊदमित्यादि वृषल
क्षणा न्युक्ता नि॥ तथा गत्येव पृथगेव च विस्मितमः स्यात्त मल कृत्य पृथगेव मुखाश्च तस्त्रो व छतर्ध
च तस्त्रो मन्त्रावे एकोपि न वेदित्वा कंग रुड पुराणे॥ एकवर्णं द्विषं चै व सद्गव छतरी र्व ग॥
स्नापयित्वा तत ऊयसि बलिका रक्त पिता॥ प्रतिष्ठाप्य वतं धुं मे प्रेतो मोक्षमवाप्नुयात्॥ पु
ष्टे वतर्धका यं मुचितं मन्त्रे पूर्व कामिति॥ एकादशाद्दे प्रेतस्य यतो ह्यन्यते वृषा॥ प्रेत त्व सु
स्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्ध शरै रयीति॥ इति नीलोद्वाहो अग्रे कालनिर्णयः॥ कृते चलद्विवेदे न संशयो निर्ण
ययके॥ उक्ता नीलोद्वाह काला मर्षादि मरण विधिः॥ अथ रवि वारे सिद्ध विरुद्धा नाये गतिः
धीयते॥ सूर्या वारे द्वादशी चतुर्दशी सप्तमी विशाखादिषु विरुद्धयोगः॥ तदुक्तं॥ सूर्यो विशान

नि०दि०

३४६

रणीदादश्यचतुर्दशी॥मघानुराधान्येषाचवर्जनीयाः प्रायस्तत इति॥चौरविदादश्ययोगो॥
क्रमयोगः॥सप्तम्यारविवारेण संवत्त्रिंशोयोगः सोमपिसुप्तकर्ममुत्पाज्यः॥तदुरत्वमालाये॥
सप्तम्यादि न करवासरौयदिस्पादसत्याज्यः शुभफलको॥क्षितिः प्रयत्नात्॥धर्म्येकमणिनु॥
सोमवारे न्वमास्या तमानुवारे च सप्तमी॥षष्टिर्वर्षमहस्त्राकर्मिहस्त्राकर्मिहः सम॥तथा॥म्य
त्रमांनोविशारवात्री तयं मधावेतशोभनं॥अथ सिद्धियोगः॥रवौ॥आदित्येचाष्टमीहस्तअश्वि
नचित्राशत्रयं॥मूलपुष्यधनिष्टाचमिद्धियोगाप्रकीर्तिताः॥उत्तराश्रितयंमूलहस्तपुष्याः
शुभप्रदा॥एतद्यतिरिक्तास्त्रिगणोनक्षत्रगणश्चनानुवारे सम॥तथादिवसेअश्विअर्षभ
हराजवेतिमानुवारेचतुर्थेचिद्धप्रहरः शुभकर्ममुत्पाज्यः॥तथा॥शुक्रार्कयोर्नप्रतीच्यामिति
मानुवारे पश्चिमायांदिशिदिक्शृजंतत्रगमनेनकुर्यात्॥तथा॥तिथिविषयेषष्टीचतुर्थ्या
पश्चिमायांयोगिनी॥चतुर्थ्यादिदश्योनैर्हत्या॥सप्तमीपूर्णाभास्योव्यायव्या॥योगिन्यावयं

३४६

तितत्रयात्रानकुर्यात्॥दादशचतुर्दश्योनानुवारेपिधर्म्येकमणिप्रशस्ते॥मानुवारेचतुर्दश
मुहूर्तत्रैलोकिकं॥तत्तमंगलकमणिप्राज्यं॥एतौनयोदशमुहूर्तत्रैलोकिकं॥अथसोमवारेसिद्ध
विरुधातं॥नवमीसोमवारेणमिद्धा॥तुडुक्त॥सोमेतुनवमीपुष्यश्रवणरोहिणीमृग॥एता
निसर्वदावमसिद्धिदानिस्वकर्मसु॥सोम॥अनुराधापिशस्ते॥पुष्यानुराधाश्रवणाश्विभिद
ये॥रोहिणीदये॥अथसोमेविरुद्धा॥शीतगोपुनुराधातेविशारवाभिजितस्यनेत॥आषाढे॥ए
वाधानेत्यापादा॥श्रवणस्यअथाश्वतस्रःघटिकाःअतिजिन्नामकनं॥एतानिसोमेविरुद्धा
नि॥अन्यासुतिथिषुसोमवारेनसिद्धोनविरुद्धा॥अन्यानिनेक्षत्राणि सोमेसमानि॥तथा॥
॥शतिसोमयोःप्राच्यागच्छेदिति वचनात्॥सोमेपूर्वस्यांदिशि॥तिथिर्विषयेप्रतिपत्तवर्म्योःपू
र्वस्यातृतीयोकादश्योराग्रेष्योअष्टम्यमावास्यायोरीक्षात्यायोगित्याप्रतिवसेति॥रिक्तत्वेन
शनिवारेपीतवमीमिद्धा॥शनीरिकासिद्धियोगइति॥यात्रायांसत्तुखायोगिनीत्याज्या॥

। ति०दि०

३४७

तथा॥ सोमावारे मसमी हृध्वनिदरः शुभकर्मव्याज्या॥ त्रयोदशी एकादशी च सोमावारे विरुद्धा॥ त
दुक्तं॥ चंद्रे चित्रोत्तराषाढा पूर्वषाढा विशाखिकं॥ राकादशी त्रयोदशो नष्टयोगा प्रकाशिता॥ सा
तुशी तगोपुत॥ सोमवारे द्वादशी मुरुत्तं किलिकं मंगलव्याज्यं॥ रात्रौ राकादशी मुरुत्तं॥ अथ नौ
मवारे सिद्धि विरुद्धादिकमुच्यते॥ नौमवारे तृतीयाष्टमी त्रयोदश्यः सिद्धा॥ षष्ठी च॥ तदुक्तं॥ नौमेष
ष्टी तृतीया स्यादष्टमी च त्रयोदशी॥ मूलस्थितौ मृगशेषाः सिद्धा॥ उत्तराषाढा पदा॥ अपरे तु॥ च
तदनेनौमे कृत्तिका पिप्रशस्तं॥ उक्तं॥ अश्विनी कृत्तिका श्लेषा उत्तराषाढा पदा॥ नौमे प्रतिपत्तदश
मी च विरुद्धा॥ तदुक्तं॥ कुजे तु वैश्वदेवा प्रप्रतिपत्त पूर्वमिद्रपात॥ वरुणं वा मुदेव च पूजयिष्ये इव
जेत॥ वैश्वदेवं उत्तराषाढा वरुणं॥ शतनिषाक॥ वसुदेवं॥ धनिष्ठा॥ अत्र पूजा दशमी॥ दशम्या
नौमवारे णक्कच योगे भवति॥ तदभिप्रायेण नौमे दशमी वर्जिता॥ मंगलकर्मणि॥ ननु ध
मकर्मणि॥ मृगशेषा दधनिष्ठा द्वित्रयमाश्रयि वर्जिता॥ अत्र पूजयेति॥ वदतुरयमभिप्राय॥ प

३४७

सदयेपि पंचदशतियय पुनरावृत्त्या॥ नंदामद्राजयारिक्ता पूजा इति॥ तथादि॥ प्रतिपत्तषष्ठी
एकादश्यः नंदतियय द्वितीया मसदमी द्वादश्यः मद्रास्तिथयः॥ तृतीयाष्टमी त्रयोदश्याज
याः॥ चतुर्थी नवमी चतुर्दश्याजिक्ताः॥ पंचदशमि पूजिभिः पूजास्तिथ्या इति॥ तत्र कुजे न
यामिद्धि योगः॥ अत्यास्तिथिषु नौमः समः सिद्धव्यतिरिक्तानि नक्षत्राणि नौमे समाति॥ त
यानोदीच्या बुध नौमप्रेरीतिवचनात्॥ नौमे उदीच्या उत्तरस्यादि विदिक्कलानि॥ तत्र यात्रा
न कुर्यात्॥ तिथि विषये तु द्वितीया दशम्या उत्तरस्या योगिन्येव संति॥ तत्र गमने न कुर्यात्॥
तथा नौमे द्विप्रदरः मंगलकर्मणि व्याज्य॥ नौमे दशमं मुरुत्तं किलिकं शुभकर्मव्याज्यं॥
रात्रौ नवमं मुरुत्तं किलिकं॥ अथ बुधवारे सिद्धि विरुद्धादिकमाह॥ द्वितीया द्वादशी
मसम्या बुधवारेण सिद्धा॥ तदुक्तं॥ बुधवारे द्वितीया च द्वादशी मसमापुत॥ मृगानुराधाद
स्ती अश्वकृत्तिका सिद्धि वापिकेति॥ पुनरेतानि रुक्षाणि बुधे सिद्धिदायिकाणि॥ बुधवारम

नि० दि०
३४६

धिरुत्पाकनिकात्रितयंपुष्पानुराधाद्यसिद्धयेनवंतीनिरोधः॥अथबुधेत्तीयातवमीप्रति
पेत्॥दिविरुद्धयोगः॥तदुक्तं॥बुधेधनिष्ठमरणिदस्मृलसमन्विता॥ततीयातवमीप्रतिप
त्तेवतीश्रुविकनयितविरुद्धयोगः॥दस्मृज्जिनी॥तथा॥बुधेत्रीणिचरेवत्याम्भजंपरियेवा॥रेव
त्यारेवतीप्रतितीणि॥अन्यास्तियोन्यानिनक्षत्रीणिनसिद्धानिनाविरुद्धानि॥बुधेचामि
दियोगः॥बुधवारोत्ररस्यादिकशुजादितीयादशम्योरुत्तरस्यातत्रगमनंतकुर्यात्॥तथा॥बु
धवारोपंचमोद्विहरःशुभकर्मसुत्याज्यः॥अष्टमंमुरुत्तंक्रिजिकंतवशुभकर्मसुत्याज्यो॥रात्रौ
सप्तमंमुरुत्तंक्रिजिकं॥अथाशुक्रवारसिद्धिविरुद्धयोगः॥गुरुवारोपंचमीदशमीपौर्णमा
स्यसिद्धागुरोपूणासिद्धियोगः॥तदुक्तंगुरोदशमीपंचमोपौर्णमासीविशखकं॥नम्या
नुराधेसिद्धास्फुल्लयापुष्पपुनर्वसुति॥नमपूरुवफाल्गुनी॥विशारवाकंविशारवानिविक्र
मे॥पुनर्वसुचरेवत्याद्यैराधायसिद्धये॥पुनर्वसुद्वयरेवतीद्वयराधातुराधासिद्धियोगः॥

३४७

तदुक्तंजीवेष्टमीचतुर्थीचआश्रितक्षत्रिके॥रोहिणीचमृगशिराविधाश्चप्रकीर्तिता॥त
थाजीवेतुत्रीणिरोहिण्यादवेदनातक्षिके॥शतक्षत्रातनिषाकतघर्तितिरिक्तक्षत्रगुणान्य
तिथिश्चगुरुवारसमः॥तथानयास्यायांगुरोशुभेदितिवाचतातगुरुवारदक्षिणास्यादिविदि
कश्ले॥तिथिविषयेपंचमीत्रयोदशयोदीक्षिणास्यायोगिन्यावसंतितत्रयात्रांतकुर्यात्त
थागुरुवारोअष्टमोद्विहरःशुभकर्मसुत्याज्यः॥षष्ठंमुरुत्तंक्रिजिकं॥मंगलेवर्जनीयंरा
त्रौपंचमंमुरुत्तंक्रिजिकं॥अथशुक्रवारः॥सिद्धिविरुद्धयोगः॥प्रदस्यते॥प्रतिपत्तषष्ठीरा
कादस्यः॥नदातिथयस्ताशुक्रवारोपासिद्धा॥तेदाशुक्रेसिद्धियोगः॥त्रयोदशाम्चशुक्रसि
द्धा॥तदुक्तं॥शुक्रेणप्रतिपत्तषष्ठीराकादशोत्रयोदशी॥सिद्धान्तयोदयोत्रराशादाहस्त
श्रवणरेवती॥नाम्यपूर्वषाढा॥शुक्रमधिकृत्य॥पुनर्वसुश्रुतिसिद्धैराधायरेवतीद्वयंश्रु
तीश्रवणं॥एतेःसिद्धियोगः॥अथविरुद्धयोगः॥मार्गवैचितयंपुष्पात्त्रोहिणीप्रोहिणिवि

नि० दि०
३४९

दुः॥ त्रितयं पुष्प अश्लेषामघाः तंदरपतेः अत्या तितक्षत्राणि शुक्रैः समानि॥ तथा शुक्रवारस्य त
तीये द्विप्रहरः शुभकर्मसुर्वर्जयित॥ तथा शुक्राकर्मोर्तप्रतीच्या मिति वचनात्त शुक्रवारं यस्मिन्
यांदि शिसंति तत्र प्रयाणं कुर्यात्॥ तिथिविषये षष्ठी चतुर्दश्याः पश्चिमायां योगीतीति॥ तथा शुक्र
वारं द्वितीया सप्तमी विरुद्धा॥ ज्येष्ठा चतुर्दश्याः॥ नागविरोहिणी ज्येष्ठा द्वितीया सप्तपुनः॥ पुष्यो म
घा तथा श्लेषा सार्वकार्येषु वर्जयित॥ शुक्रवारं चतुर्थं मुरुत्तं कलिकं मंगलं त्रयं॥ रात्रौ तृती
यं मुरुत्तं कलिकं॥ अथ रात्रि नारे सिद्ध विरुद्धयोगो निरूप्यते॥ चतुर्थी नवमी चतुर्दशी सिद्धि
स्ति ययस्ता रात्रौ श्वरे वारे सिद्धा॥ रात्रौ रिक्ता सिद्धि योगा॥ रोहिण्यादि चतुर्दश्याः॥ रात्रौ चतु
र्थी नवमी चतुर्दशी यरोहिणी॥ रात्रौ तारा स्वादिति मघा माग्यं चैव तु सिद्धय इति॥ तथा रा
त्रि नारे तत्तं॥ स्वाति श्रवणो रोहिण्यः सकला मीष्ट सिद्धये॥ नवतीति रोषः॥ अथ रात्रि नारे
विरुद्धानि॥ सौरे हस्तोत्तराषाढा रेवति चित्रा सह॥ पंचमी चैव षष्ठी च अर्यस्तु सह वर्जिता

३४९

अथ माउत्तरा फाल्गुनी शुभ रात्रौ देवर्जयेषां देवा हरा प्रात्रयं उत्तरा फाल्गुनी प्रसूति तये उत्तरा
फाल्गुनी हस्त चित्रा रात्रौ विरुद्ध योगः॥ उत्तरा दन्योन क्षत्रगण श्वरा नैः सम॥ तत्रा च्या रात्रि
सोमयो रि ति वचनात् रात्रि नारे पूर्व दिशि तिथिविषये प्रतिपन्न वस्यो पूर्वस्यां यो निवसति॥
तत्र गमनं त्याज्यं॥ तथा रात्रि नारे षष्ठी द्विप्रहरः शुभकर्म सुत्याज्यः॥ रात्रौ द्वितीये मुरुत्तं कलिकं
शुभकर्मणि वर्जयित॥ रात्रौ प्रथमं मुरुत्तं कलिकं॥ अथ प्रयाणे योगिनी सन्मुखार्जनीया॥ स
न्मुखता नोपायमाह॥ ऊर्ध्वमिरी क्षदशपंचनाडी नडोदरा धस्तदनुक्रमेण॥ दशौ व वास्य
दश दश दक्षिण च सादृदि रा सन्मुखार्जनीया॥ अर्धति अधिका दश॥ पंचदश इत्युच्यते
तिथी रं त्यापंचदश घटिका सन्मुखा तिथि नक्षत्र वारै र्यन्निमिदुष्टं दितं न वेत्॥ मंगलं कर्म
णित्याज्या धर्म कर्म न त्यजेत्॥ दाम्भार केन वा दुच्छतु॥ विरुद्धयोगा स्तिथि चारजा तानक्षत्र
वार प्रभावश्च येन॥ कुर्येषु वंगेषु रवसेषु वर्ज्या शिषे मुदेशेषु न ते निषिद्धा॥ तथा अयोगि सि

नि०दि०

३५०

इयोगश्च वावेतौभवतोयदि॥ अयोगो ह्यनेन तत्र सिद्धि योगः प्रवर्तते॥ अथा देवानां वाय्वा
दीनां च प्रतिष्ठा काल नियमि॥ म विष्ये सौवर्णी राजनी ताम्री मन्मयी च तथा न वेत्॥ पाषा
णा धातु युक्ता वारं तिकां स्पृश्या तथा॥ रीति पित्र लं॥ शुद्ध दारु मयी वायि देवता वा अत्रास्यते
अंगुष्ठ पर्वदारभ्य वितस्त्रिया वदेवतु॥ गृहेषु प्रतिमो काचना धिका रास्य जे बुधै॥ मुदिने
शुन नक्षत्रे मुकुट तु मवेद्यदा॥ वापी कूप तडा गानां तस्मिन् काले विधि स्मृतः॥ संक्रांति वि
शेषे फल विशेष माहा॥ का कटि पुत्र लाभ सु सौख्य तु मकरे मवेत्॥ मीने यत्रो यला मस्तु कुंभे
च सुवद्भूदकं॥ वृषत्र मियुने दृष्टि ईश्विके निर्मलं मवेत्॥ पितृ तृप्ति सुकन्यायां तुला या राश्व
त गति॥ सिद्धो मेधो धनु न संजल स्पृष्टि जय छतीति॥ अत्र यद्दक्षिणा यनेतडा रादि प्रतिष्ठा
विधा नवत काल नियम स्मृत्र प्रमाणं सजिल यत इति॥ म विष्यो त्तरोक्ता मि प्राप्ते पा प्रति
ष्ठा मु द्म यने कुर्यात्॥ देवता तदा ह गार्य॥ देवता रा म वाय्वा दि प्रतिष्ठा मुत्र रा यणे॥ म

३५०

घादि पंच केशुक्ते कृष्णया पंचमी दिने॥ दक्षिणे लयने कृर्वन् न तत्फल मवाप्नुयात्॥ तथा म
स्य पुराण तंत्रे प्राप्य पक्ष शुभं शुक्लं अतीति दक्षिणा यते॥ विना चैत्रेण मासा दो प्रतिष्ठा मास प
चके॥ केचि दागामिकाश्चैत्रं नागी कृर्वन्ते॥ अत्र काला दश विचनं॥ देवारा म तडा रा दि प्रतिष्ठा
मुत्र रा यणे॥ माघादि पंचमा सेषु शुक्ल पक्षे समाचरत्॥ कृष्णे पि पंचमी यावत् के चि चैत्रं न
मन्वत इति॥ अत्रादि त्रि बादा पिक्र पौ॥ आरा मो वचनं॥ कृष्ण पक्षे दशमी पयति कुर्यात्॥
तदुक्त विष्णु धर्मे त्रिरे॥ कृष्ण पक्षे त्रि मा वैरो तु प्रथमे स्यात् शुभा वदा॥ मध्या द्वितीयां स गे
तु त तीये क त नाशनीति॥ कर्तुं श्वं प्रवलयत्ते दिने इति शेषः॥ तथा तिथि पुरि क्तं विना त्या शु
भा॥ दुक्त काला दशै क्तो रिति थि विनीति॥ कर्तव्योष्ठाः शुभाः पूजा जिया वरा॥ मन्त्रा सु मध्यमा
नंदा कनिष्ठाः स्फः प्रकीर्तिता॥ चतुर्थी नवमी चतुर्दश पः रिक्ताः॥ तत्विना शेषा शुभा॥ तत्रा
पि पूजाः पंचमी पौर्णमास्याः वराः श्रेष्ठा जया तिथयः तर्तीया अष्टमी त्रयोदश पवरा॥ मन्त्रा

नि० हि०

३५९

तिथयः द्वितीयामसमादादयः साध्यमाः ॥ नैदातिथयः प्रतिपत्तृतीयाकादशयः कतिथाः ॥ तद्वत्
कारणतंत्रे ॥ जयाः पूर्णाः प्रवास्ताः स्फुर्मध्यमाभद्रमेतिता ॥ कतिथातदसंज्ञास्फुप्रतिधा सुदेवि
कर्मणि ॥ देवकामप्रतिधा ॥ अत्रमध्यमकतिथत्वं संभवविषये ॥ रिक्तांविनासर्वाः शुभा इति वि
धुधमेतरेतिदिते ॥ वारेषु ॥ नोमवारं विनाशेषावाराशुभाकराः स्मृताः ॥ अत्रविशेषः कारणत
त्रे ॥ रविरुग्रप्रतिधायां गुरुचजायारिष्यते ॥ नौवर्तस्तिरायोऽप्यु ॥ शनिशुक्रबुधे देव ॥ रवेर्वैः उ
ग्रासुप्रतिधासु विदारणतुसाहविरनद्रनैरवादिप्रतिधासु संमता ॥ गुरोर्वारिचजप्रतिधासु संम
मः ॥ इतरे शनिशुक्रबुधसोमवाराः स्तिराः सुप्रतिधा संमताः ॥ योगेषु ॥ विनाशुलादिकांत्योगान्त
वशेषाशुभावदा ॥ तथा सतकुमारः ॥ व्याघातशुलगंडेषु व्यतीपातातिगंजयोः ॥ विघ्नं न वृत्तपरि
धावेधतीषु न कारयेत् ॥ करणेषु ॥ प्रवास्तातिप्रतिधासु व्रीण्यादौ करणा निच ॥ आदौ त्रीणि बव
बालवको लावनि ॥ विष्टिं विनासवर्णिन्ये आहुः ॥ नक्षत्रेषु कारणतंत्रातं ॥ पौत्रकार्यम

३५९

पेसापयाम्याग्नेयदिदौवते ॥ चित्रांविनाप्रतिधासु शेषक्षणिशुभानि तु ॥ रातानि परिहाप्यशेष
यो कविंशतिनत्राणि प्रतिधासु शुभानि ॥ तदुक्तं मत्स्येन ॥ आषाढे यौ ह्यमुजर्क्षमुक्तरात्रपमाद्र्मो
ज्येष्ठाश्रवणरोहिण्योष्वनिद्राश्रवणसंवा ॥ अश्विन्यादित्यहस्ताश्रवणमृगशिरोजित ॥ अनुरा
धतया स्वातिहासु प्रकात्रिता ॥ अत्रोत्रराफाल्गुनीनक्षत्रं तिषिदमपि रहीते ॥ उत्रराषाढस्य
पादः श्रवणस्याघाश्रवतस्त्रोघटिका अनिजित ॥ तदाह गार्गी ॥ वैश्वदेवंतिमः पादः श्रवणस्या
दिनादिका ॥ चतस्तश्चाभिजितामनक्षत्रं समुदाहृतमिति ॥ एषु नक्षत्रेषु स्तिराणि मानिरो
णिमानिरोहिण्यफत्राषाढोत्ररभद्रपदार्थानि स्तिरप्रतिधासु शुभाप्रति ॥ अस्तिराणि तु श्र
वणधनिहात्रातमिषकपुनर्वसुस्वात्याख्यानिमस्तिरासु शुभानि ॥ तिथिगानतानि तु ज्येष्ठापु
नर्वसुहस्ताश्विनीमृगशिररेवत्यनुराधास्वात्याख्यानि ॥ ऊर्ध्वानतानि च पुष्याश्रवणा
त्रराफाल्गुनीउत्रराषाढोत्ररभद्रपदशतमिषमोहिणीधनिशारव्यानि तानि च स्तिरासु च

ति०दि०

३५३

ति॥ संप्रवददक्षिणतः॥ धन्वतागाः॥ देवीवाचमजनयेत॥ जातवेदये सुतवाम॥ बलिन्हापर्वता
नां॥ क्रमादेवानां॥ त्वमृषुवाजिनं॥ तादमिन्द्राणि॥ तुनेतुं जेयउत्रो॥ पेतापावकचक्षसा॥ प्रया
जान्ते॥ अवेत॥ इति रुग्वेदमंत्राः॥ वरुणस्योन्नमवने॥ त्रातारमिन्द्रो॥ प्रपर्वतस्व॥ सवितोन्ना॥ इति
देवाः॥ इमं मे वरुण॥ उदुत्रमं॥ लोकं एणा॥ अग्ने सदस्त्रा॥ दिवो मृदा॥ ययः एयिव्या॥ यातुयधीः
पूर्वाः॥ अन्तपतेन्तस्य॥ त्वयं विष्टं॥ अग्निः प्रियेषु॥ अनापतेन त्वत्॥ त्रीणि पदा विचक्रमे॥ इदं
विष्टुः॥ धृतवती॥ कृतवस्त्रा॥ इति यजुर्वेदमंत्राः॥ अग्निदूता॥ संते पयामि॥ एयिव्या अंतरिक्षा॥
इंदुरिक्षाय॥ शुक्रं शुक्रं॥ अतो हवीं॥ वरुणसाम॥ देवव्रत॥ मुक्तोत्तर॥ इति सामवेदमंत्राः॥ अ
ग्नेर्मन्ये प्रपमस्य॥ राकमयो॥ नक्षत्राणि॥ एयिव्या मग्नये॥ सहस्रबाहुः॥ यस्मात्सदा बजदा॥
अस्मिन् सुवसवो॥ पुनरेहि वाचस्य ते॥ यः केतुं देवां॥ वानो मित्र॥ वानो मित्र॥ वानो वात॥ वानो
वीत॥ इति अथर्ववेदमंत्राः॥ शृपाणि शिरसि ति धामुस्त्रिपो गायन्त्यः प्रदक्षिणा॥ चतुष्टयं क

३५३

र्वति॥ तातादिक्पालानां बलिदाने॥ ततो राजोपचारेण देवताया यदेतयने॥ ततः संक्षेपस्तोत्र
त्वा॥ कलशोदकेन पूर्वोक्तिं मंत्रैरधिवासनं जलान्तिकः॥ प्राणः प्रतिष्ठा॥ ध्रुवाद्योरिति साधार
णो मंत्रः॥ प्रतिदेवत्रलमंत्रा असाधारणाः सुगंधपुष्पाद्यर्चितस्य हृदये करं हत्वा जपाद्येन
रंशते॥ ततः षोडशो निरुपचारैः पूजा॥ शिवस्य पंचवक्त्रपूजनं॥ विष्टोः पुरुषसंकेतः॥ दि
व्याः श्रीसूक्तेन॥ यद्वा आपो देवी॥ देवीपरो॥ धृतवती॥ श्रीश्वते॥ मनसः कामं॥ सक्तुमिव
जातवेदसे॥ कामं कामदुधे॥ आनायनं॥ याषधीः सरस्वतीयेत्यं॥ तजश्नते॥ देवां वाचेति स
मिष्टाग्निर्मनुष्ययो मे धामे॥ इमं मे च॥ इति षोडशमंत्रः सूर्यस्य॥ विन्नाट॥ उदुत्यं॥ पेतापावक
देव्या बध्वरं॥ तत्र तया॥ अयं वेत॥ चित्रं देवानां॥ आनइलानि॥ यदद्यत्तराणि॥ तस्मदीति
मित्रस्य॥ वण्महाता॥ वाट्सूर्याश्रापेता॥ आद्या देवा॥ अक्ष्मेनेति च॥ इति मंत्राः गणेशस्य
गणानां त्वेति॥ अन्यदेवानां तत्र विधिषु विलोक्य॥ प्रासादं प्रतिष्ठापनं नान्यासः पूजा च॥

ति० दि०

३५४

कलशा रोहणं ध्वजारोहणं च ॥ सार्वदिविक्रमं ॥ विजोक्तं विस्मृतं ॥ स्वस्तिवाचनं ॥ सांगव्यकरणं ॥
दक्षिणा ॥ गौबोहिरण्यं वा सांमि यथाविभवमात्मनः ॥ इति पौरोहिणीकीर्तिप्रतिष्ठापयति ॥ अथ तडा
गाधुमर्गे विधिः कथ्यते ॥ वक्रिपुराणे ॥ मुदिनशुभनक्षत्रे ॥ वीपीकृतपतडागानां तस्मिन्काले
विधिः स्मृतः ॥ संपूर्णैस्तु कृतं कर्तुः संपूर्णस्युर्मनोरथा ॥ मध्यपुराणे ॥ तडागादिप्रतिष्ठापयित्वा
प्यादिमिंदमः ॥ प्रागुदकप्रवणे देशे तडागस्य समीपत इति ॥ मंडनप्रकारस्तु दानं खंडेति
हिमेत ॥ षोडशसं षोडशसं जालितं नववेद्यात्मकं चतुर्द्वारं तोरणध्वजपताकाध्वजं कृतं मंड
पंक्तयति ॥ सविस्तरं क्रुग्वेदोक्तमहारुद्रविधाने मया सूचित इति ॥ तत्र मध्यवेदियरिमितो चतु
रस्तोऽष्टाकांतिश्चितो चतुर्थशोऽष्टितां शुभावेदिकां मध्ये कुर्यात् ॥ वेद्यारजसामंडपं कुर्यात्पिच
वर्णेन तलवित ॥ षोडशारं ततश्चक्रं पठतगर्भं चतुर्मुखं ॥ चतुरस्तुपरितो हतं मध्ये तु शोभते
मंडपौपाय ॥ वेदिमध्ये त्वमितानं कुर्यात्सर्वमुपाश्रित ॥ मध्यावलांछतं चक्रं मध्वि त्र्यंगुलो

३५४

त्मितं ॥ द्वादशांगुलं द्वितीयं विंशांगुलं तृतीयकं ॥ चतुर्विंशांगुलं तु यं कुर्यात्तु स्नामणं ततः ॥ कु
र्याद्द्वानि च त्वामध्यध्वं छतनो जमान् ॥ मध्यवर्त्ततु नानिः स्यादष्टपत्रद्वितीयकं ॥ षोडशारं
तृतीयं स्यात्तु यं चतुरारं कंतिस्तोरवाश्च परितश्चतुरस्तुश्चतुर्मुखं ॥ वारुणं मंडलं त्वे तद्विस्तार
रेण द्विद्वसकं ॥ एकपार्श्वे रघुनि प्रायय ॥ पद्मादनि वनिः श्रोत्रं नासिस्तु त्रितिरंगुलैः ॥ अष्टा
निः प्रवरं कुर्यात्तु मिस्तु चतुरंगुला ॥ इति केतविदुक्तं ॥ मंडले रजस्तानमदा ॥ यमप्राते मित
नामिरारंकाः पंचवर्णकाः ॥ चतुर्वर्णानि वेन्ते मिस्तोरे रवास्त्रिवर्णिका ॥ वेद्याश्चोपरितः ॥
त्वापंच रत्नपंचपद्मं वा न्विता ॥ सजलं कृतं स्थापयेदिति शेषे ॥ तत्रावरुणादीत्युजयेदिति च
रंजसातंदुलक्षणे न्त्रिकारो वक्ष्यते ॥ तथा ॥ वरुणस्य उखादीनां च स्वरूपं तन्निर्माणं च व्यं
वक्ष्यते ॥ उखादीनां च रत्नगर्भं मिमुवर्णं पात्रांति क्षिप्य स्थापयेत् ॥ वेद्याः सपादकरं त्मु
क्तापरितश्चतुस्तु दिष्टु योनिमेखासदितानि च त्वारि कुडानि इत्यान्यापंचममाचार्यकं

नि० दि०

३५५

डंभदपीवनिमित्तमितिपंचकंडातिकयति॥तथाहि॥इतिन्याग्राहपीवतुभायेप्योमाहपीव
कं॥नैकंत्यावास्तुपीषंतुवापेभ्यामंगलमवेत॥मंगलमतिरवकं॥वास्तुपूजावात्रकर्तव्या॥
तदकारणोमस्यपुराणेदोषः॥अथतोदोषोजलहा निरिति॥कुडानिसर्वाणि॥चतुरस्रणि॥ना
नाकुतीतिवा॥तदकंसंभवेस्तुडिलातिवा॥प्रतिहारंपंचरत्नपंचपद्मवाफलवस्त्रयुक्त
लशद्वयंच॥एवमन्यदपियतोपकारणात्रोक्षणीयान्स्त्रालीप्रणीतस्तवसमिदाज्यप्रत्न
तीनी॥तथापंचपद्मवसर्वेषिधिनाजिकेरतातावर्गंधधूपदीपमाल्यातिक्षीरदक्षमिति
तद्युपजलाशयवेषतायंसिन्नंचअन्यमुपयोगिसंभारंचउपकल्पयेत्॥यूपस्वरूपंचवक्ष्यते
ततःउत्सगतिर्वदिवंसेत्यस्तडागाद्युत्सर्गकिरिष्येइतिविहितसंकल्पोयजमानः॥वृद्धिश्चादिके
यति॥ततःकृत्तिकवरणांतत्रआचार्यप्रमुखानांचविंशतित्राणात्तद्वपुपति॥शुक्लस्त्रचदो
तारोद्धारपलासयाहवै॥अष्टौतुजायकाकायात्रात्मणावेदपारगा॥कुलविजसमायुक्त

३५५

स्थापकस्यादिहोत्रम॥स्थापकआचार्यइति॥यादव्रक्षालनपूर्वकंअमुकोद्भायितेनाहंय
क्ष्ये॥तत्रमेतमाचार्येभिव॥कृत्तिकजापकइत्यादिवतान्मधुपकेणाच्येत्॥ततःकुंडला
तिचद्वैमातिकेपूरकटकानिच॥तथागुजीपरित्राणिवासांविमिविविभानिच॥पूजयेच्च
मंसर्वानाचार्येदिगुणपुनः॥श्राय्यांच॥स्वस्तिवाचनवरणानंतरंपूजमानःसयत्नीकःपुनपो
त्रसमन्वितः॥पश्चीमद्धारमासाधप्रविश्रीघागमंडपं॥ततोमंगलशब्देननेरीणांतिनवे
ति॥ततःआचार्यःपूर्वतःकुंडंबद्वौहोतारोस्थापयेत्॥एवंदक्षिणादिकुंडेषुपथावेदहोत्रदु
पवेद्यायेत्॥जापकद्धारयात्वातामपि एष एवक्रमोवेदितव्यः॥उदङ्मुखोदक्षिणातोयजमा
नउपाविशेदिति॥तुद्रुयुवोरिषोमीत्रैराज्यंचासामिधस्तया॥होतरइतिशेषः॥वारुणमंत्रा
तत्वायामितिपंच॥ततोअग्रेवरुणस्येतिद्वे॥इ॥मंमेवरुणकृधीतिच॥होमसंख्याख्या
समिदाज्ययोरष्टोत्तरशतंविधेया॥ततःआचार्यःसजध्वंइतिहोतृकान्त्रयात्॥ततःआ

ति०दि०

३५६

चायस्विकुंडे अग्निप्रयुज्यमंत्रवतग्रहशान्तिक्रियति॥ अग्रतारण पूर्वकेवरुणप्रभृतिक्मादि
नजलचरजीवातवेदिका मांसाप्य पूजयते॥ पूजाविधिर्वक्ष्यते॥ अद्वातमादिनदेवताधिदेव
तासहितात् पूजयेत्॥ तथा॥ इन्द्रप्रभृतिजाकपालविकपालप्रदेयतोक्तदेवतासहितात् पू
जयेत्॥ अद्वादिन्यः प्रत्येकं अष्टविधातिरादुतयोतव्या इति॥ अथाजयसूक्तानि॥ रात्रिसूक्तं
चरौ प्रचपावमानं सुमंगलं॥ जपेरत्॥ पौरुषं सूक्तं पूर्वतो वक्त्रा पृथक्॥ सुमंगलं कनिक
दं अनुषमिति॥ शक्रौ प्रचं सौम्यं च कृष्णोऽं जातवेदसं॥ सौरं सूक्तं जपेयुः सैदक्षिणेन यजुर्वि
दं॥ शक्रं सूक्तं ईंद्रो तो विष्णुतस्य तीत्यनुवाकं॥ रौद्रं सूक्तं इमारुद्राय स्थिरधन्वत इति॥ सौम्यं सू
क्तं सौमो धेनुमिति॥ कृष्णोऽं यदेवादेव हे जनमिति जातवेदसं यस्वा रुद्रा कीरिणे त्यनुवाका सौ
रं सूक्तं सयोदिवमिति॥ वैराजं पौरुषं सूक्तं सौम्यं पंरुद्रं संहितां॥ शैवा वं पंचतिघनं गायत्रं ज्ये
ष्ठं मगनात् पश्चिमं द्वारमाश्रिता॥ वैराजं पिवा सौममिद्रेति॥ सौम्यं गानि उं देदमिच्छता

३५६

मघात्रिणि सामानि॥ रुद्रसंहिता आ वो राजतमिति॥ शैवा वं ज्ञाते जातमंधस इति॥ पंचनिधु
नं वा मदेव्यं कथानश्चिन्नेति॥ गायत्रं॥ ज्येष्ठं सामानि त्राणि आत्यदोऽहानि॥ इन्द्रं सत्वमिद्वि
दं वा मद इति॥ सौम्यं सतं पयांसीति॥ रौद्रं वं पुनातः सौमधारया॥ रथेतरं अनित्वा शूरतो नुमइ
ती॥ गवां व्रतं ते जन्वत प्रथममिति॥ विकर्णं विन्नाडिति॥ राक्षोऽं॥ यत्राः सामं इह दिं प्रायुगाय
त्राः सात्मतवेदिं प्रावमं वसु इति यतेति॥ आयवर्णश्चैत्ररतः शान्तिकं पौष्टिकं तथा॥ जपेरत्तमन
सादेवमाश्रितावरुणं प्रनुमिति॥ पूर्वधुरन्ति तो रात्रा वेवैकत्वाधिवासनं॥ एवं क्षयो समतिवाय
विधियुक्तेन कर्मणि॥ ततः प्रजाते विमले गोतारण यूपारौ पणजलो मगोदिका यदार्पाः॥ ते
च स्वर्गस्योक्तवारुणा चरुविधाने तत्र कालं क्रियते॥ तदिधानं वक्ष्यते॥ अत्रायथाक्तामंडप
करणा समवे प्राकृतं कुंडं मंडपं कथयति॥ बहुकृत्विकवरुणा समर्थत्वे स्वल्पेनापि कथयति॥
तदुक्तं दातरवडे॥ अपंत्वा शंक्तावर्देन विधिदष्टः स्वयं नुवा॥ स्वल्पे च काशिवरकार्यं विनशा

नि० दि०

३५७

द्यादतेद्विः॥ एकाग्निवातराकाग्राविव॥ तत्र तस्येवेति सप्तम्यर्थेवेति॥ एतेन असमर्थस्यै
कत्वमिति॥ एकस्मिन्कुंडे जलोत्सर्गविधानं नवति इति सूचितं॥ स्वल्पे पुष्पे च ब्रह्मणा तद्वपुः
पात॥ तदुक्तं तडागादिप्रतिबोपक्रमे बहुतरासरे॥ तद्विधितः शुचिः श्रोतः ब्राह्मणो धर्मवित्रम
तत्कृत्यर्थवरेण्यो सौ चतुर्भिर्ब्राह्मणैः सह॥ असौ आचार्यः विरणीय इति॥ जलोत्सर्गकरणे दोषे
दर्शनादिति॥ पूजयित्वा सदस्यांस्तु बज्रिदं ध्यात्वा मंत्रतः॥ स्तापादवत्तयेनात्र मायसिद्धिर्नैव ते॥
अदद्यात्क्षिणा तेभ्यः पाशां कृपातया च गो॥ तथा॥ कृत्वा तु यत्तया त्राणियज्ञोपकारणानि च॥ क
ति स्मस्तु समेदत्वा मंडपं किञ्चिन्नेत्युत॥ देमपात्रं शय्यां च स्थापकायति वेदयेत्॥ गवांशान् च
दातव्यमष्टषष्ट्यवापुन॥ पंचाशद्वाप्यष्ट्यवापुन॥ त्रिंशत्पञ्चविंशतिवापुन॥ ब्राह्मणेभ्यश्चिरोष
अयं विधिः कृपवापापुः अस्यामु प्रतिष्ठासु साधारणः॥ तदुक्तं॥ एषावविधिर्दृष्टः प्रतिष्ठासु त
थैव च॥ मंत्रतस्तु विशेषः स्यात्प्रासादोद्यानमृमिषु॥ वरुणाचरो विरुद्धधर्मसंबंधे स्वराखो

३५७

क्रमनुष्ठेयमिति॥ इति शासु अधिवासनविधिः॥ अथ अधिवासनानंतरं बद्धचरत्योक्तावारुणं
च गोनारणा गोपुच्छतर्पणादि वारुणे हि पदार्थजातमस्ति धीयते॥ अथ गत्योक्तावाप्याधुसर्गवि
धिः॥ तत्र कारिका॥ ब्रह्मणो विधिमीशा नगपाशं च तथा बिको॥ तत्वाकारो मिरत्योक्तावाप्याधुस
र्गपद्धतिः॥ बह्निपुराणो॥ सुदिने शुभनक्षत्रे मुहूर्तं तु नवेद्यदा॥ वापी कृपतडागातां तस्मिन्को
ले विधिः स्मृतः॥ तथा सर्वेषां धुदकस्ततः शुक्लगंधातुले पनः॥ यजमानसंपत्तीकः पुत्रपौत्र
समन्वितः॥ करिष्यति सकल्यवाप्याधुसर्जनंतरतः॥ मातृयागं चास्युदयिकं कृपयाद्रि स्तणवा
चन॥ आचार्यादीनां वरणं मधुपकादि पूजनं॥ ततः जलाशयांश्च वारुणं दिकं कृते मंडपे स्थितं
गर्ह्योक्ताविधिनाचार्यः स्थापयेदग्निमुद्दलं॥ पुराणो॥ सर्वभूतोपकाराय वांति कृत्वादिजोत्र
मा॥ नरुं तु श्रपयेद्ब्रह्मैवावुणं सर्वकामदं॥ इति वचनात्सर्वभूतेश्च शान्तिः॥ तत्र विश्वकर्मन्दि विषेते
मंत्रेण विशेषहोमः॥ वारुणो मंत्रैः समिदात्यतिलैर्होम इति॥ शान्तिं समाप्य नंतरं ततः प्राच्यां

नि. दि.

३५६

चरुं यवमयेतत्र वरुणं पयसा श्रयेत् ॥ वरुणं पूजयेत्तत्र संस्थाप्य विधिपूर्वकं ॥ परिशिष्टे ॥ सो
वरुणः कायमिकरस्कंदमाश्रितः ॥ चतुर्हस्तिः पद्मपादाकराङ्गादिनीयुतः ॥ तस्याः पृष्ठे करस्ते
कोपरोमकरबालधकः ॥ सो वरुणं हि मयो युग्मं चक्रवाकद्वयं तथा ॥ सो वरुणः किमः ॥ ऐषो वरुणः ॥
ताम्रमयी जलोका ॥ अन्यद्वरुणं जलचराः सर्वे मंदूकादयः ॥ तथा ॥ मत्स्यै कमी जलोका च
दुदुरीजलगो धिका ॥ मवारितुं दुकी प्रोक्ता मपैता जलमातरः ॥ धातुजेषु गुणारण्येषु दिर्मन्त्रस्म
गव्यकैः पंचामृतैस्तपनं प्रतिष्ठाप्याधिवासयेत् ॥ तथा ॥ धातुमये मन्त्रये वा शुभे कुण्डे प्र
रिते ॥ सर्वे विधिः हिरेण्यं चरत्तं स पद्मवं ॥ क्षिप्रं परित्यजेत्यात्रं स वस्त्रे तं दुर्जो जितं ॥ कुंभं स्थाप्य
संदिजो पयश्च दले वरुणे मंदूले पिवा ॥ वरुणादीन् पुं चरत्तं गतयो पात्रां निक्षिप्य स्थापयेत् ॥
सो परि ॥ तथा ॥ वरुणं स्येति मंत्रेण एवं पात्रापरित्यजेत् ॥ जलमादः प्रतिष्ठाप्य पूजयेत् वरुणं ज
लं ॥ तथा चोक्तं ॥ वरुणं वित्यसेत्तत्र सुयादो निःसमं त्वितं ॥ एवं मन्त्रं दधि प्रकृतौ पयोगि क मरि

३५८

जातृर्वैवासादयेत् ॥ यथादिकं ॥ वरुणस्य पूजाविधिः ॥ वरुणस्यो त्रं मनमिति वरुणस्या वा द
नं मते त्वाया म्यामने पाद्ये त्वन्तो अग्ने तथा च मे ॥ स त्वत्त इति स्ताने स्यादा यो देवातिवाससि ॥ उ
दत्तं मे वरुणस्यो त्रं न गंधपुष्पयो ॥ वारुणा धनमः ॥ अचेत मे नमः ॥ अती च्यधिपते ये नमः
यादो धिपतये ॥ पशुपतये ॥ कमलदस्ताय ॥ आङ्गादिभिर्याय इति नामतिः पूजा ॥ देवी राय इति ध
मा देवीः शुभास्तु दीपकैः ॥ आपो देवी तैवेद्ये आरात्रिकं ॥ उदत्तं मे ॥ तत्वा यामीति अर्घ्यः स्यात् पूज
ने ये विधिः स्मृतः ॥ गृत्थेन क्रहोमः कर्तव्यः समस्तस्तु यथा विधिः ॥ तत्रोदं दुर्नुस्वो दक्षिणतो य
जमान उ पविशेदिति ॥ स्विष्टकृच्च ततो दुत्वा माजनां तो कुवां दि कां ॥ कृत्वा यूपं निखतो दिनि ॥
तथा ॥ होमं स्था नादि शिवा च्यामी शाने वा जलावायात् ॥ दक्षिणं यत्ते स्था ते यूपं ते निखने क
तः ॥ परिशिष्टे ॥ उन्नरस्तश्च यूपः स्यादाप्यं कपत उगयो ॥ स्वदिराद्युच्चैकं तो दु वर वामी वटै
शिरस्कंधोरो नानीषु प्रमाणं ब्राह्मणादिषु ॥ दानं खंडे ॥ अरन्ति मात्रा यूपः स्यात् क्षीरवक्षवि

ति० दि०

३५९

वितिर्मितः॥यजमानप्रमाणो वा संस्थाप्यो मृतिमिच्छता॥सूपलक्षणं तु॥यूपो वृद्धाद्विःकर्मश्च
तुरस्त्रस्त्रतीयकं॥मध्योऽष्टाश्रकधर्मागोतुवर्तुलः॥मंचमस्त्रधः॥यूपे पदाय॥सपिता प्रया
ममंत्रेण यूपस्य स्पृशति मते॥समुद्रज्येष्ठा इति मंत्रेण स्तापयेद्दशकुंभकैः॥अंजतिवेति मंत्रे
ण घृतेनाभ्यज्यते पुनः॥युंजति ब्रह्म मंत्रेण गंधपुष्पैस्तमद्ध्ययत्॥गन्धेपि चामते हुत्वा प्रपेक्ष्येदि
वेतया॥यूपव्रस्का इति मंत्रेण स्तापयेद्दशमध्यतः॥युववस्त्राणि मंत्रेण छादयेद्दशमसापितं॥
संस्थाप्य वित्पसेत्रस्मिन्मंत्रात्वरुणदेवतात्॥इति वेदे वाद्यादि घोषो गततो गत्वा जलाशये
जलमध्ये पूजा स्यात्तालमादण जलस्य च॥जलपूजा॥समुद्रज्येष्ठा इति॥जलशयाद्वपरि
तो दिक्पुती नर्चयेत्ततः॥यादौ निसहवरुणस्य जले प्रक्षेपते॥यात्री मादौ यमौ वणं पिंचरत्न
समन्वितौ॥यादौ निसहवरुणयुतौ कुंभतो यस्य समन्वितौ॥धृता चतुर्नि वित्रे सुदध्यक्षत समन्वितौ
उन्नरा निमुखो नृज्यां जलमध्ये तु कारयेत्॥अथ वर्णिन साम्ना तु पुनर्मीमेत्चेति च॥आ

३५९

पौ द्विवेति मंत्रेण क्षिप्वाचार्ययते पुनः॥आथ वर्णिन साम्नां तो देवीरनिष्ठय इति॥जले प्रक्षिप्य
वरुणं पुनः कुर्याद्विपूजयते॥वरुणस्योन्नतमिति पूर्वोक्तं मंत्रैः॥ततः प्रायता॥जलाधिना
थो वरुणं त्वं तु देवैर्किं निर्मितं॥जलशये स्मितदेवेश मन्त्रिधातं सदा करु॥पुष्परादीनि गं
गाद्याः सरितस्तथा॥आगच्छंतु जले त्वस्मित्या छिता नीष्टसिद्धये॥मम्यादयो जलचरा ज
लक्रीडा समन्विता॥विचरंतु स्वभावेन कारिते स्मितजलाशये॥यत्किंचेदमिति मज्जतं
कृत्वानित्यतर्पणं॥त्रस्ता विष्णुः रुद्रः प्रजापतिः॥कर्मोच्छेदोऽसि देवा देवांश्च पूजयिष्येति धैव
च॥गंधर्वानि तरुणा यति संवृष्टा रत्नसहस्राकाव॥देवान् पुरमो नगा त्सनीयानि साग
रोस्तथा॥पर्वता त्सरितश्चैव मनुष्या न्यत्नगास्तथा॥रक्षांसि च पिशाचांश्च सुषणी पक्षि
स्तथा॥स्तुतां च पशून् सर्वान् न स्यत्योषधीस्तथा॥वाय्वा मस्यां तर्पयामि जलेन शुभदेव
स्तुतां मांश्चतुर्विधांस्तु जलदा ततः॥दिक्पाला लोकापाश्च रत्नमंतो न वंचिह॥वा

नि.दि.

३६०

प्रांदिनपणि सर्वेभ्यस्तु श्रुते मम॥ सततपुणे देवास्तु यन्तु पि। तदेवता॥ ततः दानखंडात्॥ क
नका जंक्ततां कृत्वा तत्र गामवतारयेत्॥ सामगापच सादे यात्राणां यवित्रां पते॥ अयंचानुमं
त्रणमंत्र॥ इदं सजिपवित्रं कुरु बभुदाः पूर्वातामरताः संतु नित्यं॥ मां तारयंति कुरुतीयाति
षे कंजोका ह्नो कंतरते तीर्षते च॥ पुष्टे आत्मारध्वजारा निमुखो गच्छेत् तदा प्राप्य आपो अ
स्मात्मातर इति मज्जते॥ पुष्टेन पुण्यं च॥ तथा पूजितायाश्च गोः पूष्टे स्वयमेवावलंबित॥ उत्र
रा निमुखो हत्वा अगच्छेत् तदं प्रति॥ सुरनेत्रं नगदं द्यापवित्रापापनाशिनी॥ तीलापापुं पु
ण्ये वृद्धिं कुरु मदा मम॥ इति जलाशये च त्रिवृतास्तत्रेण परिवेष्टयेत्॥ शुक्लमाख्यावरं ध
रोपममभ्यर्चयेत् ततः॥ परिवेष्टा च वस्त्रेण यूपमा लिगयेत् ततः॥ ययवापापदुर्गाचिपुरादेवै
र्विति मिति॥ सर्वगृहाण मे पापजलरोधप्रतावत॥ कीर्त्तिचिह्नं स्तितो नवतु नित्यं॥ पू
पस्याधोजलमाहव रुपां दिक्पती स्तथा॥ पूजयित्वा॥ अथ मंडपमागत्या जलोत्सर्गं कुर्यात्

३६०

त॥ सर्वेपि मुक्तये॥ गृहीत्वा क्षातदमं श्विदेवां का जे प्रयोजनं॥ संकीर्त्तये विवदेत् तत्र सर्वस्तेभ्य
एव च॥ इमं सर्वेपि योगित्वेनास्मिन् जालाशये इति त्यागं कुर्यात्॥ मया तुभ्यं ज्यते अयं ज
लाशय इति वा॥ अतः तोत्सर्गयितो न प्रायेतो पितरो मम॥ देवाश्चैव मनुष्याश्च तथा सर्वं च त
व॥ ततः कनका जंक्ततां गं ब्राह्मणा यनि वेदयेत्॥ सचैल कंता वष प्रजां कास्यदोहिनी सु
वर्णशृंगा अत्या च दक्षिणां दद्याद् ब्राह्मणा तनोजयेत् ततः॥ ततः संवत्सवी प्राणा मय वाह्यं तेषु
नः॥ नोजयेच्च यथाशक्त्वा पापं चारादाय विंशति॥ ततः प्रायेतो॥ द्विपदा चतुष्पदा च आप दपा द
मं कुर्यात्॥ मम पुष्पस्य वृध्यर्थं नैवैमा धारणाय यय॥ ततः शान्तिपातिपातापस्तु मंगलं ध्वष
वात्॥ जलं प्रदक्षिणं कृत्वा चिद्यद्देत्यजं॥ जलाशये स्मित्वरुण आनीतो विधि पूर्वकं॥
इमं मर्त्यं गृहाणे त्राममदत्राः प्रदक्षिणा॥ नमस्कृत्य रुष्टचित्तो हत्वा गत्य च मंडपं॥ अतिषे
कादिमागल्यं संपूर्णं प्रायेत ततः॥ एवं यः कुरुते राजन् वारुणेष्टि प्रयत्नतः स पूर्वपीठेति

नि०दि०

३६९

युक्तिः परब्रह्माधिगच्छति॥परिचिह्ने॥पुण्येतिथिकरणेशुभतक्षत्रेवात्राचीदिशामास्त्यायवदक
प्रवणेप्राक्प्रवणेवावदकसमीपेवारुणेचरुंश्रययेत्॥मातृपुत्रापूर्वकेवृद्धिमादं कृत्वा॥
शाखायनगृह्ये॥अथपुष्करिणीकूपतदगानांशुद्धपक्षेपुण्येवापि यौपयसायावमयंचरुंश्रव
यित्वा॥तन्तोअग्रइतिद्वान्यामवनेद्वेजइमेमेवरुणोदुन्नमेवरुणेमाधियंशिक्षमाणस्येतिद्वेज
अथवारुण्यादिप्रवृत्तिरिक्षअष्टासुप्रतिपदेचतुर्थ्यंतेःस्वादाकारंतेरष्टावाज्यादुर्तीनुह्या
वप्रदक्षिणं॥गृह्योपगृह्योमयोन्नरारवरोतिखरोतिःसरोतिकामःअपत्तदूषणइति॥अग्रे
मध्येपयेसाजुहोतिविद्युतश्चक्षुरिदंविद्युति॥स्विष्टकृत्प्रवृत्तिमार्जनांवेकृत्वा॥यत्किंचेद
मितिमज्जयित्वाधेनुंदक्षिणावस्त्रयुग्मंचातोब्राह्मणमोजनमिति॥माष्येत्॥मार्जनांतेधे
नुंनारयेत्॥पुष्पाग्नेस्वयंअन्वारधोनुमेत्रयेत्॥इदंमलिलमिति॥इतिगत्यामुष्ठापयेत्॥सय
चैदमितिमज्जतंउन्नीयवातपणं॥आपोअस्मात्मातरइति॥इतिगत्यामुष्ठापयेत्॥सय

३६९

वसाग्नगवतीति॥दिंकृताचेतदिंकृगवतीवमुपत्ताति॥सालंकृतांतंगां ब्रह्माण्यायदद्यात्॥
अन्यादक्षिणोच॥उन्नगंक्रियदिवपितमनुष्याःप्रायेतीमिति॥पयश्चोन्नयते॥ब्राह्मणात्
मोजयित्वास्वस्ययतंवाचयीतेत्याहवैोनकइतिव्याख्यातं॥गृह्यानुक्रमपिग्राह्यमविरोधि
चमेमते॥अतोयपादिकं सर्वकार्त्तव्यंफलगौरवात्॥कर्त्तव्यानुक्रममाज्ञानतिमिराश्रितमा
नमाः॥तेषांप्रदक्षिणार्थयिकृत्वापद्वतादिपिका॥इतिवारुणेष्टिः॥परिचिह्ने॥अथातोवारु
णविधिंवापीयतंव्याख्यास्याम॥पुण्येतिथिकरणेशुभतक्षत्रइत्यादि॥वारुणेचद्वेजपयि
त्वा॥आन्यमागांतकृत्वाचतस्त्रआज्यादुर्तीनुह्यात्॥समुद्रज्येष्टाइतिप्रवृत्तंतोदविषाअ
ष्टान्तिनुह्यात्॥तत्वायामिब्रह्मणावदमतइतिपंच॥तन्तोअग्नेवरुणस्यविद्वानितिद्वे॥इमे
मेवरुणश्चधातिचस्विष्टकृत्तववैप्राणाःप्राणाश्चापस्मस्मादापोनवन्तिनुहोति॥मार्जना
तेधेनुंनारयेदवतीर्यमाणामनुमेत्रयेत्॥इदंमलिलमिति॥इतिगत्यामुष्ठापयेत्॥सय

नि० दि०

३६२

शविस्मरोत्तेयोदानखंडादिकेषु हि॥ मंडयेवेदिकातत्रवारुणमंडलं भवेत्॥ वारुणमंडल
प्रकारस्तु अधिवासने सिद्धिः॥ षोडशोरंततश्चक्रमित्यनेन रक्षासामंडलं कृत्वा च वपेति
तत्त्वविदित्यत्र पंचवर्णरजः कर्तव्ये विशेषः पंचरात्रे॥ रजामिपंचवर्णानिमंडलार्थदिकारये
त्॥ शालितदुल्लक्षणेन शुक्लवायवसेन वत्॥ रक्तं कृष्णं मसिंदुरगौरिकादिसमुद्भवं॥ हरिताम्रं
ज्वपीतरजनीमंभवं क्वचित्॥ कृष्णं दग्धयवैर्वापि पीतं कृष्णविमिश्रितं॥ रजनी॥ दद्रु॥ कृ
ष्टपीतवीमिश्रितं पंचमंडलितस्नानामुत्पादनप्रकारः॥ अथ सर्वतोमंडलप्रकारः॥ पर
क्षित॥ एकविंशतिरेखा निर्मला विषदावापीपरिधिर्विंशतिः पदेः षोडशायुगानि मध्ये सु
कमले तत्रकारयेत्॥ तयारक्तं मद्रसितावापीपरिधिः पीतवर्णकः॥ सितेदुःसुखलाक
स्मावह्वीनीलेन पूरयेत्॥ इति प्रकारः॥ कृतेचलद्विवेदेन ग्रंथे निषिद्धिपदे॥ ज्ञातो देव
तडागादिप्रतिष्ठाविधिनिर्णयः॥ अथ अनेकनायाः पुरुषधर्मकार्ये सवर्णज्येष्ठमुक्ता

३६२

अन्याकतिष्ठानतियोजयेत्॥ तदुक्तं मिताक्षरायां॥ सत्यामन्या सवर्णाया धर्मकार्यनिकारये
त्॥ सवर्णा मुविद्यो धर्मज्येष्ठायानविनेतरा॥ सवर्णायां सत्या अन्यां असवर्णामिति॥ बद्धी
षु सवर्णामु मध्ये ज्येष्ठया विना ज्येष्ठयां त्वाक्का इतरमध्याकतिष्ठावाधर्मकमणिननियोक्तव्या
तामामपियया ज्येष्ठं प्रकृतं॥ अथ मतनार्ये निर्णयः॥ दाहयित्वाग्निहोत्रेण स्त्रियं हवर्तयति
आदरे धिवद्वानमंश्चैवा विजंबयत्॥ हवर्तयतीति आचारवति॥ श्योनेताग्निना तदन्तावे
स्मात्रेन वा दाहयित्वा विजंबयत्॥ प्रमेवदारपरिग्रहचविधिवक्तव्यमिति॥ अनाश्रमीनति
ष्ठानदिनमेकमपि क्षिप्तं॥ इति दक्षः॥ आधाने ज्येष्ठयो मदाधिकृतायां सत्या अन्यामध्यमां
कतिष्ठां वा अग्निहोत्रेण न दहेत्॥ तदुक्तं तत्रैव द्वितीयां वैतुषोमायां दिद्वेदोता॥ निकायिनिः॥
जीवत्यां प्रथमयां हि मुरायान समं हि तदिति॥ तथा मतायां तु द्वितीयायां यो अग्निहोत्रे समुत्सृजे
त्॥ ब्रह्मोज्ज्वलां विजानीयाद्यश्च कामान् समुत्सृजेत्॥ एतच्च आदीत आधाने मदानधिकृता

नि.दि.

३६३

याः॥अग्निदावेतेदिव्यं॥सहाधिकृतानंदहेदितिगम्यतेइतिनिर्णयः॥अथपुत्रेषुगोणमुख्यपुत्र
निर्णयः॥उरिसोधर्मपित्राजस्तस्मिन्पुत्रिकामुत॥क्षेत्रजःक्षेत्रजस्तुसगोत्राणितरेणवा॥नयाग
वजः॥कानिनः॥कृत्रिमः॥दातृमः॥पौतृमवे॥अपदिदः॥क्रीतिः॥गृहीतः॥इत्यादिद्वादशपुत्राः॥
एषांलक्षणातिमिताक्षरादौतेयानि॥एषमुख्यउरिसः॥इतरेषातुपुत्रकार्यकरत्वेनमुख्यपुत्र
त्वा॥पयादमुतुः॥क्षेत्रजादीनमुतानेतानस्तानेतानत्तत्कादशपयोदितान्॥पुत्रप्रतिनिधी
ताहुःक्रियालोपात्मनीषिणइति॥इतिउक्तेयनिर्णयपुत्रवर्तमानातापुंसांसर्वकायेषुमंगले
स्यादितिमंगलं॥पूणेपिग्रयः॥नानातिर्घायसंपन्नःकृतोनिर्णयदीपकः॥सुतोनायप्रवतायेन
दिवेदेतावजेनचेति॥अग्नेदीक्षमहास्रविधानस्यसदीदरः॥शुद्धाधदवतितायायकृतोनिर्ण
यदीपकः॥देवेदीविदुषात्रधानमन्वच्छ्रवमराजोदिजस्तस्मनुःसकजदिजोक्तिरजसामंशः
कृतोयोध्वलः॥तिनायविदुषांप्रियायरचितःसन्तिर्णयाकांक्षिणांश्रयोनिर्णयदीपकाधिवस

३६३

ताश्रीपूर्वद्वंद्वपुरं॥वसंतियेवदपुरेदिजास्तेविवुधोयमा॥तयापिमदिवेकायमयोन्वयेस्तन॥
येचममतिमेवधेमंवत्येचदशात्यरे॥शुक्रस्यरुक्ष्मदादश्याग्रयःपूणविमीयिवान्॥ ॥
इतिश्रीनिर्णयदीपकःसमाप्तः॥माघेशुध्येचमदिषाश्रावणेवडवादिवा॥सिंदेगावःप्रसूता
ताश्चस्वामिनामृत्युदायका॥१॥माघेप्रसूतामदीषाविधासिंदेचगावोपडवादिवाच॥स्त्रिय
श्चपौषेप्रयमासूताःदेयादिजेभ्यश्चसदक्षिणास्तौ॥२॥ ॥समाप्तं॥ श्रीरस्तुः॥ ॥